

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

Ғафур Ғулум таваллудининг 100 йиллигига

ИБРОҲИМ ҒАФУРОВ. Ғафурона тарона. Эссе.....	3
С.М.ГОЛИЦИН. Омон қолган одамнинг дафтари.....	14
ЎРОЗБОЙ АБДУРАҲМОНОВ. Бўсага. Роман.....	81

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

БОБО ТОҲИР. Тўртликлар.....	72
-----------------------------	----

ПУБЛИЦИСТИКА

ТЎЛҚИН АЛИМАРДОНОВ. Глобал тараққиётнинг ахлоқий муаммолари.....	138
--	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

Е.ДОБИН. Уч сюжет тарихи.....	146
ҒУЛОМ КАРИМ. Умрбоқий тароналар.....	79

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

ҚАҲРАМОН РАЖАБОВ. Истиқлол шаҳидлари ҳақида икки китоб.....	177
---	-----

Апрел 2003

САГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Қадимги Хитой насаидан.

Ўн беш мингта танга.....181

Чжан Чақдон доғда қолди.....194

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирфўлат Мирзо
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи Шоҳисмоил
(масъул котиб)
Амир Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Юсуф Абдуллаев
Қуддус Аъзамов
Одил Ёқубов
Рисбой Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Орипов
Файрат Шоумаров
Рустам Шоғуломов
Тўлепберген Қайипбергенов
Баҳром Қурбонов
Салдаҳрор Фуломов
Пўлат Ҳабибуллаев

Жаҳон адабиёти, 04. 2003.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Р.ИНОҒОМОВ
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусахҳиҳлар Д.АЛИЕВА, Д.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.ҚОДИРОВА

Терингга берилди 20.02.2003 й. Босишга рухсат этилди 27.03.2003й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Оффсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 2500 нусха. К-9820 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компьютерида териблиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2003 й.

Фафур Фулом таваллудининг 100 йиллигига

Иброҳим ҒАҒУРОВ

Ғафурона тарона

Эссе

Ғафур Фуломнинг таваллудига рошпа-роса юз йил тўляпти. Канда қилмай навбатма-навбат етиб келадиган йиллар, асрларнинг силсиласида бу унинг илк асри, ўзининг илк асрини ишғол этиши. Ғафур Фулом жисман ҳаётни тарк этганига ўттиз етти йил бўляпти. Лекин унинг асри, асрнинг ҳар бир дамида баралла янграган ва акс садо бериб турган мероси бус-бутунлигича кўз ўнгимизда.

Ғафур Фуломнинг тўрт томлик, беш томлик, ўн томлик, ўн икки томлик сайланмалари, танланган асарлари мажмуалари XX асрнинг иккинчи ярмида кўп чиққан.

Бугун унинг XXI асрни кўраётган, у билан рўбарў келиб юзлашаётган сайланмалари, янги мажмуалари чиқяпти. Уларни Ғафур Фулом юз йиллигининг маълум даражадаги сарҳисоби — XXI аср ва унинг ўқувчилари олдидаги ҳисоботи деб айтиш ҳам мумкин.

Абадиятга Ғафур Фуломдан ўлмас сўз кириб борапти. Унинг суюкли устозларидан Муҳаммад Фузулий тили билан айтганда:

Вер сўза аҳёки, тутдуқча сани хоби ажал
Эда ҳар соат сани ул уйқудин бедор сўз.

Ғафур Фуломнинг бадий сўзи инсон умрининг энг мушкул савдоси — вақтни енгиб, ўзга, нотаниш вақт кенгликлари ва маконларига йўл оляпти. У қанчалар вақтни енгиб ўта олади? Биз биламиз: вақтни енгилш ҳунари ва санъати эса фақат бедор сўзга мансуб ва муяссардир.

Фузулий:

Вер сўза аҳёки...

деяпти. Сўзга ҳаёт берилгандагина у бедорлик касб этади. Асрлар қаърларидан келиб сени безовта қилишга, уйғотишга қодир бўлади. Бу ўлимни, вақтни енгган сўздир.

Ғафур Фуломнинг сайланмаларини ўқиганда шундай ўлмас, абадиятга дахлдор аллома адиб бор бўй-басти билан кўз ўнгимизда гавдаланади.

* * *

XIX асрда Европадан эсан, Европада туғилган ва унинг бутун маданий маконларини қамраб олган социалистик шамоллар XX асрга ўтиб Россия империяси маконларини эгалаб, қўшни диёрларга — Осиё мулку мулкатларига кўчди.

ЖАҒОН АДАБИЁТИ

3

Энг ажойиб томони шундаки, Осиёда Европадан келаётган социалистик ғояларни маърифат ғоялари каби қабул қилдилар ва унга эътиқод қўйдилар.

Тенглик ва тараққиётни минг йилларча орзу қилиб келган Осиё ушбу жозибали маърифатга бири ортидан минги қувиб келган адолатсизликлар, тўхтовсиз қон тўкишлар, ўзаро биродарқушлик урушлари, камсонлик қашшоқ халқларнинг ҳақ-ҳуқуқларини чеклаш ва поймол қилишлар, улар елкасига миниб сайр қилишлар ва шу сингари жуда кўп ранг-баранг эзиш воситалари орқали етиб бўлмаслигини, эгаллаб бўлмаслигини ўн йилларча давом этган, оти “социалистик” бўлса ҳам, моҳияти мутлақо социалистик бўлмаган жуда аччиқ, фожиали ижтимоий тажрибаларда англаб етдилар.

Осиё пучмоқларида социализм дастлаб ғоятда жозибали кўринди. Осиёда социализмни, энг муҳими, феодализмдан, унинг ваҳшатларидан, қолоқлиги, қашшоқлиги, ғариблиги, мутаассиблиги, техникадан йироқлигидан қутулишнинг бирдан-бир чораси деб тушундилар. Осиё зиёлилари томонидан феодализмдан қутулиш — бу қандай ижтимоий шаклда бўлмасин, бу ижтимоий шаклнинг остида империячиликнинг қандай найранг, маккорликдан иборат иллатлари қалашиб ётган бўлмасин, ҳақиқий маърифат — оқартувчилик деб тасаввур қилинди. У эътиқод ва қарашларга оқартувчилик каби сингди. Яна буни ҳам қарангки, бундан таажжублансангиз ҳам, таажжубланмасангиз ҳам, феодализмдан қутулиш маърифатини озодлик деб англади ва ўн йилларча ҳақиқий озодлик деб тушунтириб, уқтириб келинди. Бу озодликда ҳақиқий маънодаги миллий эрк, мустақиллик ва улар билан чамбарчас боғланган инсон ҳақ-ҳуқуқлари гарчи йўқ эди — лекин ҳар қалай эзилиб ётган халқ намоёндалари бўлган зиёлилар назарида у ҳар қалай маърифат ва ҳар қалай озодлик эди. Асли ўзи озод бўлмаган зиёлилар ўзларини озод ҳис қилиб, ўз навбатида мазлум элларга озодлик тилар, уларни озодликка чақирардилар.

Феодализмдан қутулиш беҳад катта аҳамиятли ҳодиса бўлгани учун ҳозир зиёлиларнинг бу ҳиссиётлари ва даъваткорликка интилишларини тушуниш мумкин. Қутулиш орқали мазмунан янги ҳаётга кириб бориш ижтимоий ҳодисаси кўплаб зиёлиларни ўзига ром этди. Улар феодализмдан халос бўлиш маърифатига тамомила асир бўлдилар ва мафтунликларини ранг-баранг шаклларда жон-дилдан тўлиқиб-тоғшиб куйладилар.

Социализм ғояси аслида олижаноб, инсониятга керакли ғоя эди. Лекин уни амалга ошириш учун синфий кураш йўли, аҳолининг бир қисмини қириш, таъқиб, тазйиқ, зўравонликлар йўли танлангани — ва бу жамият тараққиётининг бирдан-бир тўғри йўли деб англашга уринилгани ҳамма нарсаларни остин-устун қилиб юборди. Бунинг устига синфий кураш империячилик мақсадларини амалга ошириш учун ҳам қулай ниқоб ва усул бўлиб чиқди. Классик Европа фалсафаси талқинида социализм моҳият эътибори билан миллий озодлик билан чамбарчас ва унинг даракчиси эди. Лекин синфий кураш ва унга эргашиб келган империячилик мақсадлари миллий озодликни ҳам, уни орзу қилганларни ҳам батамом маҳв этди. Бу ваҳшат миллий ўлкаларда қўрқинч уйғотди.

XX аср бари миллий заминларда қўрқинчлар ичра ўтди.

Қўрқинч кўп зиёлиларнинг ҳаракатлари ва асарларига ўз соясини ташлади...

Гафур Фуломнинг жуда бой ижодий-илмий меросига тўғри баҳо бермоқ, унинг замирида — мундарижаси ва ғоялар оқимида нималар ҳукмрон куч бўлиб ётганлигини англамоқ учун албатта XX асрда кечган ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг бу хусусиятларини билмоқ ва тушунмоқ зарурдир. Умуман социалистик замонда яшаб ижод қилган барча маданият, санъат, адабиёт намоёндаларининг меросига мурожаат қилганда уларга бевосита ва билвосита кўрсатиб келинган тазйиқ ва мафкуравий зўравонликларни бир зум ҳам ёддан қочирмасликка тўғри келади. Лекин ҳар қандай мафкуравий зиддиятлардан қатъи назар, улар аср ўзбек маданиятининг қурувчилари — Гафур Фулом таърифи билан айтганда “Замоннинг яратувчилари” халқ ва мамлакат тақдири учун қайғурган ёрқин пешқадам намоёндаларидирлар.

* * *

Ҳақиқий миллий мустақилликка эришилган йилларда халқ маънавиятида янги қарашлар вужудга келиб, бир бутун тизим тусини олди. Утмиш меросга миллий маданият ва унинг ривожининг таркибий қисми деб қаралди. XX аср маданият намояндаларининг халқ олдидаги улкан хизматлари янгидан қадри-ни топди. Ўзбекистон раҳбари Ислоҳ Каримовнинг қатор-қатор фармонлари чиқиб, яқин ўтмиш маданиятимиз, санъатимиз, адабиётимиз, фаннимизнинг улуғ намояндалари юксак даражада эъзозландилар, миллий истиқлолнинг олий нишонлари билан тақдирландилар. Бу ижтимоий адолатнинг ёрқин бир кўри-ниши эди. Шу билан маданият ўзини буржуа ва ишчи маданияти, сарой ва халқ маданияти деб сохта ажратишлардан таҷомилла халос бўлди.

* * *

Ғафур Ғулом ижтимоий бўронлар гурлаган XX асрнинг тонгида дунёга келиб, ўз ўрнини ҳам унинг суронли сафларидан топди. У тўхтовсиз рўй бериб турган сиёсий зилзилалар таъсирида ўсди. Оқил, фозил, даврни теран тушунган, адабий истеъдод нури-зиёсидан баҳрамад бўлган илғор қарашли ота-она тарбиясини олди. Аср бошидаги миллий мактабларда таълим кўрди, мадрасада таҳсил олди. Россия, Кавказ, Қрим, Татаристон, Ҳиндистон, Афғонистон, Туркиядан келиб турадиган газета-журналлар, китобларни топиб ўқиб, улардан ёш онги ва қалбининг изланишларини баҳрадор қилди. Шоирнинг отаси Ғулом Мирза Ориф ўғли маъруфнозим кишилардан бўлиб, унинг хонадонида Муқимий, Фурқат, Асирий, Муҳйи, Хислат каби кўзга кўринган халқ-парвар шоирлар тез-тез меҳмон бўлганлар. Ғафур Ғулом ўсмирлик кезларида бирин-кетин ота-онадан айрилди. Сабийликда ака-сингиллари билан биргаликда етимликнинг оғир захрини тотди. Улар ёш бўлишларига қарамай, ҳеч қандай меҳнатдан ор қилмадилар, болаларни меҳнат кутқарди. Уларнинг ҳам-малари ишга ҳам, ўқишга ҳам ғоятда ўч эдилар. Етимликда забунликни тан олмай илм, билим, таҳсил олиш пайита тушдилар. Ғафур Ғулом жуда серҳа-ракат, серғайрат, ҳар нарсага қизиқадиган, серзавқ бола — ҳаётнинг не-не дорилфунунларида таҳсил кўрди, бой тажриба ортгирди. У маърифат тарқатувчи — муаллим бўлиб етишди. Жон-дилдан мамлакатда бошланган маданий янгилаш ишларига шўнғиди.

* * *

Болаликда кишининг кейинги бутун ҳаётига таъсир кўрсатадиган, онгли ҳаётининг асл моҳиятини белгилайдиган воқеалар, ҳодисалар, башоратлар бўлади. Эрта бошга тушган етимлик Ғафур Ғуломнинг кейинги бутун ҳаётига — унинг доимий кечинмаларига, касб-кор танлашига, ижодининг мағзи-мазмунига жуда кучли таъсир ўтказди.

Унда шаклланган буюк етимпарварликнинг асл манбаи болалик эди. Улкан маърифатпарварлигининг манбаи сабий чоғлар ота-онасидан олган ҳеч унутилмас, олгин ҳарфлар билан битилган таълим-тарбия эди.

Ғафур Ғуломни бутун элга танитган, унга элнинг муҳаббатини уйғотган “Негай”, “Тирилган мурда”, “Ёлгор” ва айниқса, “Шум бола” сингари насрий асарларининг мазмун-моҳиятида етимлик кўргиликлари, етимлик саргузаштлари, етимликдан қутулиш, уни енгиб ўтиш йўлидаги уриниш ва интилишлар туради. Ғафур Ғулом етимлик нималигини ҳаммадан кўра яхшироқ билгани учун ҳам етимлар ва етимлик тақдирини мислсиз бир ҳамдардлик билан ёзади, ўзида тутанмас, йўқолмас, битмас инсонпарварликни кашф этади. Унинг энг улуғ асарларидан бирининг “Сен етим эмассан” деб аталиши бежиз эмас. Бу асар инсон шарафига битилган мадҳиядир. Агар адабиётда мадҳиядан ҳам ортиқроқ тантанали бир нарса бўлса бу шеър ўшандан ҳам ортиқ бир ҳодисадир. Ғафур Ғулом асарларида етимпарварлик оталик ҳиссиётлари билан чамбарчас. Бири иккинчисидан келиб чиқади. Етимликдан хўрланган, ҳақоратланган, камситилган, эзилганларни ҳимоя қилиш, уларни зўравонликлардан

муҳофаза этиш, асраш, ҳимояга отланиш Ғафур Ғулом ижодиёти мундарижасининг етакчи қирраларидан бирига айланган. Болаларга, етимларга, эзилганларга ғамхўрлик қилиш, шавқат ва мурувватда бўлишни патернализм деб аташади. Ғафур Ғуломда бу патернализм жуда катта инсонпарварлик даражасига кўтарилганлигини унинг ижодининг бошидан-охирига қадар мунтазам кузатиш мумкин. Ўзини халққа ва, айниқса, ёш бўғинга ота деб билиш ва ҳис қилишдан Ғафур Ғулом ижодиётида яна бир қанча мотивларнинг, ижодий йўналишларнинг мундарижавий хусусиятлари томир отади.

Улардан бири шеърий услубга алоқадор нотиклик. Ғафур Ғулом барча шеърларини нотик бўлиб ёзади. Албатта, бу жуда юксак даражадаги шоирона нотиклик.

Нотикликнинг муҳим бир белгиси ва хусусияти бу — муурожаат. Ғафур Ғулом ўз шеърларида ва дostonларида ва ҳатто насрида ҳам доим кимгадир муурожаат қилади. Ва доим кимлар биландир — ўз ўқувчилари бўлган кенг омма билан мулоқот юритади. Шоирлик халқ билан бўлади деган ақида унинг қон-қонига сингиган.

Мулоқотлар ва муурожаатлардан бош мурод: ватанпарварлик туйғуларини уйғотиш, жўш урдириш, миллий гурур ва ифтихорни ғалаёнга келтириш, шарқлик одамнинг шаъни, ори, номусини кўтариш, ёшларга муурожаатларида эса уларни илм-фан чўққиларини эгаллашга чақиритиш, ранг-баранг техникаларни, саноат ва мутахассисликларни эгаллашга илҳомлантириш, ўз халқи, Ватанига муносиб етук фарзанд бўлишга кучли даъват! Унинг ёшлик жўшқинлиги, маърифати, илмга чанқоқлик билан тўлган “Бари сеники”, “Яша дейман, ўғлим”, “Билим қўйки, сени Ватан кутади”, “Навқирон наслимиз синов олдида”, “Турсунали нега варракдан айниди” ва жаҳон уруши йилларининг шох асарлари: “Сен етим эмассан”, “Кузатиш”, “Соғиниш”, “Вақт”, “Аввал ўқи”, “Ўқи”, “Олтин медал”, “Йигитларга”, “Ўзбек элининг гурури”, “Кўёшчалар шеъри”, “Сизга”, “Фарзандларга”, “Қизимга”, “Орзу”, “Диплом” (бу каби шеърларининг барини санаб чиқиш қийин) ва бошқа асарларини кузатинг, уларнинг ҳаммасида ёш насли мамлакат ва миллатнинг таянчи деб қараш, энг улуг орзу ва умидларни уларнинг камолоти билан боғлаш, жуда камдан-кам топиладиган ишонч ва муҳаббат, фахрланиш акс этади. Ёшларнинг қалбини ифтихор нури билан тўлдириш ва уларни келажакка илҳомлантиришда ҳеч ким Ғафур Ғуломча бадий юксаклик ва қудратли таъсирчанликка эришолмаган эди.

Ғафур Ғулом шеъриятида ва умуман бутун ижодида оталик меҳру муруватига тўла тиниқ булоқдан отилиб чиқиб, ортиқ даражада ҳаяжонли бадий ифодасини топган мотив-йўналишлардан яна бири бу — Шарқ мавзуси билан боғлиқ.

Шарқда ўзини ота деб билиш, ота мақомида туриш, ҳаётга оталардек муносабат азал-азалдан донишмандликнинг белгиси, нишонаси деб қаралади. Шарқ ва Ғафур Ғулом бу — бепоён мавзу. Ғафур Ғулом юрак-юракдан ўзини Шарқ шоири деб аташларини, шарқ шоири каби аташларини севар ва орзу қиларди. “Мен Шарқ шоириман, — деган эди Ғафур Ғулом мақолаларидан бирида. — Шунинг учун Шарқ классикларининг ҳаммаси менинг хеш-акраболарим, десам ажабланирли бўлмас”. Шарқ мавзусини кўтарган кўплаб асарларида Ғафур Ғулом халқлар ўртасидаги қариндошлик ғояларига алоҳида урғу берибди. Бу мавзуларни катта минбарлардан туриб очаркан, башариятнинг бағтиёр, озод келажаги учун курашишни ижодининг бош манбаи деб билди ва ҳақиқатан ҳам бош манбага айлантиролди. Қариндошликни куйлаганда шоир асарларида миллий гурурнинг жўш уришини кўринг! У айниқса, қозоқ, қирғиз, тожик, туркман, озар, рус, украин, белорус адабиётларини ўзига яқин кўради, бу адабиётларнинг улкан намоёндалари билан ҳамоҳангликка, жўровозликка интилади. Лоҳутий, Нозим Ҳикмат, Файз Аҳмад Файз, Самад Вургун, Собит Муқонов, Иван Ле ва яна бошқа не-не донгдор адибларни дўстим деб атайдди, улар билан адабий ҳамкорликларни йўлга қўяди ва мустаҳкамлайди.

Ғафур Ғулом Шарқ шоири бўлиб ёзганда улкан тарихий қамровга интилади. Унинг ижодкор тасавури беҳад кенг қулоч ёзади. Ўзини кўҳна Шарқ-

нинг фарзандидай тутади ва серилҳом, серзавқ шоирона турфа Шарқ ўлкалари манзаралари, ўзига хосликларини кўз ўнгида тутади ва ўта ҳаяжонли тим-солларда гавдалантиради.

Унинг Шарқ мавзусидаги шеърларида кўзга ташланадиган наъракорлик ҳам балки шу ўзини Шарқ фарзанди ва шоири деб билишдан туғилган бўлса ажабмас. Халқ бошига тушган катта фожиани енгиш учун шундай шеърлар керак бўлган-да...

Не тонгки, ҳозир бундай ёзмайдилар.
Не тонгки, ҳозир бундай сезимлар сезмайдилар.
Ва ҳозир бундай наъралар тортмайдилар.
Ҳар замоннинг ўзига хос саси бор.

Балки шу ғала-ғовур турли ерларда экстремистлар бош кўтараётган вақтда шундай кучли нотикона қамров билан ёзишни даврнинг ўзи ва масалаларнинг долзарблиги талаб ҳам қилаётгандир.

Ҳозир эндиги шоирлар бутун Шарқ номидан, Шарқ халқларининг нуқтаи назаридан туриб эмас, балки индивидуал бир инсон, бир шахс, бир ижодкор назаридан туриб сўз айтгадилар. Замонлар бошқача. Ижодлар бошқача. Ижодларга қарашлар бошқача. Ўзга талқинлар. Ўзга равишлар, ўзга рафторлар.

Ғафур Ғулом эса ўз даврида миллионларнинг қалби ва интилишига доир сўзларни айтишга ўзини бурчли деб билган эди.

Шоирлар энди ўз қалбларини ўзлари тинглайдилар ва ўз қалбларига доир гапларнигина шеър гапи деб биладилар. Шунга кўра баъзан Ғафур Ғуломнинг шеъри ва бу шеърни севган, қалбида олиб юрган ўқувчилари олтмишинчи йилларнинг ўрталарида қолиб кетмадилармикин деган безовта дардли хаёллар ҳам туғилади.

Рост, ўтгизинчи-қирқинчи йилларнинг наъра тортиш, ҳайқиришлари бугун ажабланарли туюлиши мумкин. Зотан бугун наъраларга ўрин йўқ. Ҳар замоннинг ўз садоси ўзига ярашади. Ҳозир бўронлар тингандай, осуда, вазмин, оқил тахминлар, талқинлар замони киргандай.

Ғафур Ғуломнинг ўтгизинчи — эллигинчи йиллардаги ўқувчиси наъра тинглайдиган, ҳайқириқларни ёқтирадиган, ҳайқириқларсиз ҳеч ишини битирмайдиган — бир сўз билан айтганда, наърага мойил ўқувчи эди. У ўқувчи маршларни севар, маршлар тинглаб жабҳаларга, меҳнат майдонларига сафларди. Наъра солиб ижтимоёт майдонлари ва сахналарида жунбишга кирарди. У замонлар ўтганидек, у садолар босилганидек, у ўқувчилар ҳам бирлари ўтдилар, бирлари кексардилар. Лекин наъра қолди. Наъра сўзи қолди. Чунки у юракдан ўт олган ҳақиқий бедор сўз эди. Чунки тирик сўз доим абадиятта дахлдор.

Ҳе Осиё, Европа
кўҳна дунёнинг
Африка
у қора танларинг сенинг,
Афғоннинг, Эроннинг,
жумла жаҳоннинг қуллари,
Дамашқнинг, Басранинг етим, туллари,
Марокаш эрлари,
Сисм шерлари
раъдвор наъралар
тортмоқлик галинг...

Ғафур Ғуломнинг мана шундай йигитлик чоғларида ёзган шердил, гаройиб чарсиллаган, қалдираган қофияларида замоннинг қадами, кураши, аёвсизлиги жам бўлгандек эди. Ғафур Ғулом учун сўз қурол эди. Буни тушунишда ва амалий ифодасида шоир ўз даврининг кам одамлар етиб юраоладиган пешқадами эди.

* * *

XX аср эски дунёдан батамом воз кечамиз деб уйғонди. Ғафур Ғулом эса асрнинг шундай мафкуравий уйғониш тонгида туғилди. У вақт ва аср дарёсининг четига чиқиб томошабин бўлиб туролмас эди. Унинг табиатида ҳаётни фаол меҳнат ва кураш билан ўзгартиришга интилиш майли жуда кучли эди. Унинг йигирманчи йиллар аввалида ёзилган илк шеърларидаёқ хўрланиш ва қарамликка исён аланга олди. Ғафур Ғуломнинг инсонпарварлик дунёқараши эрта илгариланган, шаклланган, у йигирма ёшидаёқ ижодий мақсадини ўзи учун белгилаб олган ўскин йигит бўлиб етилган эди. У замон воқелигига бор бўйича шунгиди. Юрагидаги жуда катта ижодий куч-қудратни юзага чиқариш учун ҳаётининг бепосён хайрли, кураш, меҳнат билан тўлган майдонлари — соҳаларини топди. Ғафур Ғулом табиатан қоятда актуал одам эди. У ўзини янги меҳнаткашлар замонининг ташвиқотчиси ва тарғиботчиси деб тушунарди. Кейинчалик бир мақоласида бунга аниқ-равшан ифодалаб берган эди: “Ўзим актуаллик ва ҳозиржавобликни, сиёсий ўткирлик ва партиявий юксакликни ижоднинг ўзаги деб тушунганим учун...” Унинг маърифатли хонадонда тарбия топганлиги, бу хонадоннинг зиёли анъаналари ҳам шунга тақозо этар ва ҳатто талаб қиларди. Йигирманчи йилларнинг ўрталариданоқ тарғиботчилик янги шаклланаётган совет адабиётининг бош йўлига айланди. Кўп ёзувчилар ва шоирлар ўзларини “партиянинг дастёрлари” деб эълон қилдилар.

Ёш, ғайратли Ғафур Ғулом каби катта иқтидорли шоирларга ўлкага худди “мангу бахт, толе” келгандай бўлиб туюларди. Янги қурилишлар, янги саннат шаҳарлари, янги техникалар, янги мутахассислар асрий қолоқлик, мудроқлик, феодал шароитлар, урф-одатлар, қашшоқлик, забунликни енгиб ўтувчи, уларга бутунлай барҳам бергувчи мўъжизавий бир қудрат деб қаралади.

Ёшликнинг жўшқинлиги, шижоатига ўзгаришлар мислсиз бир тўлқин бағишлар, 1935 йилнинг бир шиддаткор шеъри “Текстилкобинат ва Миср эҳроми”да айтилганидай, “дунё томида туриб ғалаба ноғорасини чалишга” чақирарди. Наъралар ва ҳайқириқлар фақат Ғафур Ғуломгагина хос бўлмай, балки бир мафкура ортидан эргашган, унга эътиқод қўйган Нозим Ҳикмат, Маяковский, Лохутий, Ҳамза, Бедний, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун ва уларнинг издошларининг овозларида ҳам баралла қулоққа чалинарди. Баъзан паровозлар, болгалар, синфий босқинлар гулдурослари орасида эрта кўкчам очилиб, совуқ шамолларда титраб-қалтираб турган жозибали бодом гулларининг ҳам таровати кўзга чалиниб қоларди.

Ҳей, қўшиқ айтгим келаётир
Кўкчам қўшиғин
Бодом гулларининг
юмшоқ ҳидлари
йигитлар ўпкаларга
бошлади оқин...

Салтанатлар, синфий курашлар бугун ўтмиш тарих саҳифаларида сарғайиб, инсониятнинг истеъмолидан чиққан каби ётади. Лекин ҳаёт ғолиб: бодомлар ҳамон азал гўзал қўшиғини айтиб гуллайди. Ва Ғафур Ғуломнинг “Боғ”, “Чаман”, “Аввал баҳор эди...”, “Қоғоз”, “Сиёҳдон”, “Икки шеър”, “Алишер Навоий қабри устида”, “Собиқ ой юзлигимга”, “Тун билан тонг” каби ўнлаб гўзал, нафис туйғулар юлдуздай сочилган, боғбонлик, ошпақоналик, энг юксак ватанпарварлик руҳи билан суғорилган шеърлари ҳамон ҳар қандай одамни тўлқинлантиради, севишнинг қудрати нималарга қодир эканлигидан огоҳлантириб туради.

XX асрнинг биринчи ярмида Ғафур Ғулом ўз шеърларида шеърнинг жуда таъсирчан замонавий янги шаклига интилди. Уларнинг ёрқин, буюк намуналари билан адабиёт хазинасини бойитди.

Ғафур Ғулом улуғвор, қудратли истеъдод соҳиби эди. У ҳар қанча жозибали бўлмасин, ҳайқириқлар ичида қолиб кетишни, олқишлар, қутловлар, минбарлар овози билан чекланишни истамасди. У эҳтимол олқишларни ҳаммадан

кўра ҳам яхшироқ ифодалай оларди. Лекин унинг улуг иқтидори ва даҳоси ҳамиша бу чекловларни ёриб ўтиб борди.

Гафур Гуломнинг кўтаринки пафос ва патетикага мойил истеъдодига “Турк-сиб йўлларида”, “Яловбардорликка”, “Таклиф қиламан”, “Нон”, “Қалблар можароси”, “Маданий қатра”, “Тугасин така”, “Олқиш” ва уруш йилларида дунёга келган “Сен етим эмассан”, “Мен яҳудий” сингари жарангдор, жангжў шеърлар қанчалар хос бўлса, “Кузатиш”, “Соғиниш”, “Хотин”, “Вақт”, “Аввал ўқи”, “Куз келди”, “Чин арафа”, умрининг охириги йилларида яратилган “Алишер Навоий қабри устида”, “Хамма ердан сен гўзал”, “Тун била тонг”, “Собиқ ой юзлигимга” сингари улугвор инсоний кечинмалари акс этган дилрабо шеърлар ҳам шунчалар хос эди. Бундай шеърлар улкан шоир ижодий меросида оз эмас. Бу каби асарлар ўз донишманд фалсафаси, ҳаётийлик қудрати билан Гафур Гуломни Муҳаммад Иқбол, Назрул Ислом, Рабиндранат Тагор, Нозим Ҳикмат сингари шоиру адиблар қаторида мустаҳкам туришига манту гувоҳнома беради. Улар бари вақтни енгиб бораётган асарлардир. Қолаверса, “Шум бола” ўзбек наصري Америка адабиётининг фахри “Теклберри Финн” ва “Том Сойер саргузаштлари” (Марк Твен) қатори улуг ҳаётпарварлик даражасига кўтармадими, бир етимнинг шўҳ ва аламли саргузаштларини жаҳоний миқёсга олиб чиқмадими? “Ёдгор”, “Нетай”, “Шум бола”, “Менинг ўғригина болам”, Афанди туркум ҳикоялари адабиётнинг энг улуг хунари ва санъати саргузаштда эканлигини исботламадими!

* * *

Гафур Гулом ижодининг бошидан-охиригача ҳаётийлик ва инсонийликка интилди.

У ҳаётийликни — инсонийлик, инсонийликни — ҳаётийлик деб тушунарди. Унинг ўзи ҳам, қарашлари ҳам, бутун шоирона кечинмалари, ҳиссиётлари ҳам ўз даврининг, ўз халқининг ҳаёти билан чамбарчас бўлиб кетган эди. Бу жиҳатдан, айтайлик, Пушкин ўз даври жамятига қанчалар фаол таъсир кўрсатган бўлса, Гафур Гуломнинг ХХ аср Ўзбекистон одамларига ва халқига таъсири шунчалар кучли бўлган эди. Бундай яппи эмоционал таъсир кўрсатиш жуда камдан-кам шоирларгагина nasib этади.

1948 йилнинг апрелида биз ўн ёшни тўлдирган, бешинчи синф дарсликларини иштиёқ билан ўзлаштиришга шўнғиган эдик. Адабиёт муаллимимиз дарсга ёшлар учун чиқариладиган газетани кўтариб кирди. Газета яп-янги, ундан қўроқшин ва керосин ҳиди анқиб турарди. У одатдагича йўқлама ҳам қилмай, ўтилган дарсни сўраб ҳам ўтирмай, газетани шалдирашиб очди-да, “бутун шоиримиз Гафур Гуломнинг шеърлари чиқибди. У сиздек ёшлар учун ёзилган. Шунини ўқиб бераман”, — деди-да, “Сизга” деб номланган шеърни ўзининг адабиётчиларга хос ширали ва ўткир овози билан ўқий кетди.

Мажлисда муборак юзингиз кўриб,
Шоирнинг довдираб қолиши мумкин.
Қайсингиз Алишер, қайсингиз Пушкин.
Қайсингиз Нодира, Ломоносов ким?

Биз қутилмаганда шеър тўлқини ичига кириб сел бўлдиқ-қўйдик. Гарчи оташин бу шеър университет талабаларига қарата айтилган бўлса ҳам, лекин ҳамма сўзлари бизга ҳам тааллуқли эди.

Хато айтмоқдаман, доно авлодлар,
Бу мажлис эгаси сиз ўзингизсиз.
Эндиги оламнинг ҳар бир мушқули
Ҳал бўлмас муътабар бир сўзингизсиз.

Юрагимизга ҳеч бир тўсиқ билмай оби ҳаёт томчиси каби тўкилди бу сўзлар. Ўзимизни ростданам оламнинг мушқулларини ҳал қилишга куч-қудрати етадиган сўзи, иши муътабар кишилардек ҳис қилардик. Шоирнинг бизга, мур-

Ғақ ақлимиз ва тушунчаларимизга виқор ва буюклик билан мададга келаётганлиги туйғуларимизни умидли кўкларга қадар кўгарарди:

Сиз, ахир, осмонни олмоқ бўсангиз,
Не учун елкамни тутиб бермайин.
Ақлу балоғатнинг шотуларидан
Юксала берингиз секундлар сайин...

Биз бу шеърни ўз сўзимиз ва ўз шоирона ҳаётий дастуримиз каби қабул қилдик. Уни ёдлаб олдик. Ушандан бери бу шеър умр бўйи бизга ҳамроҳ. У бизнинг фикримизни юксалтирган, дидимизни тарашлаб тарбиялаган. Биз неча замон бу шеър таъсирида юрганмиз. Утирсак ҳам, турсак ҳам уни ўқиганмиз. Университет даргоҳига илк қадам қўйганимизда ҳам илк эшитган шеъримиз шу шеър эди. Ёшгина домламиз Лазиз Қажумов биринчи дарсга кириб дарсини шу шеърни ёд ўқишдан ва унинг бадиий теранликларини изоҳлашдан бошлаган эди.

Биз шу шеър таъсирида камол топдик. Балки Эркин Воҳидов сингари шоирларнинг ҳам шундай бўлгани ушбу шеър файзидандир. Шундан сўнг Ғафур Ғуломнинг китобларини қидириб топиб ўқишга берилдик. Ҳаётимизга “Шум бола”, “Ёдгор”, “Нетай”, “Соғиниш”, “Кузатиш”, “Вақт”, “Яша, дейман ўғлим”, “Сен етим эмассан”, “Ўқи”, “Олтин медал” — эҳ-эҳе, не-не дурдоналар ва шеърятнинг олтин дамлари кириб келди. Шоирнинг ўша пайтларда чиққан “Тонгогар қўшиғи” китоби бизнинг энг сеvimли китобимизга айланди. Сўнг акамга қарашиб пул топиб, шоирнинг 1953 йилда нашр этилган энг муътабар китобларидан бири — “Танланган асарлар”ни сотиб олдим. Бу китобнинг чиқиши биз учун чинакам байрам бўлган эди.

Ғафур Ғуломнинг асарларини ўқиб, фикримиз, ҳаётимиз фазолар, ойу юлдузлар қадар юксала борарди. Аллақандай дафъатан тушунтириш ҳам қийин бўлган ёрқин фалсафийлик кўксимизни тўлдирар, кўнглимизга яшаш илҳомларини соларди.

Биз ўқирдик:

Азиз асримизнинг азиз онлари
Азиз одамлардан сўрайди қадрин.
Фурсат ганиматдир, шоҳ сатрлар-ла
Безамоқ чоғидир умр дафтарин...

Бу сатрлар дунёга келганда Ўзбекистон кўкида унинг дурахшон юлдузи балқигандай бўлган эди. Кунда ўқирдик бу сатрларни, ҳар дамда ўқирдик ва дилларимизга олтин сўзлар қуюлгандай туюларди. Ўзбекистонда бу сўзларни ёд ўқимаган ва уларни ўзиники деб билмаган киши, чамаси, йўқ эди.

Бизнинг янтоқлардан ҳалво пишгандай,
Бизнинг қамишлардан шакар тўкилур,
Бизнинг тариқлардан бир тўйган чумчуқ
Жаҳонлар айланиб йироқдан келур...

Жонимиз, қонимизга тенгсиз ифтихор каби оқиб кирарди бу каби оҳанрабо сўзлар. Ифтихор, гурур туйғулари агар шоирона сўзларда моддийлашса, улар Ғафур Ғуломнинг шеърларида юксак даражада моддийлашган — қўйма жавоҳирларга айланган эди.

Ғафур Ғулом бу каби шеърлари билан бизнинг назаримизда толе яратарди. Бизнинг қалбларимизга кириб толе яратарди. “Ассалом”да “толе синамадик, толе яратдик” деганда шоир минг бора ҳақ эди.

Биз инсон ҳурмати, эъзози, маърифати, унинг Ватанни севиши нималигини Ғафур Ғулом шеърларидан ўқиб англадик ва шу ўқишларда ёшлигимизнинг эътиқодлари туғиларди:

Инсонга ҳурмат бу — ўзин танимак,
Муқаддас атамак яшаган ерни...

Инсонга хурмат Ғафур Ғуломнинг шоҳ сатрларида янграб турарди. Ғафур Ғуломча инсонпарварлик қалбларимизга реза-реза сингарди. Бу шеърларни биз ўзимизга мураббий деб билардик. Улар ақлимиз, идрокимизни чархлаб борарди:

Дуруст, виждонлимиз, ақл эгаси,
Геркулес қудратли инсонпарварлар,
Бор бутун бу хислат кибр бўларди
Ақда ихтиро бўлмаса агар...

Шоирнинг шеърлари шу қадар таъсирга эга эдики, биз Самарқандга бағишланган шеърларини ўқиганда, ўзимизни шу дурахшон шаҳарлик деб ҳис қилардик. Наманган тўғрисидаги гўзал шеърларни тинглаганда, нега Наманганда туғилмаган эканмиз, дердик. Тошкент, Фарғона, Хоразм ҳақидаги порлоқ шеърый дурдоналарни-ку, асти қўяверинг! Шоирнинг назар уфқлари шу қадар кенг эдики, у дам бизни озодлик учун курашаётган Жазоирга, Ливанга, Ҳиндистонга, Афғонистонга, Хитойга, океанлар оша Пабло Неруда ва Тунон яшаётган Лотин Америкаси ўлкаларига бошлаб борарди.

Ўзимиз шу ерлик, меҳмондўст авлод,
Дўстларни чақиринг чаманингизга;
Отам шу ерда денг, мен ҳам бўлай шод,
Бир даста гул бўлинг Ватанингизга!

Ғафур Ғулом дўстларни ўз чиройли Ватанига чақирар, бизни ҳам шунга ундар, дўстларга бағри очиклик — унинг дунёсида ўта инсоний овозга — ўзбекона яшаш удумига айланган эди. Ғафур Ғуломнинг дўстлик туйғулари юксак чўққиларга кўтарилган “Бизнинг уйга кўниб ўтинг, дўстларим”, “Она қизим Жамилага”, “Юракдан юракка”, “Буюк оламга салом”, “Ливан омон бўлади”, “Анор”, “Улуғ ҳинд халқига”, “Самад Вурғунга” каби улуғ инсоний иқтидор акс этган асарлари жуда кўп мамлакатларда акс садо берган, Ғафур Ғуломни ўз даврининг улкан маданият ва жамоат намояндалари қаторида мустақкам сафбастта бораётганидан, адабиётимизни дунё миқёсига олиб чиқаётганидан дарак берган эди.

Биз Ғафур Ғуломнинг ҳаётийлиги, инсонийлиги, жуда катта миқёсларда тафаккур юритиши туб ва асил миллийлик билан туташиб кетганлигини ва уларни унинг ижодийетида бир-бирдан ажратиб бўлмаслигини севардик. У беҳад олижаноб ҳиссиётларни куйларди. Сатрларидан тўкин, беғубор, самараси ҳеч қачон тутамайдиган ва балки бутун инсониятта татийдиган миллий боғнинг ифторлари гуркирарди:

Кошқийди халқим учун Ҳофиз ғазалларидек
Тинч-омонлик замоннинг лирикасин ёзолсам,
Кошқийди бир нафас мен бу хуршидий хонамда
Ота-бобом бошлаган дафтарин тўлғазолсам...
Кошқийди Бенавою Халилulloлар билан
Бир дастурхон устида “мўрча миён” чой ичсак.
Кошқийди видо айтиб жаҳоний кулфат билан
Истиқбол субҳидамин бирга-бирга кучишсак...

Улуғворликда — ҳаётийлик, ҳаётийликда — улуғворлик — Ғафур Ғулом сатрларида шунчалар мислсиз қийматга эга.

Қадимда китоб варақлари сочилиб кетмаслиги учун уни ипак билан тикиб кўярдилар ва буни шероза дер эдилар. Ғафур Ғулом шеърларини бир-бирига ҳеч қачон сочилиб кетмайдиган қилиб чамбарчас улаган ва бирлаштирган куч-қудрат унинг ўзбекона миллий ўзига хосликларни энг таранг пардаларда куйлаган эди. Агар таъбир жойиз бўлса, миллий ўзига хослик Ғафур Ғулом ижодийетининг мангу шерозасидир. У энг нозик инсоний туйғуларни қоғозга туширганда, энг долзарб сиёсий мавзуларнинг шоирона талқинларини яратганда

ҳамиша боғ ва борбонлик файзини, руҳини, шоирона кўтаринкилигини улар ичига олиб киради. У ўзининг донишманд, фалсафий, инсонийлик гупуриб турган тафаккурий силсилаларига ҳамиша табиат, коинот, юлдузлар, боғ йўллари орқали киради. Ғафур Ғулом муҳташам боғининг эшиклари ҳамиша коинот сари очилган.

Шеърим дўстларимга келсин деб фором
Дилимнинг боғига анор ўтқазай...

Қанчалар гўзал, қанчалар халқона ва қанчалар чин маънода ғафуроно бу каби образлар ва бу каби миллий қарашлар, миллий образли фикрлашлар:

Олтин ерим мақтовини олсам тилимга
Кўксим танбур косасидай лиммо-лим жаранг,
Куйга солинг шу дамларнинг шивир-шивирин,
Илк ўпачнинг илиғидек шифо бундадир.
Койиш топмай, ҳасса тутмай юз ёшнинг сирин
Тўққан ерни муккай ўпмак — шифо шундадир...

Ғафур Ғулом бугун ижодида — хоҳ насри, хоҳ фелъетонлари, кулги ҳикоялари, насриддинона латифалари, мутойибалари, шеърлари, йирик манзумалари, кенг публицистик меросида — ҳамма-ҳаммасида толеи, қисматида чинакам ўзгариш, тикланиш, янгиланиш рўй бераётган одамларни тасвирлади. Уларни кенг миқёсларда акс эттирди. Шоир доим ўзбек халқининг муносиб замонавий маданий турмуши учун курашди десак бунда муболага йўқ. У катта ҳаёл эгаси эди, бинобарин, ҳар бир бадиий сўзи катта ҳаёл меваси каби туғилди. У бир шеърда: “Бир замон яратдик сизга мерос бўлсин деб”, деган сўзни айтади. Замон яратиш осон ҳунар эмас. У ҳар кимга ҳам насиб бўлавермайди. Лекин шоирнинг ёшлар учун том маънода замон яратгани бу бор гап ва бунда муболага йўқ. Ғафур Ғуломнинг қалби ёшларга, болаларга — истиқболга доим очиқ эди. Унинг ёшларга пешвоз чиқмаган дами йўқ ҳисоб. “Сиз учун шеърлар ёзиб тўймайман”, дейди. Бу унинг чин сўзи. Ғафур Ғулом ён дафтарларидан бирида шундай фикр қайд этилган: “Ахлоқ билан адабиёт бир-бирининг давоми. Бир халқнинг ахлоқини билмоқ учун адабиёти билан таниш”. Ғафур Ғуломнинг ўзи ўз халқининг асл маънавий-ахлоқий гўзалликларини, унинг яшовчан, ҳаётий қарашларини тўлалигича асарларида ифодалади. “Шум бола”, “Гилос данагидан тасбеҳ” туркумига кирган сўнгги асарларида саргузаштлар, қизиқ воқеалар замирига теран ижтимоийликни сингдирди. Мумтоз ва замонавий адабиёт муаммолари устида оригинал тадқиқотлар ўтказди. Сон-саноксиз фелъетонлари ва култи асарларида янги ҳаёт муносабатлари шаклланиши учун тинимсиз жанг қилди.

Ғафур Ғуломнинг шоирлик этаги мудом дуру жавоҳирларга тўла эди. Ғазал гуфтико дур суфти, деган Ҳофизнинг фахриёна сўзи гўё Ғафур Ғулом учун айтилгандек эди. Унинг жони жаҳони, дилу дунёси ғазалга тўлган эди. У бекорга айтмаган:

Кўзимдан ойнакни иргитиб ташлаб,
Келажак қиссасин ёзишим керак.
Йигитлик умрини қайтадан бошлаб,
Минглаб кон бағрини қазишим керак...

Лекин 66-йил баҳорги ер силкинишларида унинг қалби беҳад ларзага келди. Шоир ўзининг куёш билан тутинган не-не сатрларини мангу сафарига ола кетди. Бироқ шоирнинг ўзи башорат қилгандай:

Не-не тарихларни бошдан ўтказиб,
Талай жафоларни тортган эски Шарқ —
Не-не даҳоларни тарбият қилиб,
Офтобдай жаҳонни нурга қилди ғарқ...

Ғафур Ғуломнинг шеърят ва бутун ранго-ранг бой мероси ўзбек ери, ўзбек қалбининг нурига ғарқ бўлиб келаётган наслларга пешвоз бораверади.

Ғафур Ғулом кўтаринки ўктам образларга бениҳоя бой ижодиёти билан ҳаётда ҳам, адабиёт дунёсида ҳам қудратли таъсир майдонларини яради. Бу таъсирнинг баракали оҳангдор кучини Шайхзода, Зулфия, Саида Зулпунова, Саид Аҳмад, Туроб Тўла, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин, Шукрулло, Рамз Бобожон, Шухратлар авлоди ва ниҳоят Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов сингари мамлакат ҳурматига сазовор бўлган адиблар ижодида ҳам кузатиш мумкин.

Ғафур Ғулом ижодининг уфқлари жуда кенг жўғрофий маконларни қамраб олади. У ўзбек адабиётини Шекспир, Лопе де Вега, Фридрих Шиллер, Ходи Тоқтош, Маяковский, Нозим Ҳикмат, Пушкин, Грибоедов, Рудакий, Руставели, Саъдий каби улуг алломаларнинг асарларининг жаранги билан бойигди. Унинг бадиий таржима сўзи шоирона кашфиётлари, кутилмаган, тонгриқма ихтиролари билан бизни ўзига тортади.

Ғафур Ғулом инсониятнинг мангу майсазорларини севарди. Унинг севгиси ҳар бир сўзида садо бериб туради.

Ғафур Ғулом ёзувчиликни ўқитувчилик билан баробар қўяр, уларни халқ ўртасида маърифат зиёсини ёювчилар деб биларди. Ўзи эса ўқитувчилар каби олимлик ва тарғиботчиликни бирга қўшиб олиб борарди. Унинг барча тарғиботлари олимнинг тадқиқотига, тадқиқотлари эса тарғиботга ўхшарди. У ўзининг ўтмиш ва замонавий адабиёт ҳамда ижтимоий-маиший ҳаёт масалаларига бағишланган илмий публицистик чиқишларида, тадқиқот мақолаларида адабиёт ва ҳаётнинг шу пайтгача муаммо бўлиб келган томонларига равшанлик киритар, ишончли далолатлар келтирар, адабий жамоатчилик унинг муҳокамаларини эътибор бериб тингларди. У адабиёт ҳодисаларини ҳаётийлик мезонлари асосида баҳолар, ёш ниҳолларни қўллаб-қувватлар, уларни устодларча талабчанлик билан ардоқларди. Ғафур Ғуломнинг илмий-публицистик меросида “Фольклордан ўрганайлик”, “Навоий ва замонамиз”, “Икки Машраб”, “Атоий эмас, Отойи”, “Муқимий” туркум тадқиқотлари, Қори, Ажзий, Васлий, Фурқат, Айний, Аваз, Тўқай, Олтой, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Шайхзода, Собир Абдулла, Низомий, Жомий ижодининг бебаҳо қирраларини очишга қаратилган таҳлиллари ва ахборот тарихидаги илмий маълумотлари ҳали-ҳанузгача ўз қимматини йўқотган эмас.

Ўз даврида Ҳомил Ёқубов, Озод Шарафиддинов, Салоҳиддин Мамажонов, Адҳам Акбаров, Наим Каримов, Ваҳоб Рўзиматов сингари олим ва адиблар қизиқарли ва кенг кузатишлар олиб борганлар. Шубҳа йўқки, шоирнинг кенг мероси янги тадқиқотлар, янги талқинлар, янги изланишларни кутади. Келажакимиз Ғафур Ғулом каби оташин шоирлари билан ҳам фараҳлидир. Шоир билан бирга биз ҳам комил ишонч билан такрорлаймиз:

Тириклик чоғида айтолганим сўз
Ғарчанд умрларга қилур кифоя.
Ўлимни билмаган дўстларим сифат
Мени ҳам минг йиллар қилур ҳикоя...

С.М.ГОЛИЦИН

Омон қолган одамнинг дафтари

КУЛФАТЛАР ЁПИРИЛИБ КЕЛМОҚДА

1

Бир-биримиз билан дўсту биродар бўлган биз — ўспирин ёшлар янги — 1929 йилни халфана қилиб, Урусовларникида бирга кутиб олишга аҳд қилдик. Урусовлар Катта Знаменское тор кўчасидаги баланд уйда истиқомат қилишарди.

Оиланинг кўпчилилик аъзолари янги йилни кутгани аллақайсига кетишар экан, шу важдан уларнинг кенггина квартираси ўғиллари Кирилл ва қизлари Ленанинг ихтиёрида қолган эди. Кирилл геолог бўлишни орзу қиларди, аммо у князнинг ўғли бўлгани учун ҳар қаламда тўсқинликларга рўпара келарди. Лена эса синглим Катянинг дугонаси эди. У мактабнинг саккизинчи синфида ўқир ва бошқа бир дугонаси Леночка Желтухина билан бирга хусусий кафедра ишлаб, пул топиб туришарди. Бу кафе Пречистенское хиёбонида Муқаддас руҳ черковининг орқасида жойлашган эди. Ҳозир ўша жойда метронинг Кропоткино бекатининг эшиги қурилган.

Мен очиқ чехрали, мафтункор, оёқ-қўли чаққон бунақа абжир официант-каларни фақат Францияда, ўшанда ҳам ҳамма жойда эмас, баъзи бир ресторанлардагина кўрган эдим. Улар даста-даста тақсимчаларни, тўлиб-тошиб кетган патнисларни кўтариб, хўрандалар ўтирган столлар орасидан елиб-югуришар, бунинг орасида яна меҳмонларга нозу қарашмалар қилиб қўйишга ҳам улгуришарди. Леночка Желтухина айни шу кафедра бир университет талабасини илтифат қилиб, унга тегиб олди. У Петр Александрович Робиндер деган химик эди, кейинчалик анча донғи чиққан академик бўлди. Орадан ярим аср ўтгач, Лена билан учрашганимда, мен унинг ёшлик чоеларидан гап очиб, эсита солмоқчи бўлган эдим. Сингилларим мени койиб беришди. Академикнинг мутакаббир рафиқаси ўз ўтмишидаги баъзи даврларни эслашни ёқтирмас экан.

Янги йилни кутиб олишга менинг сингилларим Маша билан Катя ва жияларим Саша билан Олечка ҳам келишганди. Улар Владимир Владимирович Голициннинг фарзандлари бўлиб, Саша аллақерда ишлар, Олечка эса ҳали мактабда ўқир эди. Келганлар орасида узоқроқ қариндошим — учта ака-ука Раевскийлар ҳам бор эди. Уларнинг каттаси Сергей аллақайси институтда машҳур олим ва роҳиб ҳазрат Павел Флоренскийнинг қўлида сураткаш бўлиб ишларди. Ака-укаларнинг ўрганчаси Михаил Раевский менинг тенгқурим бўлиб, университетнинг математика факультетида ўқир эди. Уни келажакда катта математик олим бўлиб етишди деб ҳисоблашарди. Бундан ташқари, у хонандаликка ҳам ўқирди. Уларнинг кенжаси Андрей Хмелевнинг студиясида ўқир ва келажакда артист бўлишни орзу қиларди. Меҳмонлар орасида яна синглим Машанинг дугонаси Ляля Ильинская ҳам бор эди. Биз у билан Адабиёт курсларида бирга ўқир эдик. Яна менинг жияним Ляля Давидова ҳам келган эди. Унинг онаси Катя хола менинг онамга туғишган сингил бўларди. Унинг отаси Александр Васильевич (биз уни Альда амаки деб чақирар эдик) яқинда Моршмекдаги мулкидан қувиб чиқарилган эди. У Тамбов бозорқўмида

ҳуқуқий маслаҳатчи бўлиб ишларди, бошқача айтганда, бозордаги чакана савдогарларнинг, яъни майда буржуазиянинг манфаатларини ҳимоя қилар эдики, бу иш у замонларда унчалик маъқул кўринмасди. Бозорқўмнинг раиси Палеолог деган одам бўлиб, у машҳур Византия императорларининг аждодидан эди.

Ярим кечага борганда кутилмаганда бир шиша шампан кўтариб, оиламизнинг қадрдон дўсти Юша Самарин кириб келди. У Гагарин тор кўчасидаги хос уйда истиқомат қиладиган жияним инглиз Режинальд Унтернинг хотини Соня Бобринскаяникидаги казо-казолар тўпланган зиёфатни ташлаб келибди, ундан кўра биз ёшлар билан улфатчилик қилишни маъқул кўрибди. У ёш жиҳатидан ҳаммамиздан катта эди.

Дастурхонимиз ҳозирги даврлардагига қараганда жуда ҳам хокисор эди — винегрет, картошка, клюквали шарбат, хонаки музқаймоқ, печенье. Ичкилик меъёрида қўйилар эди. Асосан, шакар қўшилган мусалим ичиладди.

Лекин ўтиришимиз жуда ҳам қувноқ ўтарди. Биз чин дилимиздан очилиб, яйраб кўнгилхушлик қилар, рақс тушиб, тепинавериб, полларни тешиб юборгудай бўлардик. Ўша кезларда қатъиян ман этилган онетротча танца тушардик, ҳадеб битта пластинкани айлантираверардик, хонанда юракларни сиқадиган мунгли овозда гоҳ маърар, гоҳ увиллар, ибодатга ўхшаган алианарсаларни чўзиб-чўзиб қуйларди. Танцадан толиқиб, дам олишга ўтирганимизда эса Михаил Раевский ўзининг ёқимли овози билан қизларнинг кўнглини овлашга ҳаракат қиларди. У ҳамisha фақат битта қўшиқни қуйларди.

Менинг кичик синглим — ўн беш яшар Катенька бошқалардан кўра ортиқроқ ҳузурланарди. У умрида биринчи марта “катталар” даврасига таклиф қилинганди.

Ярим кечадан анча ўтанида — соат тўртда Урусовларнинг ота-оналари қайтиб келишди. Юрий Дмитриевич Урусов илгари Москвада прокурорнинг муовини бўлиб ишлаганди, унинг рафиқаси Екатерина Евгеньева бир вақтлар тарихий романлари билан шуҳрат қозонган адиб граф Солиаснинг қизи эди. Афсуски, бизнинг давримизда унинг асарлари қайтадан нашр этилгани йўқ, ҳолбуки, у асарлар ҳали ўзининг қимматини йўқотгани йўқ. Афтидан, унинг “граф” деган унвони ноширларни чўчитган бўлса керак.

Эр-хотин Урусовлар билан изма-из уларнинг катта ўғли Никита ва қизи Эда эри Михаил Унковский билан бирга кириб келишди. Эру хотинлар Хмелев студиясида артистлик қилишар эди. Улар артистлар орасида энг истеъдодлилари ҳисобланар ва уларнинг порлоқ келажакига катта умидлар билан қарашарди.

Бизнинг тарқаладиган фурсатимиз келган эди. Мен сингилларим билан бирга Пречистенка орқали кетиб борардим. Қалбим келажак ҳақидаги ўйларга лиммо-лим эди. Менинг кўзларимга истиқболим порлоқ ва бахтиёр кўринарди. Дилимда ўзим ёзаётган “Шимол кўллари бўйлаб” деган туркумга кирадиган очерким учун сарлавҳа танлаб бормоқда эдим. Ҳадемай Адабиёт курсларини тугатаман, катта ёзувчи бўламан. Орзуларим шунақа эди.

Афсус-у надоматлар бўлсинким, мен ҳозир тилга олган одамларнинг кўпчилигининг тақдирини жуда-жуда аянчли бўлди.

2

.. Мен ўша даврдаги ҳаётни олтмиш йил ўтгандан кейин эсласам, ҳаммадан аввал кўз ўнгимга нафрат келади. Бу нафратни юқоридан зўр бериб, аламли бир кек билан сингдиришга ҳаракат қилишарди. Бунақа нафратни матбуот дарҳол илиб олар, газеталар капиталистик тузумга оташин ғазаб билан тўлиб-тошиб кетган, капиталистик тузум бўлса ҳеч қаерда ҳеч қанақасига таслим бўлишни ҳаёлига ҳам келтирмасди. Унга сари газеталар янада жазавга тушиб янада оташинроқ нафрат билан синфий душман тўғрисида ёзарди. Синфий душман эса шўрпешона мамлакатимизнинг ҳамма овлоқ жойларида турлитуман идораларга яшириниб олган. Нима учун давлат машинаси гижирлаб, зўр-базўр имиллаб ҳаракат қилмоқда? Нима учун бўларди — синфий душман зараркунандалигини қилиб ётибди. Ҳушёрлик керак! Ҳушёрлик деган сўз га-

зеталар саҳифасидан тушмасди. Душманлар ким? Энг биринчи навбатда, қулоқлар, яъни социализм қурилиши учун эмас, ўзи учун, оиласи учун меҳнат қилаётган деҳқонлар. Ундан кейинги душманлар — мутахассислар, яъни инженерлар, олимлар, хизматчилар, улар сановатда, транспортда, қурилишда, ўқув юртларида ва илмий муассасаларда онгли равишда зиён-заҳмат етказиш билан шуғулланадилар. Яна бир тоифа душман — поплар — газеталарда дин ар-бобларини шундан бошқа ном билан атамас эдилар. Черковларда бизга ёт ва душман мафкура тарғиб қилинади. Черковларни ёпиб ташлаш, попларни қамаб, тухумини қуритиш керак!

Мутлақо муроса қилиб бўлмайдиган душман тоифаларидан яна бири со-биқ одамлар: помешчиклар, мансабдорлар, чор зобитлари, оқ зобитлар, фабрика эгалари эди. Уларнинг ҳаммасидан аввалги имтиёзлари, бойликлари олиб қўйилган, шунинг учун улар Совет ҳокимиятини ёмон кўради, собиқлар орасида эса ҳар хил номдорлари, турли рутбаларга эгалари алоҳида ажралиб туради. Булар — князлар, графлар, баронлар... Янада аниқроқ қилиб айтилади-ган бўлса, булар ўртасида биринчи ўринга қнязларни қўйиш керак, чунки улар подшо тахтига яқин туришган, улардан кейинги ўринда барон Врангелга ўхшаган баронлар туради, графларнинг эса аҳён-аҳёнда “бир қошиқ қонидан кечса” ҳам бўлади.

Князь С.Д.Урусов собиқ губернатор ва ички ишлар министрининг муовини бўлган. Унинг иккита укаси лагерларда нобуд бўлишди, унинг ўзи тасодифан жон сақлаб қолди. Шу одам ўзининг ғоятда қизиқарли хотираларида аламли пичинг билан инқилобдан аввал ҳеч қачон князлик унвони шўролар давридагидек юксак қўйилмаган эди деб қайд қилади.

Ҳеч қанақа жиноят содир қилмаган одамларни жазолашда, шу жумладан, уларнинг фарзандларини ҳам, ҳатто гўдакларини ҳам жазолашда қўл келган даҳшатли қурол — сайлаш ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги қонун бўлди.

Карл Маркснинг жуда ихчам бир ибораси бор: “Борлиқ онгни белгилайди”. Шу иборанинг талқини юқоридagi қонунга асос қилиб олинди. Иборани қуйидагича талқин қилишган: “Сиз ўзингиз, сизнинг фарзандингиз ёки сизнинг набирангиз ижтимоий келиб чиқишларига кўра илгари кўп имтиёзларга эга бўлган тоифага — дворянлар, савдогарлар, руҳонийлар тоифасига мансубсизлар. Модомики, сизлар ўз имтиёзларингиздан маҳрум бўлиб қолдингизми — демак, ўзингизни Совет ҳокимияти томонидан камситилган деб ҳисоблайсиз, демак, аламзадасиз, бинобарин, уни ёмон кўрасиз, бинобарин, сиз душмансиз, демак, сизни таъқиб остига олмоқ керак”.

1928 йилда ишсизлик мавжуд эди, шунда ҳукмдорлар муассасаларни тозалаш (чистка) деган нарсани ўйлаб топилди.

Асосий мезон ижтимоий келиб чиқиш ҳисобланарди, хизматчининг малакаси, унинг ғайрати, унинг ҳалоллиги эса инобатга олинмасди. Дастлабки пайтларда анкеталар унчалик батафсил эмас эди. Унда бундай саволлар бўларди: “Сизнинг ота-оналарингиз ким бўлган? Сиз чор армиясида хизмат қилганмисиз? Сиз оқ армияда хизмат қилганмисиз? Жиноий жавобгарликка тортилганмисиз ва агар тортилган бўлсангиз, қайси модда бўйича тортилгансиз? Мулкингиз бормиди?” Ота-оналар тўғрисидаги саволга қисқагина қилиб, “хизматчининг ўғлиман”, “врачнинг қизиман” деб жавоб бериш мумкин эди. Фақат 30-йилларга келибгина хушёр кадрлар бўлими ота-оналарнинг ўтмишда қандай табақага мансублиги тўғрисидаги саволни қистириб қўйишга фаросатлари етди.

3

Хуллас калом, 1928-1929 йиллардаги тозалашлар нима дегани? Улар қандай ўтган?

Тозалашларнинг ташаббускори Емельян Ярославский бўлган дейишади. У тозалашларнинг уч тоифасини ўйлаб топган экан. Биринчи тоифа бўйича тозалашдан ўтадиган одам бошқа бирон ишга ўрнашган ҳуқуқидан бутунлай маҳрум қилинган. Иккинчи тоифадаги тозалашдан ўтган одам пойтахт муассасаларидан қувилган, аммо у мамлакатда бирон овлоқ жойдаги ташкилотта ишга кириши мумкин бўлган. Учинчи тоифа бўйича тозалашдан ўтган одам ўз муассасасида қолган, лекин мансаби пасайтирилган.

Тозалашлар одамлар ишгирокида умумий мажлисларда ўтказилган. Қора

курсига ўтказиб қўйилган одамнинг тақдирини унинг хизматдошлари ҳал қилишарди, лекин уларга тозалаш бўйича комиссиянинг раиси ва бениҳоя покиза большевиклардан танлаб олинган комиссия аъзолари қаттиқ босим ўтказишар эди.

Мисоллар келтираман: отамнинг укаси Николай Владимирович Голицин (биз уни Никс амаки деб чақирар эдик) маълумотига кўра тарихчи эди ва Маркс-Энгельс институтида таржимон бўлиб хизмат қиларди. Комиссия унга ёпишиб олди. Хизматдошлари уни ҳимоя қилишди, бу бебаҳо ходим, дейишди, уч тилдан уч тилга жуда тез ва малакали таржима қилишсини айтишди. Бироқ у собиқ князь эди. Бунинг устига, сиёсий моддалар бўйича уч йил қамокда ўтирган эди. Хуллас, тирноқ тагидан кир қидирган комиссия унинг айбини топди. У миллионер Форд ишчиларни қандай қилиб қўлга ўргатгани ҳақидаги мақолани таржима қилган экан. Ана! Қўрдингизми — бу собиқ князь пролетариатни жониворларга қиёс қилишга журъат этибди. Комиссия раиси уни дабдала қиладиган нутқ сўзлаган. Шўрпешона таржимоннинг ўзига ҳам сўз беришган. У матнни мутлақо тўғри ва аниқ таржима қилганини айтиб, ўзини оқламоқчи бўлган, матннинг ўзида ишчиларни “қўлга ўргатган” деган ибора бор экан. Унинг бу гаплари оловга ёғ сепгандай бўлган.

— Ана! Ана!—деб ҳайқирган раис. —Ўжарлигини қўрдингизми? У ҳали ҳам беҳаёлик билан пролетариатни жониворларга тенг қилишда давом этипти.

Шу тариқа шўрлик князь биринчи тоифа бўйича тозалашдан ўтказилган. Абжир журналист хурсанд бўлиб, бу тўғрида газетада ёзиб чиққан.

Қариндош-уруелари унинг мушкулени осон қилишмоқчи бўлишган. Онамнинг укаси — тоғам Алёша Лопухин қўли-қўлига тегмай меҳнат қиларди — у машинада пайпоқ тўқирди. Тоғам Никс амакимга ҳам пайпоқ тўқишни ўргатмоқчи бўлди, бироқ техника бобида унинг ҳеч нарсага тиши ўтмас эди. У ҳатто отвертка билан винтни бураб, жойига ўрнатиб қўйишни ҳам эплотмас эди. Қариндошлар тушунишди: тарихчидан пайпоқ тўқувчи чиқмайди. Ўша кезларда юқори малакали таржимонларга эҳтиёж жуда катта эди. Шу нарса унинг жонига ора кириб қолди. Уни Москвада француз тилида чиқадиган газетага ишга олишди. У газетада йигирма йил мобайнида сидқидилдан хизмат қилди. Амаким 1942 йилда вафот этди.

Тозалашдан яна бир мисол келтираман: Муваққат ҳукуматда темир йўл ишлари министри бўлган Николай Виссарионович Некрасов ғоятда юксак малакали мутахассис эди ва у инқилобнинг биринчи кунлариданоқ Совет ҳокимиятига хизмат қила бошлаган. Ленин уни жуда қадрлар эди. У ВСНХда (Бутун Россия халқ хўжалиги кенгаши) юқори лавозимда ишлар эди. Шу одам ҳам биринчи тоифа бўйича тозалашга тушиб қолди. Газеталарда уни сўкиб мақолалар босилди, расом эса унинг умумий мажлис минбарига ўзини қандай қилиб оқлаётганини суратга туширишга улгурибди: қиёфаси мағрур, чеҳраси аслзода одамларнинг чеҳрасига ўхшайди, нигоҳи бургутникига монанд. Беломорканалдан кейин у Москва-Волга каналида ишлади. У ерда аввал масъул ишларда раҳбар бўлиб ишлади, кейин мансабидан туширишди. Менга уни олишдан кўрсатишди; у қурувчилар орасида ҳаммасидан баланд бўли, қалди-қомати келишган одам экан. Канал қурилиши битиб, ишга тушгандан кейин кўпларни қамашди. Қамалганлар ичида Некрасов ҳам бор эди. Ўшанақаси у ғойиб бўлиб кетди.

Умуман, муассасаларда дуч келган одамни тозалашдан ўтказаверишмас эдилар, балки айрим қурбонларни искабтопардай излаб топишарди. Ҳали она суги оғзидан кетмаган ёш геолог Кирилл Урусов ҳам ана шу тарзда қармоққа илиниб қолди. Ўша тозалаш тўғрисида менга у билан бирга ишлаган бир аёл гапириб берганди.

У минбарга кўтарилибди — новча, аслзода, кўзлари мовий, киприклари майин бир йигит. Минбардан туриб, унинг айтгани фақат шу бўпти: “Ҳа, менинг отам князь! У бутун умри давомида меҳнат қилган. Унинг ҳеч қанақа мулки бўлган эмас. Мен унинг ўлиман. Менга ҳеч қанақа бошқа ота керак эмас”. Залга жимлик чўккан. Қўққисдан бир қиз чинқириб юборган. Унинг ҳоли ёмон бўлиб қолибди. Қизни олиб чиқиб кетишган.

Кирилл тозалашдан эсон-омон ўтиб олди. Орадан бир неча йил ўтгандан

кейин Волкова деган бир аёлга уйланди. Ҳа пайтдаги қоидаларга биноан эр никоҳдан ўтаётганда, ўз фамилиясини қўйиб, хотинининг фамилиясига ўгиши мумкин эди. Шу тарзда князь Урусов гражданин Волковга айланди ва шу фамилия остида бутун умрини эсон-омон яшаб ўтказди.

4

Ҳуш, биз-чи? Бизнинг кўп кишилиқ оиламиз Ҳа 1929 йилда Бронкинск тор кўчасидаги Ҳн олтинчи сонли икки қаватли уйнинг бешинчи хонадонида бир қарашда хотиржам умргузаронлиқ қилмоқда эди.

Бобом Владимир Михайлович Ҳзининг Ҳғли ва менинг амаким бўлмиш Александр Владимировичдан мунгазам равишда ҳар ойда Ҳн доллар олиб туришда давом этмоқда эди. У Лос-Анжелосда катта доврўқ таратган врач-жарроҳ эди. Бундан ташқари бобом ҳар ойда Италиядан ҳам Ҳн доллардан олиб турарди. Бу пулни бувимнинг жияни бир вақтлар таниқли саноатчи ва меценат бўлган Семён Семёнович Абамелск-Лазаревнинг¹ беваси Фаина хола юбориб турарди. Шуни ҳам айтмоқ керакки, бу бева аёл Ҳзининг сармоялари ҳисобидан СССРдаги қариндошларидан камида йигирма кишини боқар эди. Бундан ташқари бобом ҳар кунни кундалиқ ёзар, меҳмон кутар, баъзан эса Ҳзининг невараси ва менинг акам Владимир билан бирга қаргаларни ёйиб, фол кўрарди. Ҳозир мен ҳам шунақа фол кўришни ёқтириб қолганман.

Менинг отам СССР Госпланининг химия бўлимида режалаштирувчи иқтисодчи сифатида хотиржамгина хизмат қилар ва икки юз сўм маош оларди. Ҳша кезларда бу катта пул эди, лекин бизникидек кўп кишилиқ оилага етмасди. У Ҳзи ўқиган Поливанов гимназиясида химиядан таҳсил олмаган эди, ишда нима билан шуғулланарди — бундан хабарим йўқ, лекин ишончим комилки, у авваллари ҳамма жойдаги каби ҳалол ва серғайрат хизматчи бўлган. У Ильинкадаги хизмат жойига оёғининг чигилини ёзмоқ учун пиёда қатнар эди.

Акам Владимир расом эди, китоблар ва журналларни безаш билан шуғулланарди. Онамнинг иш ҳақи тўғрисида ва унинг қандай қилиб барбод топгани ҳақида алоҳида гапириб бераман.

Мен Ҳзим тахририятнинг топшириғи билан ҳар хил чизмалар чизар ва Бутун Россия Давлат Адабиёт курсларида ғайрат билан ўқишда давом этардим. Кечалари эса ҳеч кимга билдирмай, “Шимолий кўллар бўйлаб” деган туркумга кирадиган очеркларимни қоралашда давом этардим. Кайғим чоғ, ҳаммаша илҳом оғушида Ҳзимни бахтиёр ҳис этиб яшардим.

Синглим Маша мен билан бирга Адабиёт курсларида ўқирди. Уни ўта даражада гўзал бир қиз бўлди десак, эҳтимол, муболага бўлар, аммо унинг юз тузилиши анча бежирим, ҳалқа-ҳалқа малла зулфлари унга анча-мунча хушрўйлик бахш этарди. Ҳар ҳолда унинг истараси иссиққина эди ва йигитлар бири олиб, бири қўйиб, уни гоҳ кинога, гоҳ театрга таклиф қилиб туришарди.

Энг кичик синглим Катя тўғрисида ҳозирча ёзадиган тайинли гап йўқ. У қизлар гимназиясининг собиқ бошлиғи Вера Николаевна Величкинанинг Кумуш тор кўчада жойлашган қизлар мактабида ўқирди. Кейин ҳукумат идоралари бунақа хусусий таълим мактабларига йўл қўйиб бериб бўлмайдди, деган тўхтамга келишди. Қизлар гуруҳи тарқалиб кетди, Катя ҳам Ҳзининг дугонаси Оля Шереметьева (графиня эмас) билан бирга одатдаги етти йиллик мактабга қатнай бошлади.

Синглим Соня санитария статистикаси билан шуғуллана бошлади. Собиқларнинг бир қанча оиласи шу соҳада ишлаб тирикчилик қиларди. Уларнинг саъй-ҳаракатлари билан соғлиқни сақлаш идораларидаги мутасаддилар ҳаммаша аҳолининг саломатлиғи қай аҳволда эканидан хабардор бўлиб туришарди. Бирор гап бўлиб қолса, врачлар ҳаммаша галва кўтаришлари мумкин эди. Ҳозир-

¹ Лазаревлар (Лазарьян) оиласи билан XIX асрнинг бошларида Москвада Арман Лазарев Ҳхув юртига асос солган эди. Кейинчалик уни Лазарев шарқ тиллари институтига айлантиришди. 1921 йилдан бошлаб у Москва Шарқшунослик институтига деб юритила бошланди.

ги пайтда бу рақамлар бизнинг мамлакатимизда қатъиян сир тутилади. Фақат яқин-яқинларга келибгина билдикки, бизда болалар ўлими ҳатто баъзи бир Африка мамлакатларидан ҳам юқорироқ экан.

Соня билан собиқ офицер Владимир Николаевич Долгоруков ўртасида ишқий алоқалар анча узоқ давом этди, аммо охир-оқибатда самарасиз тамом бўлди ва улар бир-бирларидан узоқлашиб кетишди. Шубҳа йўқки, бу йигит жуда ақлли эди, унинг маданий савияси ҳам зўр эди, бироқ у ашаддий худбин эди. У урушда олган жароҳати туфайли омон қолган бўлса ҳам ажаб эмас. У ҳеч қачон қамалгани йўқ, кейинчалик эса ёзувчи бўлиб кетди. У шундоққина ёнимизда — Кичик Левшинск тор кўчасида истиқомат қиларди, бизникига тез-тез қадам ранжида қилиб турарди, кейин келмай қўйди.

У билан Соня ўртасида бўлиб ўтган ишқий моҳаролардан мен унчалик хабардор эмасман. Улар ҳадеганда онам билан шивир-шивир қилишгани қилишган эди. Афғидан, бошларига тушган ҳижрон дардидан икковлари ҳам изтироб чекишарди. Синглимнинг фель-атвори кўкқисдан кескин ўзгариб кетди, у боши билан динга шўнғиди, черковга қатнашни қанда қилмай қўйди, ҳар хил азиз-авлиёларнинг ҳаётига қизиқиб қолди. Ҳолбуки, унинг ёши эндиғина йигирма бешга етган эди.

Шу кезларда бизнинг хонадонимизда ёши ўтинқираб қолган олим, балиқлар бўйича муахассис Виктор Александрович Мейен пайдо бўлиб қолди. Унинг пайдо бўлиши бежиз эмас эди, албатта. Бунга қадар у 17-чақиримдаги Осоргинларникига қатнаб турарди.

Виктор Александрович бизга яқин жойда Катта Левшинск тор кўчасида истиқомат қилишини билган Осоргинлар ундан бир юмуш билан бизникига кириб чиқишни илтимос қилишибди.

У бизникига келиб Соняни қўрган-у, кейин ўзи эътироф этганидек, бир қарашдаёқ унга ошиқу беқарор бўлган қолган. Лекин эҳтиёткорлик билан аста-секин ҳаракат қилишга аҳд қилган.

Бизнинг оиламиз ҳаммаша ўзининг меҳмондўстлиги билан ажралиб турарди. Виктор Александровични бобомиз билан ёнма-ён ўтказдик, уни чой ичишга таклиф қилдик. Гурунгимизни эшитган укам Владимир ҳам машғулотларини тўхатиб бизнинг ёнимизга келди ва бобомнинг нариги томонига ўтирди. Сухбат бошланиб кетди.

Сухбат давомида маълум бўлдики, меҳмонимиз инглиз тилидан алақандай илмий мақолани таржима қилиб беришга эҳтиёжманд экан, унинг илмий ишлари учун эса чизмакаш ҳам керак экан.

Шу тарзда отам мақола таржимасига буюртма олди, мен эса Виктор Александрович учун балиқчиликка оид ҳар хил схемалар чизиб берадиган бўлдим.

Виктор Александрович Соняни театрга таклиф қилди, Соня йўқ деди, лекин черковдаги аллақайси маросимга у билан бирга борди, кейинги гал ҳам аллақайси авлиёнинг зёфатига Виктор Александрович билан бирга борди.

У бизнинг ҳаммамизни якшанба кунига Маржонкўлга — жуда катта балиқ овига таклиф қилди. Маржонкўл Нижегород темир йўлида Чёрная платформаси яқинида жойлашган эди. Владимир билан Елена, Юша Самарин, синглим Маша, Саша Голицинлар боришди. Соня эса бормади. Ҳолбуки, Виктор Александрович бу оврагарчиликнинг ҳаммасини бизнинг хузур-ҳаловатимизни ўйлаб эмас, балки Соняни бир бор ортиқроқ кўриш ишғиёқида уюштирган эди.

Мен ҳам Соняга ёлбордим:

— Унга нисбатан бунчалик беписанд бўлма, сал-пал рўйихушлик бериб тур. Бўлмаса, у менга чизмаларини буюрмай қўяди.

1929 йилнинг бошида биз ана шундай яшар эдик. Ҳамма нарса кейин бошланиб кетди.

5

Янги йилни хушнуд кутиб олган кечамиздан кейин икки ой ўтди. Бир куни отам ишдан ҳар доимгидан барвақтроқ келди. Унинг ранги қув ўчиб кетган, кўзлари бир нуқтага тикилиб, қотиб қолганди. Онам дарҳол бирор ноҳуш воқеа рўй берганини сизди. Отам шошмасдан пальтосини ечди, шошмасдан илпакка илди, кейин индамай орқа томондаги хонага кириб кетди. Бу хона отам билан онамнинг ётоғи эди. Онам унинг кетидан кирди.

Бўлган воқсани дарров айтиб беришга отамнинг ҳоли йўқ эди.

Отамнинг бевосита бошлиғи инженер Камзолкин эди. У жуда ҳалол ва инсофли одам эди. Отам ўз хотираларида унга анча-мунча саҳифалар бағишлаган. Камзолкин бир вақтлар Бучалкита келган экан ва мулқдан келадиган даромадни қандай қилиб кўпайтириш тўғрисида жўяли маслаҳатлар берган экан.

Бугун у отамга Госплан, апаратиди тозалаш ўтказиш мўлжалланаётганини, бу тозалашнинг биринчи қурбони қилиб отам танланганини, тозалаш биринчи тоифа бўйича ўтказилишини айтибди.

— Мен Осадчийнинг хузурига кирсаммикан?—деб сўрабди отам.

Профессор Осадчий Госплан раиси Кржижановскийнинг биринчи муовини эди ва отамни аввалги замонлардан бери биларди.

— Осадчийнинг ўзи зўрга қўтилиб турибди,—деб эътироз билдирди Камзолкин. —Сиз дарҳол ишдан бўшатишларини сўраб, ўз ихтиёрингиз билан ариза ёзинг. Шундай қилиб бўшасангиз, ҳужжатларингизга доғ тушмайди. Бошқа бирон кичикроқ муассасага ишга ўрнашиб олсангиз бўлади.

Отам унинг акасини “қўлга ўргатди” деган феъл учун қандай кунларга солишганини, кўпчиликнинг олдига олиб чиқиб, шармандаи шармисор қилишганини яхши биларди. Унинг учун ҳам шунақа бирор сабаб топишади. Шу важдан у Камзолкиннинг хонасидан чиқмаёқ бўшатишларини сўраб, ариза ёзиб берди.

Орадан бир йил ўтгандан сўнг Госпланнынг бутун раҳбарияти, шу жумладан, Осадчий билан Камзолкин ҳам қамоққа олинди. Уларни зараркунандаликда айблашди. Кадрлар сафига синфий душманларни олиб киришган эмиш. Уларнинг баъзи бирларини отиб ташлашди, баъзиларини эса концентрацион лагерларга ташлашди. Кржижановский Лениннинг қалин дўсти эди, уни ишдан четлатишди, бироқ академик қилиб сайлашди. Госпланнынг раиси қилиб эса Куйбишевни тайинладилар. Дастлабки пайтларда отамнинг руҳи тушмади, онам ҳар қадамда унга далда бериб туришга ҳаракат қиларди. У ишсиз сифатида меҳнат биржасида рўйхатдан ўтди. Кейин биржанинг йўлланмаси билан Москва муассасалари бўйлаб иш қидира бошлади. Унинг қўлида танишлари ёзиб берган тавсияномалар ҳам бор эди. “Мустабиллик замонлари”дан бери уни танийдиган одамлар кўп эди ва ҳамма жойда уни жуда яхши ходим деб билишган. Эрталабдан бошлаб у худди хизматта кетаётгандай уйдан чиқиб кетар ва бир эмас, икки-уч жойга бориб, омадини синаб кўрарди.

Уша кезларда биринчи беш йилликнинг биринчи йили бошланган эди. Ҳамма ташкилотларда штатлар кенгаймоқда эди. Дастлабки пайтларда ташкилотларнинг раҳбарлари отамни хурсандлик билан қарши олишарди, келгусида у бажаражак ишнинг характери билан таништиришарди, баъзан эса шундай ҳам бўлардики, у ўтириб ишлаши керак бўлган столни ҳам кўрсатишарди. Аризага “Ишга олинсин” деб имзо чекиб берилгандан сўнг отам анкетани тўлдиришга киришарди.

Отам бутун умри давомида жуда ҳалол, ҳатто керагидан ҳам ортиқ ҳалол одам бўлган. У ҳеч қачон ҳеч нарсани яширган эмас. Шу важдан отам анкетага собиқ князь, собиқ дворянин, собиқ дворянлар раҳнамоси, Москва шаҳар бошқармасининг собиқ аъзоси деб ёзар, кейин Совет ҳокимиятининг биринчи кунларидан бошлаб ўн бир йил мобайнида ўзи ишлаган совет муассасаларини санаб чиқарди.

Уч кундан кейин кириб кўринг,—дер эди унга муассаса раҳбарлари хижолат ичида ёки кўрқувдан ранглари оқариб. Бир куни эса аллақандай кадрлар бошлиғи бақариб берибди:

— Қаёққа суқилиясиз? Сизсиз ҳам курамиз социализмни...

Газетачилар эса тозалашлар тўғрисида ҳикоя қилар эканлар, синфий душманларга нафратлари зўрлигидан оташ бўлиб лов-лов ёнишар, бирор муассасани мўлжалла олиб, роса савалашар, собиқ помешчиклар, офицерлар, мансабдорларнинг ёки собиқларнинг ўғил-қизларининг фамилияларини айтиб, чуввос солишарди. Ҳолбуки, айна ана шу одамлар — шўрпешона ходимлар жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилишар, виждонан ҳам, кўрққанларидан ҳам гайрат билан ишлаб, вазифаларини ўринлатиб қўйишарди.

Мен отамдан кўра серғайратроқ ва ҳалол меҳнат қилган одамни кўрган эмасдим. Ундан кейин ҳам кўрганим йўқ. Юқоридаги можаролардан кейин унинг ҳафсаласи бугунлай совиб кетди, кўли ҳеч қандай ишга бормай қолди. У бугун умри давомида хизматда, стол ортида ўтиришга ўрганиб қолганди, ишдан қайтганда уйда ҳам келган-кетганларнинг олдига камдан-кам ҳолларда чиқар, кўпинча хаёл суриб, нима биландир шуғуллианар, кейин яна одимлаб юра бошларди. Бир куни мен ўз столом ортида ўтириб, навбатдаги харитани чизаётганимда у менинг ёнимга келиб:

— Менга қара, менга чизмакашликни ўргатиб қўйсанг-чи!— деди.

— Вой, дадажон-ей,— дедим мен. — Бунинг учун жуда узоқ машқ қилиш керак.

У бекорчиликдан жуда қаттиқ изтироб чекарди. Оиланинг асосий юкини кўтариб юришга ўрганган бу одам безовталаниб онамга дерди:

— Энди қандоқ яшаймиз?

— Бир гап бўлар,— деб унга таскин берарди онам.

Ҳа, тасодифан учрайдиган журнал мақолалари ва хабарларининг таржима-си арзимаган пул бўларди. Лекин отам учун меҳнат қилиш талабалик йилларида ноқ муҳим заруриятга айланиб қолганди.

Бир куни синглим Соня ўзи ишлайдиган санитария муассасасидан жуда ёмон кайфиятда қайтиб келди. Унга бошқа иш беришмайдиган бўлишибди, санитария статистикаси соҳасидаги маълумотларнинг ҳожати йўқ, деган тўхтама-га келишибди. Бу маблағларни беҳуда сарфлаб бўлармиш, уни салкам зарар-қуналлик деб атаса ҳам мумкин эмиш. Билмадим, бу фойдали соҳада ишлайдиган фидокор врачларни қамашдими-йўқми? Қамашган бўлса ҳам сира ажабланадиган жойи йўқ. Шу тарзда синглим Соня, синглим Анна ва собиқ-лардан яна бир нечтасининг оиласи рўзгорини тебратиб турган маблағдан айридилар.

Акам Владимир билан мен бўлсак, ҳозирча тинчгина ишлаб турибмиз. Онам ҳам артелда чеварлик қилиб, оз-моз пул топиб турибди. Бобом ҳам долларларини олиб турибди. Шу тарзда зўрга учма-уч қилиб кунимизни кўриб туриб-миз.

6

Март ойи кунларининг бирида келинимиз магазиндан у-бу харид қилиб келди-да, шундай деди:

— Магазиннинг олдига оломон минди-минди... Деворга аллақандай эълонларни илиб қўйишибди.

Мен сапчиб туриб ташқарига отилдим. Дарвоза устунларидан бирига бир варақ каттагина қоғоз ёпиштириб қўйилганди. Одамлар дарвоза олдига келиб, уни ўқишяпти. Уй бошқарувининг бошлиғи бизнинг оиламизга унчалик ёмон қарамас эди, лекин бошлиқларнинг буйруғини бехато бажарадиган ходим эди. Уша йирик-йирик ҳарфлар билан ёзиб қўйибди: (ёддан келтираман, лекин ўйлайманки, деярлик хато бўлмаса керак).

Еропкинк тор кўчаси, 16-уй бўйича сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинган шахслар рўйхати:

1. Голицин Владимир Михайлович (каттаси) — собиқ князь, собиқ губернатор, собиқ Москва шаҳрининг бошлиғи, собиқ помещчик, собиқ уй эгаси.

2. Голицин Михаил Владимирович — собиқ князь, собиқ губернатор, собиқ Москва шаҳар бошқармасининг бошлиғи, собиқ помещчик, собиқ уй эгаси, ҳозир ҳеч қаерда ишламайди.

3. Голицина Анна Сергеевна — собиқ графиня, собиқ князнинг қарамоғида.

4. Голицин Владимир Михайлович (кичиги) — собиқ князнинг ўғли, ҳеч қаерда ишламайди.

5. Голицина Соня Михайловна — собиқ князнинг қизи, ҳеч қаерда ишламайди.

6. Голицина Елена Петровна — собиқ князнинг қарамоғида.

7. Голицин Сергей Михайлович — собиқ князнинг ўғли, ҳеч қаерда ишламайди.

Сингилларим Маша билан Катя рўйхатда йўқ эди — чунки улар ҳали ўн саккизга тўлмаган эди. Рўйхатнинг давоми бундай эди:

8. Россет Александр Николаевич — собиқ князнинг қарамоғида.

9. Бабинина Елизавета Александровна — собиқ помещчик аёл.

Бизнинг уйимизнинг иккала корпусида истиқомат қиладиганлар орасида сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинганлар бошқа топилмабди.

Ана шунақа! Бу қора рўйхатда ошқора хатолар ва ёлғонлар бор эди. Фақат бобом ҳақидаги гапларгина тўғри эди. Менинг отам ҳеч қачон помещчик ҳам, уй эгаси ҳам бўлмаган. Наҳотки, унинг инқилобдан кейинги ўн бир йиллик меҳнатлари инобатга олинмаса? Ишламаётган бўлса, фақат сўнгги икки ой мобайнидагина ишламаяпти, аммо шунда ҳам меҳнат биржасининг рўйхатида бор. Акам Владимир бўлса, қанча вақтдан бери муваффақият билан рассомлик қилиб келади-ку? Мен бўлсам, чизмакашман, ҳам талабаман. Тўғри, сингилим Соня ҳозир ишлаётгани йўқ, бироқ ундан олдин сидқидилдан бетоб бўлган москваликларнинг ҳисоб-китобини олар эди. Бизнинг шўрлик Саппа холамиз эса Смольний институтини тамомлагандан кейин қирқ йилдан ортиқроқ турли оилаларда мураббийлик қилган. Бизнинг қўшнимиз Елизавета Александровна фақат бизнинг хонадонимизда яшагани учунгина рўйхатга кириб қолган. Агар унинг қўшнилари оддий фуқаролар бўлганида ҳеч қачон у шўрликни бунчалик таҳқирламаган бўлар эдилар. Москвада собиқ помещчиклар кўп эди, аммо улар унвонлари бўлмагани учун тинчгина яшашда давом этишарди.

Отам мени бунга ўхшаган рўйхатлар бошқа уйларда ҳам осиб қўйилганми-йўқми эканини билиб келишга жўнатди. Мен тор кўчамизни бошдан-оёқ кезиб чиқдим, кейин Остоженка тор кўчасига бурилдим, сўнгра Манжуров тор кўчасини кўздан кечириб, уйга қайтдим.

Ҳа, баъзи бир эшикларда ва дарвозаларда рўйхатлар бор эди, лекин кейин маълум бўлишича, ҳамма жойда ҳам рўйхатларни тузиб улгуришмаган экан. Москвада собиқ унвондорлар, собиқ генераллар, помещчиклар, офицерлар, жандармлар, миршаблар, поплар, дьяконлар, нэпманлар, фабрикантлар бу қадар кўп эканини кўриб, ажабланмаслик мумкин эмас эди. Уларнинг ўғил-қизлари қанча! Газеталарда уларни ифлослар ва синфий душманлар деб аташарди. Бизнинг қариндошларимиз ва дўстларимиз орасида ҳуқуқдан маҳрум қилинганлар рўйхатига тушиб қолганлар ҳам анча эди. Булар отамнинг ака-укалари Николай ва Владимир (оилалари билан), Урусовлар, Осоргинлар, Самаринлар, Сергиев посадда истиқомат қилувчи анча-мунча қари-қартанглар, менинг иккала амаким, Алёша Лопухин деган амаким ва тоғам Владимир Трубецкой (икковлари ҳам хотинлари билан), Истоминлар, кўздан-кўп монахлар бор эди. Станиславский ва Третьяков галереясининг директори Остроухов каби донгдор фуқаролар ҳам рўйхатга тушиб қолишган эди. Шунингдек, таниқли врач, профессор Абрикосов ҳам фабрикантнинг ўғли сифатида рўйхатдан ўрин олганди.

Кейин сал хушларини йиғиб олишди. Газеталарда “ҳалдан ошириб юбориш” деган ибора пайдо бўлиб қолди, аллақайси бир мақолада рўйхатларга ёшларни қўшиб бекор қилишган деган ибора бир кўриниб ўтди.

Ҳуқумат вакиллари Станиславскийнинг ҳузурига бориб, ундан узр сўрашганимиш, деган овозлар тарқалди. Улар Станиславскийга:

— Ариза ёзиб беринг, биз сизни дарҳол тиклаймиз,—деб таклиф қилишган эмиш.

У бўлса ўжарлиги тутиб,

— Ҳуқуқлардан мени маҳрум қилган сизлар. Ўзларинг тиклаиверинглар. Ҳеч қанақа ариза ёзмайман. Ўзингиз пиширган шўрвани ўзингиз ичаверинг, — дедди.

Иш нима билан тамом бўлганидан беҳабарман. “Менинг санъатдаги ҳаётим” деган китобида муаллиф ўз биографиясидаги бу воқеани тилга олмайди.

Абрикосов ариза ёзиб берди ва дарҳол ўз ҳолатига тикланди. Остроуховнинг тақдири эса жуда қайғули бўлди.

60-йилларнинг охирида рассом Поленов ҳақидаги “Қуёшли мўйқалам” деган китобим устида ишлаётган кезларимда Марказий Давлат Адабиёт архиви-

да менга қалингина бир папкани олиб келишди — у “И.С.Остроуховнинг фонди” экан. Фондда мен унинг собиқ фабриканг сифатида сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилиши муносабати билан турли идораларга ёзган аризаларининг қоралама нусхасини, Луначарскийга, бошқа қўли узун амалдорларга ёзган мактубларининг қоралама нусхаларини топдим. Уларни ўқиб, рус санъати учун жуда катта хизматлар қилиб қўйган истеъдодли санъаткорни нақадар таҳқирлаганларини кўриб даҳшатта тушдим. Ўша пайтдаёқ уни Третьяков галереясидаги ишидан ҳайдаб юборишган ва бу ҳужжатларнинг мазмунига қараганда, у орадан кўп ўтмай изтиробларнинг зўридан вафот этган. Таҳқирланганлар Адабиёт курсларидан ҳам чиқиб қолди. Рўйхат олиб қўйилди. Талабалар рўйхат олдига келиб ўқишарди. Рўйхатда етти кишининг номи бор эди: полнинг ўғли, жандармнинг ўғли, нэпманнинг қизи, собиқ генералнинг қизи. Рўйхатда мен ўзимнинг ҳам фамилиямни кўриб қолдим — собиқ князнинг ўғли сифатида киритилган эканман. Шу тарзда мен ҳуқуқлардан икки марта маҳрум этилган одам бўлиб чиқдим. Айтишим керакки, бу таҳқирлар менга аввалгидай ҳафсала ва ғайрат билан маърузаларга қатнашимга халал бергани йўқ.

Отам Владимирни ўзининг юридик ҳолатини аввалроқ расмийлаштириб қўймагани учун қойиди. У пайтларда ҳали рассомлар уюшмаси йўқ эди, унинг ўрнида Рабис (саноат ходимлари) деган ташкилот бор эди. Бу ташкилот санъат ходимларининг касаба уюшмаси эди. Унга ёзувчилар, рассомлар, артистлар, музикачилар кирарди. Владимир алақачон Рабисга аъзо бўлиш учун ариза бермоғи керак эди.

Владимир лом-мим демай тураверди. Идорама-идора юриш, бир нарсага эришмоқ учун ҳаракат қилиш, кимларгадир ялиниб-ёлбориш, хўрланиш, анкеталар тўлдирриш, одамларнинг нафратли нигоҳларини кўриш, пичинг ва кесатиқларини эшитиш ўлимдан ҳам оғир азоб эди. Шунинг учун у касаба уюшмасига кириш борасидаги ҳаракатларини орқага ташлаб келар, “шусиз ҳам бир эпини қиларман” деб ўйларди.

Соня ҳам Санитария статистикасидан вақтида маълумотнома олмаган экан, энди эса маълумотнома оладиган жойи қолмади.

Шундай бўлиб чиқаяптики, 82 ёшни уриб қўйган бобомиздан ташқари биз ҳаммамиз ғайриқонуний тарзда ҳақсизга чиқарилган эканмиз. Ҳуқуқсунослик маълумотига эга бўлган отам шундоқ мулоҳаза юритарди. Аммо туман, шаҳар ва бутуниттифоқ ҳокимиятларидаги одамлар бунақа деб мулоҳаза қилишмасди.

— Ҳаммамиз ариза бермоғимиз керак, — деди отам. — Ҳаммаларинг ишлаганларинг ҳақида маълумотномалар йиғинлар.

— Ҳақсиз қилишган бўлса қилишавермайдим, жин урсин уларни, — деди Владимир. — Мен ишлаб турибман. Бундан кейин ҳам ишлайвераман. Ҳамма жойда мени қадрлашади.

— Йўқ, ариза бериш керак, — деб туриб олди отам. — Акс ҳолда, бошимизга бало ёғилади.

Отам шунақа деди-ю, аммо бошимизга қанақа бало ёғилишини айтиб беролмас эди.

Бугун мамлакат бўйича ҳам дастлабки пайтларда сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиниб, ҳақсизга чиқарилган одамлар бунга унчалик парво қилишгани йўқ.

— Ҳақсиз қилган бўлса, садқаи сар, жин урсин уларни! — Яъни ҳокимиятдаги одамларни. Бугун мамлакатда ҳақсиз қилинганлар шу гапдан юпанч топар эдилар.

Билмадим, тарихчилар архив ҳужжатларини титкилаб, ўша пайтда шаҳарлар ва қишлоқларда қанча одам хўрланган ва таҳқирланганини аниқ ҳисоблаб чиқолармикан? Менимча, уларнинг оила аъзолари билан қўшиб ҳисобланганда бир неча миллион чикса керак. Кўпгина одамлар туғилиб-ўсган жойларини тарк этишди, янги жойларда анкета тўлдирганда ҳақсиз эканларини яширишди, шу билан улар бемалол меҳнат қилишда давом этишди, ҳатто турли мукофотларга ҳам сазовор бўлишди. Ҳатто машҳур Стаханов тўғрисида ҳам у кулоқ қилинишдан қочиб қолган деган миш-мишлар юрарди.

Ҳа, қўнлар яширинган эдилар. Аммо князь Голицинлар ўзларининг келиб чиқишларини яшира олмас эдилар.

Хойнаҳой, бунақа ҳақсиз қилишлик қанчадан-қанча кекса-ю ёш одамларга изтироб, алам, кўзёши, ҳақорат келтирганини, уларни турмаларга солгани, орзу-умидларини барбод этганини ва ҳатто ажалидан беш кун бурун ўлдирганини фақат менга тенгқур қариялар-у, мендан жиндай ёшроқ бўлган одамларгина билса керак. Ўша кезларда бир гуруҳ одамлар бошқа гуруҳлар устидан қандай зулмлар қилганини, уларни таҳқирлаб, қанчалар хўрлаганини, улар устидан зўравонликлар қилганини, ўша кезларда кенг қулоч ёйган ўзбошимчаликларни билмай яшаётган ҳозирги авлодлар нечоғлик бахтиёр-а?

Ўша 1929 йилнинг бошидан мен Лилия Ильинскаяга яқин бўлиб қолдим. Йўқ, йўқ, буни ишқий саргузашт деб ўйламам. Менсиз ҳам унинг хушторлари етиб-ортарди. Баъзилари мақтаниб, кўкрак кериб юрарди, баъзилари индамай ғойиб бўлиб кетарди. Бизнинг муносабатларимиз шунчаки дўстона эди, бошқача айтганда орамизда соф “илоҳий муҳаббат” бор эди, холос. Бизнинг яқинлашишимизга менинг “Шимол кўллари бўйлаб” деган туркум очеркларим баҳона бўлди. Лилия уларни ўқиб чиқиб, жуда катта завқ-шавқ олибди.

Лилия Поварская кўчасида турар эди. Мен уникига серкатнов бўлиб қолдим. Аксари кундуз кунлари келардим ва узоқ суҳбатлашиб ўтирар эдик. Икковимизнинг ҳам кайфиятимиз кўтаринки, завқёб бўлар эди. Кўпинча у ўзи ёзган шеърларидан, рамзчиларнинг шеърларидан ўқиб берарди. Адабиёт курсларига бирга пиёда борардик. Унинг онаси — районда санитария врачси бўлиб ишлайдиган Софья Григорьевнанинг менга муносабати жуда яхши эди. Кўпинча мени тотли таомлар билан сийларди. Мен эса унинг Вичегда деган аллақайси гўрға сургун қилинган эрининг адабий тадқиқотлари учун зарур бўлган материаллари кутубхоналардан йиғиб берардим.

Бир куни мен чизмаларим учун тузуккина қалам ҳақи олдим ва Лилияни чанада сайр қилиб келишга таклиф қилдим. Умримда бир марта мен шундай лаззатни бошимдан кечирдим. Бизнинг оёқларимиз устига айиқ терисидан қилинган ёпинчиқ ташлаб қўйилган, ўзимиз эса чананинг энсизгина ўриндиғида бир-биримизнинг пинжимизга кириб ўтирибмиз. Чана қорнинг ўйдимчуқурларидан сакраб-сакраб, елиб бормоқда. Бизнинг сайримиз Арбат майдонидан бошланди. Киракаш чаналар шу ерда “Прага” ресторанининг ёнида мижозларини кутиб турарди. Биз Поварская, Садова-Кудринская, Брестская кўчаларидан ўтдик, Александровск вокзалини ортда қолдирдик, кейин Петровск паркидан ўтиб, яна анча юрдик, ниҳоят, яна Арбат майдонига қайтиб келдик...

Бизнинг йиғинларимизга жияним Алексей Бобринский ҳам серкатнов бўлиб қолди. Биз ҳаммамиз унинг тўрт йилдан бери ОГПУнинг хуфияси бўлиб қолганидан хабардор эдик ва ҳар бир янги танишимизни бундан огоҳ қилиб қўярдик, лекин у ҳаммадан аввал синглиси Соня билан унинг эри Ротшильд Унтернинг хорижий меҳмонлари орқасидан кузатади, деб ўйлар эдик. Ротшильд Унтер бир америка мухбирининг қўлида котиб бўлиб хизмат қиларди. Хуллас, бизсиз ҳам унинг иши бошидан ошиб-тошиб ётарди. Аммо шундоқ бўлсада, биз унинг ҳузурида дилимиздаги гапларнинг ҳаммаси тўғрисида ошқора гаплашишдан ўзимизни тияр эдик.

Бир куни шундай воқеа рўй берди: биз жумбоқлар ечиб ўтирардик. Бир томон жумбоқ айтар, иккинчи томони уни топар эди. Ўйин давомида стулларни бир-бирининг устига тера бошладик. Бизнинг минорамиз нақд шифтгача етиб борди ва қасир-қусур қилиб ағанаб тушди.

— Бу биз кураётган социализм!—деб юборди Лилия ва шу ондаёқ дами ичига тушиб кетди.

Ноқулай жимлик чўқди, ҳаммамиз бир-биримизга қарашиб олдик, мен Алексейга кўзимнинг қирини ташладим. Ҳа, бунақа гаплар учун ўша пайтларда бир зумда 58-моддани ёпиштириб қўйишарди. Ҳар қалай, бу гал ҳеч гап бўлмади, қил кўприқдан эсон-омон ўтиб олдик. Умуман олганда эса, биз сиёсатдан узоқ эдик ва дунёда нималар содир бўлаётганига, тез орада жаҳон инқилоби рўй берадими-йўқми деган масалаларга қизиқмас ҳам эдик. Мен газеталар ўқишга болалигимдан ўрганиб қолганман, лекин ўша пайтдаги дунё воқеалари тўғрисида ичимда ўйлар, аҳён-аҳёнда отам билан бирга мулоҳаза юритардик.

Ротшильд Унтер орқали француз тилида чиқадиган “Темпа” газетаси етиб келарди, бобом билан отам уни бош кўтармай миридан сиригача ўқиб чиқарди, мен газетани лугат билан ҳижжаляб ўқирдим. Газетанинг ҳар сони ўн олти саҳифа бўлар, уларда кўпгина гаройиб воқеалар ҳикоя қилинади, жиноятчилар ва судларда кўрилган ишлар ёритилар эди. ППУ агентлари оқтвардиячи генерал Кутеловни ўғирлаб кетишганда, бу воқеага газета ўзининг бир нечта саҳифасидан уч-тўрт устундан ўрин берди.

Бир куни бир нечта одам — жиянларим Саша ва Олечка Голицинлар, Леля Давидова, синглим Маша ва мен, яна кимдир бир киши Ильинскийларникида ўтирган эдик. Кутилмаганда Алексей кириб келди. У шундай таклиф киритди:

— Келинлар, ҳафтада бир мартадан йиғилиб турамиз. Йиғинларимизда иштирок этадиган дўстларимизнинг рўйхатини тузиб оламиз.

Фамилияларни айта бошладик. Алексей уларни ёзиб олди. Леля ўзининг яқин қариндоши Вера Бернадскаянинг фамилиясини айтди. Бу жувон бизнинг улфатимизга кирмас эди. Авваллари биз мактабда бирга ўқир эдик. Лекин ёнма-ён синфларда ўқиганмиз. Мактабни тугатгандан кейин мен уни бирон марта ҳам кўрмаган эдим.

Рўйхат тузиб бўлингач, Алексей бу ерда ҳозир бўлганларнинг ҳаммасига имзо чекишни таклиф қилди ва рўйхатни америкача ручка билан Ляляга узатди. У пайтларда бунақа ручкалар гоятда ноёб ҳисобланарди.

Ляля энди имзо чекишга қўл кўтарган эди, Саша Голицин ҳеч кимга билдирмай, мени бир туртиб қўйди-да, овозини кўтариб деди:

— Имзо чекиш керак эмас.

— Ўзларинг биласизлар,— деди Алексей елкасини қисиб ва рўйхатни буллаб, чўнтагига солиб қўйди.

Бир қарашда арзимагандай кўринадиган шу воқеани мен бўлғуси китобхонимдан эслаб қолишни илтимос қиламан.

ЎН БИР КУН

1

Адабиёт бўйича Олий курслардаги сўнги имтиҳонлар ҳам ортда қолди. Мен дўстим Валерий Перцов билан уйга бирга қайтдик. Гаплашиб Зубов майдонига ҳам етиб келдик. Шу ерда хайр-маъзур қиламиз. Мен чапга бурилиб, Пречистенка бўйлаб кетаман, Валерий трамвайга чиқади. Шу чоқда тўсатдан эсимизга тушиб қолди, унга бир китоб керак, бу китоб бизда бор эди. Гарчи соат ўн икки бўлиб қолган бўлса-да, мен унга уйга киришни таклиф қилдим. Биз чапга бурилдик, кейин ўнгга қайрилдик, мана, бизнинг торкўчага ҳам етиб келдик. Эшикни синглим Маша очди ва Валерийга ишва қила бошлади. У хижолатга тушди. Мен китобни қидириб, ичкарига кириб кетдим. Ўз хонасидан Владимир чиқиб келди, у меҳмоннинг келганига жуда хурсанд, меҳмон баҳона, жиндай ишини тўхтатиб, чекиб олиши мумкин.

Тўсатдан кулоқни қоматга келгириб, қўнғироқ жиринглайди. Қўнғироқ уст-уст жиринглайди. Владимир эшикни очишга ошпади. Эшикдан устига чарм куртка кийган, кўзида кўзойнак тутган аллақандай кимса, унинг ёнида бир ҳарбий — унинг бошида одамлар ўлғудай ёмон кўрадиган гардиши қизил, усти ҳаворанг фуражка. Улар кириб келди десак тўғри бўлмас, эшикдан қўнғироқдай ёпирилиб киришди. Уларнинг орқасидан уй бошқарувчиси кирди.

Кўзойнак таққани тўғрига икки-уч одим ташлайди-да, қўлидаги тўпшончани тўғри кўкрагимга ўқталади. Кейин бўғиқ овозда ўшқиради:

— Қўлингни кўтар!

Мен ҳанг-манг бўлганимдан ҳайкалдек тахт бўлиб қолибман, қўлимни кўтариш паққос эсимдан чиқибди.

— Қўлингни кўтар! Кўтар қўлингни деяпман!— деб ўшқирди кўзойнакли дарғазаб бўлиб.

Харбий ҳам тўппончасини қинидан олишга шай турарди.

Мен саросима ичида қўлимни кўтардим. Кўзойнакли ёнимга келиб, чап қўли билан бетакаллуф тарзда менинг ўнг биқинимни ва чап чўнтагимни тимироскилаб кўрди, сўнг тўппончасини чўнтагига солиб, у ердан битта қоғоз олиб, менга узатди.

Мен ўқийман: “Сергей Михайлович Голлициннинг уйини тинтишга ва ўзини қамоққа олишга ордер”. Унинг остида имзо: “ОГПУ раисининг муовини Г.Ягода”. Биринчи фикр шу бўлди: “Худого шукур. Фақат ўзимни қамашар экан”.

Владимир қоғозни олиб ўқийди. Ичкари хонадан онам чиқиб келади ва у ҳам ўқийди. Кейин бошқа қариндошлар ҳам чиқишади, улар ҳам сукут ичида қоғозни ўқиб кўришади, чуқур сўлиш олиб, менга ҳамдардлик билан мўлтирашади. Энг охирида отам киради, у саросимада, кўрқиб кетган, ордерни ўқиб чиқиб, стол устига қўяди. Ҳамма сукутда.

Кейинчалик қариндош-уруғлар бир нарсани эслаб, ҳайрон бўлиб юришди, нима учун кўзойнакли тўппончасини айнан менга ўқталди? Бундан чиқдики, у мени аввалдан танир экан-да? Лекин қаяқдан танийди?

— Сиз шуғулланадиган стол қайси?—деб сўради у мендан.

Мен кўрсатдим.

Кўзойнакли столнинг олдига келди. Қолганлар ҳам унга яқинроқ келишди.

— Нарироқ туринглар!—деди у кескин буйруқ оҳангида. —Сиз бўлсангиз,—деди у қўлини мен томонга нуқиб,—манави ерда туринг.

Менинг юрагим ҳаприқиб кетди. Столнинг чап томонидаги ғаладониди, шундоққина кўринадиган жойда менинг “Шимол қўллари бўйлаб” деган туркум очеркларимнинг онам қўли билан кўчирилган қоралама нусхаси ётар эди.

Шунда бир мўъжиза юз берди — буни бошқа ҳеч бир сўз билан ифодалай олмайман. Кўзойнакли қўлини ўнг томонда турган бир даста дафтар томон чўзди. Булар менинг маърузаларим ёзилган дафтарлар эди. Онам эса унга хос бўлмаган чаққонлик билан столнинг ёнига келди-да, мен учун энг азиз ва энг қадрли бўлган дафтари олиб, дераза тоқчасига қўйиб қўйди.

Харбий деворга тикилганича миқ этмай турарди, уй бошқарувчиси эса эшик ёнида мудраб ўтирарди. Кўзойнакли бизнинг Андрей Киселев билан бирга қилган саёҳатимизнинг кундалигини топиб олиб, жуда хурсанд бўлиб кетди — уни алоҳида қўйиб қўйди. Сўнг столнинг ғаладонини очди, у ерда мактублар бор эди. Бу мактублар тепасида “Пионерская правда”нинг конвертида келган хат ётарди. Яна бир мактубга “коммунистик салом билан” деб имзо чекилган эди. Мен нафақат Адабиёт Олий курсларининг талабаси эканимни, балки журналларга чизмалар чизиб бериб ҳам тирикчилик қилишимни айтдим.

Деворлардан эса гўё ҳаммамизга таъна тошларини ёдираётгандай Петр, Анна, Елизавета, Екатерина замонида яшаб ўтган бобокалонларимизнинг сураглари қараб турарди.

Катта синглим Соня бирваракайига ака-ука Ярхолар билан дон олишиб турарди. Уларнинг катгаси Борис Исаакович, бошқача айтганда Бобочка адабиётшунос эди. Дўмбоққина, думалоққина, кўзида кўзойнак билан бу йигит Адабиёт курсларида маъруза ўқирди, укаси Григорий Исаакович, бошқача айтганда, Гриша эса баланд бўйли, озгин одам эди. У таржимон бўлиб хизмат қиларди. Ака-укалар аҳён-аҳёнда бизни кита келиб туришар ва ярим кечагача қолиб кетишарди. Бобочка халқ термаларининг қофиялари устида илмий иш олиб борарди. У менга турли диаграммалар буюрган, уларда бир неча минглаб термалардаги қофияларнинг ҳар хил фоизлари ҳисоблаб чиқилган, бошқа ҳисоб-китоблар қилинган, уларнинг натижалари чизмалар шаклида қоғозга туширилган эди.

Бобочканинг ҳисоб-китобларининг асл нусхасини кўзойнакли кундаликнинг ёнига қўшиб қўйди. Мен англадимки, у бу қоғозни олиб қўймоқчи. Буни англаб даҳшатга тушдим, негаки бу қоғоз кетса, Бобочканинг йиллаб қилган машаққатли меҳнати бекор кетарди. Мен термаларни халқ қандай яратишини тушунтирдим, бу қоғозни олиб кетмаслик кераклигини исботлашга уриндим.

¹ 1934 йилда ОГПУ қайта тапшиқ қилиниб НКВДга айлантирилди. Шунга ҳадлар қамаш борасида прокурор санкцияси ҳаммавақт ҳам талаб қилинган эмас.

“Кўзойнак”ка менинг тушунтиришларим шубҳали кўринди, шекилли, у бу қорозни жосусларнинг махфий ёзувлари деб ўйлаган бўлса керак, уларни кундаликнинг устига олиб қўйди¹.

Тинтув тамом бўлди. Юраклар сиқилиб, машина келишини кута бошладик. У муайян бир соатда етиб келмоғи керак эди. “Кўзойнак” ўтириб, протокол ёза бошлади. Саёҳат кундалиги, “коммунистик салом билан” деган ёзув бор икки-учта мактуб, Бобочканинг шўрпеңона ҳисоб-китоблари олиб кетиладиган бўлди. Уйқусираган уй бошқарувчиси ҳолис сифатида имзо чекди ва унга жавоб беришди. Ҳамма сукут ичида тик турганича нима бўлишини кутарди.

Примусда чой қўйишди. Индамай ўтириб чой ичдик. Онам айтиб бўлмайдиган бир алам билан мендан кўзини узмас эди. Сингилларим менга қошиқ, кружка, чақмоқ қанд, икки-учта бутерброд, папиросни ёстиқ жилдига солиб беришди. Яна одёлни ҳам қўлимга тутқазишди. Бизнинг оиламизда ҳибса оли-наётган одамга нималар бериб юбориш кераклигини яхши билишарди.

Машина келди. Хайр-хўшлашишнинг оғир дақиқалари бошланди. Ҳаммалари навбатма-навбат ёнимга келиб мени кучиб, ўпишиб хайрлашишди. Соня билан Маша иккови ҳам қулоғимга “фақат сўраган нарсасига жавоб бер” деган иборани шивирлаб айтишга улгуришди. Отам ҳам, онам ҳам мени чуқинтиришди.

Кейинчалик онам менинг чехрам ўша пайтда бутун умри қийноқларда ўтган авлиё Себастьяннинг юзидек илҳомбахш ва нуроний бўлганини гапириб берганди.

Мен ўша пайтда қамоққа олинаётганимдан мағрурланган эдим, лекин ўзимни умри қийноқда ўтган авлиё деб ҳисобламас эдим. Умри қийноқда ўтган авлиёлар илк христианлар эди. Россияда эскича удумларни қаттиқ ушлаган баъзи мўминларни дин йўлида жон фидо қилганлар сафига қўшса бўларди — улар ўзларига-ўзлари ўт қўйишарди. Декабристлар ва халқ эрки учун курашчилар ана шундай фидойилар бўлишган, чунки улар ўзларининг инқилобий гоялари йўлида Сибир сургулларидан ҳам қайтишмаган, бошларини дорга ҳам тикиб беришган. Фидойи деб менинг тоғам Миша Лопуховни айтса бўлади, чунки у Совет ҳокимиятига қарши курашмайман, деб номусини ўртага қўйиб сўз беришдан бош тортган эди. Фидойи деб менинг куёвим Георгий Осоргинни айтса бўлади, у оиласини, хотини, бола-чақасини жон-дилдан яхши кўрарди, лекин сўроқларда ўзининг подшо тузуми тарафдори эканини яшириб ўтирмаган ва бунинг учун ўн йил қамоққа ҳукм қилинган. Ва яна фидойи деб менинг ўн етти яшар дўстим Сергей Истоминни айтиш мумкин — у ҳам сўроқларда ҳеч нарсадан тап тортмай, ўзининг подшо тузумининг тарафдори эканини ошқора айтган.

Мен-чи? Мен қамоққа олишларини кутган эдим. Қолаверса, шу йили, шу йил бўлмаса янаги йил, унда ҳам бўлмаса, кейинги йили князь бўлиб туғилганим учунгина қамоққа олишларига имоним комил эди. Мен сўроқларга тай-ёргарлик кўриб қўйгандим ва терговда бериладиган “сиёсий эътиқодларингиз қанақа?” деган саволга “ҳозирги тузумга рўйхушлигим бор” деб жавоб бермоқчи эдим. Менинг отам ҳам, акам ҳам ва яна анча-мунча одамлар шундай деб жавоб беришган. Отамни ҳам, акамни ҳам ва яна бошқа баъзи бировларни ҳам шундай жавобдан кейин турмадан чиқариб юборишган. Албатта, бу куруқдан-куруқ ўзи бўлган эмас, анча елиб-югуришларни талаб қилган. Лекин шундайлар ҳам кўп бўлганки, улар совет ҳокимиятига салоқатлари тўғрисида оғиз кўпиртириб гапиришган бўлишса-да, барибир пировардида ҳар хил муддатларга кесилиб кетган.

Алексей Бобринскийга ўхшаганлар ҳам бўлган, улар сотқинлик йўлига кириб, шунинг эвазига озодликка эришган.

Бу даҳшатли синовга мен олдиндан тайёрлана бошлаган эдим. Мен шуни яхши билардимки, ҳеч қанақа дўқ-пўписалар ва таҳдидлар мени разил мажбуриятларга имзо чекишга мажбур қилолмайди. Мен шуни ҳам билардимки, агар имзо чекмасам, менинг ҳамма орзуларим барбод бўлади, ҳамма умидла-

¹ Адабий курслар тарихига бағишланган бобида шўрлик Бобочкани немислар жосуся деб қамаганларини ёзганман.

рим чапакка чиқади. Мен зинадан пастга тушиб борар эканман, хаёлимда ана шундай фикрлар чарх урарди.

Авлиё Себастьян жаллодларнинг ўқидан ҳалок бўлган. Унинг ана шу фидойи ўлими рассомларга илҳом берган. Аммо анчадан кейин мен музейда қонга беланган бир йигитнинг суратини кўрдим. Шу сурат баҳонасида мен онамнинг таққосини тез-тез эслаб тураман. Бу эслашда, албатта, анча-мунча кино ҳам бўларди.

2

Усти брезент билан ёпилган юк машинасига чиққанимда тонг ёришиб қолган эди. Машина устидаги ўриндиқда қовоғи солиқ бир басавлат қария, юз-кўзи йиғлайвериб шишиб кетган, ўзи аслидан ёшроқ кўринишга ҳаракат қилувчи хоним ва бир неча соқчи ўтирарди. Биз деярлик бутун Москвани кесиб ўтдик — Пречистенка орқали ўтиб, Волхонкага чиқдик, ундан ўтгач, Моховаяга юрдик. Кейин Театр майдонидан ўтдик. Йўл-йўлакай фақат бир марта кайфи тароқ улфатларга дуч келдик. Улар ҳеч қанақа машинага парво қилмай, гандиракляб боришарди.

Биз Лубянка майдонидаги катта бинога етиб келдик — бу иморат бизнинг мамлакатимиздаги энг кўрқинчли уй эди. Бироқ биз асосий бинога эмас, унинг ўнг биқинидаги Мясницкий кўчасининг бурчагидаги уйга келдик. Ҳозир бу икки уй бир-бири билан туташтириб юборилган ва у Кичик Лубянкадан чиқадиган йўлни тўсиб қўйган.

Қария билан икковимизни туйнуғи-ю деразаси йўқ кичкина бир хужрага тиқиб қўйишди. Хужрада иккита курси, битта стол, стол устида сиёҳдон билан ручка турарди, шифтда битта электр лампочка осилиб турарди. Бизга анкета бланкаларини тутқазишди — қаерда туғилгансан, қаерда чўқинтирилгансан, ва албатта, ижтимоий келиб чиқишинг қанақа, деган саволларга жавоб бермоқ керак эди. Унинг саволлар ёзилмаган оқ саҳифасига биз таржимаи ҳолимизни батафсил ёзиб бермоғимиз лозим эди.

Қария ёзди-да, кейин ручкани қўяркан:

— Сира ақлим етмаяпти, мени нима учун қамашди экан-а?— деди.

— Мен ҳам ўзимни нимага қамашганини мутлақо билмайман,— деб тан олдим.

Қариянинг фамилияси Мазуров эди — унинг тўғрисида шундан бошқа ҳеч нарса билмайман. Уни олиб чиқиб кетишди, ўша ғамхонада ўзим ёлғиз қолдим. Кейин бир ҳарбий келди, менга ечинишни буюрди, ҳамма нарсамни тинтиб кўрди, шимимнинг ҳар бир чокигача, кўйлагимнинг ёқаларигача тимириллаб чиқди, кейин чиқиб кетди. Мен, чамаси, икки соатча кутиб ўтирдим. Кейин мени ташқарига олиб чиқишди, ёлғиз ўзимни усти ёпиқ юк машинасига ўтқазишди, лекин машинада бор-йўғи ярим чақиримча йўл босдик, холос. Қарабсизки, ўзининг мислсиз даҳшатлари билан донг чиқарган Лубянканинг эшиги олдида турибмиз. Бу иморатда аввал бошда ЧК жойлашган эди (кейинчалик унда шаҳар ва вилоят КГБсининг қабулхонаси жойлашди).

Мен биринчи қаватдаги хужрага тушдим. Унчалик катта бўлмаган бу хонанинг деразаси йўқ эди. Шифтидаги лампочка жуда ёруғ нур сочиб турарди. Бирор маҳбус ботинкасини отиб, лампочкани синдириб қўймаслиги учун унинг устидан симлардан тўр тортиб қўйишган эди.

Сўриларда ўнгача одам ётибди, ҳаммаси ички кийимда. У пайтларда ҳали кундузи ухлаш мумкин эмас, балки ўтириб, ўзининг “гуноҳлари учун тавбатазарру қилмоқ керак” деган қатъий қонун жорий қилинган эмас эди.

Узаро гаплашиб ўтирардик, лекин кўпроқ ухлар эдик, кимдир мендан газеталардаги сўнги янгиликлардан сўраб қолди. Бир немис чолни эслаб қолдим — у калуталик нэпман экан. Уни хўжалигида ўзи колбаса ишлаб чиқаргани учун қамашибди. Икки ойдан бери сўроқсиз-терговсиз ўтирар экан. Озиб чўп бўлиб қолибди, ҳаммага ҳаддан ташқари кенг бўлиб қолган шимини кўз-кўз қиларди.

Яна бир одам эсимда қолди, у жуда чиройли, қоп-қора узун соқоли ўзига ярашган яхудий эди. У валютафуруш экан. Уни суткасига бир неча марталаб

сўроққа олиб кетишар эди. У сўроқдан қайтиб келгач, юзини ерга қилиб, сўрининг устига ётиб олар, инқиллар ва йиллар эди. Ундан тилталарини ёхуд бошқа қимматбаҳо жавоҳирларини қарга яширганини айтиб беришни талаб қилишарди. Унинг инграшлари, инқилиаб-синқиллашларидан биз ухлай олмас эдик.

Эртасига тунда мени қария уйқудан уйротди.

— Сиз Голицинми?

Мен сапчиб ўрнимдан турдим. Менинг олдимда ҳарбий турарди. Турмада уларни “мент” деб аташарди. Қўлида бир варақ қоғоз.

— Исминг, отангнинг исми?—деб сўради у қўлидаги қоғозга қараб.

Мен айтдим.

— Сўроққа. Кийиниб олинг.

Мени йўлак бўйлаб олиб кетишди. Мени йўл-йўлакай ҳужраларнинг номерини ўқиб бордим. Бироз юрилгач, йўлак бурилди, мени чоғроқ бир хонага олиб киришди. Стол устида кук қалпоқли чироқ ёлғиз ўзи мунгайиб турибди. Стол устида битта папка, бир неча саҳифа қоғоз ётибди. Стол ортидаги ўриндикда озғингина ёш ҳарбий йигит ўтирибди.

3

Орадан олтмиш йил ўтди, лекин ўша сўроқ бутун икир-чикирлари билан ҳали ҳам эсимда. Терговчи хушрўйгина йигит эди. Унинг орқага таралган сочлари остидан кенг пешонаси кўриниб турибди. У йирик-йирик кўнғир кўзларини дарҳол еб қўйгудай бўлиб менга қалади. Унинг устида ҳарбийча либос, қайрилма ёқасида биттадан ромб қадалган петлица. Демак, у комбриг эди. Бугунги кунларда генерал-майордан пастроқ, лекин полковникдан юқорироқ бўлади. Миямдан “мени ҳарбий жиноятчи деб ҳисоблашяпти, шекилли” деган фикр лип этиб ўтди. Лекин шу лаҳзадаёқ яна бир гап эсимга тушди — кимдир гапириб берган эди — тергов қилинаётган одамнинг юрагига гулгула солиш учун терговчилар атайин юқори мартабали ҳарбийларнинг кийимини кийиб олишар экан. Бу терговчининг устидаги ҳарбий либоси унга жуда ҳам катта эди. Демак, бу йигит ўйин қиляпти. Бу фикр миямга келиши билан кўнглимдаги қўрқув ғойиб бўлди, мен ўзимни қўлга олдим ва ичимда истеҳзо билан кулиб қўйдим.

— Ўтиринг,—деди терговчи.

Мен унинг рўласидаги курсига ўтирдим. Чироқ менга тушиб, бутун гавдамни ёритиб турибди, унинг юзи эса нимқоронғиликда қолган. Мана шу нимқоронғиликдан йирик-йирик, чиройли ва кўнғир кўзлар бир зум ҳам узилмасдан қаттиқ тикилиб турарди. Бу кўзлар гўё менинг юрак-бағримни тешиб ўтишни мақсад қилиб олгандай кўринарди. Мен дош беролмадим, кўзларимни қўйига қаратдим. Лекин мен буларнинг ҳам ҳаммаси мени кўрқитиш учун қилинаётган ўйин эканини тушунар эдим.

— Олинг, чекинг,—деб таклиф қилди у кутилмаганда стол устида ётган кутидан бир-иккита папирос чиқарди, ўзи папирос тутатди, кейин ёниб турган гугурт чўпини менга ҳам тутди. Мен папиросни тутатиб олиб, унга қарадим. У ҳамон нимқоронғиликдан мени синчков нигоҳ билан кузатишда давом этарди.

“Эҳ, жин урсин сизни! Бошласангиз бошлай қолмайсизми сўроғингизни!”—деган фикр ўтди кўнглимдан.

Терговчи дарҳол менинг устимга таҳдидли иборалар қуюнини ёғдирди, айрим сўзлар оташин назаб билан айтилган эди.

— Шунақа одам экансиз-да! Сизнинг тўғрингизда кўп гапларни эшитганмиз. Ҳамма сизни ашаддий монархист дейди. Сиз ички эътиқодингизга кўра монархист экансиз. Нафақат монархист, балки уччига чиққан фашист эмишсиз. Князь Рюриклар сулоласига мансуб экансиз. Сиз синфий душмансиз, Совет ҳокимиятининг душманисиз.

— Мен Рюриклар сулоласидан эмасман, мен Годиминовичлар сулоласиданман,—мен унинг ёпирилиб келаётган сўзлари оқимига зўрға ўз гапимни қўйишга муваффақ бўлдим.

Бундан у гапдан таққа тўхтади. Кейин ўзининг чиройли, лекин турқи со-
вуқ кўзлари билан менинг ичимга ғулу солишда давом этиб, бутунлай хо-
тиржам овозда сўради:

— Годиминовичлар дегани нима дегани?

Мен ўн тўртинчи асрда яшаб ўтган улуғ князь Годимин Литовскийнинг
авлодларини шундай деб аташларини батафсил тушунтириб бердим. Иван Гроз-
ний даврида унинг аждоди воевода Михаил Иванович Булгаков “Голица” де-
ган лақаб олган экан. Чунки у жангда қўлини йўқотгандан кейин ясама қўл
қилиб, темир қўлқоп кийиб юрган экан. Шу қўлқопни рус тилида Голица
деб атар эканлар. Голицинлар авлодидан йигирмата бояр, иккита фельдмар-
шал чиққан, жуда кўп сарбозлар Ватан учун жон фидо қилишган.

— Шундоқ машҳур аждодларингиз ўтган экан, монархист бўлмаслигингиз
мумкин эмас-ку!—деб қичқирди терговчи.

— Ҳеч қачон монархист бўлган эмасман. Мен совет ҳокимиятига ижобий
муносабатдаман, виждонан, чин сўзим, ижобий муносабатдаман.

— Монархист эмаслигингизни исбот қилинг.

— Исбот қилганим бўлсин! —Мен батафсил тушунтира бошладим, отам
менга айтган гапларни эсладим. Мен билан суҳбатларда у бир неча марта ўзи-
нинг самодержавиега муносабатини гапириб берган эди, уни Россия учун жуда
ёмон нарса деб ҳисобларди. У французча тарздаги республика тарафдори эди,
жила бўлмаса, монархиясиз, сира иложи бўлмаса, инглизларники сингари
монархия бўлмаганини хоҳларди. Отамнинг ана шу фикрлари тергов вақтида
менга жуда қўл келди. Мен бу қарашларни шу қадар бамаъни ва ишонтирар-
ли қилиб тушунтириб бердимки, афтидан, улар терговчига ҳам маъқул бўлди,
шекилли. У монархизм масаласида менга тихирлик қилишни бас қилди.

Ҳозир бу сатрларни ёзар эканман, терговчи сўроқларини қай тарзда бер-
ганини, аввал нимани-ю, кейин нимани сўраганини унутиб қўйибман.

Лекин саволларнинг ўзи эсимдан чиққани йўқ. У, масалан, нима учундир
мендан жияним Ляля Ильинская билан Вера Бернадская тўғрисида кўп су-
раштирди. Унинг ўзи қанақа одам? Унинг сиёсий қарашлари қандай? Мак-
табни тулатгандан кейин уч йилдан бери мен уни кўрмаганимни айтдим. Унинг
сиёсий қарашлари тўғрисида мутлақо тасаввурга эга эмасман. Ҳолбуки, ўшанда
уни ҳам қамаб қўйишган эди ва ундан ҳам менинг тўғримда ўша гапларни
сўрашган эканлар. У ҳам деярлик меникига ўхшаш жавоблар берибди.

Терговчи мендан Юша Самарин ва Артемий Раевскийларнинг сиёсий қараш-
ларини ҳам сўради. Мен “билмайман” деб жавоб бердим, биз тупланишиб
турган бўлсак-да, ҳеч қачон сиёсат тўғрисида гаплашмас эдик, дедим. Биз-
нинг қизиқиш доирамиз адабиёт, кино, театр билан боғлиқ. Фокстротта танца
тушишни ёқтиришимиз тўғрисида индамай кўяқолдим.

— Адабиёт соҳасидаги эътиқодлар қанақа бўлар экан,—деди истеҳзо билан
терговчи. — Бу тўғрисида эшитмаган эканман.

Мен унинг рўйласида ўлирар ва бизнинг турунларимиз тўғрисида у бизни
қоралаб айтиши мумкин бўлган қандай гапларни билиши мумкинлигини тус-
моллаб кўришга интилардим. Стуллардан ясаган минорамиз қулаб тушганини
эсладим — тамом-вассалом! Бизнинг кўпчилигимиз диндор эдик, кимдир тез-
тез черковга қатнаб турар, кимдир менга ўхшаб аҳён-аҳёнда қатнарди. Ме-
нинг диндорлигим ўзига хос эди. Бутун умрим давомида мен ич-ичимда ху-
дога ишониб яшаган эдим, бироқ худога ишониш ҳаётимда биринчи ўринда
турган эмас. Мен терговчининг “сиз Худога ишонасизми?” деб сўраб қоли-
шидан жуда кўрққан эдим.

Диндан юз ўтиришимнинг сира иложи йўқ эди, лекин мен эътиқодла-
римни батафсил баён қилиб бермоқчи эдим. Мен айнан бир вақтнинг ўзида
ҳам христианман, ҳам ҳеч қачон Совет ҳокимиятига қарши борган эмасман
ва бормайман ҳам деб тушунтирмоқчи эдим.

Худога шукр, терговчи бунақа саволни бермади. Кутилмаганда унинг ўзи
айтиб қолди — мени балоғат ёшига етмаган деб ҳисоблашлари, шу сабабдан
ўсмир сифатида мени Унтерларникидаги йиғинларга чақириб турмасликлари
унга маълум эмиш. Дарров тушундим, менинг гўё ҳали балоғатга етмаганим
ҳақидаги гапни терговчи фақат Алексей Бобринскийдан эшитган бўлиши мум-

кин. У бизнинг болалигимиздан бери давом этиб келаётган дўстлигимиз ҳурмати учун мени шу тарзда ҳимоя қилмоқчи бўлган. Ҳар қалай кейинчалик мен унга миннатдорчилигимни билдириб қўйишим керак эди, бироқ бир қатор етарли даражада асосли сабаблар бор эдики, мен зинҳор-базинҳор бу ишни қила олмас эдим.

Ушанда эса сўроқ вақтида муғомбирлик қилиб, ёлғондан хафа бўлган одамдек, шундай дейишга ақлим етди:

— Ёлғон гап, мен аляқачон катта бўлиб қолганман. Ҳеч ким мени она сути озидан кетмаган ёш бола ҳисобламайди.

Терговчи истеҳзо билан кулди. Афтидан, бу гал ҳам мен унда ёқимли таассурот қолдирдим, шекилли. У менга бир варақ қоғоз узатди. Мен ўқишни бошладим-у, тахта бўлиб қотиб қолдим. Бу ўша — Алексей Бобринский Ляля Ильинскаянинг уйида тузган рўйхатнинг ўзгинаси эди. Ҳа, америкача авто-ручка билан ёзилган. Шу сабабдан ҳам терговчи Вера Бернадскаяга қизиқиб қолган экан-да! Рўйхатда унинг фамилияси ҳам бор эди. Унинг кетидан бизнинг Еленамизнинг яна тўртта жиянларининг фамилиялари тиркалган эди. Булар Дмитрий ва Андрей Гудовичлар билан Борис ва Юрий Сабуровлар эди.

— Мана, кўриб қўйинг, ҳаммаси князлар-у графлар. Машҳур-машҳур дворянлар ҳам бор. Роса улфатлар йиғилишган экансизлар-да!

Мен терговчига эътироз билдирдим — Еленанинг жиянлари ҳеч қачон бизнинг даврамизга кирмаганини айтдим. Умуман олганда, мен синглим Машанинг унча машҳур бўлмаган хушторларининг фамилияларини айтмоғим мумкин эди. Булар Игор Даксергоф, Валерий Перцов, Андрей Киселев, Коля Давидовлар эди. Бироқ уларни бу ишга аралаштирмоқдан не фойда?

— Анчадан бери сизларга ҳеч ким теккани йўқ-да!—деб давом этди терговчи. —Шунинг учун ҳадиеларингдан охиб кетибсизлар. Инқилоб бўлганига ўн икки йил тўлган бўлса-ю, казо-казолар тўпланишиб, улфатчилик қилиб, фокстротларга танча тушиб, кўнгилхушлик қилсанлар? Аксилшўровий латифалар айтгилсанлар! Шу даражада сурбетлашиб кетибсизлар!

— Нега ундай дейсиз? Нима қилибмиз сурбетлашиб?—деб сўрадим мен алам билан.

— Огоҳлантириб қўяй,—деди у овозини кўтариб. — Бу ерда саволни мен бераман, сиз эса менинг саволларимга жавоб берасиз.

У сўроқнинг протоколини ёза бошлади. Сиёсат тўғрисида, аксилшўровий мавзуларда гаплашганимиз эсимда йўқ, биронтамининг аксилшўровий ташкилотларни тилга олганини ҳам билмайман. Биронга одамнинг жинояткорона фаолиятини эътироф этганим қайдномага тушмади, лекин мен, барибир эътироз билдирдим — нима учун “эсимда йўқ” деб ёзилган, “эшитмаганман” деб ёзмоқ керак эди.

— Бу барибир эмасми? — деб эътироз билдирди терговчи.

—Наҳотки, шуни деб протоколни қайта ёзиб чиқсак? — Мен имзо чекдим. У менга бланкада ёзилган, аввалдан тайёрлаб қўйилган бошқа бир қоғозни узатди: “ОГПУ терговчиси Николай Иванович Горбунов томонидан фалончи пистончиевга Жиноят кодексининг 58-модданинг 10-пункти бўйича айблов эълон қилинди”. —Бу моддада нима дейилганини биласизми?

— Биламан. Бу ёлғон! Ёлғон! Мен ҳеч қачон аксилшўровий тарғибот билан шуғуланган эмасман. Сиз менинг айбимни исбот қилиб берганингиз йўқ,—дея қизишдим мен.

— Сиз эса сизга эълон қилинган айблов асосланмаган эканини исбот қилганингиз йўқ.

Бу элик саккизинчи модда деганлари жуда даҳшатли ва бешафқат модда эди. Унинг ёлғиз ўзи жамики турдаги аксилшўровий фаолиятни қамраб олган бўлиб, ўн бешта пунктдан иборат эди. 58-модданинг 10-пункти энг “енгил” ва жуда кенг тарқалган пункт ҳисобланарди. Лекин шу модда бўйича ҳам ўн йил қамоқ жазоси беришарди. Фарб тарихчиларининг ҳисобига кўра, 58-модда ҳаммаси бўлиб йигирма миллионга яқин бегуноҳ одамларнинг ёстигини куриган.

Сўроқ тамом бўлди. Мен ўрнимдан турдим ва кетар жафосига юзимни без қилиб, яна бир дона папирос сўрадим. Терговчи истеҳзо билан кулиб, қути-

ни тугди. Ичимда шайтон “бигта эмас, бешгасини ол” деб вас-вас қилиб турибди, лекин мен ўзимни тийдим ва хайр-маъзур қилдим.

— Кўришгунча хайр.

Терговчи яна истехзо билан кулди-да, у ҳам:

— Кўришгунча хайр! — деди.

Мен бу сатрларни ёзар эканман, бор нарсани аён кўриб турибман — менинг бу сўроғим орадан бир-икки йил ўтгандан кейин ва ундан сўнг ҳам ОГПУ ва НКВД зиндонларида одамларнинг бошита ёғилган даҳшатли синовлар ва мудҳиш қийноқларга сира ўхшамайди. Буниси ҳам майли-я, ўшанда терговчи мени мутлақо холисанилю туриб сўроқ қилган эди.

Қамоққа олинган кунимдан бошлаб, гўё менинг ҳаётим йўлита тош девордан тўсиқ қўйилгандай бўлди. Кунни кечагина режаларим, ниятларим бутунлай бошқача эди — чизган диаграммаларимни Бобочкага олиб бориб топшираман, у менга хизмат ҳақимга бир червон беради, кейин “Пионерская правда” газетасига, “Изкувар” журналига бориб, улардан янги буюртмалар оламан. Кинога боришни, Дуглас Фербенкснинг навбатдаги фильмини томоша қилишни мўлжаллаб қўйган эдим. Ҳаммаси сувга уриб кетди. Мени сургун қиладилар! Қаёққа? Сургун қилинган жойда ижод билан шуғуллана олармикиман?

Эрталаб уйкуга тўймай уйғондим. Нонушта олиб келишди — бўтқа, бир бурда нон, икки бўлак қанд, бир кружка доғ сув. Нонуштани қилиб бўлгач, яна ётиб, энди кўзим кетган эди, эшик очилди. Мени уйғотишди. Мент қорозга қараб сўради:

— Голицинми?

Мен ўрнимдан турдим. Исми шарифимни айтдим.

— Юкингни йиғишгир!

4

Юки билан бўлса, маҳбусни озодликка чиқаришади. Қалтироқ қўлларим билан лаш-лушимни ёстиқ жилдига жойладим, плаш билан аёлни билагимга ташлаб олдим. Мен олдинда, мент орқада — йўлак бўйлаб йўл олдик, зинадан пастга тушдик, ҳовлига чиқдик. У ерда бир неча одам турарди. Уларнинг ҳам ҳаммаси юки билан эди.

Қора машина келди. Усти ёпиқ. Баайни ёғоч кутига ўхшайди. Фақат икки-тагина — бири олд томонда, иккинчиси орқада, кичкина-кичкина деразаси бор. Одамлар бунақа машинага “қора қарга” деб ном қўйиб олишган. Йўқ, мени озодликка чиқаришмоқчи эмас. Бўлмаса қаёққа? Кимдир деди:

— Бутирга бўлса керак.

Биринчи бўлиб мени чақирди. Мен машинанинг орқасидаги нарвончадан чиқиб, торгина эшиқдан ичкарига кирдим, тўғри юриб бориб, ён томондаги скамейкага — ҳайдовчининг кабинасига қараган туйнукчанинг ёни-насига ўтирдим. Бошқа маҳбуслар ҳам бирин-кетин тор эшиқдан кириб, машинанинг икки томонидаги ўриндиқларга ўтиришди. Лекин ҳаммага жой етмади, бир неча одам ўртада тик туриб қолди. Одамлардан сал силжишни, яна ҳам силжишлари, бир-бирига ёпишиб, жипсроқ туришни талаб қилишди, “сурилинглар” деб бақириб-чақирди, сўкишди, одамларни бочкага жойлаган балиқдай роса тикиштиришди, кейин эшикни ёпишди. Бир зумда машинанинг ҳавоси жуда оғир бўлиб қолди, нафас олиш қийинлашди, кимдир хитоб қилди:

— Келинлар, норозилик билдирайлик. Бўғилиб ўламыз-ку!

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Одамлар қўйлардан ҳам ювошроқ эди.

Йўлга тушдик. Катта Дмитровка кўчасига чиқдик, кейин Кичик Дмитровкага... Демак, Бутиркага борар эканмиз. Кимдир ҳушидан кетди, лекин йиқилмади, ёнидагилар тутиб қолишди. Кимдир ёнидаги одамнинг устига қусиб юборди. Новослободская кўчасидан чапга бурилдик, дарвозадан ичкарига кириб тўхтадик. Ниҳоят, орқа эшикни очишди. Биз бирин-кетин таппа-таппа сақраб туша бошладик. Пастга тушганимиз ҳамон сувдан чиқариб олинган балиқдек оғзимизни каппа-каппа очиб нафас ола бошладик. Мен қизиқиш би-

лан баланд гиштин деворларни томоша қила бошладим. Бу деворлар Кремл деворларига ўхшаш қизил гишгдан тикланган, фақат тепасида тишлари йўқ эди, холос. Думалоқ кўҳна миноралар ҳам диққатга сазовор эди. Уларнинг қай бирида бир замонлар Пугачев банди қилинган эди. Ҳозир бир кишилик катакларда қим ўтирган бўлсайкин?

Темир дарвозаларнинг иккала қати ҳам шарақ-шуруқ қилиб очилди. Бизни тўрт кишидан қилиб, сафга турғазилди ва кенгина бир хонага олиб киришди. У ерда бизни навбати билан карточкаларга ёзишди, тинтув қилишди, лекин тинтувни шунчаки, номигагина қилишди. Тахминан икки соатлардан кейин мен иккита жабрдийда билан бирга иккинчи қаватдаги 56-хужрага кириб бордим.

Бино кенгина эди, эшикка қарама-қарши томондан деворда панжара тутилган иккита дераза, чап томонда ҳам, ўнг томонда ҳам девор бўйлаб икки қаватли наралар чўзилиб кетган. Уларда одамлар ўтиришибди. Кўпчилиги ички кийимда. Уртада — узун стол. Анчадан кейин — Ежов даврида дераза устунига темир парда қошлашни ихтиёр этдилар. Бу темир пардани маҳбуслар тумшук-банд (намордник) деб аташарди. Шунга қадар деразадан маҳбуслар сайр қиладиган чоғроқ ҳовли ва рўпарадаги корпуснинг деразалари кўриниб турарди. Бир парча осмон ҳам кўринарди, лекин ҳеч қерда бир тугам ўт-ўлан кўринмасди — дарахтларнинг устларини баланд девор тўсиб қолар, сатҳига тош терилган ҳовлида эса гиёҳ унмасди. Менга парашадан унча узоқ бўлмаган янги наралардан¹ битта бўш жойни кўрсатишди. Параша деганлари каттакон жез идиш эди.

Ўша пайтда бирга ўтирган ва эсимда қолган одамлардан баъзи бирларини айтиб берай.

Чап томондаги энг чекка жойда деразанинг ёнгинасида профессор-металлург Федорович ётар эди. У МВТПУда дарс берар, металлургия заводлари қурилишида маслаҳатчи-мутахассис эди. Миқти гавдали, устида пишиқ костюм, чўққи соқол, кўриниши анча салобатли. Икки ой олдин уни қамоққа олишган ва батафсил таржимаи ҳолини ёзиб беришни талаб қилишганди. Шу билан иш битди. Уни ҳеч қанақа сўроқ-пўроққа чақиритгани ҳам йўқ, ҳеч қанақа айблов ҳам эълон қилишмади. Кейинроқ “ҳе” йўқ, “бе” йўқ, ўн йил қамоққа ҳукм қилишди. Кейинроқ мен “Ажойиб одамлар ҳаёти” туркумида чиққан Александр Бекнинг пўлат эритиш бўйича машҳур мутахассис Курако ҳақидаги китобини ўқиб қолдим. Унда адмиралнинг ўғли ва ашаддий зараркунанда профессор Федоровичнинг номи тилга олинганди. Федорович билан ёнма-ён Дроздо деган темирйўлчи инженер ётарди. У жуссаси кичик, соч-соқоли оппоқ, кўзойнак таққан бир қария эди. Ўз вақтида у Хабаровск орқали Узоқ Шарқ темир йўлини ва яна бошқа кўплаб темир йўлларни қурган эди. Уни ҳам зараркунандаликда айблашди.

Навбатдагилари иккита нэпман бўлиб, бири серсавиат рус, иккинчиси жик-каккина яҳудий эди. Уларнинг икковлари ҳам мен ўша ердалигимда Москвадан бадарга қилиндилар — уларнинг бири Вяткага, иккинчиси Уфага бадарга қилинди. Рус нэпмани бу ҳукмдан жуда мамнун эди, у ўн йил қамоқ жазоси берилишидан ва молу мулки мусодара қилинишидан кўрққан эди, у эндиликда тезроқ эркинликка чиқиб, пассажир поездида тезроқ белиланган жойга етиб олишга тайёргарлик кўрмоқда эди. Яҳудий эса, аксинча, ўзида йўқ даражада хафа эди, чунки у ўзини мутлақо бегуноҳ деб билар ва одамларга: “Бутун умр савдо қилдим, отам ҳам, бобом ҳам савдо қилган. Мен аллақайси Уфада қандай қилиб ҳаёт кечираман?” дея таваллю қилишдан тўхтамасди.

Знаменье черковининг хорида хонандалик қилган одам ҳам бор эди. Наршишкнинг барокко услубида қурилган бу черков ҳозир ҳам университет эски биносининг орт томонида қад кўгариб турибди. Хонандаларни ва черковдаги хизмат қилиб йорувчи ходимларни нима деб айблашганини билмайман. Оқсоқол Прибитков ҳам қамалган эди. Ҳа, бу ўша Владимир билан Еленанинг тўйига маблағ берган одам эди. Мен уни сайр вақтида узоқдан кўриб қолдим.

¹ Н а р а - катак, уя.

Яна бир татар бор эди. У тикувчи эди, бошқа татарлар унга олиб келган эски-тускиларни ямаб-чатиб ўтирарди, жойнинг торлигига қарамай, шапа-локдеккина жойда жойнамозини ёйиб, намоз ўқиб оларди.

Яна бир йигит бор эди — у марҳум адлия халқ комиссари Курскийнинг жияни эди, рўпарадаги корпусда унинг яна бир жияни ўтирарди. Уларнинг иккови дераза орқали бир-бирлари билан имо-ишоралар орқали муомала қилиб туришарди.

Черниговлик комсомол Виктор Холонцев (у ерда комсомолларнинг ҳамма раҳбарларини қамоққа олишибди) ҳам қамоққа олинганди. “Чернигов иши” йирик ишлардан ҳисобланарди. “Миллатчиликда” айбланганларни тергов қилиш учун Москвага олиб келишган. Олий адабиёт курсларининг икки талабаси ҳам қамоққа олинган эди. Холонцев жуда кўп китоб ўқиган йигит эди, у мендан Адабиёт курсларидаги профессорларнинг маърузаларини сўраб-суриш-тирди. У жуда озгин, ранги ўчган, ҳаддан ташқари ҳориган эди. У анчадан бери қамоқда ўтирар, лекин ўзини бардам ва мардона тутарди.

Унг томондаги дераза олдидаги сўрида старостамиз ётарди. У баланд бўйли, қалди-қомати келишган, узун малла соқолли одам эди. У Рязан-Урол темир йўлининг бекатларидан бирида депо бошлиғи бўлиб ишларди. У қўшнисини ғамхўрлик билан парвариш қиларди. Қўшниси — шу темир йўлнинг раҳбарларидан бири инженер Калитин деган одам эди. У жуда қаттиқ азоб чекиб ётарди. У ўзининг тақдири нима бўлишидан бутунлай беҳабар эди. Темир йўлнинг ҳамма раҳбарлари қамалган, бу иш ҳам йирик ишлардан ҳисобланар ва унинг ҳам тергови Москвада ўтказиларди.

Уша сўриларнинг ўзида Коломмо яқинидаги Голутин монастирининг монахи ҳам ётарди. Бу ўрта яшар одамнинг исми нима экани эсимдан чиқиб қолди. Адашмасам, исми ҳазрат Григорий, фамилияси Беляев эди, шекилли. Анча вақт ўтгандан кейин унинг диндорлар ўртасида ҳурмати жуда катта эканидан хабар топдим. У ҳужрада кўпинча индамай ўтирар, баъзан уни ҳар хил ўғри ва безорилар таҳқирлашга тушишарди. У мен билан аввалига эҳтиёт бўлиб гаплашди, кейин эса тез-тез гаплашиб турадиган бўлиб қолди. У менга ибодат қилишимни маслаҳат берар ва ўзи мен учун ҳам ибодат қилганини гапирарди.

Умуман, Бутир турмасида қамалган руҳонийлар кўп эди. Деразадан бошқа ҳужраларда ўтирган маҳбусларнинг сайр қилишларини томоша қилардик ва ҳар қайси ҳужрада икки-учтадан, битта ҳужрада эса ҳатто тўртта руҳоний бор эканини кўрардик. Улар ҳовлига жуфт-жуфт бўлиб чиқар, бир жуфт кетидан иккинчиси чиқишар, майда қадам ташлаб, худди Нестеровнинг расмидагидек эгилиб юришарди.

Ҳовлида сайр қилиб юрганларни томоша қилиш бизнинг эрмагимиз эди. Кўплар битта иш бўйича қамаб қўйилган одамларни таниб қолишарди. Шунинг учун ҳам кейинчалик деразаларга темир парда — тумшукбанд тутиб қўйишди.

Ҳужрада жуда ёқимтой, истараси иссиқ агроном ҳам ўтирарди. Кейинчалик маълум бўлдики, у рассом Староносонинг куёви экан. Уша йилнинг ўзида Староносонни ҳам қамашиб, Қозоғистонга сургун қилишди. Менинг акам Владимир унга расми журналлар беришларига эришмоқ учун ҳаракат қилди.

Қамоқда олтига хитой ҳам ўтирарди. Айнаи ўша йилларда хитой генерали Чжан Цюэлин такаллуфлик билан биздан Хитой-Россия темир йўлини тортиб олиб қўйган эди. Бу темир йўл подшонинг пулига қурилган бўлиб, Манчжурия худуди орқали ўтар эди. Биз аламимизни ичимизга ютганча қолавердик, лекин Москвадаги ва бутун мамлакатдаги хитойларни қамаб, аламдан чиқдик. Бизнинг ҳужрамизда ўтирган хитойларнинг бири савдогар, яна бири кир ювадиган, учинчиси талаба эди. У Сунь Ян-Сен университетида ўқирди. Жуда маданиятли йигит эди, чин юракдан коммунист эди, лекин ўзини нима сабабдан қамаб қўйганларини сира тушуна олмасди.

Мен санаган одамларнинг ҳеч қайсиси ҳеч қанақа жинойт қилмаган бўлсалар керак, лекин ўтирганлар ичида чиндан-да айбдорлар ҳам бор эди.

Газеталарда жуда йирик Малоғолес иши ҳақида кўп ёзишди. Бу ташкилотларнинг бир қатор ходимлари ўғирликларга аралашиб қолган экан. Улардан

бири — бош бухгалтернинг муовини бизнинг ҳужрамизда ўтирарди. Уни ҳар куни судга олиб кетишар, қайтиб келгандан кейин у суднинг бориши тўғрисида бизга батафсил гапириб берарди. Унинг пролетариатдан келиб чиққанини инобатга олиб, уч йил сургунга кесишди. Унинг ўзи бундай “юмшоқ” жазодан ҳаятда мамнун бўлди.

Қамоқда олтитача ўғри-жиноятчилар ҳам бор эди. Уларнинг ҳаммаси ёш, навқирон, ҳеч кимни писанд қилмайдиган, бақириб-чақиритишни яхши кўрадиган йигитлар эди. Улар озчиликни ташкил қилишарди. Шунинг учун бизга тижирлик қилмай, одоб сақлаб юришарди. Бир куни улар деразадан Лев Толстойга ўхшаган бир зоти бокарам қарияни кўриб қолишиб, бирдан жунбушга келиб қолишди. Қария улугвор қиёфада виқор билан сайр қилиб юрарди. У бутун Москва ўғрилариининг раҳнамоси экан.

Қамоқда ким йўқ эди деб сўрасангиз айтаман: муҳолифатчи большевиклар йўқ эди. Ҳолбуки, ўша кезларда уларни қамай бошлашган эдилар. Улар Лубянкада ўтиришарди, агар Бугир қамоқхонасида ўтиришган бўлса, уларни бир кишилик камерага ўтказишарди. Биз уларни сайрга қандай олиб чиқишларини кўриб турардик. Улар давра бўйлаб, орқама-олдин, ораларида икки метрча масофа қолдириб, худди Ван Гог суратларида тасвирлангандек сайр қилишарди. Бир неча кунлар мобайнида биз ҳожатхонада сафсар қалам билан деворларга ёзилган куйидагича хитобларни ўқиб юрдик:

— “Ленинчилар! Концентрацион лагерларга қамашга ҳукм қила бошлашди. Бардам бўлинглар!”

Бу орада ҳужрага тобора кўпроқ одам жойлай бошладилар. Аҳён-аҳёндагина битта-ярим одамни юки билан чақиритишмаса, ҳужрадагиларнинг сони кўпайиб бормоқда эди. Ҳамма бир нечта вагондан ташкил топган эшелонни кутарди. Ҳар куни тўғридан-тўғри кўчалдан ушлаб келинган янгиларни тикиштиришар эди. Улар ҳужра остонасидан ўтар эканлар, ҳанг-манг бўлиб, саросимага тушиб, тўхтаб қолишарди. Староста ҳар бир одамга жой кўрсатарди. Орадан кўп ўтмай, сўрилар тўлиб-тошиб кетди, кечалари бир-бирлари билан жипслашиб, бир биқинда ётишарди. Команда билан бошқа ёнбошларига ағдарилишарди. Староста тўғридан-тўғри сўрилар тагидан — цемент тўшамадан жой кўрсатадиган бўлди.

Янгилардан учувчиликка ўқиётган бир курсант йигитни айтаман. Унинг ёқасидаги петлицалари йиртиб олинган эди. Бу ёш йигитнинг бугун-эрта уни қамоқдан чиқариб юборишларига имони комил эди. Бир куни соч-соқоли ўсиб кетган, уст-боши йиртиқ-ямоқ, жуссаси кичик, ялангоёқ бир индамас одамни ҳужрага тикиштиришди. Уни Ярославл вокзалида ушлаб олишибди. Ҳамма ундан ҳазар қилди, у жинни-санғи кўринарди. Унинг ёнига Москва касалхоналаридан бирининг мудирини жойлашди. Бу одам барваста, тўладан келган, яхши костюм кийган, думалоқ гардишли америкача кўзойнак таққан одам эди. Ҳойнаҳой, ишлаган жойида бу одам босар-тусарини билмаган бўлса керак, бу ерда эса сўрининг тагида икки букилиб, гужанак бўлиб ётарди.

Яна Коломенскоедан қора соқолли, келишган бир деҳқон келди. Камерага кира солиб, қўллари билан юзини беркитиб, тўғри полга ётиб олди. Ётган жойида ибодат сўзларини шивирларди. Кейинроқ тилга кирди, одамлар билан гаплашиб кетди. Ўзи ҳам, отаси ҳам, бобоси ҳам, бобокалони ҳам томорқа билан шуғулланишганини, москваликларга сабзавот етиштириб беришганини гапирди. Улар бир нечта ака-ука, оилалари билан бирга бир жойда яшашар экан. Ҳаммалари эски удумларни қаттиқ ушлаган экан. Ҳаммаларини қамашибди. Нима учун?

Ҳафтада бир марта совға-салом келарди. Кўпларга анча тўкин таомлар, майдалаб ташланган пироглар, икки ажратиб ёриб кўрилган булочкалар олиб келишарди. Фамилияси “Г”дан бошланадиганларга передача душанба куни келарди. Бугун душанба бўлмаса-да, менинг фамилиямни ҳам айтиб чақиритганига жуда ҳайрон бўлдим. Бутирга ўтказишганига ҳали унча кўп бўлгани йўғ-у, чаққонликни қаранг — уйдагилар дарров ўзларидан хабар етказишибди, совға-салом юборишибди. Онамнинг дастхати билан юборилган озиқ-овқатнинг рўйхати ёзилибди. Мен ана шу вараққа “ҳаммасини тўла-тўкис олдим” деб ёзиб бермоғим керак эди. Қўл ҳам қўймоғим керак. Бошқа биронта

ҳам сўз ёзиш мумкин эмас. Мен бўлсам яна “Ц” ҳарфини, яъни “Ўпаман” (“целую”) деган сўзнинг биринчи ҳарфини ҳам ёзиб қўйдим.

Кун тартиби куйидагича эди: кун мобайнида маҳбуслар хизматчиларга аталган йўлақдан уч марта ўтмоқлари керак эди — эрталаб доғ сув, нон ва бутун кун учун уч чақмоқ қанд, кундуз куни бўтқа ва атала, кечқурун яна шунга ўхшаш бирон нарса олиб келишарди. Ҳар куни бир марта ҳоҳатта олиб чиқишарди ва бир марта сайрга чиқардик. Кечаси билан тинчлик йўқ эди. Ҳадеганда эшик очилар ва гоҳ бир маҳбусни, гоҳ иккинчисини сўроққа чақириб олиб кетишарди.

5

Бир куни кечаси мени ҳам чақириб олиб чиқиб кетишди. Ҳайрон қолган нарсам шу бўлдики, мени олиб чиқиб кетаётган мент ёшгина бир қиз эди. У озми-кўпми хушрўй бўлиб, ҳарбий форма, қийшиқ қилиб тақиб олинган қайиш камар унга жуда ярашиб тушганди. У менга қаради, бир зум кўзларимиз тўқнаш келди. Назаримда унинг кўзларида менга нисбатан ачиниш туйғуси липилиб ўтди — шундай ёш йигит аллақачон жиноятчи бўлиб ўтирса-я! Мен олдинда, у ортимдан йўлга тушдик. У аҳён-аҳёнда ўнгга, яна ўнгга, чапга деб кўрсатма бериб борарди. Бошқа ментларнинг кўзи шишага ўхшаган бўлар, гўё улар одамга эмас, деворга қараётгандай туюларди. Бу қизнинг кўзлари эса... Мен орқамга ўтирилиб, унга кўз қисиб қўйдим. Таниш қизларимга мен ҳеч қачон бунақа кўз қисмаган эдим.

— Орқангизга қараманг!—деб қичқирди у жарангдор оҳангда. Лекин унинг овозида буйруқ оҳанги сезилмади.

Зинадан тушаётганда мен яна бир ўтирилдим ва яна унга кўзимни қисиб қўйдим, ҳатто бу ишни жиндай олифталик билан қилдим.

— Орқага ўтирилманг! —Унинг овозида мен аламни ҳам, ожизликни ҳам ҳис қилдим. Эҳтимол, мен яна бир марта ўтирилиб, яна бир марта кўз қиссам, шўрлик қиз йиғлаб юборармиди?

Қиз мени полига тош ётқизилган хонага олиб кирди. Унинг гумбазсимон шифти жуда баланд эди. Хонанинг ўртасида анча уриниб қолган якка-ю ёлғиз стол турарди, шифтда эса абажурсиз лампочка осилиб турар ва худди столга ўхшаб, анча уриниб қолган, афтидан, чоризм давридан қолиб келаётган ўриндикда эски танишим — терговчи Горбунов ўтирарди, лекин у энди аввалгидай ёқасига ромб қадалган ҳарбий кийимда эмас, оддийгина итёқа кўк кўйлақда эди.

“Унинг асл уст-боши шунақа экан-да!”—деб ўйладим мен.

У сўроқни “хайроҳликнинг ўзи ҳали етарли эмас” деган гап билан бошлади. Мен Совет ҳокимиятига салоқатимни исбот қилиб бермоғим керак, унга ёрдам бермоғим даркор. Мен унинг нимага шама қилаётганини дарров тушундим, лекин ўзимни тушунмаганга солиб, индамай туравердим. Терговчи гапнинг пўсткаласини айтиб қўяқолди.

— Мен ҳозир сизга имзо чекиш учун битта қоғоз бераман, сиз бизга ёрдам бериб туриш мажбуриятини зиммангизга оласиз. Бундан ташқари, ўзимиз ҳам сизга муайян топшириқлар бериб турамиз.

— Йўқ,—деб жавоб бердим мен ва бошимни қуйи солдим.

— Ё эртагаёқ озодликка чиқасиз, ё мен сизни Туруханскака жўнатиб, ўша ерда суякларингизни чиритиб юбораман.

Бутун вужудим жунжикиб кетди, мен терговчининг чиройли қўнғир кўзларига тик қараб, паст овозда дедим:

— Майли, Туруханск бўлақолсин.

Мен бутун умрим мобайнида ўзимнинг шу жавобимдан ифтихор қилиб келаман, фақат бу тўғрида гапириб беришни ёқтирмайман.

Терговчи ўриндиқнинг суянчигига гавдасини ташлади-да, менга узоқ тикилиб қолди. Мен қайғули тарзда унинг менга қанақа пўписалар қилишини, алдаб-сулдаб кўндиришга ҳаракат қилишини ўйладим. Терговчи бўлса, кутилмаганда шундай деди:

— Мен қистамайман. Ўзим ҳам бу қоғозга имзо чекмасиз деб ўйлаган эдим. Сизга ўхшаганлардан бизга сариқ чақалик наф йўқ.

У нималарнидир ёза бошлади, ёзиб бўлгандан кейин қоғозни мента узатди. Мен қоғозни ўқидим, сўнг яна бир марта ўқиб чиқдим, жумлалар узундан-узоқ эди, ҳадеганда миямга киравермади, бундан ташқари уйқум келиб, кўзим юмилиб кетмоқда эди. Ҳозир ўша матнни деярлик сўзма-сўз келтираман. Бунақа гап олтмиш йилдан кейин ҳам эсдан чиқмайди.

МАЖБУРИЯТ

“Мен қуйида имзо чекувчи Фалончи Пистончиев мазкур тилхат билан зимамга шундай мажбурият оламанки, 1929 йил июн ойининг фалон числосида сўроқ вақтида гапирилган гапларни ҳеч қачон, ҳеч қандай шароитда, ҳеч кимга, ҳатто энг яқин қариндошларимга ҳам айтмайман. Агар бу мажбуриятимни бузсам, муҳим давлат сирини ошқора қилиб қўйган одам сифатида РСФСР Жиноятлар кодексининг фалон моддасига биноан жиноий жавобгарликка торгиламан”.

Мен имзо чекдим. Терговчи кутилмаганда ўрнидан турди-да, мен билан бошқача оҳангда гаплаша бошлади. Ҳойнаҳой, ўзининг хотини, яқин дўсту биродарлари билан шунақа оҳангда гаплашса керак.

— Сўроқ тамом бўлди. Мен сизга шахсан ўзимнинг номимдан бир маслаҳат бермоқчиман. Ҳозир бутун мамлакат бўйлаб улкан қурилишлар бошланыпти. Сиз бўлсангиз фокстротта танца тушиб юрибсиз. Сиз бутун халқ бошлаган яратувчилик жараёнига қўшилсангиз, чакки бўлмас эди. Сизга маслаҳатим шуки, сиз Москвани тарк этиб, шу қурилишлардан бирига боринг. Сидқидилдан меҳнат қилиб — Совет ҳокимиятига тарафдор эканингизни амалда исбот қилинг.

Мен терговчининг сўзларида самимият борлигини ҳис қилдим; у чиндан ҳам менинг келажагимнинг ташвишини қилмоқда эди.

— Аммо мени ҳеч қаерда ишга олишмайди-да,— дедим мен афсус-у надомат билан. — Ҳақсиз одамни ишга олишмайди. Бунинг устига, ижтимоий келиб чиқишим бунақа бўлса...

— Сизнинг сайлаш-сайланиш ҳуқуқингиз тикланади,— деди терговчи комил ишонч билан.

— Менинг Москвада яшаб, шу ерда ишлашим қанчалик зарур эканини билганингизда эди... Мен, ахир, ёзувчи бўлишни орзу қиламан.

— Ҳавойи орзуларни йиғиштиринг! Яна бир маслаҳатим шу— жўнаб кетинг бу ердан.

У тугмачани босди, бояги мент — қиз келди ва мени олиб чиқди. Мен орқамга ўгирилимай кетиб борардим. Мен шундай ҳаяжонда эдимки, ҳозир қизлар кўнглимга сиғмасди. Наҳотки, мени озод қилишса? Терговчи очиқ айтгани йўқ, лекин шунга шима қилди. Ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмай хуноб эдим.

6

Эртасига мен уззукун жуда қаттиқ ҳаяжон ичида юрдим. Паст овозда ҳазрат Георгий билан гаплашдим. Албатта, сўроқ ҳақида эмас. Нима тўғрисида гаплашганим эсимда йўқ. Тўсатдан у мента комил ишонч билан хитоб қилди:

— Сизга жавоб беришади!

Индинига куннинг иккинчи ярмида эшик шарақлаб очилди ва остонада ментнинг гавдаси пайдо бўлди. У қоғозга қараб, хитоб қилди:

— Голицин!

Мен унинг хитобига жавобан фамилиям ва исми шарифимни айтдим.

— Буюмларни йиғиштиринг! Тезроқ бўлинг!

Менинг қўлларимга кучли титроқ кирди, қайси буюмим қаерда эканини тополмай қолдим. Татар маҳбус ёнимга келиб, ҳамма нарсани ёстиқ жилдига тика бошлади.

Ҳазрат Григорий ёнимга келиб шивирлади:

— Худо ёр бўлсин сизга!

Мент шошириб турибди. Мени сўз билан ифода қилиб бўлмайдиган ғусса-

га тўла ўнлаб кўзлар кузатиб қолди. Эшик олдида ўгирилиб, хайр-маъзур қилдим:

— Ҳаммангизнинг омадингизни берсин!

Мент мени йўлақлар бўйлаб анча бошлаб юрди, кейин биринчи қаватдаги бир хонага олиб кирди. Тўсиқнинг нариги томонида ўтирган, петлицасига битта шпал қалалган ҳарбий мента эълон қилди.

— Сиз озодликка чиқарилдингиз. — Шундай деб мента имзо чеккани қоғоз тутди.

Бу — Москвадан ташқарига чиқмаслик ҳақидаги тилхат экан. Мен имзо чекдим. Мен фақат озод бўлаётганим тўғрисида ўйлардим. Мана, ҳозир кўчага чиқаман. Ҳаммаси бўлиб мен бор-йўғи ўн бир кун ўтирдим — уч кун Лубян-када ва саккиз кун Бутирда. Мен ҳеч қачон бу кунларни унутмайман.

Қўлтигимда тутунча билан Новослободская ва Лесная кўчаларининг бурчагида саросима ичида туриб қолдим. Осмонда кўёш чарақлаб нур сочиб турибди, менинг эса ёнимда сариқ чақа ҳам йўқ. Трамвайда ўғринча, бепул жўнасаммикин? Извошчини кўриб қолдим, кира қилдим. Ғилдираklarини ғижирлатиб, тош йўлдан бутун Москва бўйлаб жўнаб кетдик. Йўлда извошчи билан гурунглашиб кетдим. Ёшгина йигит экан. У мента ҳамюрт чиқиб қолди — Туладан экан.

У мента ёрилиб, дардини айтди: қишлоққа қайтиб боришга кўрқатган экан, ҳамма қишлоқларда қулоқларни тутатиш жараёни бормоқда экан. Одамларни сургунга жўнатишаётган, қамашаётган экан. Бу ерда эса от шўрликка ем топиб бўлмайдди. Мен унга отинг билан уловингни сотиб, бирор қурилишга ишга кир, деб маслаҳат бердим.

Анча йўл босдик. Ниҳоят, бизнинг торкўчага бурилдик. Сакраб йўлгага тушдим. Зинадан юқорига қушдай учиб чиқдим. Кўнғироқни чалдим. Эшик очилиши билан қариндошларимнинг бағрига ташландим. Сингилларимдан қай бири извошчининг ҳақини тўлаш учун пастга югурди. Ҳамма стол теграсига ўтирди, менинг олдимга бир ликопча шўрва қўйишди. Мен қувончимнинг чеки йўқ, ниманидир ҳикоя қила бошладим. Гапларим пойма-пой эди. Тўсатдан онам сўраб қолди:

— Сенга таклиф қилишдимми?

Ҳамма менинг жавобимни кутиб, жимиб қолди. Мен нима дея олардим. Икки кун аввал тилхат берганман — ҳеч қачон, ҳеч кимга, ҳатто энг яқин қариндошларга ҳам, ҳеч қандай шароитда... Дамим ичимга тушиб кетди. Отамга қарадим, кейин онамга термилдим, сўнг акам Владимирга кўз тикдим... Онам жонимга ора кирди. У шундай деди:

— Мента қара, уртоғинг мунча яхши йигит-а! Сени жуда ҳам яхши кўрар экан. Йўғингда уч марта келиб кетди. Сени суришгирди, ёрдам-пордам керак эмасми, деди.

Онам Валерий Перцов ҳақида гапирмоқда эди, қамалишимдан бир соат аввал биз у билан бир-биримизни сенсирашга ўтандик.

Эшик жириглади. Давидовларнинг қариндоши Николай Михайлович Матвеев кириб келди. Биз уни Кока амаки деб чақирар эдик. У XVII асрнинг атоқли арбоби Артомон Матвеевнинг авлодларидан эди ва бу билан жуда ифтихор қиларди. Николай Михайлович кекса бўйдоқлардан бўлиб, ёлғиз ўзи турарди, бир вақтлар суд маҳкамасида амалдор бўлиб ишлаган, ҳозирда эса қанақа маблағга тирикчилик қилаётгани маълум эмас эди. Унинг етгита хонадонга яқинлиги бор эди, уларнинг ҳар қайсисига ҳафтада бир марта бориб турарди. У бизникита келганда уни бувамнинг ёнига ўтқозишар, дастурхон ёзиб, олдига овқат қўйишарди. Бобом икковлари аста гаплашиб ўтиришар, ўтан замонларни эслашарди.

Мен қайтиб келган куним ҳамманинг диққат марказида бўлдим, ҳикояларимни давом эттирдим, ўзим сўраб-суришгирдим, мендан ташқари яна Юша Самариннинг ўзини қамаб қўйишганини билдим, отам Пешкованинг ҳузурига бориб илтимос қилганидан ва бу аёл менинг халос бўлишимга анча ёрдам берганидан хабардор бўлдим.

Менинг валақлашимни Николай Михайлович бўлди:

— Ўн саккизинчи йилда Моршанск Чекаси мени қамоққа олганда... — деб гап бошлади у қайғули овозда.

Мен индамай қолдим. Хурмат юзасидан ҳамма Кока амакининг ажойиб ҳикоясини тинглай бошлади. У ҳикоясини тугатгандан кейин мен яна гапга тушдим. У яна менинг гапимни бўлди:

— Йигирма иккинчи йилда мени Тамбов ГПУси қамоққа олганда...

Онам чидаб туролмади-да, манзират қилиб ўтирмай, унинг гапини бўлди:

— Мен сизни эмас, ўғлимнинг гапини эшитмоқчиман.

Шу пайт эшик жиринглаб қолди. Валерий Перцов келган эди. Биз у билан оғиз-бурун ўпишиб кўришдик. Кейин мен ҳикоямни давом эттирдим. Ҳамма мени тинглаб ўтирар, баъзан кулишар, баъзан ҳамманинг чехрасига жиддийлик югурарди. Мен терговчидан қандай қилиб иккинчи марта папирос сўраганимни, унинг кўк итёка кўйлак кийишини гапириб бердим.

— Серёжа ўзини онадан янги туғилгандай ҳис қиляпти, — деб гап қўшди Валерий ҳамманинг қаҳқаҳаси орасида.

Ҳозир орадан олтамиш йил ўтгандан кейин мен китобхон сўраши мумкин бўлган бир саволга жавоб беришга ҳаракат қилиб кўраман: нима учун ўшанда мени, умуман, озод қилишди, яна бунинг устига жуда қисқа муддатда озод қилишди?

Бунинг учта сабаби бор эди. Биринчиси, мен ўзимнинг жавобларим билан чиндан ҳам терговчида ёқимли таассурот қолдирган бўлишим керак. Иккинчи сабаб: онам эрта-ю кеч мен учун ибодат қилиб, худодан ишимга кушойиш тилагани. Учинчидан эса, мени Екатерина Павловна Пешкованинг илтимослари билан бўшатишган бўлишлари керак. Менимча, бу сабаб асосийси бўлса керак.

Озодликка чиққанымдан кейин икки кун ўтгач, отам ўзининг ишлари билан Пешкованинг хузурига борди. Менинг турмадан чиққанымни эшитиб, у киши мени кўрмоқчи бўлибди. Мен унинг камсукумгина идорасига бордим. У мени навбатдан ташқари қабул қилди ва ўз ёзув столининг қарама-қарши томонига ўтказди. Биринчи марта мен уни бу қадар яқиндан кўрдим. У ҳайрон қоладиган даражада чиройли аёл эди. Унинг чехрасида шундай олижаноблик бор эдики, ёнидан қарамай бепарво ўтиб кетишнинг иложи йўқ эди. У менга ўзининг мовий ранг гўзал кўзлари билан синчиклаб тикилди ва яна ўша машъум саволни такрорлади:

— Сизга таклиф қилишдимми?

Мен индамадим. Ахир, мен унга нима ҳам дея олар эдим? Ахир ҳеч кимга, ҳеч қачон деб тилхат берганман.

У аҳволимни фаҳмлади ва сўради:

— Мен сизни тушундим. Хўш, сиз нима деб жавоб бердингиз?

— Туруханск деб жавоб бердим.

— Тап тортмай шунақа дедингизми? Туруханск дедингизми?

— Ҳа, шунақа дедим.

— Ҳозир рост гапиратганингиз тўғрисида менга сўз бероласизми?

— Бeroламан, — дедим комил ишюнч билан.

У менинг гапимга ишонди. Мен ҳеч қайсига кетиб қолмасликка тилхат беришга мажбур бўлганимни эшитиб, бунинг маъноси шуки, ҳали тергов тугамабди, деди. Сергеев посаддаги чорбоғимизга бeroламан, лекин шарти шуки, мени чақиритишлари биланоқ мен дарҳол Москвага қайтиб келмоғим керак.

7

Мен турмадан чиқиб келганимдан сўнг гўё бошимга ҳеч қандай савдолар тушмагандек яна журналлар учун чизмалар чизиб бериш билан шуғуллана бошладим. Амалда эса ўша ўн бир кун мобайнида мен уч йиллик балоғат йўлини босиб ўтандим.

Бизникига уч ака-ука Раевскийларнинг ўртанчаси — Михаил келди. У мени даҳлизга олиб чиқиб, шивирлаб туриб сўради:

— Сенга таклиф қилишдимми?

Мен сўкиб юборишдан ўзимни зўра тўхтатиб қолдим. Бешинчи одам шу савол билан бошимни қотирапти. Ахир мен муҳим давлат сирини ошкор қила олмайман-ку! Михаил менга жияни Артемийнинг топшириғи билан келгани-

ни айтди. Артемий мен билан учрашмоғи керак экан, шунинг учун мендан зудлик билан уларнинг чорбоғига етиб боришимни сўраб юборибди. Артемий Раевский бизнинг уйимизга тез-тез келиб турар эди. Бу гал унинг келмаганини кўриб, мен ҳайрон бўлдим.

Эртаси куни мен 17-чақиримга йўл олдим. У ерда Осоргинларники билан ёнма-ён Раевскийлар чорбоғни ижарага олишганди. Осоргинлар мени ҳар доимгидек қувонч билан қарши олишди, менинг учун нечоғлик ташвиш чекишганини айтиб беришди. Бироқ, уларнинг ҳаммасининг кўзида, шу жумладан, синглим Аннанинг кўзида бир аламли фикр зуҳур этиб турганини сездим: “Сени чиқариб юборишибди, бизнинг Георгийимиз бўлса тўрт йилдан бери қамоқ азобини тортиб ётибди”.

Миша амаки мени бир чеккага олиб чиқиб сўради:

— Сенга таклиф қилишдимми?

— Миша амаки, мен жавоб беролмайман.

— Кел, энди айтақол, роҳиб олдида тавба қилаётгандек...

— Йўқ, йўқ, ўгиниб сўрайман. Бу гапни қўяйлик.

Мен Раевскийларнинг чорбоғига чиқиб кетишга ошиқдим. У ерда уч ака-уканинг синглиси Катя бекалик қилмоқда эди. Мен яқиндагина қамоқдан чиқиб келган Юша Самаринни кўрдим. У Катяга хушомад қилиб юарди. Артемий инглиз пароход компанияси ваколатхонасидаги хизматидан ҳали келгани йўқ эди. Бу ваколатхонага менинг жияним Соня Бобринскаянинг эри Реджинальд Унтер раҳбарлик қиларди.

Айвондаги ўриндиқда Артемийнинг отаси Иван Иванович ўтирарди. У бетавфиқ қиёфали, шакли-шамойили келишган, Робиндранат Тагорга ўхшаб кетадиган қария эди. У ўтирган жойида ребуслар тузиб ўтирган экан. Бу ребусларни у журналларга ўтказар ва шу йўл билан тирикчилиги учун уч-тўрт сўм ишлаб оларди.

Мен Юша Самаринни гапга солдим. Буни қарангки, у ҳам аввал Лубянкада, кейин Бутиркада ўтирибди, уни ҳам ўша терговчи — Горбунов тергов қилибди. Биринчи сўроқда яна петлицасига ромб тақилган ҳарбий кийимда экан, иккинчи сўроқда мовий рангли итёқа кўйлак кийиб келибди. У мендан қайси одамларни сўраб-суришгирган бўлса, Юша Самариндан ҳам тахминан ўша одамларни сўраб-суришгирибди, шу жумладан, Вера Бернадская тўғрисида ҳам сўрабди. Юша бўлса, бу фамилияни биринчи марта эшитиб турибман, деб мени ишонтирмоқчи бўлди. Мен унга Вера Бернадская Ляля Ильинскаянинг жияни эканини тушунтирдим. Бироқ на у мендан, на мен ундан “Сенга таклиф қилишмадимми?” деган ўша махсус саволни сўрамадик.

Ниҳоят, Артемий ҳам келди. Уни хизматда ушлаб қолишибди. Сўнги поезднинг кетишига ҳам оз фурсат қолган эди. Артемий мени кузатиб, бекатга-ча борди. Бошқалар ҳам унга қўшилиб боришмоқчи бўлишган эди, Артемий уларга изн бермади ва биз икковимиз кетдик.

Мен уни болалик чоғларимдан билар эдим. Раевскийларнинг қўрғони билан бизнинг қўрғонимиз ёнма-ён эди. Артемий менинг акам Владимирнинг энг яқин дўсти ҳисобланарди.

Биз аввалига индамай бордик, у мени қўлтиқлаб олди. Мен беихтиёр унга суқланиб қарадим. У новчадан келган, қадди-қомати бежирим, қорачадан келган, кенг пешонали, истараси иссиқ бир йигит эди. Унинг қора кўзларида ҳаммавақт алақандай ғусса зуҳур этиб турарди.

У менга ёрилди — ҳозир ишдан кеч келганининг сабаби бор экан, уни Лубянкага чақиритибди. Биринчи марта чақиритилари эмас экан. Унинг иборалари билан айтганда, Артемийни “ахборот келтириб туришга”, хорижийлар тўғрисида ҳам, ўзининг қариндошлари ва яқинлари тўғрисида ҳам маълумот бериб туришга кўндирмоқчи бўлиб, унга яхши ҳам гапиришаётган, дўқ-пўписалар ҳам қилишаётган, талаблар қўйишаётган, таҳдидлар билан қўрқитишаётган экан.

Артемий “йўқ” деб туриб олибди. У Катга Афанасьевский тор кўчасида ўзининг кекса отаси билан бирга турарди. Отаси унинг қарамоғида эди. Бутун Лубянкада ундан сўрашибди:

— Сизни қамаб қўйсақ, отангизнинг аҳволи нима кечади? Отангиз ҳаққи, рози бўлинг.

Артемий мендан маслаҳат сўради. Мен қасамимни бузишга аҳд қилдим ва дўстимнинг ваъдасини олиб, менга қандай қилиб айғоқчи бўлишни таклиф қилишганини ва мен қандай қилиб рад этганимни айтиб бердим. Мен унга зинҳор-базинҳор рози бўлмаслиги кераклигини уқдирдим. Ахир, бу уччиға чиққан қабохат бўларди.

Поезд келди. Биз кучоқлашиб, ўпишиб хайрлашдик. Мен жўнаб кетдим.

Бир неча кундан кейин эса Артемийни қамоққа олишди. Орадан кўп ўтмай, Юша Самарин билан Катя Раевскаянинг тўйлари бўлди. Улар ўзларига яқин Лукин қишлоғидаги қадимий черковда никоҳ ўқитишди. Ҳозирда янгидан қайта таъмирланган бу ибодатхона яқинида патриархатнинг ёзги қароргоҳи жойлашган. Мен Юшанинг никоҳида вакил ота бўлдим. Тўйда одам унчалик кўп бўлгани йўқ, Дастурхон ҳам камтарона эди. Артемийсиз тўй ҳам тўйдек бўлмади.

Йўқ, уни озод қилишмади. Уни беш йил қамоқ жазосига ҳукм қилдилар. У Оқ денгиз яқинидаги Кеми деган жойга ўрмон кесиш ишларига тушиб кетди. У ерда руҳий хасталикка учради, номаълум шароитда (унинг ўзи қандай шароитда эканини эслай олмайди) оёғини кесиб ташладилар ва озодликка чиқардилар. У ҳаммаси бўлиб икки йил ўтириб чиқди.

Унга ҳам яна ўша улуг валинеъмат Пешкова ёрдамга келди. Пешкова ҳаракат қилиб, Артемий ва унинг қариндошларига Францияга кетишга руҳсат олиб берди. Артемий жўнашга тайёргарлик қўраётган кунларда мен Москвага таътилга келдим. Мен Артемийни кўришим мумкинлигини билдим. У синглиси Леляниқида (Елена Ивановна) турар экан. Елена Ивановна А.А.Гвоздев деган йирик қурувчи-инженернинг хотини эди. Мен уларнинг Георгиевский тор кўчасидаги уйларига бордим ва у ерда ўриндиқда ўтирган, руҳан ва жисмонан мутлақо абгор аҳволга тушган, анча кексалик нуқси уриб қолган, бир оёғи йўқ ногирон одамни кўрдим. У камиди ўн беш ёшга қариб кетибди. Биз у билан ўпишиб кўришар эканмиз, мен кўнглим тўлиб, йиғлаб юбордим. Ўшандан кейин мен уни бошқа кўрмадим. У Францияга жўнаб кетди, аммо у ерда унинг ҳеч кимга кераги-йўқ эди. У ногиронларга аталган аллақайси саховат уйида ёлғизликда йигирма йил яшаб, оламдан ўтди.

Шу сатрлардан кейин мен шўрлик Артемий билан хайр-маъзур қилиб қўяқолмоқчи эдим, лекин бирдан қутилмаганда унинг 17 ёшлик чоғини — қадди-қомати келишган, хушбичим, ҳаммаша бенуқсон кийиниб юрадиган даврини эсладим. Ўшанда уни 17-чақиримда Осоргинлар чорбоғида кўрган эдим.

У бир қўли билан роялга енгил суяниб турибди, Лиза хола эса — озгингина, нимжонгина, истараси иссиқ, оппоқ оқариб кетган сочларини бир тутам қилиб боғлаб олган аёл роял чалиб, унга жўр бўлмоқда. Артемий эса ўзининг ёқимли овози билан ўзи яхши кўрган бир романсни куйлади, кетидан Дельвигнинг бир ҳазин қўшиғини айтиб берди.

Осоргинларнинг иккала қизлари — Мария билан Тоня унга ошиқу беқарор бўлиб қолишган эди — улар диванда ёнма-ён ўтириб, ҳузур қилиб кўшиқ тинглашарди. Биз “Миша амаки” дейдиган Осоргиннинг ўзи ҳам узун оппоқ соқолини силаб, мириқиб қўшиқни тингламоқда. Уларнинг келини — менинг синглим Лиза ҳам қўлида чақалоғи Мариночкани кўтариб олган ҳолда ашула эшитяпти. Мен ҳам гарчи музикани унчалик яхши тушунмасам ҳам, неча марта унинг ашуласини маза қилиб тинглаган эдим.

О, Парвардигор, нақадар олисларда қолиб кетди бу кунлар!

ФЕМИДА ТАРОЗУСИ ВА АМУР ЎҚЛАРИ

1

Мен отамнинг Пешкованинг ҳузурига “ўз ишлари” билан бориб турганини айтиб ўтган эдим. У бобомдан бошқа бутун оила аъзоларимизнинг ҳақ-ҳуқуқларини тиклаш борасида астойдил елиб-югурган эди. Бобомнинг ҳуқуқлари тикланишига умид йўқ деб ҳисоблашарди. Унинг ўзи ҳам “мени тинч қўйинлар” дегани-деган эди. Отам бизнинг ҳаммамизни асосиз равишда ҳақсиз қилишган, буни тиклаш учун ҳаракат қилиш керак, деб ҳисобларди. У ҳақсиз

қилинган экан, бирор жойга ишга ўрнашишни хаёлига ҳам келтиришнинг имкони йўқ эди.

Сиёсийлашган Қизил Хоч жамияти фақат сиёсий маҳбусларнинг тақдири билан шуғулланарди. Аммо Екатерина Павловна отам билан аввалдан таниш бўлгани учун истисно тарихида унинг қоғозларини аллақерга жўнатарди. Бу ажойиб муассаса ҳақида батафсилроқ гапириб беришга ҳаракат қиламан. У Кузнецкий мостидаги 26-уйда жойлашган эди. Ҳозир икки қаватли бу кўрimsиз уй бузилиб кетган. Унинг ўрнига КГБга қарашли балинд иморат қурилган. Унинг энсизгина эшигида “Берлиц курслари” деган ёзув осиелик турарди. У пайтларда хорижий тилларни шу усул ёрдамида ўргатиш расм бўлган эди. Сиз зинадан иккинчи қаватга кўтарилар эдингиз, кейин узун йўлақлардан ўтардингиз. Йўлакнинг ўнг ва сўл томонларида шу курсларга тегишли хоналар бор эди. Йўлакнинг охирида ойнавандлик эшик бор эди. Эшикдан электр лампочкасининг хира ёғдусида оқариб турган пешлавҳада “Сиёсий Қизил Хоч” деган ёзувни ўқиш мумкин эди. Ҳуқуқшуноснинг қабули фалон кунлари, фалон соатда, Е.П.Пешкованинг қабули фалон кун, фалон соатларда...

Эшикни очиб ичкарига кирсангиз, у ерда ўтирган иккита котига қизни кўрардингиз. Улар сизнинг нима мақсадда келганингизни ёзиб олишарди. Хонада келганлар учун скамейкалар қўйиб қўйилганди. Унинг ёнидаги хонада Пешкованинг муовини ўтирар, у айна чоқда, ҳуқуқшунослик вазифасини ҳам бажарарди. У бир замонлар атоқли менышевиклардан бўлган, ўз вақтида чор ҳукумати томонидан сургун қилинган, зиёлилар қиёфасига эга бўлган, пенсене тақиб юрадиган ва соқол қўйган яҳудий — Михаил Львович Виновер эди.

Шу хонанинг ўзида балинд бўйли, хушрўйгина малла сочли жувон ўтирар ва иш билан келганларни — маҳбусларнинг қариндош-уруғларини қабул қилар, нималарнидир ёзиб олиб, маслаҳатлар беради. Унинг зиммасида яна бир вазифаси бор эди — келганларнинг эрлари, ўғиллари ва қизлари устидан чиқарилган ҳукмларни арз билан келганларга маълум қиларди. Бу хонада яна бир эшик бўлиб, у Екатерина Павлованинг хонасига олиб кирарди.

Бу ажойиб муассаса қачон ташкил топган? ЧеКа замонларида у йўқ эди. 1924 йилдан менинг отам Пешкованинг ҳузурига қатнай бошлаган. Бу жойга келиб, ЧеКанинг ўрнига ОГПУ 1922 йилда пайдо бўлган эди. Эҳтимол, Сиёсий Қизил Хоч ташкилотига ҳам худди шу йили асос солинган бўлса, ажаб эмас. Бу идора ўзига хос маълумотномалар бюроси эди ва энг муҳими — бу ерда келганларга таскин беришарди. Нима учун, нима сабабдан оилалари бошига кулфат ёғилганини, бу мусибат қаердан келиб қолганини тушунмай, билмай ҳанг-манг бўлган, боши қотган, ночор аҳволда қолган оналар ва хотинлар ўзларига ўхшаш қамалганларнинг оналари ва хотинларидан шунақа ташкилот борлигини эшитиб, унинг эшигини қоқиб келишарди. Прокуратурада ёки Бутир турмасида маҳбусларга овқат олиб боришганда дағал муомалани кўрган, сўкиш, дўқ-пўписалар эшитган шўрлик аёллар бу ерда илиқ сўз эшитишар, таскин берадиган гаплар улар учун бамисоли малҳам бўлар, ҳатто кўнгилларида умид учкунларини пайдо қиладиган сўзларни эшитиб, бардам тортишарди. Улар бу идорадан анча далда олиб, хотиржамроқ бўлиб чиқишарди. Бу муассасада ёрдам беришармиди? Баъзи бир ҳолларда, ҳа, ёрдам беришарди, айрим ҳукмларни юмшатишга муваффақ бўлишарди. Органлар ошқора ўзбошимчалик қилган ҳолларда Пешкованинг ўзи фаол аралашар ва одамларни кутқариб, ҳа-ҳа, кутқариб қоларди. Айрим оилаларга, шу жумладан, бизнинг ҳам оиламизга Пешкова анча йиллар мобайнида катта ёрдам берди.

Мен уни биринчи марта кўрганимда, у қўлида ҳужжатлар тўла портфель, устида чарм пальто, бошида учувчилар киядиган чарм шлем, қалди-қомати келишган, одамларни жалб қила оладиган ҳусни бор бу аёл мотоциклнинг кажавасига ўтирмоқда эди. У Лубянка майдони томонига йўл олди. У ГПУга ҳаминша шу мотоциклга тушиб борарди, ҳолбуки, у ерга пиёда борса ҳам бўлаверарди — ораси жуда яқин эди.

Павел Дмитриевич Кориннинг гапларидан биламанки, (бу гап менинг гувоҳлигимсиз ҳам етарли даражада маълум) Пешковлар оиласи — классик адиб-

нинг ўзи, унинг хотини, ўели, келини — ҳаммалари ОГПУнинг коллегия аъзоларига яқин бўлишган. Ягода билан унинг югурдаклари эса Горькийнинг Малая Никитскаядаги уйи ва дала ҳовлисига жуда серқатнов бўлишган ва унинг яқин дўстлари қаторида юришган. Яна шуни биламанки, Екатерина Павловна соқчиларни ҳам, котибларни ҳам писанд қилмай, Ягоданинг шу хонасига тўғри кириб бораверган ва орган ходимлари ҳаддан ташқари чегарадан чиқиб кетган ҳолларда маҳбусларнинг қисматини шунчаки юмшатишни илтимос қилган эмас, балки тўғридан-тўғри уларни озод қилишни талаб қилган. Ҳар жиҳатдан ёрқин бўлган бу аёлнинг фаолиятига бу қадар батафсил тўхтаганимнинг боиси шундаки, бизнинг мамлакатимизда ва хорихда кенг доираларда бу аёл тўғрисида кам нарса билишади, ҳатто “Архипелаг” да Пешкова тўғрисида икки-уч жумлагина айтилган, холос.

Горькийнинг жуда катта махфий архиви борлигини эшитган эдим. ХХI асрнинг тадқиқотчилари Сиёсий Қизил Хоч ташкилотининг олижаноб фаолияти тўғрисида айни ана шу архивдан асосий маълумотлар олишса ажаб эмас.

1936 йилда Ягоданинг ўрнига Ежов ички ишлар халқ комиссари бўлиб келгандан кейин у Сиёсий Қизил Хоч ташкилотининг ҳамма ходимларини қамоққа олди, фақат Пешковага тегмади, холос. Бу ажойиб ва бизнинг жамиятимиз учун бу даражада ғаройиб бўлган ташкилот ўзининг фаолиятини тўхтатди. Екатерина Павловнанинг ўзи ишсиз қола олмас эди. Уруш бошлангунга қадар у ўзи барпо этган ташкилотнинг улкан архивини тартибга келтириш билан шуғулланди, шунингдек, эрининг архиви билан ҳам машғул бўлди. У уруш даврида Тошкентга эвакуация қилинди ва бу ерда қочоқларни ҳамда биринчи навбатда, уларнинг фарзандларини жойлаштириш билан шуғулланди. Бу тўғрида ёзувчи Всеволод Ивановичнинг беваси Тамара Владимировна ўзининг хотираларида батафсил ёзган.

Пешковани мен яна бир марта 1962 йилда, Маршакнинг юбилей тантаналарида кўрдим. У анча қариб қолган эди, гўё чиннидан ясалгандай жуда но-зик, лекин аввалгидай кўзни қамаштирадиган даражада чиройли эди. Пешкова Маршакка гул тақдим этди. Маршак унинг кўлидан ўпди, унга президиумдан жой кўрсатишди. Мен унинг ёнига бормоқ учун мажлиснинг тамом бўлишини кута бошладим. Мажлисдан кейин одамлар уни ўраб олишди. Бу одамларнинг орасидан унинг олдига ўтиб боришнинг иложи бўлмади. Четроққа чекиндим. Мен фалончи пистончиевман, ота-оналаримнинг қисматини гапириб беришим мумкин деб хат ёздим, телефонимни кўрсатдим ва яна Пешкованинг ёнига талпиндим. У бир одам билан, иккинчи, учинчи одам билан гаплашишда давом этди. Мен мактубни тўғридан-тўғри унинг кўлига тутқаздим. У ким биландир гаплашишда давом этиб, менга ўтирилиб қаради, лекин танимади. Мен нари кетдим.

Мен роса бир ой телефон жиринглашини интизор кутдим, кейин Малая Никитскаяга боришга қарор қилдим — у ерда ҳозир Горькийнинг хотира музейи жойлашган эди. Эшикдаги кўнғироқ тутмасини босдим. Менга Екатерина Павловнанинг бетоблигини айтишди. Кейинроқ унинг вафот этганини эшитдим. У 84 ёшида вафот этди.

Бу сатрлар менинг ундан миннатдорлигим бўлсин. У мени икки марта кутқариб қолди — бир марта турмадан кутқарди, иккинчи марта ишга жойлаштишимга ёрдам берди. У неча минглаб одамларни ҳалокатдан олиб қолганийкин? Жойи жаннатда бўлсин!

Бир куни отам мени Екатерина Павловнанинг уйига юборди. У Максим Горький билан Машков тор кўчасидаги баланд уйда турар эди. Мен келдим, эшикни хушрўйгина хизматкор қиз очди, ичкаридан Екатерина Павловнанинг ўзи чиқди. Унинг устида жуда башанг ипак халати бор эди. У мени таниди. Ишларимни сўраб-суришгирди. Мен унга чизмакашлик билан тирикчиликка етадиган пул топиб турганимни айтдим. Жуда хонаси келган эди — шу ерда мен ҳам ҳақсиз қилинганимни қистириб кетсам бўларди, лекин бунга фаросатим етмади. Отамнинг қоғозларини унга узатиб қўя қолдим.

У менга даҳлиздаги ўриндикда ўтириб, кутиб туришни буюрди. Олдимдан кўзойнак таққан ва менга ётсираб қараган йигит ўтди. У Горькийнинг котиби Крючков экан. Кейинчалик ёзувчининг вафотидан сўнг уни отиб ташлашди.

Олисдан Горькийнинг нимадандир энсаси қоғиб гапирганини эшитдим. У “о“ харфига урғу бериб, “яна қасққа ғойиб бўлди ботинкам?” дегандай бўлди.

Екатерина Павловна отамнинг сайлаш-сайланиш ҳуқуқларини тиклаш тўғрисидаги аризасини олиб чиқди. Қоғознинг ўнг бурчагида Екатерина Павловнанинг ўзига хос дастхати билан ёзилган ёзувни ўқидим: “Гр. М.В.Голлидиннинг илтимосини қўлайман. М.Горький“. Кейин акам кулиб ҳазиллашиб юрди: “гр“ дегани “граф“ дегани бўлади.

Отамнинг мурожаат қилмаган жойи қолмади. Ҳамма жойда унга бир хил жавоб беришарди:

— Модомики, сиз дворянлар раҳнамоси лавозимида турган бўлсангиз, бинобарин, катта ер эгаси бўлгансиз. Модомики, Москва шаҳар бошқармасининг аъзоси бўлган экансиз, демак, уй-жойга эғалик қилгансиз. Бунинг устига, собиқ князсиз!

Отам бу гапларга жавобан ўзининг либерализми учун Тула губернатори уни учинчи муддатга дворянлар раҳнамолиги лавозимида тасдиқламаганини, у Тула полициясининг яширин назорати остида бўлганини, икки лавозимни ҳам менинг амаким Александр Михайлович Голлидиннинг ишонч қоғози билан эғаллаб турганини айтиб, ўзини оқшамокчи бўлди. Аммо у бу ишонч қоғозини кўрсата олмас эди, тинтувлардан бирида уни олиб кетишган ва у ғойиб бўлган эди. Надоматлар бўлсинким, бу далилларнинг ҳеч қайсиси расмий ҳуқуқат одамларига ишончли кўринмасди.

Ўша кезларда одамлар ўртасида “Сен ўзингни туя эмаслигингни исбот қилиб бер“ деган мақол жуда оммавийлашиб кетганди. Отам ўзининг ер эгаси ҳам бўлмаганини, уй-жойга эғалик ҳам қилмаганини исбот қилиб бермоғи керак эди. Аммо бунга тасдиқлайдиган ҳужжатларни қаердан топади?

Кўп жойларда унинг танишлари ва ошналари бор эди — улар отамга ачинишар, унга дардкашлик билан қарашарди. Унинг таниш аёлларидан бири Румянцев кутубхонасида (кейинчалик Ленин кутубхонаси бўлган) хизмат қиларди. Кутубхонанинг фотолабораторияси ёрдамида бу аёл “Бутун Москва 1916 йилда“ деган маълумотномадан ва статистика мутахассиси А.Чернопятовнинг “Тула дворянларининг шажараси“ деган китобидан тегишли саҳифаларининг суратини кўчириб олиб келиб берди.

Отам бу фотонусхаларни кўрсатар экан:

— Мана, кўринглар, Голлидинлар жуда кўп бўлган, аммо исми шарифи М.В. билан бошланадиганлари йўқ, — деб илтижолар қилган.

Бундан ташқари, отам бобоси Михаил Федоровичнинг декабрист бўлганини ҳам илова қилган, Горькийнинг тавсияномасини ҳам кўрсатган ва яна турли-туман совет ташкилотларида ўн бир йил бениқсон хизмат қилгани тўғрисидаги маълумотномаларни кўрсатган.

Аммо, афсуслар бўлғайким, сайлов комиссияларининг бағритош ва калтафаҳм аъзоларига бу ҳужжатларнинг ҳеч қайсиси тарихчалик таъсир кўрсатган эмас, улар отамга “сиз ўзингиз ҳам, оила аъзоларингиз ҳам собиқ князларсиз, қанақа маблағлар ҳисобидан тирикчилик қилаётганингиз маълум эмас, демак, меҳнатсиз яшайдиган унсурларсиз, бинобарин, арзингиз қаноатлантирилмайди“ деб жавоб беришган.

Отамнинг укаси Владимир Владимировичга (биз уни Вовик амаки дердик) омад кулиб боқди. У мурожаат қилган биринчи идорадаёқ у ва унинг иккита тўнғич фарзанди — ўғли Саша билан қизи Еленанинг ҳақ-ҳуқуқларини князлик унвонларига қарамай тиклаб беришди. Аммо унинг ихтиёрида жуда зўр далиллари бор эди — инқилобдан олдин Ливен шаҳар бошқармасида олдий ходим бўлиб ишлаган, ҳеч қачон ҳеч қанақа молу мулкка эга бўлган эмас. Бироқ унинг энг асосий далили — унинг хотини, Тая хола бўлган эди. Бу аёл 1923 йилда оламдан ўтган, асли деҳқонлардан келиб чиққан, қаншоқ етимча бўлган. Бу факт совет амалдорларини лол қолдирар эди. Шунинг учун Вовик амаки кўп йиллар мобайнида Ташқи савдо Банкидек мухташам муассасада эсон-омон хизмат қилиб ўтди. Уни бирор марта қамашмади ҳам, ҳолбуки, унинг қайноғасини, келиб чиқиши деҳқон бўлишига қарамай, собиқ князнинг қариндоши деб қулоқ қилишди ва бутун оиласи билан узоқ ўлкаларга бадарга қилиб юборишди.

У пайтларда ҳақ-ҳуқуқларининг тикланишини илтимос қилиб, тўртта идорага ариза бериш мумкин эди: аввал район сайлов комиссиясига, агар у рад этса, шаҳар сайлов комиссиясига, ундан кейин РСФСР ва ниҳоят, СССР сайлов комиссиясига мурожаат қилиш мумкин эди.

Ҳар қайси комиссия минглаб, йўқ, юз минглаб аризаларга қўмилиб кетган эди. РСФСР ва СССР сайлов комиссияларида эса миллионлаб аризалар кўрипан бўлса ҳам ажаб эмас. Қўлланмалар комиссиялардан аризаларни “максимал даражадаги ҳушёрлик билан” кўриб чиқишни тақозо қиларди. Шунинг учун аризанинг натижасини ойлаб, баъзан йиллаб кутишга тўғри келарди. Ниҳоят, сизни чақиришар ва уч кишилик комиссиянинг рўпарасига ўтқазиб қўйишарди. Шўринг қурғур ҳақсизлар комиссия аъзоларининг кўзига синфий душман бўлиб қўринарди, улар нафратларини яшириб ҳам ўтирмадан сенинг инсоний иззат-нафсинга қаттиқ тегадиган саволлар беришарди. Баъзан бу саволлар аҳмоқона бўларди.

Район сайлов комиссиясида арзи рад этилгандан кейин отам ўзи ва биз учун шаҳар сайлов комиссиясига ариза берди. Ниҳоят, чақиришди. Отамга Владимир билан бирга боришни маслаҳат беришди.

Ҳаммамизнинг орамызда акам Владимир анкета тўлдириш, саволларга жавоб беришга ўхшаш таҳқирли ташвишларни энг ёмон кўрадиган одам эди. Тақдирнинг узлуксиз зарбаларига қарамасдан у ўзининг князлар тоифасига мансублигидан фахр қилишда давом этарди, ҳолбуки, айни шунинг учун у тақдир зарбаларига дучор бўларди. У жуда қаттиқ изтироб чекар, лекин буни ҳеч кимга билдирмасди. Одамлар кўзида у ҳаммиса зеҳни ўткир, умидсизликка берилмайдиган ва ҳатто қувноқ инсонлигича қолаверарди.

Шаҳар комиссиясидан чақирув қоғози келганда унинг ўжарлиги туғиб қолди:

— Бормайман! Ҳаммасини жин урсин, жонга тегди.

Отам, онам, хотини уни бу шаҳиддан қайтаришга ҳаракат қилишди, ниҳоят, боришга кўндиришди. Кейин у ўзининг ҳар доимги закийлиги билан бизни кулдира-кулдира уни комиссияга қандай чақирганларини гапириб берди. Комиссиянинг мажлиси Моссоветнинг асосий залининг бир бурчагида ўтар экан. Моссовет собиқ генерал-губернаторликнинг ўрнига жойлашган экан. Скобелев майдонида жойлашган бу қасрни ҳали қайта қуриб улгуришмаган эканлар. Владимир кейинчалик комиссия аъзоларининг бефаҳм башараларини ён дафтарида чизиб олмагани учун кўп афсусланди, у ўзининг истеъдодли рассом эканини исботлаш учун комиссия аъзоларига Новиков-Прибой асарларига ишлаган суратларини ва “Бутун жаҳон изқувари” журналининг муқовасини кўрсатган.

Унга бор-йўғи иккита савол беришибди:

— Нима учун сиз Қизил Армияда хизмат қилмагансиз?

— Хўп қизиқ бўлди-ку!—деб хитоб қилган Владимир.—ГПУдагилар буни сўраганлари ҳам йўқ, бу ерда сўрашяпти.

Богородицкаядаги чақирув комиссияси 1920 йилда Владимирни рассом сифатида Кольск ярим оролидаги океанография станциясига ишга юборган эди. Бунда эса комиссия аъзолари Владимирни фуқаролар уруши вақтида ҳарбий хизматдан бўйин товлашда айблаб ўтиришибди. Владимир эса ўзининг қочоқ бўлмаганини исбот қилолмай, ҳуноб бўлмоқда.

Иккинчи савол эса бундай эди:

— Сиз бу залда танца тушганмисиз?

Бу саволга Владимир жуда жўяли жавоб берган:

— Генерал-губернаторнинг балларига болалар таклиф қилинмасди.

Ҳаддан ташқари ҳалол бўлган отамиз бундай деб ҳисоб қилган:

— Мен тан олишга мажбур бўлгандим, ҳа, танца тушилган.

Бизнинг ҳаммамизга шаҳар комиссиясида ҳам рад жавобини беришди. Отам ундан кейинги идораларга ҳам ариза берди ва ҳаммасидан рад жавоби олди. Маълумотига кўра ҳуқуқшунос бўлган бу одам Фемида унга нисбатан бу даражада адолатсизлик қилаётганига сира кўна олмасди. Охир-пировардида, у Молотовнинг ўзига ариза ёзди. Бир рад жавобидан иккинчисига қадар орадаги вақт жуда чўзилиб кетарди. Бу аҳвол 1936 йилгача, дунёдаги энг мунофи-

қона бўлган Сталин Конституцияси қабул қилингунга қадар давом этди. Конституцияда фақат маҳбуслар ва жиннихонада ётганларгина ҳақсиздирлар деб ёзиб қўйилган эди. Холбуки, ҳатто урушдан кейинги йилларга қадар анкеталарда “сиз сайлов ҳуқуқларидан маҳрум бўлганмисиз, қачон ва қандай сабаблар билан?” деган илмоқли савол сақланиб қолган эди.

Ҳамма юридик ишларда отамга унинг кўп йиллик эски таниши, фуқаролик ишлари бўйича адвокат, москвалик машҳур ҳуқуқшунос Николай Адрианович Сильверсван маслаҳат бериб турарди. У одамга жуда ҳам қайишадиган инсон эди, отамга ва оиламизнинг ҳамма аъзоларига чин дилидан ёрдам беришни истар ва буларнинг барини беғараз қиларди. Бу одам тўғрисида бироз гапириб бермоқчиман. У ганчкорлик билан наққидланган қадимий бир хос қасрда яшар эди. Бу иморат бир вақтлар шоир Хомяковники бўлган, унга Тургенев ҳам келиб турган, славянофинлар ва Москва дорилфунунининг профессорлари тўпланиб туришган. Инқилобдан кейин у ерда учта хонада қирқинчи йиллар музейини ташкил қилишди. Унда олис йиллардаги бу “кулбаи хос”нинг бутун таровати — шоирона латофатини сақлаб қолишган. Бу уйда истиқомат қилган шоирнинг қизини кўриш менга насиб қилиб қолган эди. Бу — жуда қартайиб қолган кампир Ольга Алексеевна Хомякова эди. Музейни 1930 йилда тор-мор келтирдилар. Хомяковнинг хос иморати, у жойлашган майдон, нафақат майдон, балки бошдан-оёқ қадимги хос иморатлар саф тортган Катта Молчанов кўчасининг ҳаммаси Хрушчевнинг ваҳишона хатти-ҳаракатлари билан бутунлай йўқ қилиб ташланди.

Сильверсваннинг хотини билан ўша музейда яшашга нима ҳаққи бор эди — буни билмайман. Унинг рафиқаси Елена Владимировна Третьяков галереясида илмий ходим бўлиб ишлар эди. Мен баъзан у кишининг ёрдамида бу санъат эхромия билетсиз киришга муваффақ бўлардим. Отам мени бир неча марта Сильверсваннинг ҳузурига юборган эди, бир гал унга аризамизининг қоралама нусхасини олиб келдим, яна бир гал келиб, оққа кўчирилган қоғозларни олиб кетдим. Баъзан эр-хотин мени ўтказиб, чой билан сийлашарди.

Бу олижаноб инсон узоқ умр кўрди. Урушдан кейин ҳам мен унга маслаҳат сўраб мурожаат қилишга мажбур бўлдим. У нафақага чиққан экан, сочлари ошпоқ оқариб, қартайиб қолибди.

Кутилмаганда унинг фаровон турмушидан путур кетди. 1952 йилда унга машҳур хонанда Обухова мурожаат қилибди. Унинг уй хизматчиси бор экан. Бу аёл Обуховага кўп йиллар мобайнида сидқидилдан хизмат қилган экан. Брянск областининг аллақайси колхозида бу аёлнинг укаси қамалиб қолибди. Уни колхоз фермасига ўт қўйган деб айблашибди. Ёнгин натижасида фермадаги ҳамма ситирлар нобуд бўлибди. Обухова, ҳойнаҳой, катта ҳақ эвазига Сильверсвандан Брянскака бориб, шу йилитни ҳимоя қилишни илтимос қилипти. Судда у жуда ажойиб нутқ сўзлаган ва айбланаётган одамнинг ёнгин вақтида анча узоқ жойларда бўлганини исбот қилган. Суд уни оқлаган, аммо район бошчиқлари бундан ғазабланиб, Москвага Сильверсваннинг устидан чакув жўнатишган. Уни халқ душмани сифатида қамоққа олишган ва аллақайси узоқ лагерга жўнатишган. Третьяков галереясида қирқ йилдан ошпқ меҳнат қилган хотинини эса ишдан ҳайдашган. Бу қайғули воқеани менга С.Н.Дуринин ҳикоя қилиб берган эди. Ҳақсиз қилингани учун ҳеч ким менинг отамчалик куйиб эзилмаган бўлса керак. У ҳам жисмонан, ҳам руҳий жиҳатдан жуда эзилиб кетган эди. “Инқилоб уни чақиб қўйди” дейишарди. Йўқ, мажбурий бекорчилик уни хароб қилди. У ҳар қанақа дардларга чалина бошлади. Биринчи навбатда, урологик хасталиклар унга ёпишди, ёзда юрагининг мазаси қочди, ҳатто руҳий хасталиклардан ҳам ҳоли бўлмаса керак деган тахминлар бўлди. У уйқусизликдан азоб чекар, онамнинг ҳам ухлашга йўл қўймас, дақиқа сайин “энди қандоқ яшаймиз?” деб хитоб қилгани-қилган эди. Онам баҳоли қудрат уни тинчлантиришга, кайфиятини кўтаришга ҳаракат қиларди. У, ахир, эндигина эллик олти ёшга кирган эди.

Сильверсваннинг маслаҳати билан у медицина комиссиясидан ўтишга қарор қилди. Нафақадан умид йўқ эди, ҳақсизларга нафақа берилмасди, аммо врачлар уни меҳнатта лаёқатсиз деб толишса, бу унинг юридик аҳволини бир қадар яхшилаши мумкин эди.

Врачлардан унинг таниши кўп эди. Таниқли таржимон Шервинскийнинг отаси профессор Шервинский, кейинчалик Горькийнинг ўлимидан сўнг 25 йилга кесилган профессор Плетнев, ниҳоят, Лениннинг шахсий врачлари ажойиб инсон Федор Александрович Гетье (у бобом ва отамнинг олдига тез-тез келиб турарди). Уларнинг ҳар қайсиси отамга истаган маълумотномасини ёзиб берарди. Аммо медицина комиссияси мавжуд эди. Комиссия нафақат врачлардан, балки мансабдорлардан ҳам ташкил топарди. Бутун ёз бўйи шўрлик отам таҳқирли кўриклардан ўтди, ҳар хил сўроқларга жавоб берди. Мансабдорлар ундан нафратларини яшириб ўтиришмас, ҳақсизлиги ва князлитидан ошқора кулишар эди. Охир-пировардида, уни текширувдан ўтиш учун жиннихонага юборишди.

Отамнинг ҳикоя қилишича, у ердаги аҳвол кейинчалик И.Ильф билан Е.Петров тасвирлаб берган аҳволга жуда ўхшар экан. У ерда соппа-соғ одамлар суддан қочиб, тозалашдан, бадал пулини тўлашдан қочиб яшириниб ётишар экан. Уларнинг орасида нэпманлар, савдогарлар, оддий совет ходимлари бор экан. Аммо уларнинг баъзи бирларининг ижтимоий келиб чиқиши андак хирароқ экан. Улардан бири ҳар куни эрталаб туриб, баралла овозда “Эй Худо, подшоҳни ўзинг асра!” деб хониш қилар экан. Отам унга “Нима бало, эсингизни еб қўйдингизми?” дея танбеҳ берса, у “фақат шу ерда истаган нарсамни бемалол хониш қила оламан” деб жавоб беришти.

Отамни руҳий жиҳатдан соғлом деб тан олишди ва мутлоқ ишга яроқли деб топишди. Отам учун яна бекорчилик даври бошланди. Ҳаммага хайрихоҳлик билан қарайдиган Виктор Александрович Мейен унга инглиз тилида қилинадиган таржима топиб берди, отам сайлов комиссиясига навбатдаги аризани бермоқ учун турли-туман маълумотномалар тайёрлаш билан овора эди. Лекин буларнинг ҳеч қайсиси ҳақиқий ишнинг ўрнини босолмасди. У ҳар куни бажариладиган ишни жуда-жуда соғинганди.

2

Олтинчи йил муттасил биз ёзни ўтказмоқ учун Глинковода чорбоқ ижарага олдик. Сабзавот билан сут у ерда сув текин эди. Бизнинг бекамиз Аннушка деган бева аёл шу қадар кам миқдорда ижара ҳақи олар эдики, қишлоқдаги ҳаёт Москвадагига қараганда анча арзон кўринарди. Шу важдан қизалоқларни ҳам беқиёс ҳузур-ҳаловат кутмоқда эди.

Аввалги йиллардаги каби Глинковога қизлар йигитларга қараганда анча кўп миқдорда келди. Йигитлар Москвадан келишган эди. Уларнинг ҳаммаларини картошка-ю ёрмалли бўтқа билан боқишарди. Владимир билан Еленанинг энди учта боласи, уй хизматчилари ҳам бор эди. Улар яқинда қуриб битирилган энг яхши уйни ижарага олишди. Валерий Перцов ва Виктор Александрович Мейенлар ҳам ўзларининг оналари учун биринчи марта чорбоқни ижарага олдилар. Икковлари ҳам Глинководаги хушманзара жойлар уларнинг эътиборларини жалб этганини эътироф этишди. Лекин бизнинг назаримизда, шўх ва шум Амур уларнинг кўксиларига ўз ўқини отиб улгурган эди.

Менинг хотирамда ўша йилги ёз беташвиш, беғам ва қувноқ ўтган бир фасл сифатида муҳрланиб қолган. Отам ҳақсизлиги тўғрисида ўйлашни истамасди. Адабий курсларни ёпиб қўйишган бўлса, садкаи сар. Сенинг билимлар сари элгадиган йўлинг узиллиб қолган бўлса ҳам майли. Оз-моз бўлса-да, қўлинг пул кўриб турибди — шунга хурсанд бўлавер. Шанба кунлари кун оқшомга оққанда Глинковога пирожное ва шоколадлар солинган қутилари кўлтиқлашиб, синглим Машанинг хушторлари келади, лекин Маша уларнинг ҳеч бирини бошқалардан ортиқ кўрмасди. Синглим Сонянинг хуштори Игор Даксергоф анча-мунча назардан қолиб бормоқда эди, унинг ўрнига биринчи ўринга Виктор Александрович Мейен чиқиб бормоқда эди. Биз ҳаммамиз Мейенга басавлат бир амакига қарагандек қарар эдик. У таътилга чиқибди. Биз пайқай бошладик — Соня у билан мунтазам равишда олис-олис сайрларга бора бошлади, лекин биз бу сайрларга жиддий аҳамият берганимиз йўқ. Негаки, баҳорда Пасхи байрамидаги бир воқеа эсимизда эди — ўшанда Соня байрам важдан Виктор Александрович билан ўпишишни истамай, ундан қочиб юр-

ганди. Шунинг учун навбатдаги сайрдан кейин Солянинг чехраси хушнудликдан ёришиб кетганини кўрганимизда бизнинг нечоғлиқ таажжубга тушганимизни тасаввур қилса бўлади. Кўпдан бери Соляни бунақа аҳволда кўрмаган эдик. Уни қўлтиқлаб олган Виктор Александрович ҳам ҳар доимги сиполигини бугун йиғиштириб қўйган, унинг ҳам чехрасидан нур ёғиларди.

Биз дарров фаҳмладик — Амурнинг ўқи мўлжалига тегибди. Ҳаммамиз куёв билан келини муборақбод қилдик, Соля билан ўпишдик. Мен Виктор Александровичнинг тикандек мўйлови юзимга ботганини ҳис қилдим. Шу саҳифалардан бошлаб мен уни жўнгина қилиб Виктор деб атайман. Синглим Катя бўлса, Соляни ҳол-жонига қўймай, Виктор қанақа ибораларда муҳаббат изҳор қилганини сўраб-суриштиришга тушди.

Соля, албатта, аллақачон турмуш қуриш тўғрисида ўйламоғи керак эди — у 25 га кирганди. Виктор 36 ёшда — унинг ҳам оила қуришга фурсати етганди.

Уларнинг бир-бирларига муҳаббат изҳор қилишлари Иван Купала кунига тўғри келди. Бу куни ҳамма бир-бирига сув сепиши керак. Менинг сингилларим Викторнинг олдига билдирмай келиб, унинг устига қўлларидаги челақни ағдаришди, шалаббо бўлган Виктор ичкарига кириб, кийимини алмаштириб чиқишга мажбур бўлди.

У онамга беҳад бахтиёр эканини, ёш йигитдай ошику беқарор бўлиб қолганини, фақат романларда ёзадиганларидек Соляни ардоқлаб, эҳтиёт қилажagini айтибди. Менинг ота-онам қизларининг тақдири ниҳоят бир жойда қарор топадиган бўлганидан мамнун эдилар. Мен синглим учун ҳам, ўзим учун ҳам хурсанд эдим — энди куёвим менга доимий равишда буюртмалар етказиб бериб туради. Синглим Маша бўлса, Солянинг бежиримгина боши билан мўйловдор амакининг боши бир ёстиқда ёнма-ён ётишини сира тасаввурга сиздиrolмаётганини айтиб, қизиқчилик қиларди. Акам Владимирнинг пешонаси тиришди — Виктор, албатта, яхши йигит, лекин дворянин эмасда! Владимир учун одамнинг зоти асосий масала эди.

Ҳа, Викторнинг отаси Александр Генрихович Мейен мешчанлар табақасига мансуб эди. Бир вақтлар у Москвада анча машҳур бўлган Баргинларнинг иккита сердаромад уйига эгаллик қилишда шерик бўлган. Бу уйлар генерал-губернаторлик жойлашган бинонинг ўнг ва сўл томонларида. Фақат Тверской кўчаси тарафида эди. Ҳозир иккала уйнинг ҳам устига янги қаватлар тушган, уйлар тубдан қайта қурилган. Уларнинг бирида китоб магазини, иккинчисида эса “Арагва” ресторани жойлашган. Виктор аждолларидан бирини подшо Петр кема қурувчи мутахассис сифатида Голландияда туриб, ёнига чақиртириб олганини гапириб, фамилиясида “к” ҳарфи борлигидан мағрурланишини, акс ҳолда, бу ҳарф бўлмаса, фамилияси немисча бўлишини сўзларди.

Тўйни кечиктириб ўтирмай, Глинковонинг ўзида ўтказишга қарор қилдик. Аввалига Соля билан Виктор Москвага жўнаб кетишди. Улар Арбатдаги Николай-Дуралдор черковига бориб, ҳазрат Владимир Воробьевнинг ҳузуринда никоҳ ўқитгирмоқлари керак эди. У диндорлар ўртасида жуда катта ҳурмат-эътиборга эга эди, бир неча йиллар мобайнида бизнинг оилавий роҳибимиз бўлиб келган. Бошидаги оқ сочлари саватдай келар, соқоли ҳам бутун кўкрагини қоплаганди. Уни кўрган одам Карл Марксга ўхшатмай иложи йўқ эди. Унинг кўзларида ҳамшиша меҳр товланиб турар, ибодатни ҳам жуда баланд руҳда ўтказарди. Ибодат сўзларини айтгандаги унинг бир маромдаги ёқимли овози ҳали-ҳануз қулоғимдан кетмайди. Йигирманчи йилларда уни қамашди, лекин тез чиқариб юборишди, ўтгизинчи йилларнинг бошида яна қамашди ва Васильсурскка бадарға қилишди. У ўша ерда ўзининг ажали билан ўлдими ёхуд лагерларга тушиб, нобуд бўлдими — билмайман. У жуда ҳам сўзамол ва моҳир роҳиб эди, расмий доиралар бунақа истейододли одамнинг ўз теварагига одамларни йиғиб, уларга ваъз-насихат ўқишларига йўл қўйиб қўймас эди. Полоновнинг “Москва ҳовлиларидан бири” деган суратида тасвирланган Николай-Дуралдор черкови эса ўтгизинчи йилларда бузиб ташланди.

Тўй куни тайинланди. Кўпдан-кўп ноз-неъматлар олиб келинди. Тўй арафасида Москвадан меҳмонлар келишди, шу жумладан, вакил ота ҳам етиб келди. Жуда айш-ишрат қилиб, ўйнаб-қуладиган хонаси келган эди. Аммо ким-

дир совуқ хабар олиб келди — Еленамизнинг тўртта жияни Борис ва Юрий Сабуровлар билан Дмитрий ва Андрей Гудовичлар бирваракайига қамалиб қолишибди. Улар ўз оналари билан Москва яқинидаги Царицинода истиқомат қилишарди. Шу тариқа ҳаммамизга шодиёна келтириши лозим бўлган кун дили хуфтонликка айланди.

Бизнинг оиламиздагилар Юрий Сабуровни жуда яхши кўришарди. У икки йилга яқин Еропконскаядаги уйимизда биз билан бирга яшаган эди. Ушанда биз бир хонада туриб, бир каравотда ухлардик. Мен унинг тўғрисида юқорида гапириб ўтгандим. Жумладан, синглим Маша қандай қилиб ноз-қарашмалари билан унинг бошини қотирганини айтиб эдим. Унинг қамалганини эшитиб, Маша ўзини йиғидан тўхтата олмади. Шунда биз бу қизнинг кўнгли кимда эканини фаҳмладик. У теварагида гирдикапалак бўлган йигитлардан ҳеч қайсисига кўнгли бермаган экан, балки ана шу новча, чиройли, қаддибаста келишган, жиндай девонакаш йигитни ёқтириб қолган экан. Шу тариқа, қизнинг ilk муҳаббати туғилиб, япроқ ёзишга улгурмай, шафқатсизларча топади.

Ака-ука Сабуровларнинг кейинги қисмати фожеона бўлди. Уларнинг икковини ҳам қанчадир йилга Сибирга сургун қилишди, муддатларини ўтаб бўлгач, Владимирда туриб қолишди. Уларнинг онаси Анна Сергеевна ва турмушга чиқмаган сингиллари Ксения шу ерда туришарди. Аммо бутун оиланинг бир бўлиб яшаши уларга насиб этмаган экан — 1937 йилда уларнинг икковларини ҳам яна қамашди ва ака-ука мангута ғойиб бўлишди.

Андрей Гудовични беш йилга қамоқ жазосига ҳукм қилишди ва у Беломор-Болтиқ канали қурилишига тушиб қолди. У ҳам бошқа кўпгина маҳбуслар каби муддатидан олдин озодликка чиқарилди ва Москва-Волга канали қурилишига жўнатилди, кейинчалик эса укаси Андрейни сургундан олиб чиқишга бошлиқларни кўндира олди ва у ҳам ўша қурилишда ишлай бошлади.

Соня билан Викторнинг тўйига қайтаман. Уларнинг никоҳини Москвадан етиб келган ҳазрат Владимир Воробьев ўқиди, глинкаволик отахон Алексей унга ёрдам берди. Келинни черковга бизнинг отамиз етаклаб кирди. У кўника олмаган тарзда башанг кийиниб олган эди — устида эскича модада тикилган қора костюм, кўтарма ёқалик, кўзни қамаштирадиган даражадаги оппоқ кўйлак. У ўзининг юзига қувноқлик бахш этишга, тантанавор қиёфага киришга ҳаракат қилар, лекин кўзларидаги ғусса барибир сезилиб турарди.

Соня теварагига нур таратарди. Унинг устида — жуда чиройли оқ никоҳ кўйлаги. Виктор ҳам масрур эди. Унинг биринчи вакил отаси мен эдим. Иккинчиси Саша Голицин эди, учинчиси ким бўлгани эсимда йўқ. Викторнинг боши узра никоҳ тожини биринчи бўлиб унинг укаси Вадим¹ ушлаб турди. У консерватория талабаси эди. Унинг кетидан синглим Машанинг жазманлари туришарди.

Черковда одам тўлиб кетган эди — қариндош-уруғлар, таниш-билишлар, глинкаволик деҳқонлар, кўни-кўшни қишлоқлардан келган деҳқонлар.

Кейин жуда зўр зиёфат бўлди. Ҳамиша катта тантаналарда бўлганидек, ҳар хил тарзда пиширилган картошка жонга ора кирди. Иккала руҳонийни ҳам столнинг тўрига ўтказиб қўйишди, стол ва скамейкаларни кўни-кўшнилари билан олдинма-кейин ўтиришди. Зиёфатдан кейин столлар билан скамейкалар ташқарига чиқариб қўйилди. Гармон садолари остида рақслар бошланди. Иккала руҳоний ҳам ўртага тушиб, рақс туша бошлади. Улар тўладан келган, барваста одам эди, қадам ташлаганларида этиклари тагидан гурс-гурс овоз чиқарди. Улар рақсда гоҳ бир-бирларига яқин боришар, гоҳ эса оралари анча очилиб қоларди. Биз эса қарсақ чалиб, уларни рағбатлантириб турдик. Кейин рақслар кўчага кўчди. Кўчада Виктор ўзининг нималарга қодир эканини намойиш қилди. Бир қарашда жуда сипо кўринган одам шунақа чапдастлик билан рақс тушдики, ҳатто ёш йигитлар ҳам унинг олдида ип эшолмай қолди.

¹ Вадим Мейен консерваторияни тутата олмади — уни бошқа бир нечта талаба билан бирга қамоққа олишди ва Тошкентга бадарга қилишди. Тошкентда у композитор сифатида театрлар билан ҳамкорлик қилди, лекин жуда эрта оламдан ўтди.

У аввал Соня билан, кейин глинковлик бир аёл билан, иккинчи, учинчи аёл билан тушди, улар этикчаларини тап-тап уриб, рўмолларини қилпира-тиб, илмоқли лапарларни айтиб, даврани роса қизитишди. Ушандан кейин мен Викторнинг рақс тушганини кўрганим йўқ.

Бизникилар ҳам, қишлоқ аҳли ҳам чин юракдан ўзларини аямай хурсандчилик қилишди. Ушанда ҳеч кимнинг хаёлига келмагтики, Виктор билан Сонянинг никоҳи бу ибодатхонада ўқилган сўнгги никоҳ бўлади ва ўша пайтлардан бошлаб қувноқ тўю томошалар Глинковони бутунлай тарк этади деб.

Тўйдан кейин уч кун ўтгач, Соня чўмилаётган дарёнинг чуқур жойига қўлидаги никоҳ узугини тушириб юборади. Куёв билан келин ҳам, биз ҳам бундан жуда қаттиқ хафа бўлдик. Узукни йўқотиш яхшилик белгиси эмас эди. Бир неча соат мобайнида Виктор сувга шўнғиб узукни қидирди, бир червонга қишлоқ болалари ҳам роса шўнғишди, узук топилмади. Келин билан куёв шу кўйи Москвага жўнаб кетди, улар ўзларининг бахтлари билан бирга хавотирлик туйғусини ҳам олиб кетишди.

3

1929 йилнинг кузида кўп мушкулотларни кўрган, кўп азоб-уқубатларни кечирган Ватанимиз бошига, биринчи навбатда, шўрпешона деҳқонлар бошига ёпирилган бало-қазоларни безараз ўрганиш ва тушунтириб бериш тарихчиларнинг иши. Газеталар айюҳаннос солишган эди, хушёрлик, синфий душманлар, қулоқлар, ҳақсизлар, тор-мор қилмоқ керак, маҳв этмоқ даркор, йўқ қилиб ташлансин, газеталарнинг саҳифалари улуг ва доно Сталинни кўкларга кўтариб мақташ билан бирга ана шундай таҳдидли ва расво хитобларга тўлиб кетган эди.

Акам Владимир буларнинг барини бир ҳовуч ваҳший табиатли ва инсониятдан нафратланувчи кучларнинг ифвоси деб ҳисобларди. Улар ҳокимиятни босиб олиб, одамларга имкони борича кўпроқ зиён-заҳмат етказишмоқчи, Ватанимизга ҳам имкони бор қадар кўпроқ зарар келтиришмоқчи.

“Хрушчев” замонларига келганда бир кекса деҳқон менга 1929 йилда Коломно районида селсовет раиси бўлганини гапириб берган эди. Унинг олдига ОГПУ вакили фаоллар билан бирга келиб, дарҳол фалонча хўжаликни қулоқ сифатида тутатиш учун кўрсатиб берасан деб талаб қилибди. Селсоветнинг раиси “Мен бу ишни қилолмайман, бизнинг селсоветимизда қулоқлар йўқ” деб тижирлик қилган экан, “ундай бўлса, қулоқ қилишни сенинг ўзингдан бошлаймиз” деб пўписа қилишибди. Шунда у шоввозларни қишлоқдаги энг катта ва энг ёруғ уйга бошлаб борибди. Уйга кириб келишга тгганда улардан бири селсовет раисининг кўз ўнгида даҳлизда михлар турадиган кутига тўшончасини тижир қўйибди. Тингув вақтида тўшончани “топиб” олишибди ва у кейинчалик асосий далил бўлиб, уй эгасини қамоққа олишибди. Сўнг газеталарда уни террористдан олиб террористга соладиган мақола пайдо бўлибди.

Глинковода содир бўлган, ўзим яхши биладиган воқеаларни гапириб берай. Биз шу ерда яшаб турган кезларимизда Сергиев посад дан ҳокимият вакиллари уч марта келишди, қишлоқ йигинини тўплашди, мужикларга колхоз нима эканини тушунтиришди, колхозни мақтаб, кўкларга кўтаришди ва мужикларни унга киришга даъват этишди, айна чоқда, кимда-ким колхозга киришни истамаса, бунга тўсқинлик қилса, у синфий душман, уни қулоқ сифатида тутатиш керак деб дўқ-пўписалар қилишди.

Қишлоқда ким қулоқ эканини қандай белгиларга қараб аниқлашган? Бунинг йўли осон бўлган — уйларнинг ташқи кўринишига қараб айтиб қўяқолишган.

Бунга қадар мен икки ёз кетма-кет Глинководаги икки қўшни деҳқонни уй кўрганини ўз кўзим билан кузатган эдим. Улар уйларини кенг қилиб, катта рўзгорга мослаб қуришди. Моҳир усталар бу уйларнинг ташқи томонларини чиройли нақшлар билан безашди. Иккала уй ҳам жуда бежирим ва кўримлик чиқди. Уй эгалари қурилиш давомида анча-мунча қарзга ботиб қолишди, бу қарзларни тўламоқ керак эди. Шунинг учун улар энг яхши хоналарини шаҳардан келадиган чорбоқчиларга ижарага қўйишди. Ана шундай чиройли

¹ П о с а д — қишлоқ, қасаба.

уйлардан бирига акам Владимир оиласи билан жойлашган эди. Иккала уйнинг эгалари бошига қора кунлар тушди — уларни хотин, бола-чақалари билан бирга кулоқ қилиб, Сибирга жўнатишди, ҳамма мол-мулкларини эса тортиб олишди. Шунча оғир меҳнат билан ўзлари қурган уйларида уларга яшаш насиб этмади.

Глинководаги қолган деҳқонлар ҳам қишлоқдошларининг бошига тушган кулфатларни кўриб, колхоз тугул ундан баттарига ҳам киришга рози бўлишди, фақат уларни ўз кулбаларида тинч яшашга қўйсалар бўлди эди. Мужикларнинг юраги така-пука бўлиб қолди. Бировнинг шарпаси сезилса, биров дарвозани тақиллатса, “ким бўлдийкин?” деб сапчиб тушадиган бўлиб қолишди. Шундай замонлар бўлган эдики, қишлоқ ёшлари ёзда кўчалар ва майдонларда, қишда бирон кенгроқ қишлоқ уйида тўпланишиб, гармон жўрлигида кўшиқлар айтишар, рақсларга тушар эдилар. 1929 йилнинг мудҳиш кузидан кейин қишлоқда гармон овози эшитилмай қолди.

Райондаги ҳукумат вакиллари вилоятдаги бошлиқларга ўзларини кўрсатиб қўйиш учун глинковолик мужикларга янги бир нарса ўйлаб топишди. Яхши-си, ҳаммасини бир бошдан айтиб берақолай...

Қишлоқдан икки километр нарида Вифан монастири бор эди. Деҳқонлар уни жўнгина Вифания деб аташар эди. Бу жой бир вақтлар XVIII асрнинг охири ва XIX аср бошида яшаб ўтган, атоқли даъватчи, ваъзхон, Москва митрополити Платоннинг ёзги қароргоҳи бўлган эди. Унинг фармойиши билан кичик сойни бир неча жойидан тўсишган эди, натижада жуда хушманзара катта-катта ҳовузлар пайдо бўлган эди. Уларнинг бўйларида каттакон оқ ибодатхона қурилди, унинг юлдузлар безаб турган каттакон мовий гумбазлари ҳам гоётада чиройли эди. Ибодатхона ёнида митрополит учун бир қаватли бежиримгина хос уй ҳам қад кўтарди. Унинг вафотидан кейин бу ерда монастир барпо этишди. Монахларнинг ҳужралари учун узундан-узун икки қаватли иморат тушди ва ҳўжалик мақсадларига хизмат қиладиган катта-кичик бинолар қурилди.

Инқилобнинг биринчи йилларида монастир ёпиб қўйилди. Хос уйдаги жиҳозлар митрополит ҳаётлигида қандай бўлса, шундайлигича асраб қолинди, у ерда музей ташкил қилинди. Афтидан, бу музей энг олий мартабали дин арбобининг хотираси учун қилинган эди. Икки қаватли иморатда ва ҳўжалик биноларида педагогик билим юрти жойлашди. Аммо бу иморатларнинг пасткамроқ жойида бир кулба ичида ҳамма томонидан ҳурмат қилинадиган қария — ҳазрат Валериан яшаб қолганди. Художўйлар ибодат қилгани унинг хузурига келиб туришарди. Менинг сингилларим ҳам унинг хузурига бориб турган.

Сергиев посаднинг расмий доиралари педагогика билим юртини бу ердан кўчириб юбормоқчи ёки бутунлай ёпиб қўймоқчи эдилар. Уларнинг ўрнига монахларнинг кенг-кенг ҳужраларига Глинково ва бошқа қишлоқлардаги баъзи бир деҳқон оилаларини жойлаштиришмоқчи бўлишди. Райондаги биринчи коммуна шунақа йўл билан тузилади. Нақадар зўр иш бўлади-я? Буюк дохийларимиз Маркс, Энгельс, Ленин, Сталинларнинг энг ардоқли орзулари амалда рўёбга чиқади — хусусий мулкчиликка асосланган майда буржуа жамиятидан бир сакраб тўппа-тўғри коммунизмга ўтилади. “Ҳамма нарса ўртада бўлади, — деб шаҳардан келган тарғиботчилар қишлоқ йиғинида даҳшатдан ҳанг-манг бўлиб қолган глинковоликларга уқтиришарди, — сизнинг янги уйингиздаги йўлакнинг охирида ҳаммангиз бирга турадиган турар-жой, ҳамма овқат қиладиган ўчоқбоши, ҳамманики бўлган қишлоқ ҳўжалик асбоб-ускуналари, отлар, чорва ва ҳатто товуқлар бўлади”. Кимдир бир аҳмоқлик қилиб, “хотинлар-чи? Улар ҳам ўртада бўладими?” деб савол берса бўладими?!

Дарров унинг оғзига уришди, синфий душман деб, кулоқларнинг думи деб эълон қилишди ва икки кундан кейин қамаб қўйишди. Шўрлик глинковоликлар янада кўпроқ даҳшатдан қалтироққа тушиб, бундан кейин нима бўлишини кутишмоқда эди. Сергиев посаднинг ушоққина газетаси эса ҳаммаёқни ваҳимага бостиришда давом этарди ва глинковоликлар бу дунёнинг жаннатига йўл олишадиганини оғиз кўпиртириб мақташ билан банд.

Бутун бу воқеаларнинг ҳеч қайсисига ақл бовар қилмайди, лекин, бари-

бир, мен уларни яхши биламан, чунки глинковоликлар бир неча марта Калининнинг қабулига кирмоқчи бўлишган, лекин бундан натижа чиқмаган, шундан кейин улар маслаҳат сўраб, акам Владимир ва куёвим Викторга муурожаат қилишган.

Кутилмаганда маориф халқ комиссари Луначарскийнинг ўзи деҳқонларнинг ҳимоясига отланиб қолди. Вифаниядаги билим юртини ёлмоқчи эканлари тўғрисидаги хабар унинг қулоғига етиб борганда, у ғазабдан туюқиб кетди. Қиши билан кураш қизигандан қизиди. “Билим юртини ёпамиз! Яшасин коммуна!” Ушанда Сталиннинг “Ютуқлардан эсанкираш” деган машҳур мақоласи чиқиб қолмаганда, глинковоликлар туғилиб ўсган кулбаларини тарк этсалар ҳеч ажаб эмас эди.

Уша пайтда Глинковода бўлиб ўтган ҳодисалардан ҳазрат Алексей нечоғлик озурда бўлганини тасаввур қилиш унчалик қийин эмасди. Худди аввалгидек, худди қирқ йил мутғасил қилиб келганидек, у ҳамон якшианба кунлари ибодатни ўтказар, шанба кунлари тунги ибодатларга бошчилик қилар, майитларнинг жанозасини ўқир, болаларни чўқинтирар эди. Аммо фурсати келиб, Глинководаги ибодатхонага ҳам, унинг роҳибининг бошига ҳам оғир мушибат тушди.

Ҳазрат Алексейнинг учта қизи бор эди, уччови ҳам эрга тегмаган, уччови ҳам турмушга чиқадиган ёшга етиб қолган эди. Улар райондаги турли мактабларда муаллима бўлиб хизмат қилишарди. Кунларнинг бирида маҳаллий бошлиқлар уларни чақириб, олдиларига кескин талаблар қўйишибди. Улар тахминан шундай дейишибди:

— Дарҳол отангизнинг олдига жўнанг ва унга ридосидан воз кечишни таклиф қилинг. Қишлоқ ақли ўз ихтиёрлари билан коммуна ташкил қилишди, отангиз бўлса, сувни булғаятги. Агар рози бўлмаса, бошига қанақа кунлар солишимизни худонинг ўзи ҳам билмайди. Сизларга ҳам ўз хизматларингиздан кетишга тўғри келади. Попларнинг қизларига совет болаларини коммунистик руҳда тарбиялашни ишониб топшириб қўйиб бўлмайди.

Қизлар жўнашибди, авваллари ҳам бир неча марта айтган далилларини келтиришибди.

— Биз Загорскийлармиз, биз маълум ва машҳур, оташин большевик, инқилоб учун жон фидо қилган одамнинг жиянларимиз. Унинг шарафига бизнинг Сергиев посадининг номини Загорск деб қўйдилар.

— Хўш, нима бўпти! — деб жавоб беришди м у т а с а д д и л а р .

— Марҳум одамдан ҳимоя кутмай қўяқолинглар. Дарҳол отангизнинг олдига жўнанг!

Уларнинг нима иложи бор эди? Улар қишлоқ болаларини шунча ўқитиб, ақлларига ақл қўйишди, билимларини кенгайтиришди, ҳойнаҳой, улар бошлиқларнинг назарида яхши ҳисобда турган бўлсалар керакки, шунча йил бемалол ишлаб келишди. Аммо бутун машҳур инқилобчи қариндошларининг ҳам руҳи ёрдам бермади. Улар мутасаддиларнинг хоналарида йиғлай-йиғлай, ноилож оталарининг ҳузурига — уни ножоиз бир иш қилишга қўндириш мақсадида йўл олишди.

Уларнинг оталари ҳам мутасадди эди, яъни ўн иккита қавмга раҳбарлик қиларди. Уларнинг ҳаммаси уни жуда ҳурмат қилишарди. Энди бўлса... Рождество байрами олдидан художўйлар тунги ибодатга келишса, черков ёпиқ эди. Ушандан кейин уни бутунлай ёпиб қўйишди — ибодат қилишолмайдиган бўлишди.

Бир неча йил ўтгач, ҳукумат одамлари кулфни синдиришди, иконалар турадиган жойдан жуда нафис нақшларни темирлар билан кўчириб олишди, иконаларни ёқиб юборишди. Ҳозир ўтган асрнинг 40-йилларида қурилган ибодатхона кемирилган суякка ўхшаб қолган.

Ибодатхона авваллари қатъий бўлганини, Торгогун дарёсининг баланд соҳилида ҳамиша савлат тўкиб турганини “Владимир Голицин — рассом, ихтирочи ва денгизчи ҳаётидан саҳифалар” деган китобда кўриш мумкин. Унинг 74-саҳифасида қаламда жуда нозик ишланган сурат бор. Глинково черковининг бу суратини менинг укам Владимир 1927 йилда ишлаган.

Глинковолик ҳазратнинг тарихини мен қариндошим Владимир Трубецкой-

нинг ҳикояси орқали биламан. Ҳа йили қишда у Сергиев посаднинг кўчасидан кетиб бораётган экан. Унга бир қария рўпара келипти. Устида калга кафтан, оёғида ямаб чагилган кигиз этик. Соқоллари олинмаган, оппоқ сочлари патила-патила, улар тутам-тутам бўлиб, қалпоғининг тагидан чиқиб, пешонасига тушиб турипти.

— Владимир Сергеевич, мени танимадингиз-а?— дея хитоб қилипти қария менинг тоғамга.

— Ие, ҳазрат Алексей, ўзингизмисиз? — дебди лол қолган амаким.

У кўзларини қуйи солиб, маънос оҳангда гапирипти:

— Батамом ўзгариб кетганман. — Шундай деб мен ҳозиргина айтиб берган воқеаларни гапириб беришти. Гапининг охирида уни хотини билан бирга Глинковдан бадарга қилишганини, мону мулкларини, ҳамма чорвасини тортиб олишганини, ҳозир у кенжа қизиникида туришини, иккита катта қизи отасини қабул қилишга қўрқинганини айтиб беришти. Уларни худонинг ўзи кечирсин... Унинг кейинги тақдири тўғрисида ҳеч нарса билмайман.

4

Мен етти йил аввалги воқеаларга қайтиб, онамнинг фаолияти ҳақида гапириб бермасам бўлмайдиганга ўхшайди. Инқилобдан кейинги биринчи йилларда у Богородицқа истиқомат қилиб турганида этикдўзлик касби билан муваффақиятли шуғулланган эди.

Москвага кўчиб ўтгандан кейин у пойафзалларни таъмирлайдиган кичкина устахона очмоқчи бўлди. Аммо танишлари уни бу ишдан қайтаришди. Патент учун ҳам катта пул тўлаш керак. Бундан ташқари ҳозир Москвада тўлиб кетган тадбиркор яҳудий этикдўзлар унинг бемалол ишлашига йўл бериб қўйишмайди.

У пайтларда онамнинг юрагида ғайрати жўш урган замонлар эди. Бучал деҳқонлари Москвада бизни сўроқлаб топиб келишганда онамнинг боши осмонга егиб кетди. Улар авваллари онам туфайли анча-мунча қўшимча даромад манбаига эга бўлишганини унутишмаган эди. Онамнинг гапи билан улар оқ матоларга кашта тикишган, чиройли кашталар билан безатилган сочиқлар, дастурхонлар, қўйлақларни тузуккина пулга сотишган. Уларни Москва Леонтьев торкўчасидаги Ҳунармандлик музейи бажону дил харид қилган.

НЭП йилларида деҳқонлар бутун мамлакат бўйлаб қўшлаб қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришди. Бу маҳсулотлар арзон эди, саноат моллари эса анча қиммат эди, деҳқонларнинг пуллари етмас эди. Нарх-навода катта тафовут пайдо бўлди. Уни ўртоқ Троцкийнинг қайчиси деб аташарди.

Бир қарашда давлат учун ҳам, каштачи деҳқон аёллари учун ҳам яхши бўладигандек эди. Артел ташкил қилинади, лоақал битта қишлоқ миқёсида нарх-наводаги тафовут анча камаяди. Кашталар эса экспортга кетади, бунинг устига улар валютага сотилади. Бучал деҳқонлари менинг онамни ўзларининг Москвадаги вакиллари қилмоқчи эдилар. Шундай бўлса, онам ҳам бирор қўшимча даромадга эга бўларди.

Менинг онамни Ҳунармандчилик музейида яхши кутиб олишди десак кам бўлур — уни кучоқ очиб қарши олишди. Онамни деҳқонча каштачилик бўйича малакали мугахассис сифатида яхши эслашарди. У пайтларда мамлакатнинг турли бурчакларида деҳқонлар билан боғлиқ касб-корлар қайта тиклана бошлаган эди. Ҳокимият доираларига бу нарса маъқул тушганди.

Аммо Епифан амалдорлари бучалликларнинг ташаббусида синфий душманинг кирдикорларини кўришда ва артел тузиш ҳаракатига тушиб қолган деҳқон аёлларни эшовидан тортиб қўйишди.

— Нима жин урди сизларни? Хўжайинлар уч юз йил қонларингни сўриб келгани етмасмиди сизларга? Собиқ бекаларинг билан оғиз-бурун ўпишмоқчи бўлиб қолдиларингми?

Шу тарзда бучаллик деҳқонлар қўшимча даромадсиз қолишди.

Муваффақиятсизлик онамни тўхтатиб қололмади. Ҳунармандчилик музейининг ходимлари онамга артелни Голицинларнинг собиқ қўрғонлари худудида эмас, бошқа бирор жойда ташкил қилишни маслаҳат беришди.

Онам Богородицка мактуб йўллади. У ерда бизнинг яхши танишимиз, собиқ помещчик аёл Анна Васильевна Бибикина истиқомат қиларди. Онам каби унинг ҳам ғайрати ичига сизмас эди.

Ишлар юришиб кетди. Богородицк деҳқончилик билим юртининг ходими, келиб чиқиши пролетариатдан бўлган Николай Васильевич Соустов номига раис қилиб сайланди. Анна Васильевна муовин бўлди. Менинг онам гумашта лавозимини эгаллади. Ушандан бошлаб ўқтин-ўқтин онам билан бирга почтага борардик ва Богородицка мато ҳамда ишлар солинган посилка юборардик, у ердан бошқа посилкалар олардик — уларда кашта тикилган жуда чиройли кўйлақлар бўларди, яна икковимиз биргаликда уларни Хунармандлик музейига топшириб келардик. Ҳар ойда онам Богородицка пул ўтказиб турар, ҳисоботлар жўнатарди. Мен унга трамвай билетларини алоҳида бир ва раққа ёпиштиришга ёрдан берардим.

Ҳамма мамнун эди: Соустов, Анна Васильевна, Богородицкадаги каштачилар, Хунармандчилик музейи, бу ишдан валота олаётган давлат. Ахир, кашталарни кўпгина мамлакатлар харид қилишарди-да! Ниҳоят, менинг онам ҳар ойда аввалига бир червон, кейин эса икки ярим червон маош олиб юрди. Уч йил мобайнида артел гуллаб-яшнади. Аммо тўртинчи йилга ўтганда Богородицкнинг расмий доиралари артел раиси Соустовнинг ҳатто игна ушлашни ҳам эпломаслигини билиб қолишди. Артелнинг ҳамма ишларини собиқ помещчик аёл Анна Васильевна Бибикина бошқарар экан. Москвада эса артел ишларига собиқ княгиня раҳбарлик қилар экан. О, бундан ортиқ дахшат бўладими?! Демак, бу сохта артел. Демак, уни гумдон қилмоқ керак. Шундай қилиб онам ва богородицклик бир нечта каштачи даромаддан мажрум бўлишди.

Аммо Хунармандчилик музейидагилар бошқача фикрда эдилар. Анна Васильевнани биз яхши биламиз. Тўғри, у княгиня, лекин айти чокда, у хунармандчилик каштачилиги бўйича юқори тоифали мутахассис. Маҳсулот эса экспортга жўнатилади. Уни Америка долларга харид қилмоқда. Анна Васильевнани ҳимоя қилмоқ керак! Шу тарзда онамни шу қадар фойдали ишни давом эттиришга кўндиришибди. Янги артел ташкил қилиш керак. Бунисини энди Москванинг ўзида ташкил қилмоқ лозим. Бундан ташқари, эркак ва аёлларнинг кўйлақлари ўрнига каштали ёстиқлар тикмоқ зарур. Онам рози бўлди.

1928 йилгача собиқларга мансуб кўпгина кекса аёллар ажнабий тиллардан дарс бериб ва нэпманларнинг болаларига одоб-ахлоқ ўргатиб тирикчилик қилишган.

Нэпманлар савдо билан шуғулланишар, майда корхоналар очишар, Москвада хос иморатлар, Москва атрофида дала ҳовлилари қуришарди. Молия инспекторлари аввалига улардан инсоф билан солиқ йиғиб юришди, кейин ваҳшиёна тарзда солиқ ундира бошлашди, бир солиқни тўлашса, иккинчи, учинчи солиқни тўлашни талаб қилишарди. Нэпманлар синишарди ва шўрлик кампирларнинг хизматидан воз кечишга мажбур бўлишарди. Бора-бора уларнинг тирикчилик учун маблаг қолмади. Улар нафақа олишмас, кўпчилиги бир замонлар дворянлар яшаган жойлардаги эски уйларда ҳаёт кечиришарди. Москванинг бу қисми Остоженка билан Спиридоновка оралиғида эди. Уларнинг ҳаммаси жуда художўй эди ва кўпдан-кўп ибодатхоналарни тўлдириб юборишарди. Бу кампирларнинг эрларини бўлса ё инқилобнинг биринчи йилларида отиб ташлашган, ё кейинчалик сургун қилишганди. Уларда эски замонлардан баъзи бир эски, шалоғи чиққан уй жиҳозлари, ота-боболарининг портретлари, чинни буюмлар, кумуш санчқилар-у қошиқлар қолган эди. Вишневскийга ўхшаган қон сўрадиган олгирлар уларнинг устига қузғундай ёпирилишди, ҳатто учинчи Толстой ҳам (А.Н.Толстой — тарж.) бу антиқа буюмларни харид қилишдан ўзини тиёлмади ва Спиридоновадаги хос уйига қимматбаҳо бойликларни роса ташиди. Шўрлик кампирлар ота-боболаридан қолган қимматбаҳо ёлдорликларидан ажралиб қолдилар, уларни ҳаққий баҳосидан кўра ўн баравар арзон сотишга мажбур бўлишди.

Онам янги артелга киришга даъват қилганида шу кампирлардан йигирмадан ортиғи югуриб келди. Лекин уларнинг кўлиари кашта тикишдан хабари йўқ эди. Уларнинг хизматидан воз кечишга тўғри келди. Онам ўзининг аччиқ

тажрибасидан билардики, артелнинг раиси келиб чиқиши жиҳатидан сал-пал бўлса-да, пролетариатта боғланган бўлмоғи керак. Машҳур ҳуқуқшунос профессор ва Лев Николаевич Толстойнинг дўсти Николай Васильевич Давидовнинг уйда ўтириб қолган қари қизи Софья Николаевна раисликка сайлашди. Артелга яна бир қанча қари қизларни қабул қилишди. Булар бизга узоқ қариндош бўлган опа-сингил Оболевскаялар, бизга қариндош бўлмаган княжна Христина Голицина, графиня Уваровалар эди. Артелга кирганлар орасида яна бир нечта унвондор ва унвонсиз кампирлар бор эди—уларнинг тирикчиликка сариқ чақаси ҳам қолмаганди, шу жумладан, бизнинг квартирамизда истиқомат қилаётган, собиқ кашпиралик помещчик аёл Елизавета Александровна Бибикина ҳам бор эди. Бундан ташқари, кирганлар орасида бирдан-бир ёш жувон ҳам бор эди. У яқиндагина бизниқида истиқомат қилувчи, очик қўнгилли, дилкаш, лекин тентакроқ бухгалтер Дмитрий Николаевич Адамовичга турмушга чиққан эди.

Артелнинг ишлари юришиб кетди. Кампирлар онамга ўзларининг кашпирларини олиб келишарди, онам уларни синчиқлаб кўздан кечирарди, баъзан уларни бракка чиқарарди, сўнгра юкини қўлтиқлаб, Леонтьев тор кўчасига йўл оларди. Онам гумашга ҳисобланар ва ойга 25 сўм маош оларди. Артел район молия бўлимида рўйхатдан ўтган эди ва онам ойда бир марта бу ерга ҳисобот топшириб турар, кассага эса меъёрида даромад солиғи тўларди.

5

1929 йилнинг кузига қадар иш шу аҳволда давом этди. Сўнг хушёр илоҳа Фемида бу артелнинг ишларидан қинғирлик топди.

Бир кун бизнинг уйимизга ўзини тута олмайдиан бедаб бир йигит келди ва ҳужжатларини кўрсатиб, онамдан сохта артелнинг (бу унинг ибораси) иш юритишга алоқадор ҳамма қоғозларини кўрсатишни, шунингдек, ишлаб чиқарилган ҳамма маҳсулотни ва уйда бор нақд пулни олиб чиқишни талаб қилди.

Онам ҳамма қоғозларни, дафтарларни, тўлов ведомостларини стол устига ёйиб қўйди, ўн беш сўмча пул чиқарди ва кашта тикилган матоларни олиб чиқди. Улар бўлажак ёстиқ жилдлари эди. Бундан ташқари, онам артел аъзолари бўлмиш каштачиларга аталган бир тўп ип олиб чиқди.

Йигит сурбелларча, нафрат тўла овозда ўшқириб гапирарди:

— Бу қанақаси бўлди, омонат дафтарчаси йўқ, тайёр маҳсулот кам. Бўлиши мумкин эмас. Бу артел ниқоби остига яширинган тижорат корхонаси экан. Унинг бошлиғи собиқ княгиня экан, бундан ташқари, яна фалон-пистон. Шу пайт Адамовичнинг ёш хотини рўпара келиб қолди ва икки ўртада даҳанаки жанг бошланди. Йигитнинг аччиғи келди, фигони фалакка чиқди ва жувондан: “Сен келиб чиқишнингга кўра ким бўласан?” — деб сўради. Унинг отаси авваллари мансабдор бўлганини эшитиб, чинакам синфий душманлар уясига тушиб қолибман-ку,—деди.

У ҳамма ҳужжатларни ва бир нечта кашта тикилган матони олиб чиқиб кетди. Йигит тузган хатта онам имзо чекишдан бош тортиди. Онамнинг фикрича, акт бошдан-оёқ нотўғри эди.

Шундай қилиб, онамга қарши жиноий иш қўзғатилди. Бу иш бўйича “Кашта тикилган ёстиқ” деган номни ниқоб қилиб олиб, тижорат корхонаси ташкил қилишда, бу корхонада онам “гумашга” деган сохта лавозимда юрганликда, аслида эса корхонанинг ҳўжайини бўлганликда, меҳнаткашларни аёвсиз эксплуатация қилганликда айбладилар. Бу иш гоҳ онамнинг фойдасига, гоҳ зарарига уч йил чўзилди ва бизнинг давраимиздаги ҳуқуқшунослар нуқтаи назаридан у жуда ғаройиб бир ишдир.

Тергов бошланди. Уни миллати латиш бўлган Парум деган терговчи олиб борди. Остеженск тор кўчасида жойлашган район милиция бўлимига у бирин-кетин кампирларини чақирди, шунингдек, Адамовичнинг ёш хотинини чақирди, бу билан у ёш келин-куёвнинг асал ойини расво қилди, артел раисаси Софья Николаевна Давидовани чақирди. У менинг онамни чақиртиргани йўқ, лекин терговда ҳаммадан кўпроқ онам тўғрисида сўраб-суриштирган,

нохалис тарзда нималарнидир бўлиб олмоқчи бўлган, ҳатто кампирларга пўписа қилган: агар кампирлар бўйинларига олишмаса, терговчи уларни... Аммо улар нимани бўйинларига олишлари керак? Улар қалбаки артелнинг эгаси учига чиққан муттаҳам эканини, ҳақсиз эканини, княгиня бўлганини, кампирларни аямай эксплуатация қилганини тан олмоқлари керак.

Кампирлар эса кўринишидан жуда бечораҳол ва ноқир кўринсалар-да, устларидаги бир замонлар янги бўлган пальтолари эскириб, жуда уриниб қолган бўлса-да эскича моладаги пат тақилган шляпалар кийиб юришса-да, терговда ўзларини муносиб тутдилар, қадр-қимматларини туширадиган ишлар қилмадилар, зўр бериб менинг онамни ҳимоя қилишган ва сўроқлар баённомасига имзо чекишни сира исташмаган. Фақат Адамовичнинг хотинигина терговчи унга тутган қоғозларнинг ҳаммасига имзо чеккан. Ниҳоят, терговчи онамни чақиртирган. У онамга қанақа саволлар бергани, уни қандай таҳқирлаб, камситганлари менга қоронғи. Онам қўлидан келганча ўзини-ўзи ҳимоя қилган ва ҳеч нарсага имзо чекмаган. У тўқиб чиқарилган айбловларнинг ҳаммасини рад этган. Бироқ биз ишнинг ҳазилакам тус олмаётганини дарров тушундик.

Ташвишлар бошланди. Пеншкова жинойий ишлар билан шуғулланмас эди. Смидович ўта ҳалол кекса большевик эди. У на терговга, на ундан кейин бўладиган суд ишларига таъсир ўтказмаяжagini айтди, лекин иш Олий судгача бориб етадиган бўлса, ёрдам қилишга ваъда берди.

Ниҳоят, тергов тамом бўлди ва бир неча папкани ташкил қилувчи семиздан-семиз ишни район судига ўтказдилар.

Адвокат Сильверсван жинойий ишларда иштирок этмас экан, қариндошимиз Настенька Баранова ёрдам қилди. У адвокат Орловскийнинг болаларига хорижий тилларни ўргатарди. Орловский инқилобдан олдин партияга кирган, большевистик юяларга сидқидилдан берилган одам эди. Настенька хола уни коммунистларнинг ичида энг яхшиси, инсофли, диёнатли одам дер эди. У “Кашга тикилган ёстиқлар” деган иш билан шуғулланиб чиқди ва бу иш унинг газабини келтирди. У бир тийин ҳам хизмат ҳақи олишдан қатъий бош тортиб, онамни ҳимоя қилишга киришди. У бўлғуси судда гувоҳ сифатида қатнашадиган кампирларни ҳузурига чақириб, уларга тахминан шундай ўргатди:

— Нима учун ҳамманглар совуқда қолган одамдай жунжикиб қолдинглар? Рухларингни туширманглар. Бошларингни тик тутиглар. Саволларга дадил-дадил, иложи борица қисқа жавоб беринглар. Судья сизлардан “Бу одамни сиз ўлдирдингизми?” деб сўрайди. Зинҳор-базинҳор “эшитган эдим, бундан ўн йилча муқаддам бир номаълум одам...” деб чўзиш керак эмас. “Йўқ, мен ўлдирган эмасман!” деб аниқ ва лўнда жавоб бериш керак.

Аваллига икки кишини — менинг онамни-ю, сохта артелга ёлғон раис бўлгани учун Софья Николаевна Давидовани судга бермоқчи бўлишди. Кейин бу фикрларидан қайтишди. Ҳарҳолда, нима бўлганда ҳам, у Толстойнинг дўстининг кизи эди. Толстой эса гарчи граф ва помещчик бўлса-да, уни Лениннинг ўзи ҳурмат қиларди. Ҳойнаҳой, улуғ ва донишманд ўртоқ Сталиннинг ўзлари ҳам уни ҳурмат қилса ажаб эмас эди.

Ёлғиз онамнинг ўзини суд қилишди, кампирлар судда гувоҳ тариқасида иштирок этишди. Орловский ўргатганидек, улар саволларга қисқа ва лўнда жавоб беришди, онамни қоралайдиган бирон оғиз сўз айтишмади. Прокурор ўзининг ҳамма айбловини Адамовичнинг хотини гувоҳ сифатида берадиган кўрсатмалари асосига қурган эди. Адамовичнинг хотини онам уни қандай эксплуатация қилгани тўғрисида мингирлаб, бир-биридан чалкаш кўрсатмалар берди.

Шунда Орловский бир нечта савол бериб, уни жойига михлаб қўйди. У аввал бир хил, кейин бошқача жавоб берди, ҳамма нарсани чалкаштириб юборди ва йиғлашга тушди. Орловскийнинг унга берган саволи бундай эди:

— Айтинг-чи, эрга текканингизга кўп бўлдимми?

— Ҳадемай икки ой бўлади.

— Ундай бўлса, бу аёлнинг жавоблари менга тушунарли, — деб судьяга муурожаат қилди Орловский. Залда ўтирганлар хоҳолаб кулиб юборишди.

Прокурор айбномадаги сохта артел тўғрисидаги, айбланувчининг князлик унвонига эгаллиги ва ҳақсизлиги тўғрисидаги гапларни такрорлади.

Орловский сўзга чиқди. У жуда ажойиб нутқ сўзлади, асосий эътиборни онам тузган артелнинг социализм қурилиши учун жуда катта фойда келтирганига қаратди. У Ҳунармандчилик музейи берган жуда ишонарли маълумотномани ўқиб берди. Ундаги рақамларга таяниб, Орловский онамнинг судга берилиши давлатни ёстиқларни сотишдан тушган долларларга ҳеч бўлмаганда иккита трактор сотиб олиш имкониятидан маҳрум қилади, деди. Орловский чечанлик билан онамнинг инқилобдан аввалги жамоатчилик иши тўғрисида гапирди, унинг Бучалкада болалар учун етимхона, косибчилик устахонаси очганини, Москвада Оналик ва болаликни ҳимоя қилиш Жамиятининг фаол аъзоси бўлганини, герман уруши вақтида қочоқларнинг кўпдан-кўп болаларини ўлимдан асраб қолгани ҳақида гапирди. Орловский нутқини шундай сўзлар билан тугатди.

— Бу аёлни суд қилиш керак эмас, уни орден билан мукофотлаш керак.

Суд маслаҳатга кириб кетди, ярим соатдан кейин чиқди. Одамлар суднинг оқлаш тўғрисидаги ҳукмини қарсақлар билан қарши олишди.

— Мен, барибир, сизни қаматмай қўймайман, — деди прокурор суд залидан чиқиб кетаётган эшик олдида онамга рўпара келганида.

— Уни, барибир, оқлашади! — дея хитоб қилди унинг сўзларини эшитган Орловский.

Бир неча ойдан кейин чақирув қоғози келди — онамни яна терговга чақирмоқда эдилар. Прокурор оқлаш ҳақидаги ҳукмга норозилик билдирибди ва ишни қайта терговга жўнатишибди. Ўзининг норозилик хатида прокурор Орловскийни ғаразқўйликда айблабди — менинг онам томонидан содир этилган ва яққол кўриниб турган оғир жиноятни бир томонлама ёритибди, бу эса судни чалғитган эмиш.

Бу пайтларга келганда мен Москвани тарк этган эдим, шунинг учун онамнинг кейинги ишлари тўғрисида қариндош-уруғлардан эшитганимни гапириб бераман.

Бошқа терговчи ҳам кампирларни чақирди. Улар бу гал ҳам ўз сўзларида қаттиқ туришди ва онамни ҳимоя қилишди. Бу гал ҳам Адамовичнинг хотини нимага қўл қўй дейишса, ҳаммасига қўл қўйиб берибди.

Терговчи онамни чақириб, уни қамоққа олиш ҳақидаги ордерни кўрсатибди. У милиция идорасидаги дастлабки қамоқ камерасига тушиб қолди. Бу ерда ўтирган аёллар кўпчилик экан — унда чайқовчилик ва ўғирликда айбланган аёллар, фоҳишалар, монах аёллар бор эди, шунингдек, анча-мунча уларга нима айблар қўйилаётганидан беҳабар аёллар ҳам ўтирарди. Қулоқ қилинишидан қочган аёллар ҳам шу ерда эди. Уларнинг баъзилари болалари билан бирга ўтирарди...

Мен олисда яшаётганим учун оиламизнинг ўша пайтдаги кечинмалари ҳақида ҳеч нарса билмасдим, мактубларда мендан яширишарди. Аммо айни онам қамоқда ўтирганида уни тушимда кўрдим. Тушим жуда кўрқинчли эди. Дарҳол уйга хат ёзиб, онамга нима бўлганини сўрадим. Мактубимга отамдан жавоб олдим — у мени бир амаллаб тинчитишга ҳаракат қилган эди.

Онамнинг қамалганидан қаттиқ норози бўлган адвокат Орловский унинг озод қилинишига эришса олди. Онам қамоқда икки ҳафта ўтирди. Аммо унинг ўзи прокурор томонидан ҳукуматни обрўсизлантиришда айблангани учун бўлажак суд жараёнида ишгирок эта олмасди. У ўзининг яқин дўсти адвокат Оцелни бу ишга қизиқтира олди ва у онамни ҳимоя қилишга рози бўлди.

Ҳозир унинг номи деярли ҳеч кимга таниш эмас, аммо ўша кезларда у мамлакатимиздаги энг машҳур адвокатлардан бири ҳисобланарди. Катта шов-шувга сабаб бўлган, газеталарда зўр бериб реклама қилинган Промпартия суд жараёнида у асосий айбланувчи профессор Рамзинни ҳимоя қилган эди. Иссиқлик техникаси соҳасида дунёга донғи кетган Рамзин ақл бовар қилмайдиган айб билан айбланган эди — у гўё мамлакатимизда технократлар ҳукумати барпо этмоқчи бўлган эмиш. Айни ана шу адвокат Оцел Рамзинга сўнгги сўзида судьяларга қуйидаги ибора билан мурожаат қилишни маслаҳат берган экан: “Ҳукуматга қай бири зарурроқ — менинг жасадимми ёхуд менинг меҳнатимми?”

Бу ибора Сталинга жуда маъқул тушибди дейишади. У судьяларга ўлим

хукмини чиқармасликни буюрибди. Ҳамма айбланувчилар — профессорлар, олимлар, атоқли инженерлар ўн йилдан олибди. Уларнинг ҳаммасини ўша пайтда эндигина ташкил қилинган “шарашка”га жўнатишибди. Ушандан бери маҳбус илмий ходимлар ҳеч қасқа чиқмай ишлайдиган турли-туман ҳалдан ташқари маҳфий илмий муассасалар шундай деб аталадиган бўлиб қолди.

Оцеп онамнинг ишени олиб боришга рози бўлди ва худди Орловский каби хизматига ҳақ олишдан қатъиян воз кечди.

Шундай машҳур одамнинг суд залида пайдо бўлишининг ўзи жуда катта таъсир кўрсатди. Промпартия — бошқа гап эди, бунда эса қандайдир “Капшта тикилган ёстиқлар”... Менга айтиб беришларига қараганда, у оташин Орловскийга сира ўхшамас экан, бир маромда, босиқ, қатъий мантиқ асосида гапирар экан.

Суд онамни яна оқлади. Прокурор яна норозилик билдириб, хат ёзди. Бундан кейин кампирларсиз, Адамовичнинг хотинисиз ва менинг онамсиз суд бўлди — аввал шаҳар суди, кейин РСФСР суди ишни кўрди. Яна Оцепнинг саъй-ҳаракатлари билан судлар онамни оқлашди, прокурорлар эса яна норозилик билдиришди.

Иш СССР Олий судигача етиб борди. Бу ерда иш узил-кесил ёпилди ва прокуратура Партия Контрол Комиссиясининг раиси Сольцнинг ўзидан қаттиқ танбеҳ эшитди: “Нега сизлар икки пулга арзимайдиган бир ишга тиш-тирноқларинг билан ёпишиб олдинглар? Ахир, теварак-атрофларингда ҳали фош қилинмаган синфий душманлар — қулоқлар, зараркундалар, капитализм агентлари, жосуслар тикилиб ётибди-ку!”

Буни қарангки, ўша йилларда ҳам адолат қарор топмоғи мумкин экан! Адолат тантанаси учун шунчалар хизмат қилган адвокат Орловскийнинг ўзи эса орадан кўп ўтмай, халқ душмани сифатида қамалиб кетди.

Фемида олтиг илоҳа ҳамиша ҳам айбланувчиларга нисбатан меҳрибон бўлаверган эмас. Ўша кезларда бошқа бир артелни ташкил қилган одамлар — инженер Некрасов ва унинг қайнонаси Капитолина Николаевна Полуэтовалар ҳам судга берилган эди. Полуэтованинг қизлик фамилияси Коншина бўлиб, у Серпуховодаги энг машҳур тўқимачилик фабрикантларининг оиласидан чиққан эди.

Ўша артелда ишлаган кампирлар ҳам бизнинг мамлакатимизга катта фойда келтиришган. Улар сирма ва пахталик шимлар тикишган. Улар экспортга яраган эмас, лекин улуг қурилишларга олиб кетилган — шу қурилишда фидоқорлик билан меҳнат қилган комсомол йигит-қизлар шу кийимларни кийган. У артелнинг раҳбарларида биздагига ўхшаган ажойиб адвокатлар йўқ эди, шунинг учун улар уч йилдан қамоқ жазосига ҳукм қилинди ва мол-мулклари ҳам мусодара этилди. Лекин социализм қурилишининг ғалвалари билан андармон бўлиб, уларнинг молу мулкларини мусодара қилиш эсларидан чиқиб қолди. Бир йилдан кейин Капитолина Николаевна ва унинг куёви муддатидан олдин озодликка чиқдилар ва эсон-омон Москвага қайтиб келдилар. У пайтларда сиёсий маҳбусларга қараганда ўғри-ю каллакесарлар жинойтчиларга бошқачароқ қаралар эди.

6

Ўша йилнинг ўзида — 1929 йилнинг кузида яна бошқа бир иш майдонга келди. Бироқ, афсуслар бўлсинким, бу гал Фемида бизнинг оиладан юз ўтирган эди.

Отамнинг номига чақирув қоғози келди. Уна Фрунзе районининг халқ суди мажлисига чақирилган эди. Ҳозир эсимда қолмабди — аллақайси ташкилот бизни бутун оиламиз билан Москвадан чиқариб юборилишимизни даъво қилибди. Суд мажлиси икки ҳафталардан кейинга тайинланган эди. Отам маслаҳатлашгани Сильверсваннинг олдига борди. Онам унинг артелнинг иши туфайли обдон шалоғи чиққан асабларидан хавотир олиб, у билан бирга борди.

Хукмдорларимизнинг битта қондаси бор эди: фармойишлари тўғрисида хориждагилар хабар топишини истамасалар, бундай материалларни на марказий матбуотда, на вилоят газеталарида эълон қилардилар, балки уларни вилоят

газеталарига илова тарзида босиб чиқарар эдиларки, бу иловалардан ажнабийлар бир ёқда турсин, ўзимизнинг фуқаролар ҳам хабардор бўлишмасди. Ҳокимият эгалари бу қоидалан кейин ҳам неча маргалаб муваффақият билан фойдаландилар.

Сильверсван отамга “Москва оқшоми” газетасига илова тарзида босилган шунақа варақани кўрсатган. Унда бир неча кунгина аввал эълон қилинган Моссоветнинг фармони босилган экан. Фармон сайлов ҳуқуқларидан маҳрум қилинган ва ҳеч қерда ишламайдиганларнинг ҳаммасини Москвадан бадарға қилиш тўғрисида экан. Адвокат унинг олдига шундай чақирув қоғози олганлардан бир қанчаси келганини айтди. У бизнинг ишмишни олишга рози ва бу ишни ютиб чиқиш ниятида. Отам совет даврида турли идораларда ўн бир йил хизмат қилгани ҳақидаги маълумотномани, “Бутун Москва” маълумотномасидан ва Чернолтовнинг “Тула дворянларининг шажараси” деган китобидан олинган кўчирмаларнинг фотонусхасини ишга қўшиб бериши керак. Бу ҳужжатлар унинг ҳеч қачон уй эгаси ва мулкдор бўлмаганини исбот қилади. Унинг ишси сифатида меҳнат биржасида ҳисобда тургани ҳақидаги маълумотнома ҳам жуда муҳим. Владимир билан мен эса ишлаб топаётган даромадимиз ҳақида маълумотнома топмоғимиз керак. Бироқ Сильверсван бунга оғоҳлантириб ҳам қўйди — гарчи сизлар ҳақ-ҳуқуқларингизни тиклаш тўғрисида ариза берган бўлсанглар-да, барибир ҳақсиздирсиз, шунинг учун ишнинг жуда ёмон оқибат билан туташига ҳам тайёр турмоқ керак. У яна шуни илова қилдики, бизга қарши яна бир модда бор экан — хонадонимиз жуда кенг, шифтлари баланд-баланд экан. Агар биз ертўлада яшаётган бўлганимизда ҳеч ким бизга бир оғиз ҳам гап айтмас эди.

Эртасига мен кун бўйи чизмакашлигимни йиғиштириб, ишлаб топган пулларим ҳақида ҳужжатлар тўпламоқ учун таҳририятга-таҳририят югурдим. “Бунақа ҳужжатнинг сенга нима кераги бор?” — деб сўрашганда, мен “молия инспектори учун” деб жавоб бердим. Баъзи хусусий одамлар учун ҳам чизмалар чизиб берган эдим — улардан ҳам далолатномалар олдим. Масалан, Бобочка Ярқодан. Ҳамма қоғозларга муҳр босилган эди. Тўплаган ҳужжатларим ўнча бўлди.

Акам Владимир сўкиниб-сўкиниб юриб, фақат иккита ё учта маълумотнома тўплаёлди, холос. Аммо ўзи ишлайдиган асосий жойдан, яъни “Замин ва фабрика” нашриётидан (“Бутун жаҳон изқувари” шу нашриёт қоғозида чиқар эди) акамга ва менга ҳужжат беришдан бош тортишди.

Бу ҳужжатларнинг ҳаммасини отам судга кўтариб борди, унинг ҳузурда уларни ишга тикиб қўйишди. Владимир билан менинг маошим тўғрисидаги маълумотномаларни уларда кўрсатилган маошнинг миқдорига қараб, олдинма-кетин ишга тикишди. Охириги ўринни менинг Бобочка Ярқо учун чизган чизмаларим ҳақидаги ҳужжат эгаллади. Унда бор-йўғи ўн беш сўм кўрсатилган экан.

Бир вақтлар Голицинларнинг Покровскдаги уйида хизматкор бўлган, кейин фирқага аъзо бўлган Варвара деган аёл (фамилияси хаёлимдан кўтарилибди) гувоҳлик бермоқчи бўлибди. Сильверсван унга менинг отамнинг бу уйга ҳеч қанақа алоқаси йўқ экани, бир замонлар бу уйдан келадиган даромаднинг унга ҳеч қандай нафи бўлмагани тўғрисида кўрсатма бериши кераклигини уқтирди.

Ниҳоят, суд бўлди. Суд мажлисига биз ҳаммамиз ва яқин дўстларимиздан анча-мунчаси қатнашди.

Суд мажлиси бошланишидан аввал Варвара бирмунча вақт йўлакда судья билан нималарнидир гаплашиб юрди. Кейин бу юришини “судьяга ишлов бердим” деб тушунтирди. Мажлис бошланди. Судья стол ортидаги жойига ўтирди. Унинг икки ёнига маслаҳатчилар ўтирди. Улардан пастроқда алоҳида столча ортида котиба жойлашди.

Судда Варвара узундан-узоқ қилиб Голицинларнинг Москвада ҳам, ўзларининг қўрғонларида ҳам ҳаминша камбағалларга кўп ёрдам беришганини, деҳқонлар ва хизматчилар уларни яхши кўрганини гапириб берди. Гап орасида кўққисдан “Улар ҳаминша бир оила бўлиб яшашган” деб юборди.

Судья унинг гапини бўлиб, котибага буюрди:

— Гувоҳнинг “улар бир оила бўлиб яшашган” деган сўзларини баённомага ёзиб қўйинг.

Кейин Варвара “нима бўлиб, бу гап оғзимдан чиқиб кетди-я” деб ўзини-ўзи койиған бўлди.

Отам сўзлади. У титроқ овозда гапирди. Унинг қиёфаси кучи етмайдиган меҳнат қилиб зўриққан отнинг аҳволига ўхшарди. У яна ўша гапларини — кўп марталаб такрорлаган далилларини гапирди. Ун бир йил ишлаганини, на уй эгаси, на мулк эгаси бўлганини, сайлаш-сайланиш ҳуқуқи тикланишидан умидвор эканини, ҳозир меҳнат биржасида ҳисобда турганини айтди.

Судья залдагиларнинг ҳаммаси эшитсин учун атайин овозини кўтариб, котибага деди:

— Меҳнат биржасига алоқа хати тайёрланг — улар сайлаш-сайланиш ҳуқуқидан маҳрум қилинган одамни ҳисобда сақлашар экан.

Сильверсван сўзга чиқиб, сергайрат, меҳнатсевар оила тўғрисида гапирди, бу оиланинг ҳамма аъзоларининг, шак-шубҳасиз, сайлаш-сайланиш ҳуқуқи тикланажagini айтди, акамнинг ҳам истеъдодли рассом эканини, бунинг устига уч фарзанднинг отаси эканини тилга олди.

Суд маслаҳатга чиқмади. Судья “дело”ни қўлига олиб айлантириб кўрди ва бир даста маълумотноманинг охиригини кўрсатди. Охириги ҳужжат менинг Бобочка Яркдан олган маошим ҳақидаги маълумотнома эди. Судья уни аввал ўнг томондаги маслаҳатчиға, сўнг чап томондагисига кўрсатди. Суд мажлисининг бошидан-охирига қадар индамай ўтирган маслаҳатчилар бош ирғаб, унинг гапини тасдиқлашди.

Судья бир нарсаларни ёза бошлади, беш минутлардан кейин ёзини тўхтатди, кейин ёзганини ўнг томондаги маслаҳатчиға, сўнгра чап томондагисига кўрсатди. Чап томондаги маслаҳатчи бошини чайқаб “йўқ” деди, буни залдагиларнинг ҳаммаси кўрди. У имзо чекишдан ҳам бўйин товлади. Судья ўридан турди ва залда ўтирганларнинг ҳаммасига ўринларидан туришни буюрди. У ўқишни бошлади, шу пайтгача бир неча марта такрорланган, бизнинг оиламиз шаънини булгайдиган далилларни яна такрорлади. Бирдан-бир янгилик шуки, деб қўшимча қилди у, — оила аъзолари катта шубҳа туғдирадиган миқдордаги пулларга кўпдан-кўп ҳужжатлар олиб келишди. Бинобарин, улар аллақандай номаълум маблағларга, меҳнат қилмай топишган даромадларга ҳаёт кечирмоқдалар. Суд собиқ князлар Голлицинлар оиласини сайлаш ҳуқуқидан маҳрум қилинган одамлар сифатида Москвадан бадарға қилиш тўғрисида қарор чиқаради. Икки ҳафталик муддат давомида бу қарор устидан шаҳар судига шикоят қилимоқ мумкин.

Кейинчалик отам ҳуқуқшунослик маълумотига эга одам сифатида суднинг маслаҳат мажлисига чиқмаганидан қаттиқ норози бўлиб, буни кулоқ эшитмаган воқеа деб юрди.

Сильверсван судьянинг бу қилгани, албатта, кассация ёзиш учун бир асос бўлади, деди. Иккинчи асос — маслаҳатчилардан бирининг судьянинг қарорига имзо чекишдан бош тортгани. Шундоқ бўлса ҳам, у вақтни кечиктирмай Москва апрофларидан бирор жойдан янги тураржой излашни бошламоққа маслаҳат берди.

Айни шу чоғларда “Кашга тикилган ёстиқлар” иши авж нуқтасига чиққан эди. Бизнинг ичимиздаги энг фаол ва ишнинг кўзини биладиган одам — бизнинг онамиз адвокат Орловский билан суҳбатлардан ортмаётган эди ва уни сўроқларга ҳам чақириб туришганди. Янги тураржойни ким изларкин?

7

1929 йилнинг ўша баҳорида синглим Машанинг тақдирида кескин бурилиш юз берди. Шунингдек, ўша йилларда ўқиш ойлари давомида биз билан бирга турадиган жияним Ляля Давидованинг қисматида ҳам ўзгаришлар содир бўлди.

Адабиёт курслари ёпилгандан кейин Маша ишсиз қолди. Олий техника билим юртида — МВТУда икки йилдан бери муваффақият билан ўқиётган Ляля Давидовани дабдаба билан у ердан ҳайдашди.

Унинг ҳайдалиши бир вақтнинг ўзида ҳам ғайрат-шижоатга, ҳам нафратга тўла бўлган ўша алғов-далғовли замон учун қай бир даражада типик бўлган эди. Шунинг учун бу воқеани батафсилроқ гапириб бераман. У жуда катта қизиқиш билан, яхши баҳоларга ўқиган эди. Аммо ижтимоий келиб чиқишини яширган синфий душманларнинг болаларига қарши кураш компанияси бошланиб қолди. Уша йили уларни фош қилишнинг янги йўларини ўйлаб топишди — кадрлар бўлимларининг бошлиқлари уларнинг анкеталаридан тузилган жойларининг номини ёзиб олиб, ўша жойлардаги райсовет ёки кишлоқ советларига почта орқали сўроқномалар жўнатишди. Албатта, ҳаммавақт бўлмаса ҳамки, фалончи пистончиев (ёки пистончиева) кулоқнинг, попнинг, дворяннинг, савдогарнинг ва ҳоказоларнинг ўғли (ёхуд қизи) деган жавоблар келиб турган. Табиийки, анкетасида “хизматчининг ўғлиман” деб ёзган шўрлик бола қўлга тушарди.

Ляля тўғрисида ҳам унинг тегирмончининг қизи экани ҳақида қоғоз етиб келди. Унинг отаси — Альда амаки ҳақиқатан ҳам бир вақтлар Давидовларнинг Кулеватоводаги собиқ қўрғонида тегирмонни ижарага олган эди. Аммо бундан ҳам ёмонроғи шунда эдики, бу фалокатли қоғоз борган кезларда у ҳақсизга чиқарилган ва Вологда вилоятига сургун қилинган эди.

Уша баҳорда Ляля билан синглим Маша аро йўлда қолишди. Кутилмаганда бизникига Кирилл Урусов келиб қолди ва Москвадаги геология комитети бошқа жойга кўчаётганини айтди. Кўндан-кўп тоғ жинсларини яшиқларга жойламоқ керак экан. Зудлик билан ишчилар талаб қилинар экан. Тўғри, иш ҳақини кам тўлашади, лекин иш жуда қизиқарли. Эртаси куни Ляля, Маша ва Кирилл Яуза дарвозасида жойлашган қадимий иморатга йўл олишди.

Шу тариқа, учовлари жуда зўр ҳафсала билан тошларни саралашга киришди. Уларни назорат қилиб турган геолог Яблоков ишларидан ғоятда мамнун бўлди. Бироқ маош бериладиган кун келди. Яблоков улардан тўлов ведомостларига фамилияларини ёзишни илтимос қилди.

Фақат ўттиз йил ўтгандан кейингина Фанлар академиясининг мухбир-аъзоси даражасига эришган Яблоков ўшанда фамилияларни ўқиб, қандай даҳшатга тушганини айтиб берди. Князь қизи Голицина, князь Урусов... Давидоваси ҳам, ҳойнаҳой, ўша тоифадан бўлса керак.

У пайтда — икки оёқ бир эликка тикилган пайт — тоғ жинслари намуналарини йиғиштиришни кечиктириб бўлмайди, акс ҳолда, кечиктирган одамнинг ўзини кўчага ҳайдашади. Шунинг учун учовининг ҳам фамилиясини сўраб ўтирмасдан ишга олишга тўғри келган эди.

Охир-пировардида, иш яхшилик билан тутади ва учови ҳам геология йўлига қадам қўйишди. Уша йилнинг ўзида Кирилл билан Ляля ўзларининг биринчи экспедицияларига жўнаб кетишди, синглим Машани эса геология профессори Алексей Павлович Иванов ёнида олиб қолди.

Бизни Москвадан бадарға қилишгаётганини эшитиб, у қисматимизни енгилатишга анча ёрдам берди. Москва яқинидаги Хлебниково бекатидаги унинг дала ҳовлиси бор эди. Уша жойга яқин — Котово кишлоғида унинг тавсияси билан Маша бўш ётган кишлоқ дала-ҳовлини ижарага олди. Уйнинг эгаси Москвада турар экан. Афтидан, бекор ётган дала ҳовлисидан даромад ола бошлаганидан у ҳам хурсанд бўлган бўлса керак. Отам унинг Москвадаги уйига бориб, дала ҳовлини бир йил муддатга ижарага олиш тўғрисида битим тузиб келди. Ижара ҳақи чидаса бўладиган эди.

Шундай бўлса-да, кўчиб ўтишга ошиқмас эдик — нимадандир умидвор эдик. Шаҳар суди аввалги қарорни тасдиқлаб, “фалон муддатга уйдан чиқарилсин” деган ажрим чиқарди. Инқилобнинг биринчи йилларида бизни яшаб турган жойларимиздан чиқаришганида ёмон бўлса ҳамки, бирор бошпана беришарди. Энди бўлса, тошбағир Фемида “Тўрт томонинг қибла. Тезроқ туёгингни шикиллат” деб туриб олди.

Жўнаб кетишимизга уч кун қолганда уй бошқарувчисини етаклаб икки киши кириб келди. Уларга эшикни мен очдим. Уй анжомларининг ҳаммаси жой-жойида турганини кўриб, улар бақаришга тушишди ва буюмларингизни кўчага улоқтириб ташлаймиз деб пўписа қила бошлашди. Ҳозир бутун Москва бўйлаб ҳақсизлар уйларидан чиқарилаётган эмиш.

Аввалги даврларда шаҳар бошлиғи сифатида Москвада кўп яхши ишлар қилган ва унга кўп фойдаси теккан саксон икки яшарлик бувам бизнинг кўчирилишимизни ҳаммамиздан кўра оғирроқ олди. Бу одамлар келганида у стол ёнида тинчгина карта чийлаб ўтирарди. Уларнинг андишасизлигини кўриб, кичқириб юборди:

— Йўқ-йўқ! Чидаёлмайман! Чидаёлмайман! — Шундай деб ёнбошига йиқила бошлади.

Уй бошқарувчиси билан икковимиз уни ушлаб қолдик. Унга сув тутдик. Анави икковлон бўлса турган жойларида турганича қиқирлаб кулишарди. Ичкари хоналардан югуриб чиққан онам бувамни тинчтигишга урина бошлади ва келганларга “уч кундан кейин уйни бўшатиб берамиз” деб ваъда қилди. Чақирилмаган меҳмонлар уйдан чиқиб кетишди.

Уйимиздаги залворли мебелни бир неча оилаларга улашиб чиқдик. Ўз вақтида уни бизга онамнинг марҳум жияни — таниқли файласуф князь Е.Н.Трубецкойнинг оиласи берган эди. Унинг хотини, ўғли ва қизини мамлакатимиздан чиқариб юборишган эди. Шунда мебелларни бизга бериб кетишганди.

Якшанба кuni эрталабдан тўртта ёки бешта юк ташийдиган арава келди. Деярлик ҳамма таниш ёш-яланглар йиғилишди. Мебель, сандиқлар, қутилар, тугунлар, жомадонлар, китоблар, суратларни уйдан олиб чиқиб, аралаларга ортишди, устини ёпишди, арқонлар билан қаттиқ боғлашди. Акам Владимир портретларнинг жойланишини, айниқса, эътибор билан кузатиб турди. Рўпарадаги уйнинг деразаларидан ва балконларидан бекорчиҳўжалар оиламизнинг ҳайдалишини томоша қилиб туришди. Уларнинг бизга раҳми келяптими ёхуд ичларида хурсанд бўлишяптими — билолмадим.

Отлар кўзғолди. Аралаларнинг ёнида акам Владимир билан мен кетиб борардик.

Еропкин торкўчасида биз ҳаммаси бўлиб етти йил яшадик. Бу йиллар мобайнида бизнинг уйимизда тўрт марта никоҳ тўйи, беш марта қамоққа олишлар содир бўлди, учта фарзанд туғилди, кўпдан-кўп марта туғилган кунлар ва бошқа тантаналар нишонланди. Бу йиллар сингилларим ва меннинг ёшпик йилларим, гайрат билан меҳнат қилиш, ўқиш, ўрганиш йиллари бўлган эди. У пайтларда кулфатлар, кўёшлар, мусибатлар тез унутилиб кетарди, лекин ҳозир кўпроқ нохуш воқеалар ҳақида ёзмоқдаман. Ҳеч ким шу йиллар давомида қазо қилгани йўқ. Бизнинг бувимиз Сергиев посадда вафот этганди. Биз ҳаммамиз ўзаро жуда аҳил ва иноқ яшардик.

Юк ортилган аралалар Москвани кесиб ўтмоқлари керак эди. Уларнинг юки шунақа оғир эдики, аравакашлар ҳам, мен билан Владимир ҳам бир неча қақирим йўлни пиёда ўтишга мажбур бўлдик. Бутир турмасига етиб борганимизда мен ҳам, Владимир ҳам бир-биримиз билан келишган ҳолда баланд фиштин деворга ўтирилиб қарадик. Икковимизнинг ҳам хаёлимизда оғир хотиралар жонланди. Москвадан чиқиб, Дмитров шоссесига чиқдик. Йўлимизда учраган биринчи қишлоқ қадимий Лихобори қишлоғи бўлди. У ерда Москвага олиб борадиган бошқа ҳамма йўллардаги каби трактор бор эди. Юк олиб кетаётган деҳқонлар шу ерда тўхтаб дам олишарди. Биз ҳам узун ва пастак иморатта буридик. Охурлар олдига отимизни боғладик. Аравакашлар, Владимир ва мен ичкарига — кенг ва ёруғ хонага кирдик, стол теварагига ўтириб, аллақандай таомлар буюрдик. Владимир ёнидан харжлаб, арақ олди. Ичдик. Кетидан шўрва ичдик. Кулфи-дилимиз очилиб, гурунг бошланиб кетди. Аравакашлар Туладан бўлиб, демак, бизга ҳампорт эканлар. Қолаверса, ундан ҳам яқин — Муравлянка қишлоғидан экан. Бу қишлоқ бизнинг Бучалканинг шундоққина биқинида эди.

Аравакашлар менга маслаҳат сўраб мурожаат қилишди. Мени Бутир турмасидан олиб кетган извошчи ҳам худди шундай қилган эди. Уйларида қайтиб келакўрманлар деб ёзишаётган эмиш, ҳаммани мажбуран колхозга киритишаётган эмиш, қулоқ қилиб, бадарга қилаётган эмишлар, ҳатто кичкина болаларни ҳам аямаётган эмишлар. Ундоқ бўлса, Москвада отларни нима билан боқасан? Сулилари тутаб битяпти, сули сотадиган жой йўқ. Нима қилмоқ керак? Худди шу воқеалардан бир неча кун олдин извошчилар ҳақида таҳдидли бир қарор пайдо бўлган эди. Извошчилар отларига нон беришяпти, ҳолбуки,

нон меҳнаткашларга етмай ётибди. Шунинг учун ҳукумат нонга ва бошқа маҳсулотларга қарточка тизимини жорий қилишга мажбур. Бизнинг ноқобил раҳбарларимиз ўзларининг уқувсизлигини яшириб, бу гал ҳам гуноҳни бутунлай бошқа одамларга тўнкаган эдилар. Албатта, ҳаммасига қулоқлар ва зараркунандалар айбдор, энди уларнинг ёнига ебтўймас, очофат отлар ҳам қўшилди. Шунинг учун қарточкалар жорий қилинди.

Владимир уларга от-уловни сотиб, бирон қурилишга ёлланишни маслаҳат берди. Икки ҳафта мобайнида Москвадан ҳамма извошчилар ғойиб бўлди. Отлар ҳам, йўрғалари ҳам, киракашлар ҳам йўқ бўлди. Трамвайлар одамларни сиедиролмай қолди, у пайтларда шаҳарда ҳали такси деган нарсдан ному нишон ҳам йўқ эди. Одамлар яқинга ҳам, олисга ҳам пиёда қатнай боштадилар. Шўрлик отларни сўйиб юборишди. Ҳамма магазинларда от гўшти сотила бошлади. От гўшtidан “семипалатинская” деб аталган колбасалар пайдо бўлди.

Лихобордан чиқиб, гандираклуб, лой кечиб кетдик. Майда ёмғир ёға бошлади, баданларни жунжиктирадиган совуқ шамол юзларга уриларди. Биз арваларнинг ёнида қўлмақлардан кечиб борардик. Владимир портретларга бир нарса бўлиб қолмасин деб ташвиш чекарди. Портретлар юкларнинг устига қўйилган эди. Владимир уларнинг устига бирон нарса ёпиб қўймоқчи бўлди. Котовога оқшом туша бошлаганда кириб бордик. Яқиндагина ўт ёқиб иситилган уйда бизни Маша ўзининг жазманлари Игор Даксергоф ва Валерий Перцовлар билан кутиб турарди. Лаш-лушларни тушириб олдик, аравакашларнинг ҳақини бердик, улар билан қуюққина хайр-хўшлашдик. Владимир шоша-пиша портретларни оча бошлади. Устадаги портрет бувимизнинг катта бувиси Варвара Ивановна Голицинанинг портрети эди. Унинг қизлик фамилияси Шчипова бўлган. Ёмғир бу портретга анча зарар етказибди, қолган портретларнинг ҳаммаси бешикаст қолибди.

Бизнинг Котоводаги турмушимиз 1929 йилнинг октябрида бошланди.

Ушанда қўшгина ҳақсизларни Москвадан бадарга қилдилар. Уларнинг орасида кампирлар ҳам бор эди, шу жумладан, собиқ “Қашга тикилган ёстиқлар” артелининг аъзолари ҳам. Улардан бири князь аёл Христина Голицина эди. Унинг вафотидан кейин княжнанинг сандигидан Ираклий Андронников Н.Ф.И. деган қизнинг суратини топиб олади. Бу қизга Лермонтов ошиқ бўлган¹. Рухонийларни бадарга қилишди. Нэпманларни бадарга қилишди. Бу нэпманлар икки баравар оширилган солиқларга қарамай, ўлиб-тирилиб корхоналарини ёхуд савдоларини юригиб турган одамлар бўлган.

Мен юкорида Александр Александрович Раевскийнинг номини тилга олиб ўтган эдим. Бизнинг Еленамизнинг холаси баронесса Надежда Богдановна Мейндорфга уйланган Шурик амаки ўн йил олгандан кейин Бугир турмасининг йўлакларидан бирида ўтирарди. Кутилмаганда Надя холани ҳам қамоққа олишди ва Карелияга жўнатишди. Унинг учта қизи қолди. Кенжаси жуда кичкина эди. Унинг ёнида садоқатли энагаси қолганди. Улар аввал Арбатда алоҳида уйда яшашди. Кейин уларни ҳам бадарга қилишди. Мен ҳам уларнинг янги жойга кўчиб ўтишларига ёрдам берганлар қаторида бор эдим. Улар ўзларига ўхшаб бадарга қилинган қариндошлари Кварова билан бирга Лосиноостровскийда қишқи дала ҳовлисини ижарага олишганди. Мен уларнинг юкларини ортилган арваларини кузатиб бордим.

Надя хола қамоқда кўп ўтирмади. Уни қамоқдан ўша саховатпеша Пешкова чиқариб олди. Унинг ёрдами туфайли Надя хола қизлари ва содиқ энага билан бирга Староконюшенное торкўчасида умумий уйлардан иккита хона ҳам олди.

Шурик амаки Бугирда ўн йил ўтирди, муддатни ўтаб бўлгач, уни Ўролдаги Миасс шаҳрига сургун қилишди. У Москвага уруш бошланишидан бироз олдин қайтиб келди. Уни яна қамоққа олишди ва бу гал у бутунлай ғойиб бўлиб кетди. Орадан йигирма йиллар ўтиб Надя хола вафот этди. Уттинчи ва қирқинчи йилларнинг барча даҳшатларига қарамай омон қолган собиқларнинг ҳаммаси унинг Илья Черковида ўтган жанозасига йиғилди. Биз

¹ Бу ҳақда кейинчалик И.Андронников “Н.Ф.И. жумбоғи” деган жуда ажойиб қисса ёзган (тарж.).

учрашганимизда ҳаммамиз ҳам бир-биримизни дабдурустдан таний олмадик. Надя холанинг жасадини қабристонга олиб кетаётиб, йўлда бир-биримиз билан роса тўйиб гаплашдик, йўл бўйи ёшлик йилларимизни эслашиб кетдик.

ФОЖИАВИЙ САҲИФАЛАР

Осоргинлар — Миша амаки, унинг хотини — менинг онамнинг жияни Лиза хола, уларнинг қизлари Мария ва Тоня, менинг опам Лина кичкина қизи билан ҳозир Киев темир йўли деб аталувчи Брянский темир йўлининг 17-чақиримида алоҳида уйчада истиқомат қилишда давом этишарди. Концертлар барҳам топиб кетган, фортепьяно ёпиқлик турарди. Лиза хола чалиб турган музика садолари жўрлигида қўшиқ айтганлар турмаларда ўтирарди. Машани ҳам қамоққа олишди. Кейин уни қамоқдан чиқариб, сургунга юборишди. Сургуннинг “минуев” тиси ҳам бор эди, яъни сургун муддати тутагач, у яна 6 йил сайлаш-сайланиш ҳуқуқидан маҳрум қилинганди. Мария сургун жойини ўташ учун унча узоқ бўлмаган Малоярославецни танлади.

Ахён-ахёнда мен Осоргинларникига бориб турардим. Миша амаки билан гурунглашиб, бироз кўнглим ёзиларди, мен унга оиламиз бошита тушган кўриликлардан гапириб берардим. Улар бир бошдан кечирган суд жараёнлари-ю бошқа можароларни кўнгилига яқин олиб, ҳамдардлик билан тинглашарди.

Улар Бутир қамоқхонасида Георгий билан учрашишга бошқа рухсат бермай қўйишган эди. Бошлиқлар билан қайси бир можаро юз бериб, Георгийни 1927 йилда Соловкига жўнатиб юборишган эди. Лина маҳбуслар вағони Николаев вокзалининг запас йўлларида турганини билиб келипти. Лина синглиси Маша ва мен дарҳол вокзалга жўнадик ва вокзалдан бир чақиримча нарида ўша вагонни топдик, унинг олдида туриб, дастурмолларимизни сикита бошладик. Орадан кўп ўтмай, вагоннинг кичкина деразасида Георгийнинг боши кўринди. Биринчи марта мен уни узун соқол қўйган ҳолда кўришим эди. У баҳор ҳавосидан мириқиб нафас олаётганларидан гапирди.

Милтиқ кўтарган соқчи олдимизга келиб, маҳбуслар билан гаплашиш мумкин эмаслигини айтди. Лина ялиниб-ёлвориб, яна лоақал ўн минутта рухсат беришини илтимос қилди. Соқчи нари кетди ва олисдан туриб бизни кузата бошлади. Георгий нималарни гапиргани эсимда йўқ. Маша хўнг-хўнг йиғлади. Соқчи яна келиб, биздан кетишимизни талаб қилди. На Маша, на мен Георгийни ортиқ ҳеч қачон кўрмадик.

Лина эса уни яна икки марта кўрди. 1928 йилнинг ёзида Пешкованинг ёрдами туғайли у Олег Волковнинг хотини Соня¹ билан бирга Соловкига бориб келишга муваффақ бўлди. Иккинчи марта Лина эри билан учрашувга 1929 йилнинг кузида борди — бу гал ҳам валинеъмат Пешкова учрашувга рухсат олиб берди. Ўша кезларда ГПУ янги қоидаларни жорий қилганди. Улар жуда қаттиқ бўлиб, Соловкига қариндош-уруғлари билан учрашувга боришга жуда қатта қийинчиликлар билан рухсат бериларди.

Сафарга пул ҳар хил одамлардан йиғилди, ҳатто унча яқин бўлмаган, лекин ўзига тўқ одамлар ҳам пул берди. Лина қўлида жуда эътиборли ҳужжатлар билан, иссиқ буюмлар ва озиқ-овқат маҳсулотлари кўтариб, сафарга отланди. У поезддан Кеми деган жойда тушди. Пароход келишини кутиб турар экан, у маҳбуслик муддатини эндигина ўтай бошлаган Артемий Раевский ва Дмитрий Гудовичлар билан учрашишга муваффақ бўлди. Улар вагонларга ёғоч ортишар экан. Кейинчалик Линанинг айтиб беришига қараганда, Артемий жуда тушкун ҳолда экан, кўриниши ҳам хароб, “Бу дўзах, ҳақиқий дўзах!” деган гапни такрорлар экан, холос. Дмитрий Гудович бўлса, аксинча, анча бардам ва тетик экан, кўп ҳазиллашар, бошқаларга ҳам далда берар экан.

1929 йилда маҳбусларнинг сони ўн барабар ортиб кетди-ёв... Қамоқ лагерлари фақат оролда — Соловкида эмас, қитъада ҳам кўплаб очилди. Шароит аввалгига қараганда бутунлай ўзгариб кетипти. Ибодатхоналар ёпилибди, чер-

¹ Софья Всеволодовна Волкова — таниқли капиталист ва меценат Савва Иванович Морозовнинг невараси.

ковда ўтказиладиган маросимлар таъқиқланибди. Эркинликда яшайдиган со-
ливецлик монахлар ё қитъага сургун қилинипти ёки қамоққа олинипти. Маъ-
буслар хавотир ичида яшай бошлашипти, соқчилар ҳам роса газаб отига ми-
ниб олишипти.

Линанинг келганини маъбуслар ақл бовар қилмайдиган воқеа деб қабул
қилишти. Лагер бошлиқлари Москвадан келтирилган кўрсатмага мувофиқ эр-
хотинга битта алоҳида кулба ажратиб беришипти. Кундузлари Георгий қаер-
дадир ишлар, кечқурунлари хотинининг олдига келар, эрталаб вақтли туриб,
яна жўнаб кетар экан.

Кейинчалик Линанинг гапириб беришга қараганда, ўша кунлар уларнинг
иккови учун ҳам энг масрур кунлар бўлган экан. Улар эр-хотин бўлиб ҳали
ҳеч қачон бунчалик бахтли бўлишмаган экан. Улар ширин орзуларга берили-
шипти: Георгий қамалганига тўрт йил бўлипти, демак, олти йилдан кейин
уни озодликка чиқаришади, Москвага-ку, қўйишмас, ҳатто Пешкованинг ёр-
дами билан ҳам бунга эришиб бўлмас, уни бирор жойга бадарга қилишса
керак, майли, икковлари бирга бўлишади ва ўзларини бахтиёр ҳис қили-
шади.

Лина Москвага қайтиб келди, севинчи ичига сиғмай, икки ҳафтани қан-
дай ўтказганини ҳамма танишларига гапириб берди. У телеграмма жўнатди ва
бу телеграммаларга келадиган жавоб мактубларини кута бошлади.

Ўша пайтнинг ўзидаёқ иккита хат келди — уларнинг бири Дмитрий Гудо-
вичдан онамга ва синглимга, иккинчиси Артемий Раевскийдан сингилларим-
га эди. Иккала мактубда ҳам тахминан бир-бирига яқин бўлган битта ибора
бор эди: “Линага унинг бошига тушган оғир мусибат муносабати билан ме-
нинг чуқур ҳамдардлигимни билдириб қўйинглар”.

Бу мактубларни олган вақтимизда биз аллақачон Котовога жойлашиб ул-
гурган эдик. Лекин мен мунтазам Москвага қатнаб турардим. Кимларнингдир
ўзаро гап-сўзларидан мен муғлақ тасодифий тарзда ўша иборани билиб қол-
дим. Қандайдир ички туйғу мени хавотир бўлишга мажбур қилди. Мен Цари-
цинога бордим. У ерда 1924 йилдаёқ Москвадан бадарга қилинган Гудовичлар
истиқомат қилишарди. Ўша ерда Дмитрийнинг онаси Мария Сергеевнани (қиз-
лик фамилияси Шереметьева) топдим. У менга мактубни кўрсатди, ўша ибо-
рани ўз кўзим билан ўқидим, ўқиб бўлишим биланоқ Артемий Раевский
нима деб ёзганини билмоқ учун дарҳол жўнаб кетдим.

Новинск бульварига Гагаринлар хос қасрининг орқа томонидаги кўҳна
флигелда битта квартирада Раевскийлар, Осоргинлар ва Самаринлар бирга
яшашарди. Мен Осоргинларнинг кенжа қизи Тоняни учратдим. У Артемий-
нинг хатини ўқиб берди ва ўзи ҳам менга ўхшаб хавотирга тушиб қолди. Биз
бу мактублар тўғрисида ҳозирча Линага гапирмасликка қарор қилдик.

Мен онамни излаб кетдим. Онам ҳамон ўша маълум иш важидан Москвада
эди. Аммо уни қаердан излаш керак? Менга яна беихтиёр ички бир туйғу
ёрдамга келди. Мен унинг даъвати билан Левшиндаги Покров черковига бор-
дим. Ибодат бўлаётгани йўқ экан. Лекин бир нечта кампир черков ичида юрипти.
Мен онамни кўриб, уни ташқарига чақириб олдим-да, ўзимнинг хавотирла-
римни айтиб бердим.

— Ё парвардигор, бу кўргулик ҳам бормиди?—деб хитоб қилди онам.

Эртаси куни мактублардаги ўша ибора тўғрисида кўпгина танишларимиз
гапира бошлади. Бу гап Линага ҳам етиб борди. У Кузнецкий мостида жой-
лашган Сиёсий Қизил Хочга борди. У барибир ҳам ўша ерга бормоғи ва Пеш-
ковага Соловкига бориб келганини айтиб бермоғи ва миннатдорчилик бил-
дириб қўймоғи керак эди. Екатерина Павловна мактублар ҳақидаги гапни эшит-
гач, Линага тасалли бера бошлади ва шундай бўлса ҳам унга яна бир келиш-
ни таклиф қилди.

Икки кундан кейин мен Мейенларнинг Катта Левшинск тор кўчасидаги
уйидан чиқиб келаётиб, эшик олдига Линага рўпара келиб қолдим. Унинг
ранги ўчган, нигоҳи қотиб қолган эди.

— Бу ростми?—деб сўради у ярим шивирлаган оҳангда.

Биз у билан юқорига кўтарилидик. Соня бизга саволчан назар ташлади. Биз
пальтомизни ечиб, хона ичига кирдик ва ўриндиқларга ўтирдик.

— Бу ростми?—деб яна такроран сўради Лина ва унга Пешкова ҳамма гап-
ни айтиб берганини гапирди. У бир маромда паст овозда гапирар эди. Ҳеч

кимнинг кўзидан ёш чиққани йўқ, аммо ёшсиз мусибат янада даҳшатлироқ. Унинг яраси ҳам чуқурроқ бўлади.

Ягода Пешковага Георгийнинг 16 октябрда, яъни Лина жўнаб кетгандан кейин икки кун ўтгач, отиб ташлаганини айтгипти.

Кейинчалик Лина Соловецкда содир бўлган бир воқеани хотирлаб юрди.

Бир куни у билан Георгий уйкута ётмоқчи бўлиб турганларида эшик тақиллаб қолгипти. Георгий чиқиб эшикни очипти, эшик қоққанлар билан узоқ вақт гаплашиб турипти, уйга қайтиб кириб, Георгийнинг иши масаласида суришгирганини, бу гапнинг сира қизиги йўқлигини айтгипти. У пайтларда Лина тунда содир бўлган бу гапга сира эътибор бермапти. Энди маълум бўладики, ўшанда Георгийни олиб кетгани келишган экан-да. У бўлса, уларни бир неча кун — Лина кетгунча куғиб туришга кўндирган кўринади...

Хукумат вакилларида кўрқиб, жанозани махфий равишда, тунда ўқимоқчи бўлдик, аммо бу совуқ хабар жуда тез тарқаб кетди. Ушанда Поварская кўчасидаги Борис ва Глеб черковини ёпиб қўйганларига кўп бўлгани йўқ эди. Георгий билан Линанинг никоҳи шу черковда ўқилган эди. Жанозани бошқа черковга кўчиришга тўғри келди. У ҳам Поварская кўчасида бўлиб, Ржевск Биби Марям черкови деб аталарди. Уни ҳам кейинчалик бузиб ташланди. Жанозага одам кўп тўпланди, баъзилар йиғлади. Ленанинг ҳам, қолган барча Осоринларнинг ҳам юзлари тошқотган эди. Жанозани ҳазрат Михаил Шик ўқиди, ибодатни кўтаринкилик билан ўтказди. Бироқ эҳтиёт юзасидан ваъз айтмай қўйолди.

У бутун Москва бўйлаб жуда ажойиб ваъхон ва теран фикрлайдиган файласуф сифатида донг чиқарган эди. Милляти яҳудий, княжна Наталия Дмитриевна Шаховскаяга уйланган эди. Наталия Дмитриевна кадетлар партиясининг таниқли арбоби ва Муваққат ҳукуматнинг министри Дмитрий Аванович Шаховскийнинг қизи эди. Кейинчалик ҳазрат Михаил ҳам, унинг хотини ҳам лагерларда ҳалок бўлишди, уларнинг фарзандларини эса хотинининг синглиси Анна Дмитриевна асраб олиб, уларга Шаховскийларнинг фамилиясини берди. Дмитрий Иванович Дзержинский давридан ҳам, Менжинский давридан ҳам, Ягода давридан ҳам, Ежов давридан ҳам эсон-омон ўтди. Уни 1939 йилда 78 ёшида Берия даврида қамоққа олишди ва у қамоқда ҳалок бўлди.

Мен Георгий ва унинг тақдири ҳақида кўп ўйладим. Мен шу одамдай бўла олармидим? Қийин-ов! Мен Георгийни амаким Миша Лопухин билан таққосладим. Ва яна хаёлотим жўшиб кетиб, уни “Уруш ва тинчлик” романининг қахрамонлари билан таққосладим. Инқилоб замонларида яшаган бўлганларида улар ўзларини қандай тутишган бўларди? Георгий мен учун князь Андрейдай эди. Князь Андрей ҳеч қачон ўзининг принциплари ва эътиқодлари га хиёнат қилмаган бўларди ва албатта, ҳалок бўлиб кетиши муқаррар эди.

Кейинги 1930 йилнинг кузида мен Шимолий Кавказга ишга кетаётганимда бир неча киши мени кузатиб қўйди. Энг охирги дақиқада синглим Лина югуриб келиб қолди. У мени бир томонга бошлаб борди-да, ўзи ҳозиргина олган олтига қизил муқовали хорижий паспортни астагина кўрсатди. У мендан сўз олди — мен унинг эри қандай шароитда нобуд бўлганини аниқлаб билиб беришга ваъда қилдим. Мен ваъда бериш билан чеқланмай, тўғрич ўғлимни унинг эрининг номи билан аяғажатимни ҳам айтдим.

У пайтларда сўраб-суришгириш жуда қийин эди? Собиқ Соловецк маҳбуслари менинг саволларимга нақадар кўрқиб жавоб беришарди. Борис Аккерман баъзи бир нарсаларни гапириб берди. Унинг ўзи Крим татарларидан эди, собиқ офицер бўлган, Георгийни яхши билар эди. Мен орадан етти йил ўтгандан сўнг у билан Москва-Волга каналининг қурилишида учрашдим. Унинг ҳикояси қуйидагича:

Соловецкда маҳбуслар бир неча марта қочишга уриниб кўришган, лекин уларнинг ҳаммаси ҳам муваффақиятсизлик билан тутаган. Қочоқларни ё соҳилда, ё худ чегарада ушлаб олишган. Уша йилдами ё худ ундан бир йил аввалми фақат бир мартагина қочишга уриниш муваффақиятли чиққан. Ушга собиқ денгиз офицерлари қайиқда кўлдан сузиб ўтишга муваффақ бўлишган. Улар қатта ерда қайиқдан тушиб, Фарбга фин чегараси томонга юришган. Қамоқхона раҳбарлари эса уларни кўлда чўкиб кетган деган қарорга келишиб, қидирув ишларини тўхтатишган.

Довжораклар Финляндияга етиб олишган. Ушанда Фарб дунёсида қапақа шов-

шув кўпайганини тасаввур қилиш мумкин. Ҳориб-толиққан, уст кийимлари йиртилиб дабдала бўлган, лекин тирик бу одамлар гўё бошқа сайёрадан келиб қолгандай эди. Улар гапириб берган гаплар ҳам мутлақо бўлиши мумкин бўлмаган гаплардай кўринарди. Улардан бирларининг чўнтагида тасодифан талонлари сақланиб қолган экан. Шу талонга қараб “ўзга сайёраликлар” меҳнат нормасини бажарган-бажармаганига боғлиқ равишда нон ва тушлик овқат олишарди. Ғарб журналларида сенсацион фотографиялар пайдо бўлди. 1968 йилда Парижга борганимда, мен уларни топиб беришларини илтимос қилдим. Уларни эслашар эканлар, лекин қидириб топилмади.

Уша пайтлардаёқ инглиз дурадгорлари ва уларнинг кетидан зийрак журналистлар совет кемалари Англияга олиб келган тўсинларда сафсар қаламларда ёзилган ва бутун Ғарб дунёсига йўлланган хитобларни топа бошладилар: “Сизларга етказиб берилаётган рус ёғочи қанчалар азоблар эвазига етказилаяпти!” Дунё социализм мамлақатида темир парда ортида. Улар тахмин қилганларидек ўн ва балки юз мингларча одамлар маҳбуслик азобини тортаётганларидан хабардор бўлишди. Аслида эса, маҳбуслар миллионлаб эди.

Ушанда Ягода Сталиннинг ўзидан роса таъзирини еган бўлса керак. Бизнинг газеталаримизда Молотовнинг имзоси билан раддия пайдо бўлди. Унда айтилишича, ғарб газеталарида СССРда мажбурий меҳнат мавжудлиги ҳақидаги мақолалар бошдан-оёқ тухмат экани, қалбаки экани, социализмнинг ашаддий душмани томонидан тўқиб чиқарилган иғво экани айтилган эди.

Ушанда, ҳойнаҳой, Ягода ҳазилакам ғазабланмаган бўлса керак. У Соловцовка махсус комиссия жўнатди. Комиссия анқов соқчилар қандай қилиб қочишни пайқамай қолишганини текшириб билиши, тергов ўтказиб, қочиш қандай уюштирилганини, ундан ким хабардор бўлганини аниқлаши ва қочоқларга ёрдам берганларни отиб ташламоқлари керак эди.

Шунинг учун ҳам қочишга тайёргарлик қизғин паллага кирган бир вақтда ундан кейин содир бўлиши керак бўлган фитна фош қилинганда қирқ кишини¹ отиб ташлашган. Уларнинг ҳаммаси фитна тайёрланаётганидан хабардор бўлган ва бу тўғрида хабар бермаган. Георгий ҳам шулардан бири бўлган экан.

Бундан кейин Линанинг қариндоши Сергей Георгиевич Трубетцкойга ёзилган мактубини келтираман. Бу мактуб орадан қирқ беш йил ўтгандан сўнг, Сольженициннинг “Архипелаг Гулаг” асарида босилган баъзи бир воқеалар муносабати билан ёзилган:

“Бу китобда хатолар кўп. Мен 1929 йилда эрим билан учрашувга уч кунга эмас, икки ҳафтага борган эдим. Мен у ердан 13 октябрда (эски ҳисобда) жўнаб кетган эдим, 40 кишидан иборат гуруҳни эса 16 октябрда отиб ташлашган. Георгийнинг кемада қочиш воқеасига сира дахли йўқ эди. У бу тўғрида менга ўзи гапириб берганди. Уни гувоҳ сифатида чақириб сўрашган, негаки, у бу денгиз офицерлари билан таниш бўлган эди. Аммо мен жўнаб кетганимдан кейин кимдир (бундайлар ҳам бўлган эди) аксилинқилобий фаолияти учун қамоққа ҳукм қилинган офицерларни ҳам шахв этишга аҳд қилган. Мутлақо бу ишга дахли йўқ Георгий билан Сиверс ҳам шув, рўйхатга кириб қолишган. “Уни дарҳол отиб ташлашди” деган ибора тўғри эмас. Мен Муқаддас қўлга эмас, чуқур жарга қилинган сайрни яхши эслайман.

Ушанда мен жуда кўпларни кўргандим... Биттасининг гапига қараганда, Георгий бошқа маҳкумлар билан бирга, “Исо Масих тирилди” деган дуони ўқиб борган, Муқаддас дарвозадан чиқаётганда ҳам бошқа дуоларни айтиб турган. Мен бу дарвозани жуда яхши эслайман, у кўрфазга олиб чиқарди. Бу кўрфазда эски ташландиқ кема турарди. Шу кемада Георгий билан иккови-мизга битта тўрт кишилик каюта ажрагиб беришган эди (1928 йилда). Бу воқеа 1928 йилнинг августига мен Соловкига эрим билан учрашгани биринчи марта борганимда юз берган эди. Мен ушанда қабристон қошидаги ҳазрат Онуфрий черковида бўлган ажойиб маросимларнинг ҳаммасида иштирок этгандим. Бу черковда маросимларни ўтказишда учтадан епископ қатнашган ҳоллар ҳам бўлган. Ахир, ушанда Соловкда 16 та епископ ва уларнинг кўплаб мулозимлари ўтирган эди. Айниқса, хорлар жуда яхши эди, чунки хорларда фақат

¹ Олег Волковнинг хотираларида бутунлай бошқа бир рақам келтирилади. У Соловкда ўтирган маҳбус Путиловага таяниб, 400 киши отилганини ёзди.

монахлар ишгирок этарди — чап томонда ҳали Соловкидаги монастир хизматидан кетмаган монахлар, ўнг томонда эса қамоқдаги роҳиблар ва монахлар туришарди. Менда Москва Епископи Илларион ва бошқалар билан бирга тушган суратим бор. Иккинчи марта Соловкида 1929 йилнинг октябрида — ўғлим Миша туғилгандан кейин бордим. Кейинчалик мен битта фикрдан жуда қийналиб юрдим: агар мен Георгий билан учрашувга айна шу вақтда келмаганимда, эҳтимол, бу мусибат рўй бермаган бўлармиди? У баҳордан бери бошқа жойда яшарди, оролнинг ўзида эмас, шимол томондаги Анзер оролида яшар эди. Уни ўлим тўшагида ётган ҳазрат Петр Зверевга ридо юборгани учун жазо тариқасида шу ерга жўнатишган эди. Георгий у ерда тош зиндонда ўтирарди. Лекин шу пайтларда Соловкига Максим Горький келиб қолди ва жаримага тортилганларнинг ҳаммасини зиндонлардан олиб чиқишди. Кошки эди Георгий ўша ерда қолиб кетган бўлса-ю, одам қиёфасини йўқотиб, ҳайвонга айланган лагер бошлиқларининг кўзига ташланмаган бўлса...

Ҳамма ҳақиқатни Пешковадан эшитиб билиб олганимдан сўнг ўша пайтдаёқ унинг ўзидан болаларим пионер бўлиб улгурмай, хорижга кетишимга ёрдам беришини илтимос қилдим...”

Бу мактубга битта имзони илова қиламан. У собиқ Соловецк маҳбуси академик Д.С.Лихачевнинг сўзларидан олинган. Лихачев Георгий тўғрисида Сольженицинга гапириб берган экан. Сольженицин унинг гапларини тинглаган-у, лекин ёзиб олган эмас экан. Шунинг учун баъзи бир нарсаларни чалкаштириб юборган бўлиши ҳам мумкин.

Георгийнинг сирли ҳалокати ўшанда ҳам, урушдан кейин ҳам мени тинч қўйгани йўқ. Мен бу масалада Лихачев ёрдам бериши мумкинлигига ақлим этарди. 4 марта Ленинградга бориб, у билан учрашишга ҳаракат қилдим, Москвага келганларида икки марта унга йўлиқмоқчи бўлдим, лекин бундан натижа чиқмади. Ҳолбуки, у менга китобларидан дастхат ёзиб юбориб турарди, мен эса мактубларимда менга ундан нима кераклигини очиқ ёзолмасдим.

Георгий ҳалок бўлгандан олтмиш йил ўтгандан сўнг Лихачев билан менинг ўғлим Георгий икки соат мобайнида суҳбатлашди. Мана шу суҳбатнинг ёзуви:

“Дмитрий Сергеевич мени меҳмонхонада ёлғиз ўзи қабул қилди. Биз у билан икки соатча суҳбатлашдик. Кейин мен Москва поездига кечикмаслик учун шошилиб йўлга отландим.

Мен унинг ҳикоясининг асосий нуқталарини ёзиб олдим. Дмитрий Сергеевичнинг ўзи Соловецк қўлида Кремлда XV асрда зоти муҳтарам Зосима ва Савватий томонидан қурилган монастирда 1928 йилнинг қуздан турган. У пайтларда лагерда қирқ мингга яқин маҳбус бўлган. Уларнинг орасида 15-16 яшар ўсмирлар ҳам кўп бўлган. Улар собиқ етим-есир безорилар эди. Дмитрий Сергеевич криминология қисми бўйича, уларни қайта тарбиялаш соҳасида хизмат қилган. У болаларнинг ишларини олиб борган, уларнинг тилидан тарихларини ёзиб олган, шунингдек, уларнинг одатлари, тили, ахлоқи ва қизиқиш доираларини ёзиб борган.

Ўсмирларнинг ичида ҳатто Лермонтов ва Есенин шеърларини яхши биладиганлари ҳам учраб турарди. Аммо бу билимлар кейинроқ қабул қилинган атамалар билан айтганда уларнинг маънавий қиёфасига заррача таъсир қилмас эди.

Георгий Михайлович Осоргин билан Дмитрий Сергеевич таниш эди, лекин афтидан ёшларидаги фарқ учунми унча қалин бўлиб кетишолмаганди. Ўша кезларда Дмитрий Сергеевич 23 ёшда, Осоргин эса 35 ёшда эди. Георгий Михайлович санитария қисмида иш юритувчи бўлиб ишларди, маҳбусларни кўриқдан ўтказувчи тиббиёт комиссиясининг ишларини олиб борарди. Комиссиянинг раиси собиқ профессор-медик Жижеденко эди. У инқилоб йилларида роҳиблик ридосини кийди, кейин Ленинградда епископ мартабасига эришганда уни қамоққа олишди. Комиссиянинг учинчи аъзоси эркин ёлланганлардан бўлиб, у ҳамisha профессорнинг фикрига қарши чиқар, айниқса, у жисмоний ишлардан озод этиш тўғрисида қарор чиқарса, у билан талашгани талашган эди. Масалан, профессор лагерга чўпдай озиб-тўзиб тушган Дмитрий Сергеевични оғир ишлардан озод қилганида, шунингдек, унинг устози Андриевскийни ҳам оғир ишлардан озод қилганида шундай бўлган эди.

Г.М.Осоргин ўрга бўйли, малла сочли, соқол қўйган, тез-тез одимлаб юради-

ган, юрганда ҳам ҳарбийча машқ кўргани сезилиб турадиган одам эди. Катта пальто кияр, анча вақтгача бош яланг юрар, лекин совуқ тушгандан кейин ҳам думалоқ қалпоқчасини қийшиқ кўндириб юрарди. У черковга боришга рухсат берилган одамлар рўйхатидан ўрин олган эди. У пайтларда ҳали Онуфрий черкови ишлаб турарди. Черков қошида етгита монах қолган эди. Бу монахлар Соловецк кўлида сельд балиғини овлашарди. Унча катта бўлмаган бу балиқ жуда хушгаъм бўларди. Монахлар овлаган балиқлар Москвага Кремлга олиб кетиларди. 1929 йилнинг ўрталарида черковни ёпишди, монахларни тўзғитиб, қувиб юборишди, сельд балиғини овлаш ҳам тўхтаб қолди, чунки балиқ овлайдиган жойларни, оқимлар тизимини билмоқ керак эди. Буни монахлардан бошқа биладиган одам йўқ эди.

Сентябр ойининг охирида лагер раҳбарияти марказдан фармойиш олди. Бу фармойишга кўра, лагердаги умумий интизомни мустаҳкамлаш учун келгусида хавфли чиқиб қолиши мумкин бўлган маҳбуслардан (собиқ ҳарбийлардан, маҳбуслар ўртасида обрў-эътибор қозонган одамлардан ва бошқалардан) тўрт юз кишини отиб ташлаш керак эди. Октябрнинг бошларида қамашлар бошланди. Секир тоғидаги карцерлар маҳбусларга тўлиб кетди. Георгий Михайлович, унинг дўсти Сиверс, лицей иши бўйича қамалган барон Фитцтаун, Ленинграддаги университет черковининг мутаваллийси Лозин-Лозинский, Артиллерия академиясида баллистикадан дарс берадиган бир оёқли домла Покровский (у ўзини ҳаммага “оқбандит Покровский” деб таниширарди), киевлик собиқ офицер, лагерда соҳилда жойлашган спорт станциясига бошчилик қилган Гатцуклар ҳам қамоққа олинди. Гатцукнинг Блэк деган овчарка ити бор эди, у эгасига жуда вафодор эди. Маҳбусларни карцерларга чама-си бир ойлар атрофида тўплашди.

Аммо лагердаги умумий тартиблар ҳали анча-мунча юмшоқ эди. Масалан, яқин қариндошларининг келиб-кегишига рухсат бериларди (лекин рост, бунинг учун жуда катта ҳаракатлар талаб қилинарди). Октябрнинг бошида Дмитрий Сергеевичга ота-оналари келишган, Г.М.Осоргинга хотини келган, яъни менинг холам Лина борган. Бу вақтларда Георгий аллақачон карцерда ўтирган экан, лекин ундан хотинига ҳеч нарсани айтиб бермаслик тўғрисида сўз олишиб, уни карцердан чиқариб, мен билан учрашувларига рухсат беришган. У сўзининг устидан чиққан.

Дмитрий Сергеевич Георгийни хотини билан бирга Кремлнинг шимолий деворлари ёнида сайр қилиб юрганида кўрган. Улар ёнма-ён юришган экан. Дмитрий Сергеевич Георгийнинг хотини эрдан новчароқ эканига эътибор берган. “Бунақа тафсилотларни сизга айтаётганимдан мақсад шуки, — дебди Дмитрий Сергеевич менинг ўғлимга, — холагиз бошқа биронга одамни эмас, айни Георгий Михайлович Осоргинни эслаб гапираётганимга ишонч ҳосил қилгин деяман”.

1929 йилнинг 28 октябр куни қамалганларнинг ҳеч қайсисини карцердан чиқаришмапти, отгани уларни тўп-тўп қилиб олиб кетишипти. Гатцукнинг ити шунақа увиллапткики, унга чидаш бермоқнинг иложи йўқ экан. Соқчилар ҳамма итларни отиб ташлашипти, бироқ Блэк қочиб қолипти. Соқчиларнинг баъзилари асаблари дош беролмай, чуввос солиб йиғлаптки. Одамлар қатлга жуда эзгин (Дмитрий Сергеевичнинг аниқ сўзи бу) кайфиятда боришипти. Фақат Покровскийгина ёноч оёқлари билан Муқаллас дарвозанинг олдида соқчилар билан олиша бошлапти. Уни ўша жойнинг ўзида отиб ташлашипти.

Қатл аёллар барагининг ёнбошидаги қабристоннинг бир чеккасида содир бўлипти. Отишга Соловкида маданий-оқартув ишларининг бошчилиги бўлган Дмитрий Успенский бошчилик қилган. У эркин ёлланиб ишлайдиган одам бўлган. Черковда сўфилик қиладиган отасини ўлдириб қўйгандан кейин, Соловкига тушган. Бу қотилликни тергов қилган расмий органларга у отамни синфий душман сифатида ўлдирдим депти. Уни Соловкига жўнатишган, бу ерда у чекист бўлиб олган. Одамларнинг гапига қараганда, Успенский ҳозирга қадар ҳаёт эмиш.

Отиш пайтида у фирт маст эди, ўзи ҳам тўшпончадан одамларни отган, чалажонларни ўлдирган. Отиш кечқурун бошланиб, кечаси билан давом этган. Кечаси устига сал-пал тупроқ ташлаб қўйилган хандақ эрталаб қимирлаб турган экан. 29 октябр кунини эрталаб ҳали ҳам кайфи таркамаган Успенский баракка келиб, ҳожатхонанинг ёнида этигидаги лойни ва қонни ювган. Криминоло-

гия кабинети шу барақда жойлашган экан. Шунинг учун Дмитрий Сергеевич Успенскийни ўз кўзи билан кўришти. Шу кабинетда Юлия Николаевна Данзас ҳам ишлар экан. У кеча кечқурун аёллар барағида бўлиб ўтган ваҳималар ва дод-фарёдларни айтиб берилди. Сўнгра Дмитрий Сергеевичга отилганлар кўмилган хандақларни кўрсатилди.

Юлия Николаевна ҳайрон қоладиган тақдирга эга аёл эди. Ёшлиғида императрица Александра Федоровнанинг жорияларидан бўлган. Герман урушининг бошида эркин ёлланувчи бўлиб, Урол казаклари полкига хизматта кирган. Бу казаклар эски удумларни қаттиқ ушлаган одамлар эканлар, шунинг учун улар одоб-ахлоққа қаттиқ риоя қилишган, аёл кишига кўз олайтиришмаган. Юлия Николаевна фронтларда жасорат билан жанг қилган ва офицерлик даражасига эришган. 1917 йилда Октябр инқилобидан бироз олдинроқ унга хотинлар батальонига қўмондонлик қилишни топширишмоқчи бўлишган, лекин у кўнмаган. Дмитрий Сергеевич фуқаролар уруши вақтида унинг қаерда бўлганини айтмади. Соловкига қаер у Сибирда Александровск турмасида ўтирган. 1932 йилда турмадан чиққан. Дмитрий Сергеевич унинг Ленинграддаги Лахтинская кўчасидаги ота-оналарининг уйига келганини эслайди. 1933 йилда Горькийнинг ёрдамида у хорижга жўнаб кетган. Ю.Н.Данзаснинг Горькийни таниганига шу пайтга келганда ўттиз йил бўлган эди. Бир вақтлар Горький инқилобий фаолияти учун Петропавловск қалъасига қамаб қўйилган эди. Юлия Николаевнанинг илтимоси билан ўша вақтдаги ички ишлар министри князь Святополк-Мирский Горькийни ёқлаб чиққан эди. Горький Беломор-Болтиқ канали бўйлаб қилган сафаридан кейин ҳеч ким учун илтимос қилмай ва ҳеч кимни ёқламай қўйган эди. Аммо 25 йил аввал ўзининг қамоқдан озод қилинганини хотирлаб, Горький ҳарҳолда Юлия Николаевнанинг хорижга кетишига ижозат ола билди. Айни чоқда у Юлия Николаевнадан чет элда Александровск турмаси ҳақида ҳам, Соловки ҳақида ҳам ҳеч нарса ёзмасликка ва ҳеч нарса гапирмасликка ваъдасини олди.

Францияда Юлия Николаевна католиклик маънабини қабул қилади ва монахлик ридосини кияди. Бир неча йилдан кейин папа Пий XI унинг Горькийга берган сўзини бекор қилади, шундан кейин у хотиралар китобини эълон қилади. “Қани энди шу китобни топиб бўлса!” — дея хитоб қилди Дмитрий Сергеевич.

1988 йилнинг ёзида Дмитрий Сергеевич Соловкига бориб келади. Одамлар қатл қилинган жойда ҳозир мовий уй қад кўтариб турилди. Унинг пойдеворини кураётганда ердан тупроқ билан аралаш жуда кўп суяклар ва бош чаноклари чиқилди. Суяклар бор-йўғи 80 сантиметр чуқурликдан чиқа бошлаган. Уй одамларнинг устухонлари устида турилди ва унда яшаётган одамлар бундан хабардор. Улар Дмитрий Сергеевичга томорқаларида картошка қовлаганларида кўпинча одам суяклари чиқиб қолишини бамайлихотир гапириб беришди.

Кўшимча гувоҳликлар масаласига келсак, Дмитрий Сергеевич менга С.Н.Анциферовнинг хотираларини ва Ю.Н.Данзаснинг юқорида зикр этилган эсдаликларини айтди. Бу эсдаликлар тўғрисида С.Н.Анциферовнинг хотираларида эслатиб ўтилган экан. Унинг ўзи бир неча йил муқаддам Парижда Анциферовнинг китобини varaқлаб чиққан ва 28 октябр санасини айни шу китобдан олган экан. Ушангача қатл воқеаси октябрнинг охирида бўлганинигина эслаб қолган экан.

Савол туғилади — орадан 60 йил ўтгандан кейин бир одамнинг ҳалок бўлиш тафсилотларини тиклаш шунчалик зарурми? Ҳа, яхши, ҳаракат қилса, тикласа бўлади. Бундан ташқари, Георгий Михайловичнинг ўзи жуда ёрқин одам бўлганини ҳам ҳисобга олмоқ керак.

Голлицин Георгий Сергеевич”.

1929 йилда октябр ойининг охирида Соловкида маҳбуслардан аслида қанча одам отилган? Пешкова менинг синглим Линага маълум қилганидек қирқтами (Борис Аккерман ҳам менга шу рақамни айтган эди) ёки ёзувчи Олег Волков ва академик Д.С.Лихачевлар тасдиқлаганидек тўрт юз кишими? Ҳар қалай, тўрт юзта деган гап тўғрироқ бўлса керак. Эҳтимол, бироз кўпроқдир ё бироз камроқдир. Мунофиқ Ягода Пешковадан отилганларнинг қанча эканини яширган бўлса керак. Аккерман эса менга ҳақиқатни айтишдан ҳайиқ-

қан. “Соловецк ҳокимияти” деган ҳужжатли фильмда ҳам тўрт юз дейилган. Ҳақиқатда қанча одам ҳалок бўлгани ОГПК-НКВД архивларида пинҳон ётипти.

Шу ўринда мен бу даҳшатли бобни тугата қолсам ҳам бўларди. Лекин мен яна бир нарсани қўшишга мажбурман. Негаки, мен академик Лихачев тилга олган яна бир одамни билар эдим.

Бу Дмитрий Успенский — Соловкида маданий-оқартув қисмининг бошлиғи бўлган, қатлга раҳбарлик қилган, ўзининг сўфи отасини ўлдирган кимса.

1933 йилнинг ёзида кемада яқиндагина қуриб битказилган Беломор-Болтиқ канали бўйлаб совет ёзувчиларининг сафари уюштирилган эди. Шу сафарга бағишланган тўпلامда уларга Успенский ҳамроҳлик қилгани айтилади. Уларининг очеркларида ёзувчилар уни кўкларга кўтариб мақташади. Ҳатто битта шоир унга атаб шеър ҳам ёзипти:

Бу чекистнинг нурли табассуми
Йўлингизни ёритиб турди.

Рассом эса дўстлик ҳазили тарзида унинг суратини чизипти — унда кулча юзи ёқимтой йигит жилмайиб турипти.

Уша сафар анча хушнудлик билан ўтган эди — ёзувчилар ўзаро доно гаплардан гурунлашиб боришган, гармон жўрлигида қўшиқлар хиргойи қилишган, коньяклар ичишган, ҳар хил лаззатли таомлар билан газак қилишган, кема устидан туриб канални томоша қилишган, ёғоч шпозларни, бошқа иншоотларни кўришган, маҳбуслар билан учрашмаганлар.

Мен Успенскийни кўрганимда у Москва-Волга канали қурилиши бошлиғининг муовини бўлиб ишларди. Жуда ёйилиб кетган, шипинқираганга ўхшаш хомсемиз, ёқасидаги петлиҳасида учта ромб бор, автомобилда юришга ўрганиб қолган. Бунда академик Лихачевнинг ҳикоясидан фарқ қиладиган фақат битта нарса бор эди — у отасини ўлдирганда оддий сўфи эмас, роҳиб бўлган экан.

Каналнинг қурилишига раҳбарлик қилганларнинг ҳаммаси чекистлар бўлган. Шунча чекистнинг ичида Успенскийнинг бир ўзи қандай омон қолганини билмайман. Кейинчалик у Куйбишев гидроузели қурилишида бошлиқнинг муовини вазифасини бажарувчи бўлиб ишлаган, уруш вақтида ва урушдан кейин у қанақа архипелагларни бошқарганидан хабарим йўқ.

“Соловецк ҳокимияти” деган ҳужжатли фильмни таъсир кучи жиҳатидан “Тазарру” кинофильми билангина таққослай оламан. Фильмда собиқ атоқли чекистлардан бири кўрсатилган. У ўзининг меҳнат фаолиятини руҳоний отасини ўлдиришдан бошлайди. Фамилияси атайин айтилмаган. Москва кўчаларидан бирида қўлида халтаси билан бир ипирисқи қария ивирсиб, имиллаб кетиб боради. Кўкрагида олти қатор орден планкалари. Ҳа, бу ўша — Георгийни ўлдирган жаллод!

Давоми бор.

АЗИЗХОН таржимаси.

Бобо ТОҲИР

Тўртликлар

* * *

Бу дунёда менга йўқ ком сенингсиз,
Қўлимга тутгайман жом сенингсиз.
Туну кун мисли мажнунгол титраб,
Менга йўқ бир нафас ором сенингсиз.

* * *

Бошим — тўп-у, бу дунё мисли зиндон,
Кўнгилни этмагай тарк аҳду паймон.
Агар давронки, номардларга қолса,
Кугарман келгунича ўзга даврон.

* * *

Кўриб жабру жафо чарху фалақдан,
Аримас қайғу-ғам бир дам юракдан.
Самони бўйласа оҳим тутуни,
Кўзим ёши энар пастга этақдан.

* * *

Худо олсин, илоё, бу жаҳонни!
Омон қўймас, омон ҳеч битга жонни.
Туғилмай биттаси, иккинчиси дер:
Ажал олди фалон ибни фалонни.

* * *

Қаю зотларки, сента ҳамнишиндир,
Ҳамиша кўнгли шод, бағри бутундир.
Азал ишқибозлигу ишқ одати шу.
Висол бахти диловарлар учундир!

* * *

Қанийди кўзларим дардингни олса,
Агар кўзларинга дард соя солса.
Топибсан ўзга ёр — кошки бу гапта
Қулогим кар, кўзим кўр бўла қолса!

* * *

Агар ҳижрон аро қолсам, дилафрўз,
Менга фарқсиз бўлур кечаю кундуз.
Агар васлинг менга бўлса муяссар,
Бўлар ҳар бир куним гўёки наврўз!

* * *

Токай кўйинг аро мен зору нолон?
Токай ҳолимни қилгайсан паришон?
Олиш ўрнига гам юкини мендан,
Токай юк узра юк қўйгайсан, эй жон?

* * *

Бу дилу дийдадан минг оху фарёд,
Нимани дийда кўрса, дил қилар ёд.
Ясаб бир учлари ўткир қилични,
Урай кўзимга то дил бўлсин озод.

* * *

Юрарман йиғлабон ҳар кўча — йўлда,
Бўлар пайдо ариқлар ўнгу сўлда.
Қилиб бечора васлинг боғин орзу
Гул эксам-да, тикан ўсгай бу чўлда.

* * *

Бу ишқ дарди биёбонпарвар этди,
Висол орзуси беболу пар этди.
Менга дерсанки, сабру тоқат айла,
Ҳолимни сабру тоқат баттар этди.

* * *

Само илмин кулоққа илмадинг сен,
Харобот йўлин орзу қилмадинг сен.
Азизлар қошига қандоқ етарсан?
Сабаб: фойда-зиёнинг билмадинг сен!

* * *

Худоё, бир тани меҳнаткашим бор,
Худоё, бир дили ҳасраткашим бор.
Фақирлик шавқи, ёлғизлик гамидан,
Худоё, дилда ўчмас оташим бор.

* * *

Дилим бордир менинг девонаю данг,
Билолмам — борми менда номусу нанг?
Қутулсам бир куни девоналикдан,
Урарман ул санам этагига чанг.

* * *

Не бахт ул кун, агар қабрим бўлур танг,
 Менга ёстиқ гиёҳу гишгу харсанг.
 Оёқлар — қиблада, саҳрода — жоним,
 Таним қурту кумурсқа-ла қилур жанг.

* * *

Қараб саҳрога саҳронгни кўрурман,
 Қараб дарёга дарёнгни кўрурман.
 Биёбон, тоғу дарёга тикилсам —
 Ҳар ерда қадди раънони кўрурман.

* * *

Десам ҳам, демасам ҳам, эй Бирубор,
 Биларсан дилда неки ҳожатим бор.
 Агар хоҳла, раво қил ҳожатимни,
 Агар хоҳламасанг, ёлғиз зорим бор.

* * *

Мен ул озурдаи бехонумонман,
 Мен ул меҳнатзада, ғамзада жонман.
 Мен ул саргаштаман — саҳрода сарсон,
 Не ел эсса, унга мен илк нишонман.

* * *

Чин ошиқ айламас фарқ жисму жонни,
 Жонондан жоннило жондан жононни.
 Бўлиб ёр дарди бирлан ою йиллар,
 Узининг дардига билмас дармонни.

* * *

На ҳуш, ким фарқламас бошдан оёқни,
 Ўт ичра гул билан қуруқ бутуқни.
 У черков, Каъба ё ошиқ вужуди,
 Сенингсиз эслатар ўтсиз ўчоқни.

* * *

Бу банда бесару сомон яралдим,
 Паришонманки, паришон яралдим.
 Паришонхотирлар тупроққа кетди,
 Улар тупроғидан бу жон яралдим.

* * *

Бу дашт ичра бир инсон зору ноюн,
 Экарди лола кўзидан тўкиб қон.
 “Бирор нафъ борми бу деҳқончиликдан?
 Ҳай, аттанг!” — деб бошин чайқарди ҳар он.

* * *

Кўзим ёш тўккали мойил сенингсиз,
 Ҳаётим нахли беҳосил сенингсиз.
 Бирор хилватни тун-кун манзил айлаб,
 Улимга бўлмамен восил сенингсиз.

* * *

Эурсан гар кўйида зор, ема ғам!
 Сени гар айласа ҳам хор, ема ғам!
 Яримта дил билан қўрқмам бировдан,
 Икки оламча кўнглинг бор, ема ғам!

* * *

Нетай, дарду ғуборга тўлмиш олам,
 Менингдек барча диллар лиммо-лим ғам.
 Мен Алванд этагида сунбул экдим,
 Заъфарон ранги рангимдек унинг ҳам.

* * *

Куюк диллар, келинлар, оҳ урайлик,
 Бепарво бизга дилбар, оҳ урайлик.
 Борайлик булбули шайдо қошига,
 У оҳ урмаса, бизлар оҳ урайлик!

* * *

Туним яддо тунидан ҳам қоронғу,
 Бу дардимдан батар дард борми, ёху?
 Ҳама дарднинг бўлар дармони охир,
 Менинг дардим эса дармондан айру.

* * *

Бўлибман ёр кўйида зору ҳайрон,
 Кеча-кундуз кўзимдан томчилар қон.
 Агар дил розини қим элга очса,
 У бир девонадир ёхуд паришон.

* * *

Дилинг топгайми ҳолимдан хабар ҳеч?
 Кўрарми марҳамат қонли жигар ҳеч?
 Жигари сен каби қон бўлмаганлар
 Жигари қонлига қилмас назар ҳеч.

* * *

Менинг бахтим шуқим: тоғлар ватандир,
 Кезиб кўрдим жаҳон — ҳар ёқ чамандир.
 На уй-жойим бору на молу давлат,
 Ўлар бўлсам пару болим кафандир.

* * *

Мисоли най танимда банд уза банд,
 Фироқ ўти мудом жонимга пайванд.
 Худо билгай: қачон бўлгай қиёмат,
 Қиёматга қадар тинмас бу дардманд.

* * *

Агар тунда эшиқдан кирса қумрим,
 Гўё ортига қайтар ўтган умрим.
 Кўзим тонгта қадар бўлгай йўлида
 Эшиқдан чиқишини пойлаб ҳар зум...

* * *

Жигар қони-ла дил тўлган ҳамиша,
 Кўзим ёшлию маҳзун тан ҳамиша.
 Келарми, деб бирор кун мен томонга,
 Тутибман йўлида маскан ҳамиша.

* * *

Ҳамиша ғам юкидан қоматим ҳам,
 Жаҳонда мен каби ҳасратзада кам.
 Сира ғам дастидан бўлмадим озод,
 Бу толесиз дилим мисли кўҳи ғам.

* * *

Ишқингда ўт аро қолди вужудим,
 Бу ўтда куйди-ей буду набудим.
 Оёқ қўйса итинг кўзга, губорин
 Мижжам-ла тозалаб қўймоқчи эдим.

* * *

На мулки бор-у, на дунёга майли,
 Ажойиб халқ эрур ушшоқ хайли.
 Кеча-кундуз сабрни айлагай касб,
 Гўзалларнинг юзи ёди туфайли.

* * *

Дилим зору ҳазин — чекмайми нола?
 Вужудим оташин — чекмайми нола?
 Нечун нола қилурсан мунча, дерлар,
 Ажал бўлса яқин — чекмайми нола?

* * *

Олиб бода, қилай сайри гулистон:
 Ҳаммаёқ — майсазор, сувлар — фаровон.
 Ичай бир-икки жом май шодлигимдан,
 Бўлай масту борай ёнингта, жонон.

* * *

Тун ўлса, банди маҳпорадурман,
 Кун ўлса, дардида бечорадурман.
 Қароринг бор сенинг ўз манзилингда,
 Фақир олам аро оворадурман.

* * *

Кўчанга, дилрабо, токай келурман?
 Тилаб сендан вафо, токай келурман?
 Худодан қўрқмасанг, айттил, сени деб
 Кўчанга мен гадо токай келурман?

* * *

Қаерда манзилинг, эй ёри дилхоҳ?
 Бу манзилдан қулингни айла огоҳ.
 Сеники — ҳамма жой, мен — кўри ботин,
 Хато қилдим, хато, астағфуруллоҳ.

* * *

Дилимни бирён этсанг — ихтиёринг,
 Кўзимни бирён этсанг — ихтиёринг.
 Агар Алванду Майманд тоғларига
 Бошимни майдон этсанг — ихтиёринг.

* * *

Чекар булбул саҳар чоғида фарёд,
 Қилиб гулнинг нурафшон чехрасин ёд.
 Фалак, оҳим ўтидан эҳтиёт бўл,
 Куюк дилиарнинг оҳи мисли гирдбод.

* * *

Қани кўз ёшим уммон бўлмаган тун?
 Қани бир жигарим қон бўлмаган кун?
 Сўзу нола билан ўтмоқда умрим,
 Ҳолимдан беҳабарсан, қадди мавзун.

* * *

Кишининг дарди йўқми — ўлгани соз!
 Муҳаббатсиз қўнгилнинг сўлгани соз!
 Саҳар гулга боқиб булбул урар бонг.
 Беишқ кўзига тупроқ тўлгани соз!

* * *

Худоё, бу дилим бошга балодир,
 Гуноҳни кўз қилиб, дил мубталодир.
 Агар кўзлар кўриб лол бўлмаганда,
 Гўзаллар ишқи қайдан дилга жодир.

* * *

Мен ул шоҳман — таланган йўғу бори,
 Мен ул вайрон — олинган ганжи, оре.
 Қарилиқдан урарман оҳ бу даштда,
 Ки ёшлиқ ўтди, қолмади губори.

* * *

Биров дарду бировлар дармон истар,
 Биров васлу бировлар ҳижрон истар.
 Фақир дармону дарду васлу ҳажрдан —
 Тиларман қай бирини жонон истар.

* * *

Чиқарса ҳар дарахт девораро бош,
 Узатар мевасига қўл қари-ёш.
 Агар мева эмас, берса-да гавҳар,
 Уни илдизидан қўпоргали шош...

* * *

Юзингга янги ой деб лол қарашар,
 Юришинг сарви қаддинга ярашар.
 Дилимда биргина ишқинг хаёли,
 Сени деб ошиғинг дунёда яшар.

* * *

Мен ул бечораю мискин, дили кам,
 Мен ул боши кесилган бир куюк шам.
 На дунёни дедим, на охиратни,
 Мен ул белолаю бесабза кўклам.

* * *

Бошимда йўқ гамингдан ўзга савдо,
 Висолингдан бўлак дилда таманно.
 Бу ишқ бозорида, билгай Худойим,
 Шулардан ўзга ҳеч нарсам йўқ асло.

* * *

Кел, эй, ушбу жаҳондан қўл ювайлик,
 Кел, эй, тупроқ уйдан дил узайлик.
 Кел, эй, то экиб эзгулик уруғин,
 Кел, эй, сабр игтифоқини тузайлик.

* * *

Хуш ул соат — эшиқдан кирса дилбар,
 Битар ҳижрон, кетар қайғу муқаррар.
 Тўлиб шавққа қувай жонни дилимдан,
 Эгалласин унинг ўрнини дилбар!

*Фарс тилидан
 Эргаш ОЧИЛ
 таржималари.*

УМРБОҚИЙ ТАРОНАЛАР

Тасаввуф таълимоти пайдо бўлганидан бошлаб ўзининг бутун тарихи давомида кенг халқ оmmasига таъсир кўрсатиб келган. Абусайд Абулхайр (967—1049), Абдуллоҳ Ансорий (1006—1088) каби тасаввуф шайхлари ўз фикр-ўйларини содда ва раvon тил билан мўъжаз шеърий жанр — рубоийда баён қилган бўлсалар, уларга замондош бўлган Бобо Тоҳир Ҳамадоний (тақрибан 980—1055) Оллоҳ, инсон, табиат ва жамият ҳамда уларни чамбарчас бирлаштириб турувчи мангу муҳаббат ҳақидаги теран мушоҳадаларини бевосита халқона тўртликларда ифода этиб қўя қолган.

Бобо Тоҳир форс тилининг лаҳжасида ёзган ва ўз тўртликларини элдошлари орасида кўйга солиб айтиб юрган. Одатда, алоҳида бир вилоят лаҳжасида ёзилган асарларнинг шу вилоятдан ташқарига тарқалиши қийин кечади. Аммо бундан Бобо Тоҳир ижоди мустасно. Шоир тўртликлари тили ширинлиги, жозиб оҳанги, муסיқийлиги, теран фалсафа билан йўғрилган ҳаётий ва ирфоний мазмунни туфайли кичик вилоят — Луристон сарҳадларидан анча олисларга қадар ёйилди ва асрлар давомида шуҳрати ошгандан оша бориб, Шарқ мумтоз адабиёти дурдоналари қаторидан жой олди.

Бобо Тоҳир тўртликлари ёзма ва оғзаки тарзда бир қатор вилоятлар лаҳжаларига мослаштирилиши ва узоқ давр таъсирида ўзгаришларга учраши натижасида уларнинг турли вариантлари юзага келган. Утмишда Аҳмад Яссавийнинг "Девони ҳикмат" асари туркий халқлар орасида қанчалик машҳур бўлса, Бобо Тоҳир "Девон"и ҳам эроний халқлар ўртасида шунчалик шуҳрат қозониб, ҳатто саводсиз одамлар ҳам унинг бир неча тўртлигини ёддан билганлар. Шоир тўртликларининг "Бобо Тоҳир тароналари" деб аталгани ҳам унинг ижоди оддий халққа қанчалик яқин ва азиз бўлганини кўрсатади.

Бобо Тоҳирнинг таҳаллуси "Урён" бўлиб, бу сўзнинг луғавий маъноси "яланғоч"дир. Аммо бу таҳаллус сўфиёна ботиний маънога эга: фоний дунёнинг ўткинчи неъматларидан яланғоч, яъни озод бўлиб, ўзни бутунлай ёр муҳаббатига боғлашни англади, назаримизда. Шоир қалб озодлиги йўлида барча риёзатларни чекишга, ҳатто моддий неъматларга тикилмоқчи бўлган ўз кўзига ханжар уришга тайёр:

Кўзу дил дастидан минг оху фарёд,
Кўзим кўрса нимани, дил қилар ёд.
Ясаб бир учлари ўткир қилични,
Урай кўзимга то дил бўлсин озод.

Бобо Тоҳир тўртликларининг аксари гўёким унинг ҳассос ва оташин қалбидан узилиб тушган лаҳча чўғ каби таассурот қолдиради. Улар гоётада ёниқ ва ҳароратли бўлиб, шоирнинг бир шеъридаги "тиллани эритиб аниқлашса, дилни куйдириб" деган сўзлари бежиз айтилмаганини тасдиқлайди.

Бобо Тоҳирнинг кенг маълумот олгани ва ўз замонасидаги илмлардан яхши хабардор бўлгани унинг араб тилида ёзилган "Қаламоти қассор" ("Мухтасар сўзлар") рисоласидан маълум бўлади. Рисола тасаввуф масалаларига бағишланган бўлиб, унда муаллифнинг ирфоний ақидалар ва солих ахлоқи ҳақидаги фикрлари ихчам ҳикматлар йўсинида баён қилинган. Гарчанд Бобо Тоҳир йирик мутасаввуф ижодкорлар сирасига кирса-да, шу хилдаги бошқа шоирлар ижодидан фарқли ўларок, унинг форсий шеърларида тасаввуфга хос сўз ва истилоҳлар жуда кам ишлатилган. Унинг тўртликларини аслиятдаги зоҳирий шаклига кўра оғзаки ижоди намуналаридан ажратиш қийин. Аммо Бобо Тоҳир тароналарида оддий халқона сўзлар мағзига сингдириб юборилган сўфиёна мазмун ва ирфоний фалсафа кучлидир. Бобо Тоҳирнинг орзуси комил инсонлик мартабаси бўлиб, унингча, бунга бориш йўли ўзликни англашдан бошланади:

Сенинг қадринг малаклардан
баланддир,
Сен ўз қадрингни билмайсан,
бу не ҳол?"

Улуғ мутафаккир ижодининг бош мавзуси ишқ бўлиб, туғилиш ва яшашнинг мазмунини у ишқда деб билади. "Қуюк дил қадрини билгай қуюк дил", дея нола қилган шоир ўзининг қайноқ ва жўшқин тароналарини энг аввало ишқ аҳлига бағишлайди.

Йигитлар қабридан гул-лола унгай,
Гўзаллар сайр этиб келса бу ёққа, —

дея инсоний муҳаббатни мадҳ этган шоир ишқда ҳам комиллик ташвиқотчиси бўлиб, унинг олий босқичи бўлмиш ишқи илоҳий сари чақиради. Илоҳий ишққа мушарраф бўлиш учун инсон маънавий жиҳатдан тоғ қадар юксалиши лозимлигини ажойиб ўхшатиш воситасида ифодалайди:

Ғами ишқинг на ҳар муштоққа тушгай,
Хумо акси на ҳар тупроққа тушгай.
Сарафрозлар топар ишқинг аро ком —
Куйш шуъласи аввал тоққа тушгай.

Бобо Тоҳирнинг ҳаёти ҳақида жуда оз маълумот сақланиб қолган. Ярим афсонавий хабарларда унинг Ҳамадон яқинидаги Алванд тоғида макон тутиб, қаландарона ҳаёт кечирганлиги айтилади. Аммо қаерда ва қай тарзда яшаган бўлмасин, инсон қалби туғёнларини, инсоний ва илоҳий ишқни шу қадар ёниб ва жўшиб қуйлаган шоир халқ ҳаёти, унинг орзу-умидлари ва дард-изтиробларидан узоқ бўлмаган, албатта. Урта асрлар тарихчиси Ра-вандийнинг "Роҳат ус-судур" ("Кўнгиллар роҳати") асарида келтирилишича, салжуқийлар сулоласига мансуб султон Тўғрулбек Ҳамадон шаҳри яқинида Бобо Тоҳир билан учрашиб, халқни бошқариш юзасидан ундан маслаҳат сўраганида, кекса шоир султонга Қуръони Каримдан далил келтириб, "халққа нисбатан адолатли бўлиш ва эҳсон қилиш" лозимлигини айтади ва унинг сўзлари салжуқий ҳукмдорга маъқул бўлади. Шоирга берилган "бобо" лақаби ҳам "пир", "муршид" маъноларини англатиб, халқ эҳтиромини ифодалаган. Тасаввуф шайхларига доир манбаларга кўра Бобо Тоҳир авлиёлик мақомига эришган.

Бобо Тоҳир яшаган замондан бери қарийб минг йил ўтмоқда. Мана шу минг йил давомида шоир тўртликлари мухлислари томонидан ёддан ўқилган. Унинг Ҳамадондаги мақбараси халқ зиёратгоҳига айланиб кетган ва йил бўйи бу ердан мухлислар қадами узилмайди. Янги даврда ҳам Бобо Тоҳир тўртликларининг аслиятдаги кўп сонли нашрлари ҳамда қатор

шарҳ ва ғарб тилларига таржима қилиниши шоир ижоди башарият маънавий бўстонидаги боқий қадриятлар қаторидан ўрин олганлигини кўрсатади.

Бобо Тоҳир ижодидан ўзбек тилига илгари қилинган таржималар асосан бармоқ вазида бўлиб, муайян ютуқ ва камчиликларга эга. Сўнги йилларда мумтоз форс-тожик шоирларининг рубоий ва тўртликларини ихлос ва меҳру муҳаббат билан ўзбекчалаштираётган таржимон Эргаш Очилнинг ўз олдига қўйган мақсадларидан бири асарларнинг асл арузий вази-ни таржимада ҳам сақлаб қолиб, мазмун билан биргаликда аслият оҳанги ва тароватини ҳам имкон қадар тўла-роқ акс эттиришдир. Тасаввуф таълимоти устида бир неча йил самарали изланишлар олиб боргани, асл манбаларни ўқиб-ўргангани туфайли таржимоннинг, айниқса, ирфоний адабиёт намуналарини она тилимизга ўғир-ишда сезиларли муваффақиятларни қўлга киритганини қайд этмоқ лозим.

Бобо Тоҳир тўртликларини таржима қилиш маълум тайёргарликни тақозо этади, албатта. Чунки бир пайтлар лур лаҳжасида сўзловчи китобхон ва тингловчиларга яхши тушунарли бўлган тўртликлар тили ҳозирги даврда адабиётшунос ва таржимонлар учун қийинчиликлар туғдириши табиий. Янги таржималарни аслият билан солиштириш шуни кўрсатадики, устоз мутаржимлар тажрибалари ва ўз изланишлари натижасида ҳосил бўлган малакасига таянган Эргаш Очил мумтоз шоир Бобо Тоҳир тўртликларининг ҳам ташқи гўзаллиги ва жозибаси, ҳам ички мазмуни ва ҳароратини беришга ҳаракат қилиб, умрбоқий тароналарни маҳорат билан ўзбек тилида янграта олган.

Фулом КАРИМ,
Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти
илмий ходими.

Ўрозбой АБДУРАҲМОНОВ

Бўсаға

Роман

БИРИНЧИ БОБ

Атроф гира-шира ёришиб, тонг отмоқда эди. Қоратеренг овулида иштонин, малла сигир етаклаган қорача бола кўзларини уқалаб, тор кўчани чангитиб бормоқда. Сигир билан гоҳ ёнма-ён, гоҳ изма-из, гоҳ ундан анча олдинга ўтиб, кўринган бутанинг остини искалаганча каттакон кўшпак йўртиб келаётир. Улар ариқ четигаги йўл бўйлаб юриб, кўприкка етганларида сигир сувга бўйнини чўзди, бола юз-қўлини ювиб олди. Кўшпак сувдан нариги томонга илдам сузиб ўтди. Қирғоқда дир-дир силкиниб, яна ариқ ёқалаганча йўртиб кетди. Бола ҳам сигирини кўприкдан ҳайдаб ўтди-да, ит кетган томонга қараб йўл олди. Бир оздан сўнг сигирларини арқонлашга олиб чиққан бошқа болалар ҳам шу кўприкдан ўта бошлашди.

Аваллари ёз кунларида овулнинг моллари ўзларича ёйилиб, бемалол ўтлаб юришарди. Кейинчалик, экин экиладиган ерлар кўпайгач, ёзги яйлов торайиб қолди. Одамлар эндиликда овулнинг подасини галма-гал, навбати билан боқишарди. Бора-бора, қорамолларнинг шохига арқон солиниб, фақат темир қозиқ атрофида айланиб ўтлайдиган бўлди. Азонда олиб чиқилган сигирлар тушга яқин суғорилиб, сўнг яна жилдириб қўйиларди.

Ҳар кунги одатича, бола сигирини эрта арқонласа-да, Ҳасан билан бирга овулига кечроқ қайтади. Улар кўприкка етганларида, кўш терак бўйи кўтарилиб қолган бўларди.

— Назар, чўмиламизми? — деб сўради Ҳасан кўприкнинг ўртасига етганда.

— Чўмиламиз!

Иккаласи чопқиллашиб ариқнинг нариги бетига ўтишарди-да, ишгонларини еча солиб сувга калла ташлашарди... Вой-вуй! Эрталабки муздек сув дастлаб одамни жунжиктиради, сўнг баданга ажиб бир роҳат бағишлайди. Улар бир оз яйрашиб сузишгач, сувдан чиқишарди-да, ишгонларини ошиғич кийишиб, офтобда исинишарди. Иякларини такилатишиб, уст-бошлари қуриганча алланималарни гаплашиб ўтиришарди.

Қорақалпоқ
тилидан
Мансур ТЕНГЛАШЕВ
таржимаси

Ўрозбой Абдураҳмонов 1949 йилда Қорақалпоғистон Республикасининг Кегайли туманида туғилди. Тошкент Давлат университетига таҳсил олган адиб журналист сифатида эл оралади. Халқ ҳаёти билан яқиндан танишди. У публицистик мақолалари, эссе, пьеса ва ҳикоялари билан юртга танилди. Илк йирик асари — "Бўсаға" романи унга довруғ келтирди.

Адибнинг "Бир муҳаббат тарихи", "Кўшнилари", "Чангалзор пайғамбарининг ҳалокати", "Оролим — дардим менинг" китоблари қорақалпоқ ўқувчилари томонидан илиқ кутиб олинди. У "Оролқум", "Орол қизлари" хужжатли ва "Бум-Гум", "Тиқин" бадиий фильмларининг муаллифи. Ёшлар мукофоти ва халқаро ЮНЕСКО нишони совриндоридир.

... Улар овулга етай деганда ялангликда янтоқ чопаётган Мутгиллага дуч келишди.

— Ассалому алайкум, ҳорманг... ҳорманг, — дея чувиллашди болалар.

— Ваалайкум ассалом! — Мутгилла болаларга ялт этиб қаради ва бошига ўраб олган бўз кўйлагини хотиржам ечди. Унинг сал-пал оқ оралай бошлаган сочларидан паға-паға буғ кўтариларди.

— Болалар, қани, қайсингизда носвой бор?

— Носвой йўқ, Мутгилла оға...

— Носвойингиз бўлмасаям келаверинглар, сизлар билан ўтириб, мен ҳам пича дам олай.

— Янтоқда ари бор...

— Бутун шудринг кўп тушган, арилар ҳали-бери учмайди, бери келсаларинг-чи...

Мутгилланинг селкиллаган қалин соқоли, бир оз беўхшов, лекин ёқимли кутилари болаларни ўзига тортар эди. Унинг ҳангомани қизитишини, боладай бегуборлигини ҳамда сал-пал ўйинқароқлигини айтмаса ҳам бўлади. Унинг онасидан бошқа суянчиги йўқлиги, ёши элликлаш ошганига қарамай ҳамон бўйдоқ юриши — гўё ўзидан каттаю кичикнинг бу хоксор одам устидан мас-харалаб кулишга, камситишга ҳуқуқ бергандек эди; тўй-маъракаларда қозонга ўт ёқиш, азада гўр қазитишча Мутгилланинг зиммасига юклатиларди. “Хизматнинг катта-кичиги бўлмайди, ўт ёқиш ҳам, гўр қазитиш ҳам савоб”, — дерди онаси.

“Мутгиллажонимнинг қизил рўмол ўраган битгасини етаклаб келганини кўриб сўнг ўлсам армоним йўқ, кўрдошим-ов” деб нолинарди букчайган онаси, кампирлар билан офтобрўяда гурунглашиб ўтирган пайглари. Ҳовлидаги еручоқни кавлаётиб, қайнаган қумғонга қўли куйган кезларда эса, Мутгиллани ёш боладай ердан олиб, ерга соларди:

— Жувонмарккина ўлгур, мени қачонгача қора қумғонга куйдириб қўясан... Бировнинг қайтмаси бўлсаям опкелавермайсанми...

— Опкеламиз-да, мунча ошиқмасангиз, — дерди Мутгилла иржайиб...

... Ҳозир унинг қизиган манглайдан мунчоқ-мунчоқ тер шариллаб куйилиб, сочларидан буғ кўтарилмоқда эди.

— Мутгилла оға, борсак ўтирик айтиб берасизми? — деб сўради Назар. Болалар унинг, “эртақнинг бари ўтирик” деган гапларига кўникиб қолишган эди.

— Бўлмасам-чи, қотирворамиз! Айтганда қандай!

Болалар дасталар орасидан авайлаб ўтиб, Мутгилланинг ёнига ўтиришди.

— Биласизларми, — дея гап бошлади у, — дунёда мен сифинадиган икки-та зот бор: бири осмонда — яратган эгам, иккинчиси ерда — опам. Худо, ўзингизга маълум, касал бўлмайди, ўлмайди, опам айтгандай, “ўз бандаларининг ҳолидан кунига етмиш беш марта хабар олиб туради”. Аммо, опам сал касалга чалиндими, тамом, қаттиқ ётиб қолади.

Бир сафар опам касал бўлганда табиб излаб Кўнақишлоққа борганман. Эшакни темир қозиқ билан халалаб, чоптириб кетабердим, кетабердим, кетабердим... Шуйтиб, икки кун деганда, табибнинг уйини суриштира-суриштира, кечқурун зўрға топдим. Табиб эртага азонда келасиз, деди. У кечаси уйига одам йўлатмас экан. Сўнг кўноқ излаб, овулни бошдан-оёқ кезиб чиқдим, ҳеч ким жой бермади. Охири, излай-излай, бир чеккада кўнқайиб турган уйга яқинлашдим. Ичкаридан мункайган чол чиқиб, аҳволимга раҳми келди шекилли, уйига киритди...

Саҳармардонда яна табибниқига бориб, опамнинг оғир ётиб қолганини айтдим. У сўзларимни диққат билан эшитгач, қоғозга ўралган икки бўлак дори берди-да, юз эллик сўм сўради. Мендаги бор пул юз сўмдан ошмасди.

— Бори шу, тақсир, — дедим пулни чўзиб.

— Бўлмайди, — деди у бош чайқаб.

— Манави кўк эшагимдан бошқа ҳеч вақом йўқ, — дедим.

— Кўк эшагингни сариқ чақагаям олмайман, — деди у бепарволик билан.

Мен нима қиларимни билмай, нари ялиндим, бери ялиндим, ҳатто худони ўртага солсам ҳам, табиб кўнмади. Кейин мулзам бўлиб, ташқарига чиқиб

кетдим. Ўрта йўлда роса бошим қотиб турган эди, қарасам, уйдан жой берган кечаги чол эшагини қистаб ўтиб бораётир. Худди отамни кўргандай қувониб, шартта жиловига осилдим:

— Отажон, мушкул аҳволда қолдим. Опамга дори олай десам, эллик сўм етмаётир. Худони ўртага қўйиб онг ичаман, қарз... опкеб берамасам, қасам урсин!

Чол юзимга бирпас тикилиб турди-да, табибни чақирди:

— Аширмат, ҳо Аширмат!

— Нима дейсиз?

— Манави мусофирнинг ҳожатини чиқарсанг-чи! Эллик сўм қарларда қолмайди?

— Жа, пулинг ошиб-тошиб бораётган бўлса, эллик сўмни ўзинг бер! — деган овоз эшитилди ичкаридан.

— Сен, сен одам эмассан, имонсиз! — дея қичқирди чол ғазаби қайнаб, сўнг менга қараб:

— Ёнимда пулим йўқ эди, сен уйга бориб, кампирга Турди ога сўраётир, тез етказаркансиз, деб айт. Мен шу ерда қимирламай кутиб тураман, — деди.

Эшакка ирғиб миндим-да, кечаги ўзимга таниш уйга равона бўлдим. Кампир чолиннинг отини эшитгач, сандиқни очди. Ундан бир қийиқча пулни олиб, менга узатаркан:

— Ўзи санаб олар, мен қаёқдан билай, — деди.

Чол ҳамон эшагидан тушмай, табибнинг уйи рўпарасида турган экан. Мен олиб келган ёстиқдай тугунчакка қарамасдан:

— Анавита, ақчанинг шилтасини ялаганга бер, керагича санаб олсин! — деди ҳамон ғазабдан тушмай.

Табиб эллик сўмни олди-да, дорини берди. Мен пулларнинг қолганини Турди огага узатдим:

— Ота, худо хоҳласа, қарзимни шу қовун пишигидан қолдирмай узаман.

— Топсанг опкеб берарсан, топмасанг — худо йўлига! — деди Турди ога.

Уйга келсам, опам соппа-соғ, югуриб олдимга чиқди. Кўзларимга ишонмай, киприklarимни уқалаб-уқалаб қарайман: “Ий-е, мен кетарда “ингқ” этишга ҳоли йўқ опам, зумда оёққа туриб кетип-па!”

— Опа, сизга не азобда дори топиб келсам-у... бу ёғи қандоқ бўлди?

— Эй, қароғим-ей, роса дармоним қуриб ётгандим, бригадир бола, омон бўлгур, бир ўрис докторни опкеб кўрсатди. У бир чимдим дори берган эди, шундан кейин чип-чип терга тушиб, ухлаб қопман, уйқудан қушдай енгил бўлиб турдим. Мана, уч кундан бери чопқиллаб юрибман, болам.

Табиб берган дорини рўмолчага тутиб, опам яна ётиб қолса, керак бўлар, деган ўйда белгили жойга қўйдим. Яқинда овулнинг фельдшерига кўрсатсам, — давом этди Мутгилла ҳикоясини, — у ҳидлаб кўриб, бу дори эмас, болалар доскага ёзадиган бўр бор-ку, худди ўшанинг урвоғи, деди...

Болалар хохолаб кулиб юборишди, уларга қўшилиб, Мутгилла ҳам қотиб-қотиб кулди.

— Мутгилла, яна битта ўтирик айтинг, — деди Ҳасан.

— Йўқ, энди бўлмайди. Тер қотиб қолади. Ҳали яна янтоқ чопишим керак.

— Мол-ҳолингиз бўлмаса, мунча янтоқни нима қиласиз?

— Ўзим учун эмас. Мана, “Лампамой”га минг даста чопишим керак. Мен янтоқ чопмасам, у лампамой бермайди. Мой бўлмаса, уйдаги чироққа нима қуямиз? Ана, ишимиз шунақа, болалар.

Болалар Мутгилланинг “Қодир керосинфуруш”га янтоқ чопаетганини тушунишди.

Қодир овулнинг обрўли одамларидан эди. У илгари дўконда ишларди. Совхоз тракторларига ёқилги тарқатадиган бўлгандан кейин одамлар уни “Қодир мойчи” деб атай бошлашди. У бора-бора айтишга қулайроқ бўлсин учун “Қодир лампамой” номини олган эди. Эндиликда, одамларга бу ҳам қийин кўринди чоғи, Қодир отини қўйиб, “Лампамой” лақабига ўтишди.

Мутгилла ёлғиз кампирнинг яқсақ ягона фарзанди бўлгани учунгина урушдан қолдирилган эмас, балки оққўнгил военком: “Бунинг калласи ишламай-

ди”, деб кўлини бир силтагани сабаб урушга бормаган эди. “Эс-хуши сал бундайроқлар, жангу жадалларда ярамайди”, — деган эди у.

Болалар Муптилла кетмонга уннагандан кейин ишдан бош кўтармаслигини билишарди, шунинг учун, этакларини қоқиб, йўлга равона бўлишди.

— Опа¹, очқаб кетдим, — деди Назар ҳаллослаб, уйга кириб боргач.

— Кетганинг қачон эди, жувонмарг! Қаёқларда санғиб юрибсан? — деб унга бақириб берди онаси, овқат ўрнига.

— Йўлда Муптилла оға билан гаплашиб қолдик.

— Ҳей, ўша тентак билан гаплашиб... Не қилаётган экан?

— Янгоқ чопаётир... “Лампамой”га.

— Бечоранинг кўрган куни шу-да... Бизларгаям қишлоқ тандир-ўтин қип берганда... Ана, дастурхонда яримта зогора бор, чойинг ҳам совиб қолгандир. Ичиб ол-да, мактабинга тайёрлан, дарсингни қил.

— Хўп, опа...

* * *

Овулга кино келган кун катта байрамга айланарди. Кино ташқарида, мактабнинг деворига қўйиларди. Овулда яккаю ягона оҳакланган иморат ҳам шу мактаб эди. Бекорчи одамлар бола-чақалари билан кўрпаларини қўлтиқлашиб, кеч кирар-кирмас шу тарафга оқиб келишаварарди. Оти кино бўлса бас, экранда нималар бўлаётгани ва нималарни кўрсатаётганига ҳеч ким аҳамият бермасди. Бундай пайтларда, айниқса, Муптилланинг кувончи ичига сиғмас эди. Чопаётган янгоғини кўйиб, “киночилар”ни уйига, тушликка таклиф қиларди. Меҳмонларга ўзи чой дамлар, қумғонда тухум қайнатиб берарди. Шунинг эвазига киночилар ундан пул олмасди.

Кино бошлангунча ошиққан болалар, уч-тўрт қарта айланмасдан ухлаб қолишарди. Муптилла бўлса мудраётган Назарни суяган кўйи экрандан кўзини узмай, сергак ўтира берарди...

Кинодан Муптилла Назар билан кўшиқ айтиб қайтар эди.

Ҳамманинг гули очилса,
Менинг гулим очилмасми?..

Назар бундай ишқий ашулаларни билса-да, унга жўр бўлишга уяларди. “Телба” Муптилланинг ёқимли овозига қулоқ солиб, жим келаварарди.

Бу сафар, боядан бери унсиз келаётган Назар, уйига етай деганда Муптилланинг қўлидан шартга ушлаб тўхтатиб, томдан тараша тушгандай:

— Муптилла оға, сиз нега уйланмайсиз? — деб сўради.

У кутилмаган саволдан қип-қизариб, довдираб қолди. Юзининг қизилини тун пардасигина Назардан яшириб турар эди.

— Уйланаманку-я, Назар, лекин... — дея ўнғайсизланди у бошини қуйи солиб.

— Уйлансангиз, опангиз қора қумғондан кутулар эди. Мен эр етсам, дарҳол уйланаман, опамга келин тушириб бераман, — деди Назар катталарга хос салмоқли овозда.

— Мен аллақачон уйландим, оламан деган қизим опамга ёқмади, опам айтганини мен хоҳламадим... Шуйтиб, умр ўтаётир.

— Сиз ҳам умрингизда бировни севганмисиз? — Муптилла яна довдираб қолди. Ёши элликдан ошганда бундай ғалати саволни биринчи бор эшитиши эди. Шуниси етмагандай, қулоғига кираётган сўзлар муштдеккина боланинг оғзидан чиқаётгани уни багтар шошириб қўйганди.

— Севганман. Севганда қандоқ? Халиги, “Лампамой”нинг хотини Сорахон бор-ку, фақат ўшани яхши кўрганман... Бай-бай-бай, ўзиям кетворган киз эди-да!

— Бўлмаса нега уни олмадингиз?

¹ Қорақалпоқларда онани “опа” дейишади.

— Ўзи тегмаса, менинг қўлимдан нима келарди? Отам майли, олсанг шуни олақол, деган эди. Сорахон “Лампамой”га теги-иб кетди...

— Яхши кўраман, деб ўзига айтганмисиз?

— Ҳа, бир марта. Пичан ўримига борганда айтганман: “Ҳей, менга қара, ҳалигиндай... икковимиз бир мўридан тутун чиқарсак”, дедим. У “билмасам”, деди-да, қўйди. Орадан кўп ўтмай, Қодирнинг отаси совчиликка бориб, ўғлига нон синдириб қайтди. Совчи бўладиган ота йўқ, биз бечора бир четда қола бердик...

— Опқочиб кетганингизда бўларди-ку?

— Ҳа, “қулоқ”нинг кўёви сифатида қамалиб кет, де?.. Замон билан ўйнашма, бу масалада эҳтиёт бўлиш керак.

Муптилла алланарсадан сескангандай, гапни дарров бошқа ёққа бурди:

— Кечикиб борсам, отам бақиради. — У шундай деди-да, шоша-пиша уйига жўнади.

ИККИНЧИ БОБ

Назар отасини сал-пал эслаб қолган эди. Урушдан омон-эсон қайтган отаси, пединститутни сиртдан тамомлаб, овулдаги мактабга директор бўлди. Тўрабой ҳарбий кийимларини то тўзгунча эгнидан ташламай юргани учун овулда “аскар бола” деган ном олган эди. Кейин “директор бола” бўлиб, оқ трикодан костюм-шим кийди. Мактабнинг тўкилай деб турган иморатини таъмирдан чиқариб, бир йил ўтар-ўтмас атрофидаги ўн гектарча ерга дарахт эктирди. У ёш ниҳоллар орасига етти йиллик мактаб қуришни ҳам кўнглига туғиб қўйган эди. Эрта кўклам овул одамларини чақириб, ҳашар йўли билан биринчи пахсасини битказди... Оҳ, шунда одамларнинг қандай ишлаганини кўрсангиз эди! Тушгача кўкнори эзиб, чойдан бош кўтармайдиган Низом нашавандгача сахар мардондан пахса тарашларди. Овулда Тўрабойнинг айтгани айтган, дегани-деган эди. У тўй-маъракаю мажлисларда тўрда ўтирадиган, майда-чуйда жанжалларни одил туриб ҳал қиладиган, элга бош-қош, овулнинг кайвониси эди. Йлгарилари далада қанча ишласа ҳам ойлик ёзилмайдиган Муптилла ҳам Тўрабой армиядан келгач, унча-мунча пул оладиган бўлди. Бригадир унинг аскарча кийимларидан эмас, ҳақиқат ўйлигидан чўчирди. Мабодо совхоз ёки районга, “бригадир Муптиллани ойликсиз ишлатиб қўйишми”, деб айтиб борса, охири чатоқ бўлишини ўйларди у. “Оч қорним — тинч қулоғим” дегандай, совхоз раҳбарлари ҳам барча нозик масалаларни урушдан яраланмай қайтган “аскар бола”нинг раъйига қараб ҳал этишарди. У мактабга директор бўлгандан кейин овулни батамом “ўзига қаратиб” олган эди... Лекин совхоз директори Иван Никитич районга ишга ўтиб, ўрнига Товбоев келгандан бери, овулда аллақандай ўзгариш юз бера бошлади. Ўтган якшанбада чақирилган одамлардан бирортаси ҳашарга чиқмади... Бригадир пайкал бошида одамларга:

— Бундан буёғига кимнинг мактабга ҳашарга борганини эшитсам, тово-нига совун суркаб, овулдан қўчириб юбораман, — дебди. Қишлоқ кенгашининг раиси эса “Тўрабой ҳукумат ажратган пулни чўнтакка уриб, иморатни ҳашар йўли билан текинга солдираётган экан”, деган миш-миш тарқатибди.

Тўрабой одамлар феълдаги ўзгаришни сезиб юрса-да, дастлаб эътибор бермади. Янги мактаб қуриш давлат режасида йўқ эди. Район маориф бўлимидагилар: “Кучинг етиб, қуролсанг, баракалла, деймиз, қуролмасанг, ҳамишаги кунингни кўраберсанг-да, жин урмайди”, дегани билан у ўз фикридан қайтмади. Ахир эски, бунинг устига тор ва зах, бир-биридан узоқда жойлашган дарсхоналарни жамлаб, янги, замонавий мактаб тикласа, роҳатини кўрадиган ҳам шу одамларнинг фарзанди-ку?

Икки ой деганда, ўн беш хонали иморатнинг сўнгги ҳашари — пардевор уришга одамлар йиғилганда, қурилиш бошига ўзининг енгил машинасида совхоз директори келди. Тўрабойнинг ўзи пардеворга қолчада лой отаётган эди. Товбоев, тўё ерга тушса оёғи қуядигандек, машинадан тушмай ўтира берди. Бу орада, аллақасдан қишлоқ кенгашининг раиси билан бригадир пайдо бўлди.

— Чақир анавини! — деди Товбоев бригадирга, Тўрабойга ишора қилиб.

Бригадир Тўрабойнинг олдига юрак ютиб, зўрға борди. Унинг терга пишган пешонасини тириштириб, кўзига тик қараш билан алланечук довдираб, шалпайиб қолди.

— Иним, сизни оқсоқол чақираётир...

Тўрабой совхоз раҳбарининг келганини мотор овозининг гуриллашидан сезган эди. Шундаям, “Ўзи ҳормага келмаганга индамайман”, дегандай ишлай берди. Энди атайлаб чақиргандан кейин ҳам бормаса, ёши улғу одамнинг сўзини синдиришни ўзига эп кўрмадими, бир-бир босиб машинага қараб юрди.

— Ассалому алайкум...

— Ҳе, саломингга қўшиб, онангни... — Товбоев сўкиниб юборди.

Тўрабой томдан тараша тушгандай айтилган ҳақоратдан сал эсанкираб, бир оздан сўнг тилга кирди:

— Бундай мақтовга қайси гуноҳимиз учун сазовор бўлдик?

— Нега менинг одамларимни ишдан қолдирасан?

— Ишдан қолдирганим йўқ!

— Ҳў-ўй, агар икки кўзим оқиб тушмаган бўлса, совхознинг манави ишчилари сенга иморат солаётганини кўриб турибман-ку!..

— Менинг иморатим эмас, мактаб бу!

— Мактаб солиш учун кимдан рухсат сўрадинг?

— Кимдан бўларди, одамлардан-да!

— Ким бола, ўз билганидан қолмайдиган... қип-қизил авантюрист экансан! Манави экирган теракларинг, солдирган участканг кимнинг ерида, қайси осмоннинг остида турганини биласанми-а? Бу совхознинг ери. Совхоз дегани, советское хозяйство дегани. Сен ана шу советское хозяйствонинг планли иштини бузиб, биз пахтанинг ўтини қуритолмай бошоғриқ бўлиб турганимизда, одамларни йўлдан уриб, ўзингга жой солдирыпсан!

— Мен мана шу одамларнинг болалари учун мактаб қурдирыпман!

— Биров сенга мактаб қур, деб бўйинингга арқон солгандай... — деб орага гап қистирди қишлоқ кенгашининг раиси.

— Ҳў-ўй, юрт оғаси, “бошланғич синфларнинг ҳаммаси, каталакдай битта хонада ўқийди. Биринчи синф ўқувчиларига муаллим “А” билан “Б”нинг фарқини тушунтираётганда, тўртинчи синфнинг сўлоқмондай ўқувчилари бири-бирига эртақ айгишиб, кичкиналарнинг хатосига кулишиб ўтиради”, деб таллай марта айтган ўзинг эмасми? Бунинг устига, янги мактаб учун ўн гектар ер ажратилсин, деб қарор чиқарган ҳам ўзинг-ку!

Раис бир зум тилини тишлаб қолди. Лекин у отдан тушса-да, эгардан тушмади.

— Мен ўшанда “Советское хозяйство”нинг планини ҳисобга олмабман. Иван Никитич, одамлар ўз кучи билан мактаб солишса, дўшпимизни осмонга отиб, қувонишимиз керак, аслида янги иморат қуриб бериш — совхознинг вази-фаси деб, қарорга мажбуран қўл қўйдирган эди, — деди қишлоқ кенгашининг раиси.

— Иван Никитич пахта планини бажармагани сабабли ишдан бўшади, — деди Товбоев чуқур нафас олиб. — Мен осмон қулаб, ерга тушсаям, планини бажармай қўймайман. Менга ўтоқ кунлари мактаб-сактабининг кераги йўқ. Агар бир аччиғим келса, ҳозирнинг ўзида иморатингни теп-текис қилиб, ўрнига макка экириб юбораман!

Тўрабой, раиснинг янги директорга ёқиш учун ҳақиқатга оёқ қўйганини кўнглидан ўтказар экан, иштини тўхтатиб, икки бошлиқнинг ўзаро тортишувига қулоқларини динг қилиб турган одамларга разм солди. Агар бу тортишувда енгилса, овулдошларининг олдига обрўйи бир пул бўлишини чамалаб кўрди.

— Ўртоқ Товбоев, — деди у писанда қилиб, — сиз билан тегишли жойда гаплашамиз. Ҳозир ишга халақит бермай, келган йўлингиз билан... туёғингизни шикиллатинг.

— Ҳой, не дейди бу?! — Товбоев бирдан ғазабга минди. — Шошмай тур, мен сенга тегишли жойни кўрсатиб қўяман ҳали! — У машинадан сакраб ту-

шиб, бригадирга қичқирди: — Қани, одамларнингни далага опкет! Сен, овулкенгаш¹, муттахамникига ҳашарга келган одамларнинг кўрасида қанча моли бўлса, борини хатла!

Бригадир шу заҳоти хангу манг бўлиб турган одамлар тарафга югурди-да, билагидан силтаб тортиб, битта-битта четга чиқара бошлади.

Пардеворга миниб ўтирган Мутпиллага кесак ўқталиб, “тушмасанг ураман”, деб кўрқитди. Мутпилла, бригадир мен билан ҳазиллашаётган чиқар, деган ўйда кулимсираб, овозини баландлатди:

— Хей, бригад, мен энди ойликни совхоздан эмас, мактабдан оламан, мен билан ўйнашма, билдингми? Кўй дейман, ўйнашмасанг-чи!

Бригадир отган кесаклардан бири унинг қаншарига қарс этиб текканда, аччиғи келди:

— Хой, дириктир, агар ишлашга қўймасанг, кўк эшагимга тўқим ураман-да, бозорга кетаман! Бугун бозор, билдингми? Бозор — дам олиш куни! — деди у Товбоевга қарата. Бундай пайтларда Мутпиллани гапдан тўхтатиш осон эмас эди. У Тўрабойдан ўрганган сўзларини қаторлаштириб ташлади:

— Ленин отам, одамларни бевозор куллари шанбаликка чақириб ҳашар қилган. Бугун эса — бозор. Бизлар дам олиш куни ҳашарга чиққанмиз.

— Раис, — деди Товбоев, — анави телбанинг нечта моли бор?

— Битта эшаги билан бир ити! — деди қишлоқ кенгашининг раиси.

— Муни кўчириб юбориш керак! — деди Товбоев ва Тўрабойга ўтирилди. — Сен билан ҳали яхшилаб гаплашаман, совхознинг рабобийларини ё сен, ё мен ишлатадурғон бўламиз!

У машинага жаҳл билан ўтирди-да, шофёрга “ҳайда” ишорасида қўл силтади. Тўрабой лом-мим демай, ортидан қараб қолди. Раис билан бригадир боя Товбоевнинг олдида ўдағайлашганига уялган бўлиб, ер чизган қўйи уйларига қараб кетишди.

Одамлар пардеворни яна бошлаб юборишди.

— Мутпилла, ўзинг ҳам, директорнинг бошлаб адабини бердинг-да, — деди Тўрабой бир оз жимликдан сўнг, ўртадан кўнгилсиз вазиятни кўтариш учун.

— Ҳа-да, бизнинг ҳашарга келганимиз билан нима иши бор унинг? Курғур-ей, Товбоев деган сайин ўзидан кетади-я, энагарди боласи! — деди Мутпилла.

Одамлар унинг алмойи-жалмойи сўзларига роса кулишди.

* * *

Орадан бир ҳафта ўтгач, Тўрабойни районга чақирдишди. Маориф бўлими бошлиғи илгаригидек очикчасига сўзламай, чайналиб гап бошлади:

— Тўрабой, сени кўп кўрган, эс-хуши бутун йигит деб юрсам, бу нима қилганинг? Совхоз директори билан баҳслашиб нима қиласан? Мана, соат бирда икковимизнинг масаламиз бюрога қўйилай деб турибди. Товбоев бўлса, ўзинга маълум, бюро аъзоси...

— Бизнинг айбимиз йўқ-ку? — деди Тўрабой.

— Айбимиз борми, йўқми, бу ёғини билмадим, иним. Мен бир оғиз ёмон сўз туфайли, бутун умри хазон бўлганларни ўз кўзим билан кўрган одамман. Бюрода сен қураётган янги мактаб масаласи муҳокама қилинади. Илойим, минг яша, лекин бу жанжалга мени зинҳор-базинҳор аралаштира кўрма. Мен сенга, ҳашар билан мактаб сол, деганим йўқ, уқдингми? Яна, еттинчи синфидан бир қиз ҳомиладор бўп қолганмишми-ей, хуллас, бошқа масаланг ҳам борга ўхшайди... Ҳаммасига ўз бошинг билан жавоб бер-у, лекин мени аралаштирма. Мен қартайган бир одам бўлсам, унинг устига, бола-чақаларим ҳали ёш...

Тўрабой бошлиқнинг сўзларини диққат билан тинглаб ўтирди. Сўнг “ишонганим сен бўлсанг, кўрган куним не бўлар”, дегандай унга бир қараб олиб:

— Яхши, бюрода ўзим жавоб бераман, — деди.

¹ Овулкенгаш — қишлоқ кенгашининг раиси (тарж.).

Бошлиқ унинг сир бермай, хотиржам ўтирганини кўриб, ўйланиб қолди, ўзича “суянган тоғи бор чиқар, кўнглини қолдирмай” деб, таскин берган бўлди:

— Иним, ўзинг биласан, мен азалдан сени қўллаб келаётirman. Агар шу бюродан омон-эсон қутулсак, сени ўз бағримга — инспекторликка оламан, деган ниятим ҳам йўқ эмас.

... Район партия комитетининг бюроси белгиланган вақтида бошланди. Дастлаб, кун тартибидаги масалаларга алоқаси бўлмагани учун, Тўрабой билан маориф бўлимининг бошлиғи коридорда кутиб туришди. Сўнг икковини баварав ичкарига чақирди.

Биринчи котиб уларни ўтиришга ишора қилди-да, кўлидаги қоғозга қараб, шошилмай гап бошлади:

— Ҳурматли бюро аъзолари, кўриладиган навбатдаги масала райкомнинг бюро аъзоси ўртоқ Товбоевнинг талаби билан ўртага қўйилмоқда... Унинг маълумот беришича, Қоратеренгдаги мактаб директори ўртоқ Алиев пахта ўтоғининг энг қизгин пайтида овул одамларини ишдан қўйиб, ҳашар йўли билан иморат солдирган. Яна, бизга тушган ёзма маълумот бўйича, шу мактабнинг еттинчи синфида ўқийдиган З. исмли қиз ҳомиладор бўлиб қолган... Мана, район маориф бўлимига тушган шикоятлар шу. Масалани бирмунча батафсилроқ баён қилиш учун сўз ўртоқ Товбоевга берилади.

Товбоев сиполик билан ўрнидан туриб, бир-икки томоқ қириб олди-да, шошилмай сўз бошлади:

— Ўртоқ биринчи котиб, ҳурматли бюро аъзолари! Мен ўз кўзим билан кўрганларимни айтаман. Ўтган якшанба кuni дала айланиб юриб, Қоратеренга борсам, пахтада тиктаям одам йўқ. Бригадирдан суриштирсам, “одамларнинг бари ҳашарда”, дейди. Шуйтиб, ўртоқ Алиевнинг ёмонотлиқ мактабини бориб кўришимга тўғри келди. Борсам, совхознинг собиқ директори, ҳурматли Иван Никитичнинг эътиборсизлиги туфайли ўн гектарча унумдор, қозиқ қоқсанг кўкарадиган ерга терак экилиб, ўртасида уч пахсали, соз лойдан қилинган иморат бўй тиклаб турибди. Совхознинг одамлари ўтоқни қўйиб, пардеворига лой отаётган экан. Мен, яъни райкомнинг бюро аъзоси, борганимда мана бу мактаб директори ўртоқ Алиев “бир ит келди нимаю бир ит кетди нима”, дегандай, қайрилиб ҳам қарамади. “Одамларни нега ўтоқдан қолдириб, уй солдиряпсан”, десам, “уй эмас, мактаб солдиряпман”, деди. Мен, “мактаб солишга ҳали улгураамиз, ҳозир пахтани ўт босиб кетган, одамларни бўшат”, деб букурсам, у ҳаммага бутун якшанба, одамларнинг бозор-ўчар кuni, ишга чиқмасаям бўлади деб ўргатган шекилли, ҳеч ким қилг этмади. Алиевнинг ўзи бўлса, менга, бюро аъзосига, “сен билан тегишли жойда гаплашамиз”, дейди? Ана, ўртоқ Алиев, тегишли жой — шу бюро мажлиси, қани, энди сўзлашайлик...

Биринчи котиб олдидаги қоғозга тикилган кўйи узоқ ўйга толди-да, оммим демади. Товбоев гапим тамом дегандай бош ирғаб, жойига ўтди.

Бюро аъзолари бир-бирларига қарашиб, сўнг жим қолишди. Ўртага чўккан оғир сукунатни биринчи котибнинг овози бўлди:

— Қани, бу ҳодисани ўртоқ Алиевнинг ўзи қандай тушунтирар экан? Район маориф бўлимининг бошлиғи ҳам тайёрлансин.

Тўрабой ўрнидан туриб, бармоқларини бир-бирига чалиштирганча, хаёлга толди. У мактабга янги иморат кераклиги, уни одамларнинг ўзлари ҳашар билан тиклаб олса, фойдали иш бўлиши ва яна кўп нарсаларни айтишни кўнглига туғиб қўйган эди. Бироқ, Товбоевнинг гапларидан сўнг, калаванинг учи баттар чуваланиб кетгандай бўлди. Йўқ, у аввалги айтилганларга қўшимча гап гапиролмайди. У ҳолда, нима, камчилигини бўйнига олиб, “Товбоевни камситганим рост”, десинми? У бир тўхтама келолмай турганда, яна биринчи котибнинг овози эшитилди:

— Одамларнинг вақтини олманг, кулоғимиз сизда, ўртоқ Алиев!

— Мен... мактаб солдиряётганим рост. Дўм¹ бова бизга ер ажратиб берди, кейин одамларни ҳашарга чақирдим... Аввалги синфхоналарнинг ҳар қайсисини ҳар овулда, болалар қулай-қулай деб турган иморатларда ўқитиларди...

¹ Д ў м — қишлоқ кенгашининг раиси (тарж.).

— Ўзининг келажаги бўлган умр гулларига — болаларга мактаб солиш учун ҳукуматимизнинг қудрати етмайdimи? — деб бир томондан гап қўшди Товбоев. — Қани, РайОНО бошлиғи айтсин, Совет ҳукумати ҳашар йўли билан қурадиган даражада камбағал бўп қолдимиз?

Унинг охириги сўзлари Тўрабойнинг гашини келтирди.

— Сиз, ўртоқ Товбоев, ҳозирги қайта тикланиш даврида бундай саволни не мақсадда бераётирсиз? Бойлигимиз кечаги урушда нималарга сарфланганини ҳамма билади, лекин асосий масала — бизнинг бой ёки камбағаллигимизда эмас, балки ҳозирги шароитда кучимизни ишнинг кўзини билиб сарфлашда... Қоратеренгдаги мактабнинг аҳволи, шу ерда ўтирган одамлардан фақат икковимизга жуда яхши маълум. Мен мактаб директориман, сиз эса, мен ўқитаётган болаларнинг ота-оналари ишлайдиган совхоз директорисиз. Ҳали ўзингиз айтганингиздай, сиз қудратлисиз, кучлисиз. У ҳолда, нега ишчиларингизнинг болаларига мактаб қуриб бериш ўрнига, аксинча, тикланаётган иморатга халақит берасиз?

Биринчи котиб томоқ қириб, уни гапдан тўхтатди:

— Сиз, ўртоқ Алиев, бюро мажлисини жанжалга айлантирманг. Товбоев гапнинг пускалласини айтди: қани, сиз нима учун ўтоқнинг энг қизгин пайтида рабобийларни ишдан қолдириб, ҳашарга солдингиз? Шунга жавоб беринг?

Тўрабой, мунозара бирдан бу томонга бурилиб кетишини кутмаган эди, яна бармоқларини бир-бирига чалиштириб, қисирлатиб, ўйга чўмди. Бир оз вақт ўтгач, бошини қўтариб, ёдига тушган Мутгилланинг боёғи гапларини қайтарди.

— Демак, — деди биринчи котиб ҳар бир сўзини салмоқлаб, — сизнингча, гўзадаги ўтлар ҳам худди одамлардай иш қунлари ўсиб, яқшианба қунлари дам олар экан-да? Ҳмм, масала равшан: “Қоратеренг” совхози экономикасининг ҳалитача оқсаб келаятгани сабабларидан биттаси, мана шундай далиллар билан одамларни ишдан қолдириш натижаси эканлиги маълум бўлди. РайОНО, сен нима дейсан?

Маориф бўлимининг бошлиғи тиззалари қалтираб, ўрнидан турди:

— Мен бюро аъзолари, ўртоқ биринчи котиб! Сизнинг ҳамда Товбоевнинг юқорида айтган гаплари тўппа-тўғри, барчаси бағоят доно ва керакли гаплар. Тўғри, бизнинг ютуқларимиз билан бир қаторда камчиликларимиз ҳам бор. Тўрабойда ҳам айб йўқ эмас, сал димоғи баяндроқ.. бўлмаса, ўзи жуда меҳнаткаш йигит. Мактабга ажратилган харажатларимиз етарлик, кўргазмали қуролларни ҳам вақтида бериб турибмиз..

— Жуда соз, ўтиринг, — деди биринчи котиб.

— Мен Алиевнинг устидаги иккинчи масалани ҳам муҳокама қилишни талаб қиламан! — деди Товбоев, худди мажлисининг ёпилиб қолишидан ўрққандай, ўрнидан турди.

Биринчи котиб унга кўзини олайтириб қараб қўйди-да, бошла, дегандек, райкомнинг идеология бўйича котибига ишора қилди. Ёши қирқни қоралаган, ўзи чиройли бўлсаям ҳалитача турмуш қурмаган чаққонгина аёл оҳиста ўрнидан турди.

— Ҳурматли бюро аъзолари, Қоратеренг мактабининг еттинчи синф ўқувчиси З. нинг ҳалитидақа аҳволга тушиб қолгани, мактабдаги тарбия ишларининг савияси қандайлигини кўрсатиб турибди. Шу масала бўйича тушган шикоят хатини текширганимизда қуйидагилар аниқланди: қиз тўртинчи чоракдан кейин ўқишни мутлақо ташлаб кетган, энди, яқин орада кўзи ёриши ҳам мумкин. Бунинг сабабларини аниқлаш учун прокуратурага кўрсатма берилди, лекин ҳозирча бирор натижа чиққанича йўқ... Шунинг учун, бу масала юзасидан бўладиган муҳокамани кейинги бюро мажлисига қолдиришни сўрайман...

Аёл жойига ўтиргач, биринчи котиб:

— Энди бунга нима дейсиз, ўртоқ Алиев? — деб сўради.

Тўрабой ўз мактабининг еттинчи синфидаги қизларни бирма-бир кўз олдидан ўтказган эди, аммо З. исмли қизни сира ёдига тушира олмади.

— Мен бу хунук ҳодисани фақат шу ерда эшитиб турибман. Балки, ёлгон

чиқар... — деди у манглайидаги терни кафти билан сидириб. Идеология котиби ўрнидан учиб турди:

— Сиз райком аниқлаган ҳақиқатни шубҳа остига олаяписизми? Бизни биратўла ёлғончига чиқармоқчимисиз? Мен коммунист Алиевнинг ахлоқига жиддий эътибор беришингизни сўрайман.

— Мен райкомнинг бюро аъзоси сифатида, ўртоқ Алиевни коммунистик партия аъзоси, деган шарафли номга нолюйиқ деб ҳисоблайман, — деди Товбоев котибни баттар қамчилаб.

Биринчи котиб яна томоғини қириб, ғала-ғовурни тўхтатди-да, ошиқмай гап бошлади:

— Менимча, иккинчи масалани прокуратурадан маълумот олингунча кутиш керак, деган фикр тўғри. Лекин, бу жиноятда мактаб директорининг айби бор-йўқлигидан қатъи назар, биз коммунист Алиевнинг хатти-ҳаракатларида раҳбарликка номуносиб сифатларни кўриб турибмиз. У, биринчидан, пахта ўтоғини зудлик билан тутатиш бўйича област партия комитети берган кўрсатмага бўйсунмади, иккинчидан, райкомнинг бюро аъзоси ундан мазкур топшириқни бажаришни талаб этганда, қаршилик қилди... Коммунист Алиевнинг ҳашар йўли билан янги мактаб солаётгани, менимча, қўлиаб-қувватлашга лойиқ ташаббус. Фақат бизнинг район эмас, балки бутун халқимиз ўтган уруш келтирган вайронагарчиликни қайта тиклаётган бир вақтда қурилиш материаллари ва ишчи кучи ҳали анча тақчил. Шу сабабли, имконияти борича одамларни ўз ташаббусига эргаштириб, кам-қўстларимизни бутун қилаётгани учун ўртоқ Алиевга миннатдорчилик билдиришимиз лозим бўлади... Шу билан бирга, ишчи кучидан ўринли фойдаланишни ҳам унутмаслигимиз керак. Бизнинг ҳозирги, шу топдаги биринчи вазифамиз нимадан иборат? Пахтадан мўл ҳосил етиштиришимиз керак, бунинг учун аввало ўтоқни туталлаш лозим. Демак, далага чиқиб, ҳаммамиз пахтани ўтоқ қилишимиз керак. Ўртоқ Алиев ана шу оддий ҳақиқатни тушунмаган. Мактабнинг иморатига август ойида ишласа ҳам бўлади. Уша пайтда совхоз директори ўртоқ Товбоевнинг ўзи ҳам билагини шимариб, ҳашарга боришга имконият топар эди. Шундай эмасми, ўртоқ Товбоев?

— Сиз айтсангиз, биз ҳамиша имконият топамиз, — деди Товбоев жилпанглаб.

Тўрабой унга кўзини ёмон олайтириб қараб қўйди. Биринчи котиб сўзида давом этди:

— Мана, энди бу масалани тутатсак ҳам бўлади. Ўртоқ Алиев, эртага азондан бошлаб, қўлда ўроғинг билан ўзинг далага чиқасан, бу бир, иккинчидан, Товбоев бюро аъзоси, бундан кейин унинг оғзидан чиққан гап — сен учун хат ва қалам бўлсин!..

Тўрабойнинг кўз олди бирдан қоронғилашиб кетди: овулга боргандан кейин совхоз директорининг олдида югургилаб юрса, бригадирдан бошлаб Муптиллагача оғзи қолиб, кети билан кулмайдами? Шундан сўнг ҳашарга одам чақирса, ким келади? Ўзи ўқитган болаларга қўшилиб ўтоққа чиқса, тепасида бригадир билан ҳисобчи қаққайиб турса, ўқувчиларининг олдида неча пуллик обрўйи қолади? “Лампамой” гача иштонини ечиб кулмайдами?

Тўрабой биринчи котибнинг охириги гапларини эшитмай, қўлини кўтариб сўз сўради:

— Нима дейсиз?

— Мен муаллимман, ўртоқ биринчи котиб! Менинг касбим ҳам деҳқончиликдан осон эмас. Кузда ўқиш бошланиши биланоқ, бизлар ҳам деҳқон қатори, болаларни пахта теримига олиб чиқамиз. Қишда бўлса, деҳқон мириқиб дам олади, биз бола ўқитамиз. Баҳорда яна ўтоқ чиқади: бир мазгил ўқув, бир мазгил ўтоқ; низом бўйича берилган қирқ саккиз кунлик меҳнат отпускамиз нима бўлади?.. Менинг вазифам — болаларни ўқитиш, уларга коммунистик тарбия бериш, демак, шу жиҳатдан ўтоқ ўташ — бевосита менинг вазифамга кирмайди.

— Ҳали шундайми? — деди биринчи котиб кескин қилиб. — У ҳолда, балки иккинчи масала, яъни еттинчи синф ўқувчисининг ҳомиладор бўлиб қолгани ҳам сиз бераётган коммунистик тарбиянинг оқибати бўлса керак?..

Тўрабой сукут сақлади. Товбоев сўз сўради;

— Хурматли бюро аъзолари, мана, ўртоқ Алиевнинг қандай одам эканини кўриб турибсиз. Биз унинг иккинчи масаласиниям ҳозир ҳал қилганимиз маъқул. Нега деганда, эртас кун яна унинг жинояти кўзголиб қолса, кўкрак чўнтагидаги партия билети ҳаммамизга иснод келтиради.

Бюро аъзолари бу таклифдан ўйланиб қолди-ю, аммо ҳеч ким миқ этиб оғиз очмади. Кўпчилик Тўрабойни сирт-орқасидан эшитган бўлса, уни дурустроқ танимас эди. Биринчи котиб ҳам оғзига толқон солгандек, миқ этмасди. Сукунатни Тўрабойнинг ўзи бузди:

— Партбилетингни тошпир, деяпсиз шекилли, ўртоқ Товбоев? Хўш, нега сизга тошпиришим керак? Мен партия сафига кирганда, уни сиздан эмас, оқопа комиссарнинг қўлидан олганман, билдингизми?

Биринчи котиб бу гапларга жим кулоқ солиб ўтирса-да, қандай хулосага келишни билмай, роса боши қотди. Охири, масалани бюро аъзолари ўртасида овозга қўйишни маъқул тоиди.

— Ўртоқ Алиевни партия сафидан чиқариш масаласи бошланғич партия ташкилотига тошпирилсин, деганлар қўлини кўтарсин.

Тўрабой залда ўтирганларга бирма-бир разм солган эди, фақат Товбоевнинг шўпшайган ёлғиз қўлига кўзи тушди.

УЧИНЧИ БОБ

— Кўзингга кум тўлсин, йиғлама, мочағар!..

Тўрабой билан қишлоқ кенгашининг раиси Шўхтерак овулининг бир чеккасидаги чўпкари уйда, ерга тикилиб ўтиришибди. Юкли қизнинг шўрига шўрва тўкилиб, қон йиғлайди, ялмоғиздай онаси қаршисида жайрадай хурпайиб, қалт-қалт титрайди. Онасининг ҳали-бери қартайдиган тури йўқ, уни ҳамон юзидан қизили кетмаган келинчак дейсиз. Шу топда унинг жаҳди чиқиб, оташкурак билан қизининг елкасига қаршилиштиб солиб юборди:

— Айт, дейман, сенга, қорнингдагини қайси гўрдан топдинг?

— Урманг уни, опажон, уволдир! — деди Тўрабой.

— Урмоқ у ёқда турсин, ўлдираман бу шаллақини! — деди баттар ғазабга минган онаси.

— Жуда эрсираб бораётган бўлсанг, айтмайсанми, жувонмарг! Қани, айтасанми ё ўласанми?

Қиз юм-юм йиғлашдан нари ўтмади. Тўрабой билан раис нима дейишини билмай, бир-бирига кўз остидан қарашиб, аллақачон совиб қолган чойини хўплаганча ўтира беришди. Қизнинг кўз ёшлари бора-бора онасининг кўнглини юмшатдим, ишқилиб у кун бўйи уришиб-койиб тагига етолмаган ҳақиқатни энди алдов йўли билан билишга уринди.

— Фарзандим, жигарбандим, илюё, сенга азоб берган шу қўлларим синсин. Юрт олдида юзимиз шувут бўлди-ку, отанг одамлар кўзига қайси бети билан қарайди энди? Агар, бировни ростдан яхши кўриб, айтишга уялиб юрган бўлсанг, кулоқчинамга секин шивирламайсанми, ўз қўлим билан кўтлитотли хонадонга обориб қўймайманми, болам... Энди бўлари бўлиб, бўёғи сингди, минг оҳ-воҳдан фойда йўқ. Тақдиринг шундай экан, мен нима ҳам қилардим, кўнглингга ёққан одамга бошингни чатаман¹. Лекин, аввал ўша одамнинг кимлигини айт? Ё, у ергина юткур, бўйин товляяптими? Мана, муаллимнинг, овулининг оқсоқоли келиб ўтирибди, айт шуларнинг кўзи олдида, кўплашиб тавбасига таянтирайлик...

— Чироғим, бизлардан тортинаётган бўлма тагин, — деди қишлоқ кенгашининг раиси, — агар қисинсанг, сал четроққа бориб, келиннинг кулоққинасига шивирлаб айтақол.

— Кулоғимга айтса, неча кундан бери айтарди, кунда сўрайман; урдим, қўрқитиб ҳам кўрдим, алдаб ҳам кўраётман — худди тили кесилгандай чурқ этмайди. Хўп яхши, юрақол, агар овлоқда айтадиган бўлсанг, — деди онаси овозини сал баландлатиб.

¹ Бошингни чатаман — бошингни қўцаман (тарж.).

Қизнинг сабр косаси тўлди шекилли, бошини аста кўтариб, рўмолини тутатди-да:

— Энди, нимасига тортинаман, опа? Мен, мени... директор... — деб, яна йиғлаб юборди.

Қишлоқ кенгашининг раиси ялт этиб Тўрабойга қаради, унинг кўзлари косасидан чиқиб кетай-чиқиб кетай деб турар эди. Аёлнинг қўлидаги оташкурак бехосдан кўз олдида ярқ этганини сезмай қолди. Қиз ўрnidан отилиб туриб, жонҳолатда онасининг иккала қўлига ёпишди. Бу воқеаларга мийғида кулиб ўтирган раиснинг назарида, аёл газаб устида Тўрабойни гўё еб қўядигандек эди.

— Опа, опа дейман! — қичқирди қиз оташкуракка ёпишиб, — Тўрабой оғада айб йўқ! У эмас, у эмас... совхоз директори... Товбоев!..

Оташкурак онасининг қўлидан тушиб кетди, сўнг ўзиям дастурхон четига шалвираб ўтириб қолди-ю, капалаги учиб, анчагача ўзига келолмади. Бир пиёла чой ичганча ўтган жимликдан сўнг, у аста бошини кўтарди. Тўрабойнинг қовоқдай шишиб, қонталашган юзига кўзи тушган заҳоти ўрnidан ирғиб туриб, зор қақшаганича эшиқдан чиқиб кетди. Энди раиснинг газоби қайнай бошлади. У қизга кўзларини чақчайтириб қараб, дашном беришга ўтди:

— Сен, чироғим, бўйтиб, кап-катта одамга осилма?! Товбоев ким, сен ким? Отангдан етти ёш улуғ одамни ўйнашим, деб айтишга уялмайсанми? Овулдаги тракторчи-практорчи билан “ётувдим”, деганингда тилинг қирқилармиди, а? “Байтал қачон қўш айғирга суйкалар?” дегандай, шунча таълим-тарбия берган устозингга бир осилиб, энди эл оқсоқолининг ҳам обрўйини тўкмоқчимисан?

Раис қизга заҳрини сочаётганда, Тўрабой пойгакдаги тоғорада юзидаги қонни ювиб, рўмолчасига арғиниб ҳам бўлган эди. Қиз аввалгидек бошини қўйи осилтириб, раиснинг гапига жавобан бир оғиз ҳам лом-мим демеди. Фақат Тўрабой келиб, ўрнига қайта ўтиргач, секингина:

— Кечиринг мени, муаллим, — деди.

— Қайси бетинг билан кечирим сўрайсан? — қизни жеркиб ташлади раис, — устозингни савалаттанинг етмагандай, яна совхоз директорига осилмоқчимисан?

— Сенинг айбинг йўқ, — деди Тўрабой қизга. — Айбдорнинг ким эканлиги маълум бўлди, энди турайлик. Айтмоқчи, бизлар эшитган бояги гапларни терговчиларга айтганмидинг?

Қиз индамади.

— Агар айтмаган бўлсанг, энди бари бир аниқланади, мабодо улар яна сўрашса, тортинмай гапиравер. Қани энди, оқсоқол, турайлик.

Шом пайти бедазорнинг ўртасида отларининг жиловини ўз ҳолича қўйиб келаётган икки отликнинг ҳар бири ўзича хаёлга ботган эди. Улар бўлиб ўтган бояги жанжалдан сўнг, шунчаки ёнма-ён келаётганини айтмаса, сўзлашувга гап топишолмасди.

Қишлоқ кенгаши раисининг боши тамом ювлаб кетган эди: “Бу энди тонг отиши билан Товбоевнинг жонини кадига қаматади. Оқсоқолнинг топшириғи бўйича, ёпиғлик қозонни ёпиб ташлашимиз керак эди. Муштдай шаллақининг қизил тилидан қозон ҳам, қопқоқ ҳам паққос кўтарилиб кетмаса гўрга эди. Хўш, энди нима қилиш керак? Тўрабойни оғзингга маҳкам бўл, деб қаторга қўшдик нима-ю пишақка асал бердинг нима — бари бир эмасми? Шундай бўлсаям, оқсоқолнинг ўзи айтгандай, бир таваккал қилиб кўрайчи, агар битмаса...”

Қишлоқ кенгашининг раиси жўртгага бир-икки йўталиб олиб, сўз бошлади:

— Тўрабой, иним, жуда хунук жанжалнинг устидан чиқиб қолдик-ку, а? Энди овул одамларининг бир-бирига ишончи ҳам пугурдан кетадиган бўлди. Сен ҳам ўсаётган йигит эдинг, номингга доғ тушмаса, деб кўрқаман...

Тўрабой ўз хаёлларига мудом банд эди, ҳамроҳининг гапларини чала-чулпа эшитаётган бўлса-да, унинг охириги сўзларига эътибор берди:

— Кимнинг номига доғ тушади?

— Сенинг номингга ҳам, Товбоевнинг номига ҳам доғ тушади, икковингизни бир кунда партиядан ўчиради-да, айбингизни бўйингизга қўйиб, турмада чиригади... Менинг фикримча, шу гафони босди-босди қип қўя қолсанг қалай бўларкин?

— Ҳаммага кундай равшан нарсани қандай яширасан: қизнинг иккиқат-лигини райком, РайОНО, прокурор ҳам билади-ку?

— Улар билганининг ҳеч хавфли жойи йўқ. Биз ўзимиз кўгармасак, улар четдан туриб ичимизда нима бўлаётганини қаёқдан билсин? Мен гапнинг пўскалласини айтгай: бир ёшлули сифатида, Товбоев билан орангиздаги жанжални бости-бости қилиб, анчадан бери икковингизни бир яраштирсам, деб юрган эдим. Бечора Товбоев ҳам ўз қилмишига ўзи уялиб, агар ер ёрилса, ерга кириб кетадиган чоғи бор.

Раиснинг гапларига Тўрабой қизиқа бошлади:

— Райком бюросидан сал илгари ор-номуси қистаган бўлса, ернинг ёригини тополмаган чиқар-да, а? Энди кеч бўлди. Товбоев тутади, унга энди ернинг ёриғи тугул, бошқа нарсаям ёрдам беролмайди.

— Йўқ, ундай деб ўйлама, Тўрабой иним. Товбоевни юқорида суяйдиганлар бор. Ундан, ҳатто, райкомнинг биринчи секретариям истиҳола қилади: эртаси бир кун, бахти чопиб, каттакон бўп кетса ҳам ажаб эмас. Биз, аслида, ҳаммамиз бир отадан урчиган халқмиз, ўсиб бораётган ёшларнинг оёғидан чалаверсек, бора-бора ўнгмай кетамиз-ку?

— Хўш, нима демоқчисан?

— Менимча, сизлар Товбоев икковинг қўл олишиб, мурсага келангиз бўлди, олам-гулистон!

— Товбоев менинг қўлимни олармикан?

— Ўзим тушунтирмаман у ёғини: боладан бир аҳмоқлик ўтибди, ақл — оқсоқолда, аҳмоқлик — ёшда бўлади, кечиринг, деб. Ана, шундан кейин худо хоҳласа, ўзинг ё РайОНО ёки совхозга директор бўп келасан...

Тўрабой оқсоқолнинг оғзидан гуллаб қўйганига қараб, унинг кўнглида нима борини билиб олди, лекин сир бой бермай, уни яна гапга солгиси келди:

— Энди у ёғини вақти билан кўра берамиз, аммо ҳалиги қизнинг Товбоевдан бола орттирдим, деган гапига ишонмайман... сира ақлга тўғри келмайди бу. Қиз ўқишда, Товбоев иш бошида бўлса, ҳайронман, улар қандай танишиб, қандай қовушади? Бу гап Товбоевнинг юзига қуя суртиш учун чиқарилган тўхмат бўлмасин тагин?

— Қандай қовушганини худо билади, нима бўлгандаям, Товбоев кесади-ган одам: ўчақишганини уруғи билан қуригади, йиғлаб келганини қанотига олиб, юпатади. Шунинг учун, Тўрабой, иним, мурсаю мадора билан келишиб ишлаганимиз маъқул эмасми?

— Маъқулликка маъқулку-я, бироқ мен айбдор одамдай унинг олдига бошимни эгиб боролмайман. Ўзи гуноҳини бўйнига олиб, кечирим сўраса, унда бошқа...

— Ана холос, мен ҳам шуни айтаяпман-да!

Гап шу ерга етганда уларнинг ҳангомаси қовушиб, то уйларига боргунча ҳар ким ўз хаёли билан банд бўлди. Одамларнинг молларга қиш озиғи деб, овулга яқинроқ жойга гамлаган сомон гарамига етганда, раис Тўрабой билан қуюқ хайрлашиб, отини йўрттириб кетди...

... Унинг эшиги олдида Товбоевнинг яп-янги “Победа”си турарди. Одатига кўра, кўшпаги олдига вовуллаб чиқди, уй эгасини танигандан кейин хуришдан тўхтаб, думини ликиллатганча отни гир айланиб, эркалана бошлади. Қишлоқ оқсоқоли отдан тушгач, уйга тугаш қурилган кўрага ўтиб бораётиб, меҳмонхона деразасидан ичкарига қараган эди, ёнбошлашиб чой ичаётган икки кишига кўзи тушди.

У шошилмасдан отнинг эгарини олиб, сағрисини сийпалаб, олдига бир боғ йўнғичқа солди, шундан кейин қўлини ювиб, ичкарига кирди.

— Ассалому алайкум-ум! — деб у меҳмонхонага кириб келганда, меҳмонлар иккита эмас, уч киши эканини кўрди. Товбоевдан бошқаси ўринларидан учиб туриб, раис билан икки қўллаб саломлашди, совхоз директори ёнбошлаб ётган қўйи, ўрнидан қўзғалмасдан, қўлининг учтичасини узатиб қўй қолди. Улар

жойлашиб олиб, бир-биридан аҳвол сўрашгач, хотиржам чой ичишда давом этишди.

“Боя Тўрабойни уйга таклиф қилмаганим яхши бўлган экан, — хаёлидан ўтказди қишлоқ кенгашининг раиси. — Агар, у уйимда Товбоевнинг борлигини кўрганда эди, бизнинг ўзаро тил бириктириб юрганимизни дарҳол сезган бўларди”. Манавиниси-ку, илгаридан таниш — директорнинг шофёри, анави кўзлари бақрайган йиғитни сирдан бир-икки марта кўрганини айтмас, ҳали у билан деярли сирдош эмас. У ҳақда бор-йўқ билгани, йиғитнинг овулдаги мактабга илмий мудир бўлиб ишга келгани, холос... Унинг олдида фақат Товбоев икковига маълум сирдан гап очиб қовун тушириб қўймаса гўрга эди. Қайдам?..

— Қани, овулкенгаш жўра, бизнинг ошиқ чикками ё пукка? — деб сўради Товбоев тишининг оқини кўрсатиб.

Қишлоқ советининг раиси памил чойдан бир ҳўплаб, ҳалиги нотаниш йиғитга кўз остидан қараб олди-да, томоқ қирди.

— Гапиравер, бу бизи шоғирд, ўзим институтда ўқитиб, одам қаторига қўшаман, деб юрган иним, жигарим, — деди Товбоев.

— Чамаси, чикка бўладиганда ўхшайди, — деб қўйди раис секингина, сўзининг охирини ичига ютиб.

— Менга деса, пукка бўи кетмайдами! — дея керилди Товбоев ва аллианима эсига тушгандай, раисни жеркиб ташлади: — Хў-ўй, сенга гапнинг пўскалласини гапир, деб неча марта айтганман ўзи! Қачон қарасанг, гапни чувалаштириб, жумбоққа айлантириб ўтирасан! Осмонни суяб турган бўлса, ташлаб юбормайдами ўша маҳмадонанг! Бор, физиллаб бориб, бизга атаганингни опке!

Товбоев мезбонга бақриб берди. Мезбон янги тушган келинчақдай сузилиб, ўрнидан турдию, “ҳозир-ҳозир”, деб чиқиб кетди, сўнг инқиллаб, бир кути арақ кўтариб кирди. Унинг кетидан аёли тўртта пиёла, бир товоқ тўғралган пиёз келтириб қўйди.

— Қани, чарчоғимизни босайлик, тўлдириб қуй, биззи шоппир болага кичкина пиёлада бер, қўли рулда, қолганимиз каттаси билан ичамиз.

— Оқсоқол, мен институтда ўқиб юрганимда ошқозонимни бузиб қўйганман, дўхтирлар ичма деган эди, — деди боя Товбоев “жигарим” деб таниш-тирган йиғит.

— Ҳаҳ, болагинам-э!.. Шу десанг, отингни унутиб қўяберадиган одатим бор-да, исминг нима эди?

— Эламас.

— Эламас иним, дўхтирларнинг гапини қуй, сен мана, менинг айтганимни қил, — деди директор бош бармоғини кўкрагига қалаб. — Ошқозон дегани, бу — еган-ичган овқатингни қайта пиширадиган бир идиш, лекин уни тагига ўт ёқиб қайнатолмайсан. Шунинг учун манави оби-замзамдан озгина томизиб, уни қиздириб ва тозалаб турмасанг, ошқозонинг бузилиш тутул, чириб кетади. Менга бу гапни ўзимизнинг жайлари дўхтирлар эмас, хув Ялтадай жойдаги атоқли врачлар айтган... Қани, болапақирнинг гапларига эътибор бермай, дадилроқ қуй унга.

Товбоев яна аллианималар деб валдиради, бу орада арақдан тўрттасини бўшатиб бўлинганди.

— “Биринчи бойлик, — тани соғлик, иккинчиси — оқила хотин”, деган экан ота-боболаримиз, — қани шу ажойиб ҳикмат учун кўтарайлик! — Товбоев каттақон пиёладаги лим тўла арақни бир кўтаришда бўшатди, бу Эламас билан раисга далда бўлди шекилли, қўлидагини иккови баравар симирди. Аммо, Эламас пиёлани яримлатмасданоқ кўзлари ола-кула бўлиб, йўтали тутанча, бўғриқиб қолди. Раис секин-аста қултуллатиб, анча вақтдан кейин бўшатди.

— Бола-да ҳали, бола! — деди Товбоев Эламаснинг елкасига қоқиб.

Арақнинг қолқоғи билан бирга одамларнинг ҳам қулфи дили очилиб, аввал унча қовушмай турган гапларга жон кирди.

— Э, дўстим, Тўрабой иккимиз бор гапни қизнинг ўз оғзидан эшитдик. Қизнинг онаси Тўрабой бечоранинг дабдаласини чиқараёзди.

— Ий-йе, ий-йе, нега?

У Тўрабойнинг қоқ пёқонасига оташкурак қандай тушгани, хулиас, бўлган воқеаларни ипидан игнасигача айтиб кулдиравериб, Товбоевнинг роса ичак-силласини қуритди. Бироқ, у сўзининг охирида кулишдан тўхтаб, “гапнинг пўскалласи”ни айтгач, совхоз директорининг ранги бўздай оқарди.

— Қиз сизнинг номингизни аниқ қилиб айтди.

— Ҳмм... — Товбоев олдидаги бўш пиёлага тикилган кўйи ўйланиб, чуқур нафас олди-да, жаҳл билан: — Қуйинг! — деди.

Каттакон пиёлалар яна лиммо-лим тўлди. Қовурдоқнинг устида чипша терга тушиб арақ ичилганини айтмаса, ҳеч ким миқ деб оғиз очмади. Юракни тарс ёрадиган сукунатни биринчи бўлиб Товбоев бузди.

— Шу десанглар, кўндан бери кўнглимга тугиб юрган бир ниятим бор эди. Эламас ҳам оталаримизнинг уругига яқин. Шу боланиям бир оёққа турғазиб юборсам, деган ниятда тунлари уйқум қочиб, тўлғониб чиқаман. Вақт — шу вақт, ҳозир ишнинг мавриди келганга ўхшайди: ниятимни катталарнинг кулоғига етказиб, шу болага Тўрабойнинг ўрнини олиб берсам...

Эламаснинг кайфи анча ошиб қолган бўлса ҳам, бу гапни кулоғи илғади:

— Оқсоқол-л-л, мен... мен ҳали ёшман. Мактаб катта...

— “Бўладиган бола бошидан” дейишади, қачонгача ёш бўп юрасан... Бироқ, раҳбарликнинг бир шарти бор: сен тез орада бошинг бойланиб, болачақали бўлишинг лозим... Кўзингга босиб юрган қиз-пизинг борми?

— Қайдам... оқсоқол, қўл калталик қиладим, дейман...

— Кам-кўстингни тўлдирмасам, мени ога дейишга қандай тилинг боради?

Қишлоқ оқсоқоли Товбоевнинг ниятини пайқаган эди, лекин ичида ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган Эламасга қанчалик ачингани билан, ўз фойдасини кўзилаб, дарҳол ҳайбаракалчалчиликка ўтди:

— “Бордан юқади, йўқдан йитади” дейишади, иним... Бай-бай, ўзимизни вақтида шуйтиб қўлайдиган одам бўлмади, эмаса... биз ҳам гуриллатиб мошин миниб юармидик...

— Гап бундай, житарим, — деди Товбоев раиснинг гапини шартта бўлиб. — Матжон бригаднинг ўқишни ташлаб кетган қизи бор-ку, шу ожизани манави овулкенгаш оғанг совчиликка бориб, сенга оберса, нима дейсан?..

Мудраб ўтирган Эламас бу гапни эшитди-ю, чўчиб тушди:

— Ҳалиги юкли қизми? Жон оғажон, раҳмингиз келсин... ололмайман уни.

Товбоев қишлоқ оқсоқолига ер остидан кўз қисиб қўйди. Эламаснинг ичган арағи оғзи-бурнидан чиқиб, кайфи бир оз тарқагандай бўлди. Ўзича алланимани сезиб, безовта типирчилади.

— Укам, сен бирдан осмонга сапчима, — деди Товбоев раиснинг гапини шартта бўлиб, — ҳали Матжоннинг қизи, олсанг ҳам оласан, олмасанг ҳам оласан, деб бўйинингга осилаётгани йўқ. У яхши тарбия кўрган, бир уйни гуллатиб ўтирган қиз. Эл нелар демайди, агар элга солсанг, чангақдаги гўшга бўйи етмаган пишақдай, “пуф сассиқ” деб қўя қолади... Агар шу қизга уйлансанг, очигини айтмай, манави туғишган оғангнинг ҳам обрўйини сақлаб қоласан?

Эламас, “у қандай ўзи?” дегандай, атрофига аланглади.

— Оғзида элаги йўқ одамлар ўша қизнинг энгилтаклигини... ҳаҳ, нимаиди? — мезбон бурнини “шиғ” этиб тортиб, давом этди, — иккиқатлигини, ўз туғишганинга ағдарадиган тури бор. Гапнинг ростини айтганда, ўша мегажин ким-у, катта совхознинг директори ким? Сенинг директор оғанг республикада донғи кетган, номи улуғ, бола-чақали одам. Душманлари оғангнинг обрўйини тўқиш учун, уни атай ўша қиз билан... саситмоқчи. Энди тушунгандирсан?

Эламас бош ирғади. Товбоев ора-чорада унга қовоғи остидан қараб, ер чуқалаб ўтирди. Оқсоқол гапида давом этди:

— Агар шу тўхмат сабабли оғангнинг номи булганса, сиёсатни ўзинг биласан, уни партиядан ўчирибгина қўймайди... Сўнг ўзингнинг аҳволнинг не кечилишини ҳам бир ўйлаб кўр...

Қишлоқ кенгашининг раиси гўё Эламасга ўйлаш учун фурсат бергандай, гапиришдан тўхтади. Товбоев алланимадан ҳадиксираган каби бошини кўтариб, шофёрига қаради-да.

— Иним, сен машинангни йўлга ҳозирлай бер, овқатни уйда соққа-поққа ўйнаб ўтириб ерсан, — деб, уни хонадан чиқиб кетишга мажбурлади. Лекин шу топда, гарчи шофёри унинг деярли ҳамма сиридан воқифлигини билса-да, бировнинг олдида эгилганини ошкор қилиб, катта хатога йўл қўйганини кечроқ англади.

Қишлоқ оқсоқоли яна гапида давом этди:

— Агар куни туғиб, иши ўнгидан келса, келажақда оғанг ё райком, ё раисполком бўлади. Шундай суйанган тоғингни қаёқдаги ипириқси одамларга ўз қўлинг билан бойлаб беришга қандай кўзинг қияди?

Эламас шу гапдан сўнг қаддини азот кўтариб:

— Яхши, оғам учун ўзимни томдан ташлашга ҳам тайёрман, лекин у қизни олгач, қайси бетим билан мактабда бола ўқитаман? — деди.

Товбоев мийиғида кулиб қўйди, бу оқсоқолни янада қамчилагани эди.

— Сен, жигарим, бунинг нимасига гап чекасан? — деди мезбон. — Манг-лайингта фақат муаллим бўласан, деб ҳеч ким ёзиб қўйгани йўқ-ку? Оғанг омон экан, Қоратеренг бўлмаса, шаҳардаги катта бир идоранинг жиловини қўлингта тутқазиб, данғиллама жой ҳам солдириб бермайдим, тентак?

Товбоев Эламаснинг кўзини шамғалат қилиб, оқсоқолга бош ирғаб қўйди. Сўнг Эламаснинг иккиланиб турганини сезиб, ўзи гапга аралашди.

— Партияда бормисан? — деб сўради, Эламасга тўк қараб.

— Йўқ, оға, ҳали комсомолдаман...

— Ҳали ташвишинг кўп экан, лекин иложинг қанча. Мента зўр келса ҳам, сендай жигаримдан воз кечолмайман... Сен боя айтгандай, аввал уйланиб олсанг, райкомга бориб ўзим бу масалани бир ёқли қиларман... Айтмоқчи, комсомол экансан, ҳозирча райкомсомолда ишлаб турсанг бўлмайдимми? Ҳа, қўяйлик шу гапларни, жуда майдалашиб кетдик. Қани, арағинг бўлса куй дўндирик! — деди Товбоев, хушчақчақ қайфиятда.

— Садағаси кетай, туби мўл-ку бунинг, — деди мезбон пиёлаларга арақ қуяётиб. Дастурхонга иккинчи овқат — кўзининг чала пиширилган калласи тортилганда, улар гапни бир жойга қўйиб, Эламаснинг келажақдаги оиласи, турмуши учун қадаҳ уриштира бошлашди...

* * *

Тўрабой тун бўйи мижжа қоқмади.

Бу ёғи неча пулдан тушди? Бултур, ҳамманинг бошини гавғага қўйган бояги қиз ўқийдиган синфига кириб, касал ётган муаллим ўрнига дарс бергани ёдига келди. Агар унутмаса, оти Зебо эди! Ҳа-ҳа, Зебо! Ўқиши ёмон эмасди, шекилли. Бироқ, синфдошларига қараганда сал-пал гапга чечан, шўхроқ эди. Нега деганда, Матжон бригадирнинг уйига мактаб анча узоқлик қиларди, ота-онаси шунча йўлга уни ким олиб бориб, олиб келади, деб бепарволик қилгани сабабли, қиз шўрлик ўн ёшигача мактаб юзини кўрмаган. Онаси бўлса, қизининг қўлидан ишини олганига хурсанд, далада беғам ишлаб юра берган...

Тўрабойнинг ёдига яна синф раҳбарининг бултурги чақимчилиги тушди.

У: — Ўртоқ директор, менинг синфимдаги қизларнинг айримлари вақтдан эртароқ бўй етиб кетмаса, деб кўрқаман... — деган эди.

— Буни қаёқдан билдинг?

— Анови, Матжон оғанинг катта қизи бор-ку, шунинг дафтарида муҳаббат ҳақидаги қўшиқларни ўқиб қолдим. Бунинг устига, яна жуда уят сўзлар ҳам бор...

— Сўнг нима қилдинг?

— Ишқий қўшиқлари учун “Кундалиги”га икки қўйдим, ҳалиги уят сўзларни ёзгани учун, дарсдан чиқариб юбордим.

— Дарсдан чиқаришга ҳаққинг йўқ. Сенинг синф раҳбари сифатидаги фаолиятингни текшириб кўриш керак экан. Муҳаббат учун ҳам бировга икки қўйдими? Сен Матжонова билан алоҳида сўзлашиб, унга муҳаббатнинг юксак бир туйғу эканини, чин юракдан севиш инсон учун фазилат эканини,

лекин ҳар гулнинг ўз очилиш вақти борлигини ҳамда муҳаббат бировда эрта, бировда кеч бошланишини аста тушунтир. Натижасини кейинроқ, якка ўзимга айтарсан! — деб дашном берган эди Тўрабой.

Кейин нима бўлган эди? Айтмоқчи, Матжон оғанинг ўзиям бир сафар келиб: “Тўрабой иним, қиз боланинг йўриғи бошқа экан, Зебога ўқишни қўйдириб, янгангнинг ёнига, совхозга ишга ўтказсамми?” — деб маслаҳат солган эди-я. Оқибат бундай бўлиши кимнинг тушига кирибди дейсиз? Ё тавба...

Тўртинчи чоракнинг охирида пахта ўтоғи бошланиб кетгач, Зебо мактабдан қадамини бутунлай узди, ана энди, оқибати...

У саҳармардондан отни эгарлаб, районга жўнамоқчи бўлди. Эрталаб боради-да, прокурорга ҳамма гапни оқизмай-томизмай айтади. Сўнг, тўғри райкомга қиради, арзини тингласа тинглагани, тингламаса, аканг қарағай, “ҳайё-ҳуйт” деб, Нукусга жўнайди. Нукусдагилар Товбоевнинг икки оёғини бир этикка тикади... Уйлари шу ерга етганда, у сакраб ўрнидан турди-да, деразадан ташқарига қаради: тонг оқариб қолибди. Шошилиб, чала-чулпа кийинаётганда хотини уйғонди:

— Қаёққа, азонда?

— Районга бориб келмасам...

— Районлайдиган бўлсангиз, Назарга пахталик опкелинг, бир-икки ойдан сўнг совуқ тушади. Айтганча, бозордан бир кило-ярим кило узум-пузум ҳам олинг, танглайимиз қуриб, тоза ўладиган бўлди-ку...

— Қизиксан-да, хотин, мен бозорга бориб ўтираманми?

— Ўзи бутун бозор бўлса, бозордан бошқа яна қаёққа бормоқчисиз?

— Нима?

— Районда бозор куни сизга бировнинг кўзи учиб турибдими? Борсангиз, бозорлаб қайтасиз-да?

Тўрабой шошилиб кийинди-ю, шошилмай ечинди. Эрининг нияти тўсатдан ўзгарганига ҳайрон бўлган хотини, оҳиста ўрнидан туриб, керосинкага чой қўйди. Унинг тун бўйи уйқуси қочиб, у ёғида бу ёғига ағдарилиб чиққанини сезган эди. Ўзиям ухлагани йўқ, лекин нима гап, деб сўрагани билан эри бари бир ичидагини айтмайди. У Тўрабойнинг азалдан кўчадаги гапни уйга опкелмайдиган одатини яхши биларди.

Эрталабки чойга Мутгилла келди... Келиши билан тўрга ўта солиб, ҳол-аҳвол сўрашмасдан гапга тушиб кетди.

— Тўрабой, опам мени хўроз қичқирмасдан сента юборди, — деди у, памил чойдан “хўрр” этказиб ҳўшлаб. — “Бориб аскар болага айт, мактабнинг томига босиладиган оқбошлар қовжираб қопти, агар болаларни бу йил янги иморатга киргизиш умиди бўлса, одамларни шу бугуноқ ҳашарга чақирсин”, — деди.

— Овулни кеча кечкурун айтиб чиқиш керак эди, — деди Тўрабой унинг гапига пинагини ҳам бузмай.

— Ҳозир айтганда нима қилади? — эътироз билдирди Мутгилла, — қайтага, бутун бозорлаб келишга одамларга бригадир рухсат бермайди.

— Бўлмаса, одамлар ўтоққа чиқса керак-да?

— Ўтоқнинг тутаганига анча бўлди. Тунов куни, Жалимбетнинг садақасида одамлар учинчи ўтоқниям тутатиб келдик, дейишгаётган эди...

— Ҳа, майли, ҳашарга айтиб кўрайлик-чи, келса келар, келмаса иложимиз қанча? — деди Тўрабой. — Сен овулни қибла тарафидан бошлаб айтиб чиқ, мен бу ёғини мактабга бораётиб, йўл-йўлакай айтиб ўтаман. Қани, бўлмаса тезроқ қимирла.

— Мунча шошилмасанг, ҳеч курса, бир-икки пиёла чой ичиб олай. Уйда опамнинг тўнғиллашларини эшитавериб, чой ичгандай бўлмайман, — деди Мутгилла оғзидаги нонни чала ютиб.

— Тўнғиллашлардан қутулай десанг, опангга келин тушириб бер-да, — деди боядан бери индамай ўтирган Осие.

— Ҳой, бир пиёла чойиням қора нон қилдинг-ов, қурдош, — дея пўнғиллади Мутгилла. — Қаерга бормай, бани юртнинг қайғуси — менинг уйланувим... Турмасам бўлмайдиганга ўхшайди.

У дастурхондаги патирдан ярмини синдириб олиб, оғзига буклаб тикди-да, эшикка йўналди.

Мактаб ҳашарига бор-йўғи тўрт-бешга одам келди. Шундаям иш унумли бўлиб, бир куннинг ўзида иморатнинг томига хашак бостирилди. Ишдан чарчаган одамлар кечкурун Тўрабойниқиди курка шўрвани ичиб бўлишгач, уй-уйларига тарқалдилар. Етти-саккиз нафар ўқитувчилар билан Муптилла кейинги ишнинг маслаҳатига қолди.

— Йигитлар, — деди Тўрабой, — ғайрат қилсак, яна бир ҳафталик юмушимиз қолди. Саломат бўлсак, районнинг август кенгашигача янги иморатни қўлдан чиқарамиз. Шу ваддан, сизларга бир илтимосим бор эди: таътил пайтида ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқариб, бирга ишлашсак...

— Ишлаймиз, — деб уни маъқуллади кўпчилик. Уларнинг орасида фақат Эламас йўқ эди.

... Тўрабой август кенгашига отланаётиб, мактабнинг янги иморатини кўздан кечириб чиқди. Янги нарса ўз номи билан янги-да! Сирти шувоқдан чиқарилмагани билан ичи опшоқ оҳакланиб, парталаригача жой-жойига қўйилган. Узун каридор бошдан-оёқ ёп-ёруғ, фақат синфга кирадиган эшикларгина қорайиб кўринади.

Улар ҳали бўялмаган эди. Муптилла чала-чулпа суртган алифмойнинг ҳиди димоқни ачитади. Деразаларга ҳам ойна солилмаган. Райондан ваъда қилинган ойналар, негадир кечикаётир...

“Нима бўлсаям, болалар янги ўқув йилини янги мактабда бошлайди, — дея ўзига-ўзи пичирлади Тўрабой. — Мабодо август кенгашида менга сўз берилса, бунга одамлар ўз кучи билан қурганини фахр-ифтихор билан айтсам ярашади”.

У отига ирғиб миниб, кунчиқар тарафдаги кўчадан йўрттириб кетди...

* * *

Йилқи деган жонивор, агар эгасининг одатини бир тушуниб олса, ўлгунча унутмайди. Тўрабойга райондан берилган жийрон қашқани илгари ким минганини худо биледи, лекин Кўнғирот йўлига тушиб олгач, кўзингни юмиб, жилловини бўш қўйсанг бас, у ёқ-бу ёққа бурилмасдан, тўппа-тўғри район молия идорасига олиб боради. Ундан кейин РайОНОгача икки қадам йўл. Тўрабой жийрон қашқасининг бу одатини талай марта синаб кўрган, отнинг бурунги эгаси молия вакили бўлса керак, деб ўйлади. Нега деганда, жийрон қашқа унга теккан дастлабки кунлариёқ, шаҳардан чиққан заҳоти ўзича бошини четга буриб, бировларнинг уйи олдидан иркилаб, тўхтаб-тўхтаб ўтар эди. Бу орада бирон суворий дуч келиб қолса, Тўрабой уни таниса-танимаса, бари бир, от албатта пича тўхтаб туради. Собиқ эгасининг дуч келган одам билан узоқ сўзлашувига ўрганган жийрон қашқа Тўрабойга дастлаб анча азоб берди, сўнг бора-бора, унинг ҳам одатига кўниккач, сал чаққонроқ одим ташлайдиган бўлди...

Тўрабой отнинг жилловини ўз эркига қўйиб, яна хаёлга чўмди: “Райком котибининг ҳали газаби босилмаган чиқар? Мактабнинг янги иморати битганини эшитса, балки, сал-пал юмшаб қолар-ов? РайОНО бошлиғининг ҳам феъли ғалати, аввалига қўллаб-қувватлаб туриб, сал жанжал чиқса, бир пас-да яна айниб қолади”. Тагидаги от бир депсиниб тўхтади. Йўлни чангитиб келатган “Победа” уни қувиб ўтди-да, сал нарига бориб тормоз берди. Чанг босилгандан кейин эшиги очилиб, машинадан Товбоев тушди.

— Э-ҳа, Тўрабой, дўстим, азон билан йўл бўлсин? — деб сўради Товбоев гўё икковининг орасида ҳеч гап ўлмагандай. Тўрабой унинг катта бошини кичик қилиб сўрашганига бир зум ҳайрон бўлди-да, отдан ирғиб тушиб қўл олишди.

— Йиғилиш бўладиган эди, шунга бораётганим.

— Мениям бугун мажлис бўлади, деб чақиртирган экан, қандай масала қўрилишини эшитмадингми? — сўради Товбоев сохта илжайиб. Унинг кўла-

рида аллақандай муғомбирлик аломатлари бордек эди. Тўрабой дарҳол сергак тортди.

— Сиз бораётган мажлисда қандай масала кўрилишидан хабарим йўқ. Мен ўқитувчиларнинг август кенгашига бораятман, — деди у директорнинг кўзига тик қараб.

— Август кенгашида, ҳар қалай, бояги юкли қизнинг масаласи кўрилмас, ахир. Уни илмий мудирингта олиб берибсан-ку?

— Нима?

— Матжон бригаднинг қизини, анави Эламас деган илмий мудир бор-ку, ўша бундан икки кун бурун опқочиб кетибди. Чамаси, бундан ҳалиям хабаринг йўқми дейман?

— Уч-тўрт кундан бери Эламаснинг қорасини кўрганим йўқ...

— Нима бўлгандаям, сизларга маза, дўстим! Ўзларингиз ўқитасиз, ўзларингиз тарбиялаб, вояга етказасиз. Шуйтиб, пишган вақтида бандидан яна ўзларингиз узиб қўя қоласиз, — деди Товбоев қоринини чангаллаб қуларкан. — Ҳа, майли, дўстим, ўйин-кулгининг ҳам ози яхши. Сен чўбирингни панароқ жойга боғлаб ке, машинада икковимизгаям жой бор. Қайтишда миниб кетарсан...

Тўрабой бу таклифдан ҳанг-манг бўлиб қолди. “Бу одамнинг қайси гапига ишониш керак? Балки, мени синамоқчидир у?”

— Минган отимни ярим йўлда ташлаб кетолмайман, — деди Тўрабой. — Айтганча, Эламаснинг Зебони опқочганини қаёқдан билдингиз?

— Огайни, биз ер остида илон қимирласа биламиз... — Товбоев кетига аста бурилиб, машинасининг орқа эшигини очди-да, ўрнига ошиқмай ўтирди. Сўнг эшикни қарсиллатиб ёшгач, ойнадан қўлини чиқариб, бармоқларини ликиллатиб хайрлашди...

Тўрабой ҳам жийрон қашқасига миниб, от бошини йўлга тўғрилади-ю, яна хаёлга ботди. Энди унинг хаёлини мактабнинг янги иморати эмас, қўй оғзидан чўп олмаган Эламас билан қайсар феълли Зебо банд этган эди.

“Товбоев бўйингуруқдан оппа-осон қутулиб қолибди, келиб-келиб, бечора Эламаснинг қармоққа илинганига қаранг? Зебо ҳам эс-ҳуши жойида қизга ўхшаб кўринган эди, охир-оқибат, қайсарлиги чўртга қайрилибди-да... Энди, кенгашида ўқитувчиларнинг ахлоқи ҳақида сўз очиладиган бўлса, мактабимизнинг номига яна доғ тушадиганга ўхшайди...”

РайОНОда гиж-гиж одам. Тўрабой отини чорбоққа боғлаб, таниш-билишлари билан саломлашиб, коридорга энди оёқ қўйиши билан нозирга дуч келди.

— О-о-о, Тўрабой Алиевич, сизни қачондан бери кутиб ўтирибмиз. Юринг, бошлиқнинг олдиларига...

У Тўрабойнинг қўлидан бамисоли зўрлаб етаклагандай, РайОНО бошлиғининг кабинетига бошлаб кирди.

Бошлиқ ҳамон ўша-ўша, қовоқ-тумшуги ўзгармаган эди. Лекин, ҳар қалай, унинг Тўрабойга муносабати яхшидай туюлди.

— Аввало, мактабингизнинг янги иморати қутлуғ бўлсин! — деди у Тўрабойнинг қўлини маҳкам қисиб.

— Қутлуғ бўлсинни бориб, янги иморатнинг ичида айтсангиз, ёшулли, — деди Тўрабой кулимсираб.

— Ҳа, энди, у ёғи ҳам қочмас ахир, — деди бошлиқ. — Ҳозир кун тартибда турган асосий масала — сенинг тажрибангни райондаги ҳамма мактабларга кенг жорий этиш. Биз шу вақтгача ўйлашиб, кенгашида сенга сўз беришни ва сўнгги икки йиллик ишларинг ҳақида гапиришингни режаланштириб ўтирган эдик. Лекин, ҳозиргина райкомдан кўнғироқ қилиб, совхозингизнинг директори сўзга чиқишини айтиб қолишди. Шунинг учун, кенгаш тутагач, мактаб раҳбарларини бир жойга йиғиб, сенга бир оз ўйлаб сўз беришга мажбурман. Сабаби, Товбоевнинг ишгирок этиши — август кенгаши-миз учун катта обрў, фақат икковингиз бир-бирингизни такрорлаб қўйма-сангиз, деб қўрқаман...

— Унинг нима дейишини билмайман-у, лекин мен айтмоқчи бўлган сўзни у бир умр ҳам такрорлай олмайди, хотиржам бўлинг... — деди Тўрабой. Кен-

гашда сўзга чиқиш Тўрабойнинг етти ухлаб тушига кирмаган эди, бироқ Товбоевнинг тўсатдан пайдо бўлиши унда, “ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир” дегандек, ғалати таассурот уйғотди.

...Минбарда Товбоев:

— Ўртоқлар! Ҳурматли устозлар! Биз улғу доҳийларимиз кўрсатган йўл-йўриқларига оғишмай амал қилганимиз туфайли, ўтган урушда фашистларнинг кулини кўкка совурдик. Ҳозир яқсон бўлган ҳўжалигимизни қайта тиклаш жараёнини бошдан кечираётимиз. Қайта тиклаш даври, ўртоқлар, бу — қайта туғилиш демакдир! Вилоят ва туман партия комитетининг бизга кўрсатган оталарча ғамхўрлиги ҳамда доҳиймиз Сталиннинг доно раҳбарлиги остида экономикамиз янада юксалиб, ривожланмоқда... Мен, ўзим бошқараётган совхоз ҳўжалиги эришган ютуқлар тўғрисида гапириб, сизларнинг қимматли вақтларингизни олмоқчи эмасман. Лекин мени сўзлашга мажбур этган асосий нарса — яъни, ёш авлодга таълим бериш соҳасида қўлга киритган ютуқларимиз хусусида индамай ўтолмайман... Биз ҳар қайсиниси ҳар ёқда жойлашган дарсхоналарни бир ерга жамлаб, катта мактаб қурдик. Жуда қисқа вақт ичида, яъни, икки йилда, ёзги таътилда, одамларнинг қўли ўтоқдан бўшаган пайтларда ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқариб, янги данғиллама иморат тикладик. Мен шу ўринда бир ҳақиқатни айтиб ўтишни жуда-жуда истардим: бу ишнинг ташаббускори ва жонкуяри Қоратеренгдаги мактаб директори ўртоқ Алиевдир. Бу одам ҳозир орантизда ўтирибди (Тўрабойни танийдиганлар унга бурилиб қараб, қарсақ чалиб юборишди). Мана шу серғайрат, меҳнаткаш йигитнинг ташаббуси билан овулда ўн уч хонали иморат қад кўтарди. Мен районимиздаги мавжуд колхоз ва совхоз раҳбарларини ёш авлодни тарбиялашда ғоят аҳамиятли бўлган шу ташаббусни қўллаб-қувватлашга чақираман! Совхозимиздаги илғор ишчиларнинг ўз кучи ҳамда ҳўжалик маъмуриятининг қўллаб-қувватлаши туфайли амалга оширилган бу ташаббусга истиқболимиз эгалари — ёш авлодга ғамхўрликнинг ёрқин намунаси сифатида эътибор беришларингизни илтимос қиламан ва барчангизни келажакда шундай мактаблар қуришга даъват этаман...

Гулдурос қарсақлар садосидан Тўрабойнинг боши айланиб кетди. Йўқ, мақтовлардан эмас, аксинча, бировнинг ишини усталик билан ўз номига боғлаб юборган Товбоевнинг орсизлигидан унинг боши айланмоқда эди. Президиумдагиларнинг бири бўлмаса бошқаси, бу сўзларнинг ёлғонлигини билар, деган умидда маърузачига савол бермоқчи эди, лекин ўйлаб туриб, кўтарган қўлини яна пастга туширди. Ғала-ғовур босилгандан сўнг, Товбоев яна сўзлашда давом этди:

— Фақат таълим-тарбия соҳасидаги юмушлар ҳамда совхозимизнинг бошқа йирик қурилишларида эришган ютуқларимизни санаб ўтиш билан кифоялансак, мақтанчоқлик бўлур эди. Доҳийларимиз бизга доимо танқид ва ўз-ўзини танқид принципига амал қилиб яшашни ўргатган. Шу сабабли, оз бўлса-да, йўл қўйган баъзи камчиликларимизга ҳам қисман тўхталиб ўтмоқчиман. Бу, биринчидан, мактаблардаги ахлоқ масаласи, иккинчидан, таълим-тарбия учун давлат томонидан ажратилган йирик пул маблағларига дахлдор муаммолардир. Диққатингизни қуйида биргина мисолга жалб этмоқчиман: мен ҳозиргина мактаб ўтган Қоратеренгдаги мактабни олайлик. Мазкур мактабда олиб борилаётган таълим-тарбия усуллари бутунги кун талабларига жавоб бермайди. Хабарларингиз бўлса керак, шу мактабнинг илмий бўлим мудири еттинчи синфда ўқийдиган қизга, яъни ўз ўқувчисига уйланибди... Ўртоқлар, мен коммунист сифатида ахлоққа зид бундай ҳодисага мутлақо қаршиман... Иккинчидан, мазкур мактабнинг янги биносига райиҷроком томонидан катта маблағ ажратилган эди. Бу маблағ қандай ва қаерга сарфланганини, балки мактаб директори Алиев яшироқ билар, лекин янги иморатнинг фақат совхоз ишчиларининг қўл кучи билан тикланганини мен ҳам яхши биламан... РайОНО бошлиғи дирекциясининг бундай иш услубига панжа орасидан қарашга барҳам бермоғи лозим...

Товбоев гулдурос қарсақлар остида гавдасини ғоз тутган кўйи минбардан тушди.

Мажлис раиси қўшимча сўз сўраган Тўрабойни силтаб ташлади.

— Ўртоқлар! — дея хитоб қилди у залга қарата. — Кенгашимизда ўн тўққиз нафар одам сўзга ёзилган эди, шундан ўн етти нафари минбарга чиқди. Энди гапиришни хоҳлаган кишига яна сўз бераверадиган бўлсак, йиғилишимиз чўзилиб кетади. Шунинг учун, район партия комитети секретарининг маърузасидан кейин кенгашга яқун яасасак, нима дейсизлар?

Уни ҳамма бир овоздан маъқуллади.

* * *

— Айбланувчи Алиев, ўзингиз бошлиқ мактабнинг еттинчи синф ўқувчиси Матжонова билан жинсий алоқа қилганингизни бўйнингизга оласизми?

— Бўйнимга олмайман.

— У ҳолда, унинг ҳомиладор бўп қолганини ҳам рад этасизми?

— ...

— Матжонованинг мактаб илмий мудирини Эламас Элмуродов билан дон олишганидан хабарингиз бормиди?

— Мен Матжонованинг бошқа киши билан дон олишганини сезган эдим.

— Ким у?

— Совхоз директори Товбоев.

— Далилингиз?

— Оқсоқол икковимизнинг кўз олдимизда онаси қизини сўроққа тутди. Шунда, бу гапни Матжонованинг ўз оғзидан эшитдим.

— Гувоҳлардан сўраймиз. Айбланувчи келтирган далил тўғрими?

Қ и ш л о қ к е н г а ш и н и н г р а и с и: — Нотўғри.

З е б о: — ... (йиғлаб юборади).

С у д ья: — Кўз ёши гувоҳ бўлолмайди.

Қ и з н и н г о н а с и: — Мен онаман, ўз қизимнинг бахтига бефарқ қарай олмайман. Худога минг қатла шукр, ҳозир неварга суйиб ўтирибман. Энди бизни ўз ҳолимизга қўйинг.

Э л а м а с: — Мен Зебога севиб уйланганман. Бола меники. Шунинг учун айбланувчининг далилини мутлақо ёлгон, тухмат, деб ҳисоблайман.

— Сизга савол: аёлингиз билан жинсий алоқа қила бошлаганингизда у неча ёшда эди?

— Ун еттида. Туғилганлик тўғрисида гувоҳномасининг копияси олдингизда турибди.

— Айбланувчи Алиев, сиз мактабда юз берган ва совет таълим-тарбиясига ёт бўлган ишларга бошчилик қилганингизни бўйнингизга оласизми?

— Бўйнимга олмайман.

— Яхши, унда иккинчи масалага ўтамиз: мактаб қурилишига ажратилган маблағ қаерга кетди?

— Уни шу маблағни ажратган одамлардан сўранг!

— Айбланувчи Алиев, сиз бундай қизишманг. Ахир, пулнинг қандай ва қаерга сарфлангани тўғрисидаги ҳужжатта сиз қўл қўйгансиз...

— У менинг қўлим эмас.

— Экспертиза тасдиқлаган далилни рад этиш қийин. Яхшиси, гувоҳлардан сўрай қолайлик.

Қ и ш л о қ к е н г а ш и н и н г р а и с и: — Мактабнинг янги қурилишига ҳамда янги ўқув қуролига етти юз минг сўм ажратилди. Мана, менда ҳамма ҳужжатларнинг нусхаси бор. Уртоқ Алиев мунча пулни қаерга гум қилганини билмадим. Кўрганимиз синфлардаги янги парталар билан столлар, холос...

— Сизга савол, раис сифатида, ажратилган маблағларнинг қандай сарфланаётгани тўғрисида нега вақтида чора кўрмадингиз?

— Менинг мактабдан бошқа ташвишларим ҳам етарли эди. Бундан ташқари, партия ва ҳукуратимиз ёшлар тарбиясига раҳбарлик қилишни ишониб топширган одамга менинг ҳам ишонмаслигим қийин.

Қ и ш л о қ к е н г а ш и н и н г р а и с и: — Дегандай бош ирғаб қўйди.

— Қораловчида қўшимча сўз борми?

П р о к у р о р: — Айбланувчи Алиевнинг халққа келтирган моддий ва маънавий зарари тўла аниқланди. Биз унинг жазоланишини талаб қиламиз...

О қ л о в ч и: — Айбланувчи Алиевнинг юқорида айтиб ўтилган жиноятлари чала текширилган. Унинг ахлоқий жинояти эса, далилланмади. Бундан ташқари, шунча пулнинг еб юборилгани ҳақидаги факт тўғри бўлса, жиноят курсисига унинг ёлғиз ўзи ўтирмаслиги керак эди...

— Айбланувчига охири сўз берилади: қани, нима дейсиз?

— Менинг бошқа гапим йўқ...

ТҲРТИНЧИ БОБ

Амударё бўйлаб шитоб билан сузаётган кема Хўжайлига келиб тўхтаганда, Тўрабойнинг юраги қувончдан алланечук ҳаприқиб кетди. У кемадан тушиб, оёғи қирғоққа текканда ер ҳамон чайқалиб тургандек эди. Шу топда, бирдан нига оёқяланг бўлиб олиб, тўлқинлар шалошлаб урилаётган қирғоқ ёқалаб югургиси келди-ю, аммо ўзининг ҳали синовда экани ёдига тушиб, хув наридаги тутзорга тикилганча чуқур хўрсинди. Бу пайтда, районга кетаётган юк машинаси одамларга лик тўла эди. Ҳайдовчи буюм қолмасин, дегандай икки марта устма-уст сигнал берди, охири бўлмагач, кабинадан бошини чиқариб: “Ҳей, жўра, кетасанми ё қоласанми? Мендан кейин Хўжайлига бошқа мошин бўлмайди!” — деб қичқирди. Тўрабой ҳайдовчининг қаттиқ овозидан дарҳол ўзига келди-ю, югуриб бориб, машинага ўтирди.

... У Хўжайлидан ўзига майда-чуйда совға олди-да, таниш-билишнинг кўзига кўринишдан ийманиб, Қоратеренга пиёда жўнади. Ёғнидаги эски пахталик, бошидаги яғир телпак ва ўсиб кетган қоп-қора соқолда уни бир қарашда таниб олиш маҳол эди. Оралдан ўтган беш йил муддат Тўрабойнинг аввалги новча ва тик қаддини сал буккан эди. У секин майда қадам ташлаб, қош қорайганда овулга етиб борди.

Хув узоқдан баланд тераклар қорайиб кўзга ташланди. Улар орасида жойлашган мактабнинг уч-тўрт деразасидан атрофга ёруғ тушиб турибди. У уйига яма бурилмасдан, тўша-тўғри теракларни оралаб, ўша томонга қараб юрди... Манави толлар мактаб эндигина қурилаётган пайтда экилган ёш ниҳоллар эди, оқ тераклар эса, жуда ўсиб кетибди, у ёруғ тушиб турган деразаларга қараб, узоқдан тахмин қилди: чамаси, кечки ишчи-ёшлар мактаби очилганга ўхшайди, ана, ҳар синфда ўн-ўн бештадан ўқувчи ўтириб, таълим олаёттир. Тўрабой мактаб биносига сиртдан узоқ тикилиб тураркан, чуқур нафас олди-да, уйига боришдан аввал Муптилланикига кириб ўтишни маъқул топди. “Унинг ҳоли нима кечди экан?” — у ўйланиб туриб, ўз хаёлидан ўзи уялиб кетди. “Мунча йил эл-юртдан узоқда Осиёни, Назаржонни соғиниб, юракбағри эзилиб юрса-ю, энди уйга етдим деганда эсига Муптилланинг тушганига қара!”

Нима бўлса ҳам у кампирдан ҳол-аҳвол сўраб ўтай, деган ўйга бордими ёки бу аҳволда тўсатдан уйимга кириб борсам, бола-чақам кўрқиб-негиб юрмасин дедими, ишқилиб, Муптилланикига бурилди.

Уйдаги асосий янгилик — электр лампочкаси эди, у ёғи ўзи кўрган ҳаммашаги қақир-қуқур, даққионусдан қолган буюмлар... Булар майлику-я... Тўрабой уйда Назарни кўриб ҳайратдан лол қолди... Муптилла кўзида филт-филт ёш, уни кучоқлаб ҳол-аҳвол сўрашди, лекин ўгли унга қайрилиб қарамади, ҳатто саломига алик ҳам олмади. Уйда кампир йўқ эди...

Улар дастурхон атрофида сўзсиз-несиз узоқ ўтиришди. Бир пайт Муптилла ияги учиб-қалгираб, киприкларини пирпиратганча йиглаб юборди.

— Етим бўп қолдим-ку, жўражон...

Йигит ёшидан аллақачон ўтган кап-катта одамнинг етимман, деб йиғлага-нига Тўрабойнинг кулгиси қистаса-да, Муптилланинг кўнглини чўкгимаслик учун, сир бой бермади. Назар бир четда оғзига толқон солгандек бошини куйи солиб, жим ўтирар эди. “Майли, кўнглини бўшатиб олсин”, — деди ичига Тўрабой. Муптилла то ўзини босиб олгунча ора-чорада, “тақдир-да, иложимиз қанча”, деб ўртага гап ташлаб турди.

— Қачон қайтиш бўлди? — сўради у, ўртадаги ноқулай жимликни бузиб.

— Икки-уч йилча бўп қолди-ёв... — Муптилла бир хўрсиниб, бурнини тортиб қўйди.

— Имонини берсин... сенинг тўйингни кўролмай кетибди шўрлик. Кампирнинг кўзи тиригида келин тушириб беришинг керак эди.

— Кўл калталик қип қолди-да...

— Бизни уйдагиларнинг аҳволи яхшими? Назар, бу ерга меҳмонга келдингми? — сўради Тўрабой ўғлидан, гапни бошқа ёққа буриб.

— Уйга меҳмон келди, — деди Назар.

— Ким экан у?

— Билмайман...

— Хў-ў, анави совхоз директори бор-ку... — деди Муптилла боланинг гапни оғзидан олиб олиб, — Товбоев деган одам, эсингдами? Уша сен кетгандан кейин беш-олти ой қамалиб чиқди-да, сўнг бизнинг бўлимга бошлиқ бўп келди. Кечкурун отининг бошини ҳовлингизга бургандек бўлган эди, назаримда...

— Унинг нима иши бор экан, бизни уйда?

— Дастлаб, нега ўтоққа чиқмайсан, деб дағдаға қиларди, ҳозир анча босилиб қолган... Фақат ҳар замонда шаҳардан вакил-пакил келганда, боғлаб қорнини тўйғазсанг бас, ишга чиқмаёқ кўяқол, меҳнат ҳақи ёзамиз, деб елканга қоқиб қўяди...

— Нечанчи синфда ўқиясан? — деб сўради Тўрабой, Назарга бурилиб.

— Учинчида.

— Назар яхши ўқийди. Бирга дарс тайёрлашиб, мен ҳам беш-олти ҳарф ўрганиб олдим... — деди Муптилла тиржайиб.

Электр самовар жизиллаганда Муптилла ўрнидан ирғиб туриб, дастурхонга уннади. Чойнак-пиёлани чайқаётиб, ўзича бидирларди:

— Ҳой, мина илиқтир дегани тоза жоннинг роҳати экан, иккита сим тортсанг бас, ўтин тутатишдан қутулиб қўя қоласан...

— Овулда яна қандай янгиликлар бор?

— Овулкенгаш булгур терламадан ўлди. Ҳалиги Эламас деган бола бор-ку, бир-икки йил қораси ўчиб кетган эди, сўнг кела солиб, мактабга директор бўлди. Менга завхоз бўп ишламайсанми, деган эди, “билганим беш ҳарф, амалингни нима кераги бор?” деб унамадим. Ҳозир мактабда қоровулман, кўшотар милтиқ бериб қўйибди. Уни қандай ўқлашни билмасам ҳам, бирор нотаниш одам яқинлашдимми, милтиқнинг қулоғини бир чирсиллатиб қўйиб, “қўлингни кўтар, яқинлашсанг — отаман”, десам тамом, олди-ортига қарамай қочади. Бир куни Нукусдан келган комиссияни ҳам танимасдан, милтиқнинг қулоғини орқага қайириб, қарсиллатиб қўйиб юборганман... Лекин, эртасига Эламасдан гап эшитдим. У, “бундан кейин мактабга бўйнига галстук таққан киши келса, милтиқингни ўқталма”, деб роса адабимни берди...

— Товбоев бизнинг уйга тез-тез келиб турадими?

— Тез-пезини билмадим, мина Назардан сўрамасанг...

— Оға, — деди Назар бошини қуйи солиб, — уйга меҳмон келса, опам мени дарсингни тайёрлаб ке, деб шу ёққа жўнатади.

— Ҳмм, Эламас биратўла кўчиб келдимми?

— Мактабнинг устахонасини бўшатиб олди, бир қиз, икки ўғли бор. Келинчаги, ҳалиги Матжон бор-ку, шунинг ўзларинг ўқитган қизи-да...

— Хўп, яхши, мен уй томондан бир хабар олиб келай... Назар, сен шу ерда ўтира тур, келиб олиб кетарман...

Тўрабой ўрнидан туриб, Муптилланинг чойга ҳарчанд қистаганига қарамасдан, уйига йўл олди.

... Чамаси, ярим соатлардан кейин, аввалига эркак кишининг қаттиқ бақирган овози эшитилиб, сўнг Осиёнинг уйни бошига кўтарган фарёди зим-зиё тун қўйнига таралди...

* * *

— Ўртоқ прокурор, мени қамоққа олинг, одам ўлдириб келдим...

Район прокурорининг бугунги иш куни юпунгина кийинган, соқоли ўсган одамнинг шу сўзлари билан бошланди. У рўпарасида тик турган кишининг кўзларига синовчан боқар экан, унинг гапига ишонқирамай:

- Сиз, кимсиз ўзи? — деб сўради.
- Тўрабой Алиев, Қоратеренгдан...
- Кимни ўлдирдингиз?
- Совхознинг собиқ директори — Товбоевни...
- Нима учун?
- Бундан беш йил бурун ноҳаддан тўхмат қилиб, мени қаматтиргани учун, турмадан бўшаб, кеча уйга борсам, хотиним билан кучоқлашиб ётгани учун...
- Одам ўлдирганингизни нима билан далиллайсиз?
- Мана... — Тўрабой столнинг устига пўстакнинг жунидай бир парча кокил билан, дудама пичоқ қўйди.

Прокурор пичоқни қўлига олиб, у ёқ-бу ёғини айлантириб қўздан кечирди. Лекин анави нарсага кўз остидан бир қаради-ю, бироқ қўлини теккизмади. Сўнг, бирдан трубкага ёпишди.

— Менга ички ишлар бўлими бошлиғини уланг... Алло, алло, ўртоқ Нишонов, мен прокурор Калоновман. Олдимда ашаддий жиноятчи ўтирибди, тезда конвой юборинг, санкцияга ҳозир қўл қўйиб бераман... Қанақа жиноятчи? Қоратеренгдан?.. Ҳа, ҳа... худди ўзи... Товбоевни ўлдирган... ҳа... ўз оёғи билан келди... ҳа... жиноятини тўла бўйнига олаётир. Тезроқ конвой юборинг.

Прокурор трубкани жойига қўйиб, яна Тўрабойга синчиклаб разм солди, сўнг котибини чақириб, ҳозирча ичкарига ҳеч кимни қўймасликни топширди. У стол устида ҳурпайиб турган бир тутам кокила кўз қирини ташлаб:

— Сиз уни ўлдирганингиз камлик қилгандай, нега сочидан кесиб олдингиз? Бунинг жазоси нима бўлишини биласизми, ўзи? — деб сўради.

— Биламан.

— Билсангиз, жасадни хўрлаганлар учун энг олий жазо берилади.

— Мен бу ерга унинг бошини олиб келишим ҳам мумкин эди. Бироқ, кўтариб юришдан жиркандим. У одам сифатида боши елкасида туришга балки сазовордир, лекин эркак сифатида, у бош терисини шилиб олишга лойиқ иш қилди... Буни ўч олиш десангиз ҳам, қасддан одам ўлдириш десангиз ҳам, ихтиёр сизда... Мен одамгарчилик юзасидан виждоним буюрган ишни бажариб, инсон деган муқаддас номга лойиқ махлуқнинг бош терисини олиб келдим.

— Олиб кетинг! — қичқирди прокурор, эшикдан кириб келган соқчига.

БЕШИНЧИ БОБ

Овулда Қодир лампамойдан қарз бўлмаган одам йўқ эди. У дастлаб дўкон очганда, насияга ун, қанд-қурс, чой-пойга ўхшаган нарсаларни бериб ойликдан тўларсан, деб дафтарига ёзиб қўяр, сўнг пулини шу одамнинг номига икки-уч ҳисса қўшиб, қайта ҳисоблаб чиқарди. Бултур бир кило чой олиб, ҳақини қишқи даромаддан тўласанг ҳам, баҳоргача яна ярим кило чой қарзинг дафтардан ўчмай тураверарди. Агар, шу орада ёғинг тугаса, аввал эски қарзингни тўлатади, аксинча, сенга ёғ ҳам, чой ҳам йўқ... Ўша йиллари Қоратеренгда Қодирнинг обрўси бағоят катта эди. Совхоздан кассир келсаям, бригадирнинг уйига бормасдан, от бошини аввал дўкончининг ҳовлисига бурарди. Қодир иккови товук шўрвани олдиларига қўйиб олиб, одамларга маош тарқатарди. Кассир рўйхатга мук тушганича пул санаб бераверади, ёнида ўтирган Қодир чўт қоқиб, кассир узатган пулларни қайтадан санаб кўради-да, одамларнинг насясини чегириб ташлаб, қолганини қўлига узатади. Кўпинча, маошга борган баъзиларнинг қўлига сариқ чақа ҳам тегмай, қайтага, фалон сўм қарз бўлиб қолаверар эди. Овул одамлари дўкондан насияга мол олиб ўрганиб кетгани сабабли бора-бора совхоздан кассир келди, деб эшитса ҳам ҳеч ким маошга бормасди. Мана, Қодирнинг дўкондан бўшаганига, етти-саккиз йилдан ошди. Эндиликда, ҳамма насияга олган қарзларидан қутулиб, ҳатто, Қодирнинг қачонлардир дўкон очгани ҳам одамларнинг хотирасидан унутила бошлаган эди... Шунга қарамасдан, ё тавба, Муптиланинг бўйнида яна юз сўм қарз қолган бўлиб чиқди.

Муптилла ёлғиз бошли хўжалигини кейинги вақтларда анча тиклаб олган

эди. У икки хонали уй қуриб, овулга электр келган бўлса-да, дўкондан “Ро-дина” деган батареяли радиоприёмник опкелди. Назар иккови уни меҳмонхонанинг тўрига ўрнатди. “Менга Нукусдан гапирадиган жойини кўрсатсанг бўлди, айтганча, туркманча куйларниям мириқиб эшитса бўлади, шунга тўғри-лаб бер”, деди у Назарга. Бугун Нукусдан эшиттириляётган концертни тинг-лаб ўтириб, энди чойга уннайман деганда, тўсатдан уйга Қодир кириб келди. У хонага апил-тапил кўз югуртириб чиққач, Муптиллани янги жой билан табриклаган бўлди.

— Сенга қара-ю, қутлуғ бўлсинни сал эртароқ келиб айтмайсанми, жўра, жойни тиклаганимгаям, икки йилдан ошди-ёв, — деди Муптилла кулимси-раб.

— Яхши ниятнинг эрта-кечи йўқ, — деди Қодир лампамой ёнбошлаб ва дастурхонга яқинроқ сурилиб, — анави ёстиқдан ташла.

Муптилла бир жуфт ёстиқ олиб, унинг ёнига қўйди. Уйига Назардан бошқа одам келса, шошиб қоладиган одати бор эди. Чой-пой учун-ку, электр чой-накни қўйиб юборса, олам-гулистон, лекин уйга келган меҳмон билан нима ҳақда сўзлашади, чойдан кейин олдига нима қўяди? Лекин, бир сафар Қо-дир лампамой чойдан тез-тез хўшларкан, ўзи гап бошлади:

— Эй, Муптилла, мен эски қарзимни қистаб келдим.

— Ҳа, нега, қандай қарз? — ажабланди Муптилла.

— Бир эслаб кўр, овулда дўкон очганимда кампирми ё сенми, ҳозир аниқ айтолмайман, юз сўмга духоба олган экансизлар. Яқинда, ҳисоб дафтаримни варақлаб ўтириб, ўша унутилиб кетган қарзга кўзим тушди. Шунини эсингга солай, деб кеп турганим...

Муптилла узоқ ўйлаб кўрди, лекин Қодирдан қачон қарзга духоба олганини сира ёдига туширолмади.

— Қодир, мен қанча ўйлаб кўрсам ҳам, духоба-пухоба деган нарса эсимда йўқ. Хўп, майли, олган бўла қолай, бироқ, духобанинг менга нима кераги бор ўзи? Тагин ким билади, опам шўрлик, менга янги кўрпа-тўшак қилмоқ-чи бўлиб юривди... қайдам, уям олмагандир-ов?

— Олмаган бўлса, манави қоғозга қандай тушган? Олишни керак. Бечора опанг, сени деб не азоблар чекмади? Яна бир марта яхшилаб ўйла, албатта олган бўлиши керак...

Муптилла кўзини юмиб, яна узоқ ўйга толди.

— Опам шўрлик, илоё жойи жаннатда бўлсин, агар ростдан олган бўлса, духобаси манави сандиқда туриши керак эди. Духоба кўрпага келсак, агар бировларнинг уйида кўзим тушмаса, сира мангайимизга битмаган нарса-ку?

— Шуниям ўйлаб кўр, Муптилла, яна ўйла. Ахир, қарзнинг бу дунёда бўлмаса, у дунёда сўрови бор.

Муптилла онасининг духоба олмаганига ишончи комилдек эди, лекин фарзандлик бурчини ўташ ҳисси унинг миясида шунчалар қаттиқ ўрнашиб қолган эдики, қарзи бўлса-бўлмаса, Қодирга бошқа гап қайтармасдан, “яхши, тўлайман”, деди-да-қўйди. Ахир, у онасини ерга топшираётиб, кўпчиликка ваъда берган эди-да.

— Менга, ҳозир пулнинг кераги йўқ, — деди Қодир лампамой, ҳар бир сўзини салмоқлаб, — уйдаги қўй-эчкиларнинг қишги озиғи яқин орада ту-гайдиганга ўхшайди. Шунга тахминан минг боғлар атрофида пичан ўриб бер-санг, бечора онанг ҳам у дунёи-бу дунё сендан рози бўлар эди. Мен ҳам сен билан биратўла орани очиқ қилардим...

Муптилланинг сандиқда асраб қўйган пули юз сўмга етар-етмас эди. Шу-нинг учун, Қодирнинг пичан билан қарзингни ўтай қол, деган гапи унга маъкул тушди.

— Худо хоҳласа, минг боғни ўн кун ичида ўриб ташларман, лекин брига-дирдан ружат сўраб берасан... яна аввалги раисга ўхшаб, энди ўриб бўлдим, деганда совхознинг ҳисобига ўтказиб юбормасин, — деди Муптилла кўзлари жовдираб.

Қодир кетгандан кейин, у чалқанча ётиб, онасининг кўзи тириклигидаги олиш-беришларини бирма-бир хаёлидан ўтказа бошлади. Кампир қачонлардир касал бўлгани, шунда ўзи Туркманистонга табиб излаб кетгани, дорига эл-

лик сўм етмай, Турди деган чолдан олган қарзи ёдига тушди-ю, ичидан эзилиб, бир қисим бўлиб қолди. Ушанда у, “ота, худо хоҳласа, қарзимни қовун пишиғидан қолдирмай опкеб бераман”, деган эди-ку? Воҳ, аттанг-эй! Шундан бери мана ўн беш марта қовун пишибди, демак, орадан ўн олти йил ўтиб кетибди-я? Нега энди кўрпасини сотсаям, лафзида туриб, вақтида чолга қарзини бермади?

Мупгилла роса бош қотириб кўрди, лекин нима учун сўзининг устидан чиқолмаганига сира ақли етмади. Балки, қўли калталик қилгандир, балки табибдан олган дориси дардга шифо бўлмагандан кейин ундан хафа бўлиб, атай бермагандир? Лекин, баҳонаям эви билан-да! У Турди огадан ялина-ялина зўрға қарз олган эди. Хўш, шундай экан, унда нега лафзида турмади? Эркак кишининг иши эмас бу!

У хаёлидан ўтган фикрлардан мияси ғовлаб, нима қилишини билмай турганда, эшик гижирлаб очилиб, ичкарига Назар кириб келди.

— Мупгилла ога, уйда экансиз-ку, сизни излайвериб, мактабда мен кирмаган тепшиқ қолмади. Тезроқ юринг, директор чақираётир...

— Директор мени пишириб ермикан?

— Мактабга комиссия келадиганга ўхшайди. Ҳовли-повлини супуриб-сидиришга ёрдам берсин, дейди.

— Яхши, супуриш бўлса қочмас, лекин мен ҳозир боролмайман, Назар. Эсимга эски қарзларим тушиб, каллам ғовлаб турибди.

Назар ўз тенгдошларидан анча новча эди, бўйига қараб, унинг тўққизинчи синфда ўқиётганига ҳеч ким ишонмасди. Отаси дом-дараксиз кетгандан кейин, то эси кирганча оилада эрка ўсди. Оқ-қоранинг фарқини ажрата бошлагач, отасига тортди, қизикқон, қайсар бўлиб қолди. У онаси тўғрисида овулда ҳар хил миш-мишлар тарқаганини ҳам, отасига садоқатли аёл бўла олмаганини ҳам ичида сезиб юрди. Лекин, ҳар қалай, Осиёдан бошқа аёл унга оналик қилолмаслигини ҳам тушунар эди. Одамлар Осиё тўғрисида Назарнинг олдида гапирмасди, албатта. У бор ҳақиқатни фақат Мупгилладан эшитарди. Мупгилла эса, сал нарсага юрак-бағри эзилаверадиган, дилидагини очик-ошкор айтaveraдиган одам...

— Назар, мен комиссиянинг олдида чиқолмайман, — деди Мупгилла шифтга тикилиб, — боя Қодир лампамой қарзини қистаб келди. Опам ундан духоба олган экан.

— Энам дўкондан қарзга духоба олган эканми? — сўради Назар, анг-танг бўлиб.

— Ҳа-да, Лампамой дўкон очган йили, балки бирон нарсага керак бўлса, олган чиқар...

— Э-э, унда қарзингни Қодирга эмас, дўконга обориб топширишинг керак-ку?

— Йўғ-а, қўйсанг-чи, нималар деяпсан ўзи. Ахир, опам молни Қодирдан олган-ку, мен ҳам уни ўз эгасига топширишим керак-да. Опам шўрлик ҳамиша айтган сўзининг устидан чиқадиган аёл эди.

— Мупгилла ога, бу гапларни ҳозирча қўя турайлик, директор бақириб-чақириб юрмасин тагин...

— Ҳозир директор калламни кесиб ташласаям бормайман, эски қарзларим эсимга тушиб, ичимни ит таталаётир. Ху, эсингдами, опам касал бўлганда дорига ақчам етмай, Турди деган туркмандан эллик сўм олганимни айтгандим. Ҳозирнинг ўзидаёқ эшагимга тўқим ураман-у, Қўнага жўнайман. Уйда саксон сўмча пулим бор, агар Турди огадан олган қарзимни узмасам, уйкум келмайди.

Назар Мупгилланинг табибга боргани, уч-тўрт кунлаб бедарак кетгани, у дори опкелганича онаси соғайиб қолгани ҳақида талай марта эшитган эди. Ҳатто, Мупгилланинг табиб билан қандай сўзлашгани, чолдан қандай қилиб қарз олганигача унинг ўз оғзидан чиққан “ўтирик”лар туфайли хотирасида ҳамон муҳрланиб турибди. Бироқ, қўй оғзидан чўп олмайдиган одамнинг шу топда бирдан тўнини тескари кийиб олганига ҳайрон бўлди... Мабодо бирор гап бўлса, директорнинг олдида ўзини-ўзи ҳимоя қилолмаслигини билгани сабабли, унинг аҳволига ачинди. Назар, алдаб бўлса-да, Мупгиллани олиб кетишга уринди:

— Муптилла оға, сиз Турди деган одамдан қачон эллик сўм олган эдингиз?

— Менимча, — деди Муптилла бошини қашиб, — уруш тутагандан кейинги йили эди-ёв. Мана, рошпа-роса ўн олти йил бўпти. Ҳозир Турди оғани кўрсам-да, танишим қийин, балки у, тавба деб гапирайку-я, йўлимга қарай-қарай, нариги дунёга кетган чиқар. Агар ўзини тополмасам, яқин-пақинларини суриштириб кўраман, ишқилиб, шу қарздан қутулмагунча, тинч ухлаёлмайман...

— Сиз фақат эллик сўм олгансизми?

— Ҳа, эллик сўм...

— Менга қаранг, Муптилла оға, сиз қарз олгандан бери икки марта пул алмашди. Уша эллик сўмингиз ҳозир эллик тийинга тўғри келади. Ҳўш, ўзингиз ўйланг, энди қайси юз билан... эллик тийин учун...

— Қарзнинг катта-кичиги, кўп-ози бўлмайди, Назар! — хитоб қилди Муптилла қизишиб. — Кулоғинга куйиб ол: қарз пул билан эмас, одамгарчилик билан ўлчанади. Одамгарчиликни эса, соф олгингаям сотиб ололмайсан... Директорга бориб айт: “Муптилла одамгарчилик касалига йўлиқибди, шунинг дорисини излаб кетди”, де, тушундингми? Ана, энди тошингни теравер...

Назар йўлда ўйланиб келаётиб, ҳар куни ўзи мактабга борадиган сўқмоқдан ортига гирра қайрилди-да, уйига жўнади. Унинг назарида, директорга айтадиган на бир тайинли гапи, на гина-кудурати бор эди...

ОЛТИНЧИ БОБ

Осиё эри оғир жазо олиб кетгандан бери одамларнинг юзига қараёлмасди. Умид билан бир ёстиққа бош қўйган одамнинг кўзига чўп солгани, солгандаям, Тўрабойни тухмат балосига учратиб, қаматиб юборган совхоз директори билан дон олишгани ҳаммага аён эди. Бир ҳисобда, муҳаббат ва садоқат тимсоли ҳисобланмиш аёл зотининг қалбини ҳам тушунмоқ ва унга кулоқ солмоқ керак. Ўтгиз ёшида бева қолиб, бундан бу ёғига болаларимнинг бахтини берсин, деб муштдай норасиданинг юзига тикилиб ўтиргани билан, кўнгил курғур, онда-сонда эркак зотининг кучоғини ғойибона қўмсаб туради-да, зангар!

Боласи кичкиналигида Товбоевнинг уларникида тез-тез “меҳмон” бўлиб туриши Осиёни деярли ташвишга солмасди. Эндиликда, Назар эр етиб, оққорани таний бошлагандан бери боласидан ийманадиган бўлди. Эҳ-ҳа, кўчага ял-ял ёниб чиққанда қайси эркак унинг ортидан ютиниб қараб қолмайди, дейсиз? Овулда кимлар Осиёга хушомад қилмайди, ҳар куни эшигидан кимлар термулиб ўтмайди?..

Ҳозир Осиё ўғлининг юзига тик қараёлмайди. Нега деганда, Назар улғайган сари Тўрабойга ўхшаб бормоқда эди...

Осиё Товбоевни хотирлай бошлади... У аёлни “кўндиришпа” роса икки йил уринган эди. Охири, баданга йўлиққан ёмон дард каби, унинг руҳини батамом бўйсундириб тинчиди. У Осиёга совхоз номидан курортга бепул путёвка бериб, орадан ўн кун ўтмасдан ортидан ўзи ҳам етиб борди... Сўнг, бора-бора, Товбоевнинг кучоғини аёлнинг ўзи қўмсайдиган бўлди.

Осиё ўзи ҳақида ўйлай бошлади... Ҳозир у ҳаётнинг энг лаззатли ва бахтли онларини тотадиган ўтгиз тўрт ёшида. Лекин, қани ўша бахт? Ўша лаззатли онлар қани? Кўз ўнгида беихтиёр Қодир лампамой жонланди... Тўй-маъракаларда қиладиган ҳазил-хузулини айтмаганда, Қодирнинг маънодор кўз қарашлари унинг етти бўғинини бўшаштириб юборарди. Бундай пайтларда, Осиёнинг юраккинаси ўйнаб, баданлари пир-пир уча бошларди. Хайрият, бир яхши томони шундаки, Қодир унинг оstonасига яқин йўламасди...

Бир куни уйда чироқ ёғи туғаб, Осиё Қодирнинг олдига бидонларини кўтариб боришга мажбур бўлди. Назар мактабда эди. Қодир каталакдай жойда ўтириб, қоюзга нималарнидир ёзаётган экан. Каттакон цистерна қошида тариллаб, кулоқни батанг қилаётган трактор бакига икки йигит челақлаб керосин куймоқда.

— Опкелинг, янга, идишингизни, — деди йигитлардан бири Осиёга муғамбирона кўз қисиб, — ўзимизнинг ҳисобдан тўлғазиб берамиз.

— Аввал тракторни эпласангиз-чи, қаранг, ўзиям ўчиб қолай деб турибди, — деди Осиё ва Қодирнинг каталакдай будкаси томон бурилди.

Аёлнинг тovuшини эшитган Қодир туйнукчадан бошини чиқариб, Осиёга ҳазиллашаётган тракторчига қараб бақирди:

— Ҳей, болалар, тўкмай куйинглар...

Ичкарига кириб келган Осиё билан куюқ саломлашиб, уй ичи, бола-чақаларининг ҳол-аҳволини сўради.

— Ҳозир, болалар тир-тирини опкетсин, сўнг идишингни тўлғазиб бераман, — деди Қодир Осиёга ўзи ўтирган курсини узатаркан. — Айтганча, Назарни юборсанг ҳам бўларди-ку, шунча йўлга овора...

— Керакли нарсанинг овораси борми, қурдош, — деди Осиё Қодирнинг гапини бўлиб, — Назар ўқишда эди, бўлмаса, у менга идиш ушлатадимми...

Қодир чуқур хўрсиниб, бошини қуйи солган қўйи уйга толди. Осиё тракторчиларнинг ҳаракатини шунчаки эрмак учун кузатаётгани билан, Қодирдан сўз кутган эди. Унинг оғзига толқон солгандай жим ўтирганини кўриб, ўзи гап бошлади:

— Ҳа, бирдан шалпайиб қолдинг, қурдош?

— Эй, сўрама, — дея ух тортди Қодир, — хотиним касал, болаларнинг ҳаммаси қиз бўлса, дардимни кимга айтаман?

— Сора ётиб қолдимми?

— Шўрлик зўрға судралиб юрган эди, мана, икки кундан бери кўрпачушак қилиб олди.

— Райондаги дўхтирларга кўрсатсанг бўлмайдимми? — сўради Осиё пешонасини тириштириб.

— Кўрсатдим, дўхтирларнинг қўлидан келадиган касал эмас бу. Сорани ташқарига чиқариб юбориб, ўзим билан алоҳида гаплашди. “Ога, янгамнинг умрини нари борса бир йилга узайтириш мумкин, ундан кўпга медицинанинг кучи етмайди, сал кечроқ опкелсиз. Ҳозир Нукусга қоғоз ёзиб берамиз, бир-икки ой ётиб чиқади”, — дейишди дўхтирлар.

— Бўлмаса, Нукусга нега обормадинг?

— Райондаги дўхтирлар текшириб кўргунча, орадан бир ҳафта ўтиб кетиб, Сора баттар оғирлашиб қолди. “Тинкам қуриб бораётир, қизларимнинг қўлидан бир чой ичиб терласам, ўзи шифо берса, балки тузалиб кетарман, уйга борайлик, деб туриб олди. Кейин уйга қайтдик. Уйда сал-пал мадорга киргандек бўлувди, кечаги ҳафта оғирлашиб, тўшакка миҳланди-қолди.

— Нима касал дейишди дўхтирлар?

— Қилгомоқ.

— Ҳмм, — деди Осиё юракдан куюниб, — умри узоқ бўлса, балки соғайиб кетар...

— Осон эмас, — деди Қодир, — ҳаммадан баттар, менга қийин. Сора икковимиз эндигиси ўғил бўлар, деб умид қила-қила, мана, етти қизли бўлдик. Энди, ёш ўтганда, ўрнингни босадиган одамнинг йўқлиги тоза билинар экан.

— Ўғилнинг ўрнини босадиган қизлар ҳам бўлади, қурдош, кўпам нолийверма, — деди Осиё насиҳат қилган бўлиб.

— Қиз ўз номи билан қиз-да. Ўтин ёролмаса, молга кучи етмаса, қиз боланинг қўлидан келадиган — кир ювиш билан овқат пишириш. Ҳатто, қаттиқ аччиғинг чиққан пайтларда авлод-ажлодини қолдирмасдан, роҳатланиб сўқиниш учун ҳам ўғил болани армон қиларкансан... Қизнинг буй етганиям ота-онага бир ташвиш экан, буни бошимизга тушгандан кейингина билиямиз.

Қодир бир оз тин олиб, туйнукчадан ташқарига қаради-да, гуриллаб турган тракторини тозалаётган йигитларга бақириб берди:

— Ҳей, жуворнамак қотурлар, тракторни ювиб-тозалайдиган бошқа жой куридимми? Қани, саланглайвермай жуналаринг бу ердан!

— Ҳозир, ога, ҳозир, — дейишди йигитлар тракторга апил-тапил чиқишар экан. Гуриллаган овоз узоқлашганча Қодир унсиз ўтирди. Орага чўккан жимликни Осиё бузди:

— Кўпам ўйланаверма, қурдош. Ҳали замон Сорахон ҳам оёққа туриб кетар, худо хоҳласа, ўғилли ҳам бўларсан.

— Шундайку-я, кўнглимни бир бўшатай, деб айтаяпман бу гапларни сенга. Қурдошим бўлганидан кейин, дардимни сенга ёрмасам, кимга ёрай.. Ўзинг ҳам, онда-сонда тўй-маъракада бўлмаса, сира кўринмайсан. Тўрабой борида уйга келаберар эдинг, энди қадамнингни бутунлай уздинг-қўйдинг.

— Омонлик бўп турса, борамиз ҳали. Хўп, мен кўп ўтириб қолдим, “элакка чиққан хотиннинг эллик оғиз гапи бор”, дегандай, қайтай энди...

— Сенинг манави бидонларни кўтариб кетувинг қийин, ҳозирча мой тўлдираверай-чи, йўлдан биров ўтиб қолар...

Қодир идишларни қўлига олиб, ташқарига чиққанда, орқасидан келаётган Осиё унинг қадлу қомагига зимдан назар ташлади: “Болдирлари тўлишибди, елкалариям аввалгидан кенгайгандек, юришлари салмоқдор...” Илгарилари Қодир лампамойни Тўрабой ёқтирмагани учун, Осиё ҳам уни ўлардай ёмон кўрарди. Тўю азаси бир бўлатуриб, овулдошларига ун-қанд, чой-пой ва бошқа майда-чўйдаларни нархидан икки баравар ошпириб сотгани учун уни фақат Тўрабой эмас, балки яқин атрофдаги одамларнинг деярли ҳаммаси қаргарди. Бу ўртада, биргина Мутгилла дўкондан озин-овлоқ насиёга мол бериб тургани сабабли Қодирни ҳурмат қиларди. Лекин насиёга майда-чўйда олиш эвазига, дўкондаги кўтариш-туширишга ўхшаган юмушлар доимо унинг зиммасида эди...

Осиё Қодирнинг ҳаракатларини зимдан кузатар экан, шуларни хаёлидан кечирди. Шу билан бирга, ўз ишига ўлардай пухта, “кун бўйи даладан еганинг озми”, деб ўзининг товукларига ҳам дон бермайдиган бу хасиснинг ҳолига андак ачинди. Бундан ташқари, унинг касал ётган хотинига, эндигина киндиги кесилган норасидасига, энг ёмони, қизлари турмушга чиқиб кетгач, уйда мўридай ёлғиз қолиш эҳтимоли ҳам борлигини эслади...

Қодир идишларни тўлдириб, олдига опкелган пайтда ўзининг аҳволи ҳам бундан қолишмаслиги ёдига тушди. Зил-замбилдек бидонларни уйга кўтариб келиш ҳам осон эмасди-да.

“Лампамой” унинг узатган уч сўмини олмади, қайтага идишларини анча йўлгача кўтаришиб борди-да, тўхтаб, атрофга аланглаб қаради.

— Яхши, раҳмат. Сорахондан ўзим хабар оларман, — деди Осиё бидонларга энгашиб.

— Тўхтаб тур, хув анави буталарнинг орасидан бир эшаклининг боши кўри-наётир, балки идишларни олдига олиб, сенга ёрдами тегар.

Осиё узокдан, буталар орасидан кўтарилаётган чанг тарафга қўлини пешонасига соявон қилиб тикилди. Эшагини йўрғалатиб келаётган одамнинг соқоли селкиллашаданок, унинг Мутгилла эканини таниди.

— Ана, қўшнинг экан, ишинг ўнг келди, яқинлашаверсин, ҳозир ўзим айтаман, — деди Қодир лампамой.

Мутгилла эшакнинг устида аллақандай қўшиқни минғирлаб хиргойи қилиб келаётган эди, уларга кўзи тушиши билан ранги ўзгарди. У, Қодирнинг мендан қарздор бўлгани учун саломлашмай ўтаётир, деган хаёлга боришидан истиҳола қилиб, эшагининг бошини улар томонга бурди. Ростини айтганда, у қанча авом бўлмасин, Қодир лампамойниям, Тўрабой хат-хабарсиз кетгандан сўнг хурмача қилиқлар чиқарган Осиёниям унча хуш кўрмасди.

— Э-ҳа, Мутгилла, йўл бўлсин? — сўради Қодир.

— Ассалому алайку-ум! — деди Мутгилла эшагининг нўхтасидан тортиб.

— Ай, несини сўрайсан, овулни Хўжам отанинг садақасига айтишга боряп-пан. Бай-бай, қунам жа исиб кетдимми дейман. — У қалпоғини олиб, тақир бошини сийпалади-да, айб иш қилган боладек, ерга тикилди.

— Қодир, кеча айтган минг боғ пичанни қаердан ўришимни гаплашдингми? Шу, яқин орада, беш-олти кун қўлим бўшайдиганга ўхшайди, — деди Мутгилла.

— Сенинг қўлинг энди ҳар кун бўш эмасми? Мактабга қоровулликдан ҳайдашибди-ку? — деди Қодир ҳазиллашиб.

— Ҳайдагани йўқ, ўзимнинг ишлагим келмади. Энди совхознинг молини боқаман, — деди Мутгилла. — Сигирларимниям қўшиб боқ, деб ҳали ялиниб олдимга келасан.

Мутгилла эшакнинг устида қўлларини тираб, катта амалдордек гўдайди.

— Куйсанг-чи, ҳазиллашиб айтдим-да, — деди Қодир лампамой. — Осие чироқ ёғига келган экан, идишлари огир, шуни уйининг рўпарасига ташлаб кет, барака топкур.

— Хих! — деди Муптилла, боядан бери сўзга аралашмай турган Осиега нафрат билан қараб. — Мен, Қодир дўстим, бошқа тарафга кетаяпман.

У эшагига устма-уст хала босиб, қичаб ҳайлаб кетди.

— Хў-ўй, тўхта, тўхта дейман сенга! — деб бақирди Қодир унинг орқасидан. — Уялмайсанми?

— Уялсанг, ўзинг нега қараб турибсан, елканга сол-да, ўзинг обориб бер, — деди Муптилла ортига қарамасдан.

— Кўй, баттар бўлсин, эшаги билан қўшилиб... — деди Осие хўрлиги келиб, — ўзим кўтариб кетавераман.

— Етим кўзи асрасанг огзи-бурнинг мой қилар, етим бола асрасанг — огзи-бурнинг қон қилар, дегандай, манави касофатнинг қилигини-ей!..

Қодир ёмон сўқинди. Осие идишларини қўлига олиб, йўлга тушди. Беш-олти қадам юрмасданоқ, эшагини йўрттириб шу тарафга келаётган Муптиллага кўзи тушди-ю, иккиланиб қолди. “Бу телба, яна бир балони бошламаса гўрга эди”.

Муптилла унга яқинлашаркан, эшақдан тушмасдан бидонларни ердан юлқиб олди-да, яна изига бурилиб, эшагини йўрғалатиб кетди. Улардан анча узоқлашгач, ортига ўгирилиб:

— Мен Тўрабойнинг хурмати учун, Назар учун хизмат қиламан! — дея қичқирди. Унинг бу сўзларини Қодир ҳам, Осие ҳам аниқ эшитди...

ЕТТИНЧИ БОБ

Қодир лампамой Муптилланинг уйига яна келди. Эшик ланг очиқ турса-да, ичкарида ҳеч ким йўқ, радиодан “Бари гал” ашуласи янграмоқда. Демак, уй эгаси шу яқин атрофда, чақирса эшитадиган жойда бўлса керак. Қодир ташқарига чиқиб, ҳовлини чир айланиб чиқди. Уйнинг соясига тўшалган кигиз устида Муптилла чалқанча тушган кўйи ухлаб ётган экан.

— Муптилла, ҳой Муптилла! — деди Қодир бир-икки томоқ қириб.

— Ий-йе, ассалому алайкум, — деб ўрнидан учиб турди Муптилла. — Ҳов, қандай шамол учирди?

— Тушликнинг ҳам вақти бўл қолди, бирга чой ичсакми, деб келганим, — деди Қодир кўрпачанинг бир четига секин ўтираркан.

— Ҳозир, топқойнакни қўяй, бўлмаса...

Муптилла шошилиб уйга кириб кетди-да, ҳадемай қайтиб келди.

— Ҳей, Қодир, уй-ичларинг, бола-чақаларинг омонми? Дўстимнинг, айтмоқчи, келиннинг аҳволи яхшими?

— Шукр, ҳозирча ёмон эмас.

— Мен сенинг пичан қарзингдан қутулолмадим-қутулолмадим-да. Ўзим ҳам, сўнги пайтларда жула уялиб юрипман. Кўнага бориб келдим. Ундан ташқари, тўю маърака деганлардан ҳеч бошим чиқмай қолди. Чақирган жойга бормасанг, эл-юртданам уят.

— Кўнада нима қип юрибсан, меҳмонга бордингми? — деб сўради Қодир гўё ҳеч нарсадан хабари йўқдек.

— Э, шу десанг, туркман ошналаримни бир кўриб келай, бунинг устига, эски қарзларим ҳам бор эди, эсимга келганда шу зормандадан қутулиб қўя қолай, деб борувдим.

Қодирнинг юзига ҳазил аралаш мулоғим бир ифода қалқиди:

— Қарзингни ўн беш йилдан кейин тўлаш эсингга келти-да. Шунча ерга эллик тийин учун бордингми, а?

— Ҳа, обориб беришга бердимку-я, бироқ, мен қарз олган Турди оға аллақачон дунёдан ўтган экан. Болаларини топдим, улар менга ишонқирамай қараб: “Отамизнинг ҳеч кимдан олиш-бериши йўқ эди”, деб роса оёқ тираб туриб олишди. “Агар меҳмон бўлсанг, қарз-парзингни оғзингга олмай, уйга кир, отамдан эллик тийин олганман деб, бизни масхара қилма”, деди катта

ўғли. Шуйтиб, мол сўйиб, икки кун меҳмон қилишди. Қайтар чоғимда, эллик тийинни уларга билдирмай кўрпачанинг тагига қистириб чиқдим.

— Ҳалиги табибниям кўрдингми?

— Табиб ҳам оламдан ўтибди, имонини берсин, бечора ақча деса ўзини томдан ташларди.

— Уни сўраётганимнинг сабаби, — деди Қодир мўйловини бураб, — биззи аёлга дўхтирнинг кучи етмайдиганга ўхшайди, шўрлик кундан-кунга оғирлашиб боряпти.

— Илгарироқ айтмайсанми, яқингинада, ўзимизнинг Қорабойлида аллақандай бола табиб бўлганмиш, дейишади. Ўзиниям, жа-а нафаси зўр дейишади, етти онангдан ўтиб келаётган касаллик бўлсаям, бир пасда тузатар эмиш. Шунга обориб кўрсатсанг, қалай бўларкан?

— Қарда уйи?

— Қорабойлининг худди ўзгинасида, дейишди.

— Ҳмм, нима қилсак-да, касалнинг кўнгли учун уни опкелмасак бўлмас.

Иккаласи дастурхонга ёпирилаётган пашшаларни кўрий-кўрий, мириқиб чой ичишди. Куннинг айна тандирдек қизиган чоғида кўк чой кучини кўрсатди. Икковиям чипша терга тушди. Муптилланинг чиг кўйлаги жикқа хўл бўлди.

— Муптилла, сендан бир илгимосим бор эди, — деди Қодир лампамоё гап орасида.

— Нимаёйди, пичанми, айтдим-ку боя, қўл бўшаса ўзим ўриб бераман деб.

— Йўғ-э, энди менга пичанинг керак эмас. Хотин ётиб қолгандан кейин, мол-ҳолниям сотиб юборсамми, деб турибман.

— Сотиб нима қилсанг? Яқинда мен совхознинг молини боқаман, шунга кўшиб қўйверсанг-чи.

— Йўғ-э, молнинг ўзи бўлмайди, унга қараш, ем бериш, тагини супуриб-сидириб туриш керак. Буни яқинда, бошимга иш тушгандан кейин билдим. Сендан илгимосим шуки, Қорабойлиданми, очиқ лаҳатданми, ишқилиб, битта табиб опкелсанг. Касалнинг ҳам, ҳеч курса, яккаю ягона илгимосини бажарай, ахир, шунча йил бир ёстикқа бош кўйдик... Сен мендан сариқ чақаям қарзим йўқ, деб ҳисоблайвер, қайтага, манави юз сўмни ол-да, ернинг тагидан бўлсаям битта табиб топиб ке.

— Пулинг керак эмас, аввал билай, бориб айтиб кўрай... — деди Муптилла.

* * *

Муптилла табибни олиб келганда, Соранинг ёнида катта қизи Гулжон билан касалдан кўнгил сўраб келган Осиё бор эди. Осиё касалнинг бошини кўтариб, пиёлада илиқ сув ҳўплатди, лекин сувдан бир қултум ичгач, Сора қайд қилиб юборди...

— Бошимга шундай кунлар тушиб қолди, дутонажон-ов! — дея Сора Осиёга қараб йиғламсиради.

— Шукр қил, шукр, худо хоҳласа, ҳали отдай бўп кетасан, — унинг кўнглини кўтарган бўлди Осиё. У касалнинг аҳволи оғирлигини билса-да, сир бермасликка уринди. Онасининг ноласию кўз ёшларидан Гулжон бир четда унсиз йиғламоқда эди.

— Қўй, кап-катта қиз, уялмайсанми, опанг ҳали-замон соғайиб кетади, — деб юпатди уни Осиё.

— Илоё бахтгинаси очилгур қизларимнинг кўз ёшларидан бўлак, ёлғиз жонимга шифо йўқ. Шуларни йиғламасин деб, ҳамма бало-қазоларга дош бериб келяпман. Бу очиқ лаҳатга киргурлар бўлса, мендан яшириниб, ташқарида йиғлаб келишади...

Сора Осиёнинг олдида қизларини ер муштлаб қарғади. У яна зорланиб, тўнғиллайвериши мумкин эди, лекин ташқаридан Муптилланинг овози эшитилгач, жим бўлди-қолди.

— Ким бор-р? Ҳо-о-о, ким?..

— Гулжон, чиқиб қара-чи, — деди Сора қизига, — шу телбанинг ҳам эсига тушар эканман-ку.

Гулжон ташқарига чиқиб, ҳаял ўтмай уйга қайтиб кирди.

— Муптилла ога табиб опкебди, — деди у онасининг ёнига кўрпача тўша-ётиб.

Бу орада, Муптилла, унинг ортидан бошида ранги ўчган қалпоқ, эгнида узун ола чопон, оёғига маҳси кийган озгин йигит ичкарига кирди. Улар аввал касал билан, сўнг Осиё билан қўл олишиб саломлашгач, боя Гулжон тўшаган кўрпачага чўкишди.

— Эсонлик, омонлик, илоё ҳеч кимни яратганининг ўзи иззату обрўсидан бенасиб қилмасин... — фотиҳа ўқиди табиб. Муптилла ҳам ихлос билан бошпани қуйи солиб, лабларини пичирлатиб, унга қўшилди. Бир-биридан ҳол-аҳвол сўрашгунларича ўртага дастурхон ёзилиб, Муптилла билан табибнинг ёнбошига ёстиқ қўйилди.

— Қизим, каттароқ косада сув опке, — деди Муптилла, ўзини кўярга жой тополмай юрган Гулжонга ўтирилиб.

— Олдин чой-пой ичиб олинг, — деди Сора гўё табиб дарҳол муолажага киришадигандек.

— Чойниям ичамиз, томоқ қақраб кетди, — деди Муптилла табибга қараб. — Худо хоҳласа, Ниятбойжоннинг арвоҳи билан шифо топасан. Ҳозирча, Ниятбойжон тушлик насибасини ичиб олсин, ўзим шундай қотириб эзиб берай-ки... Айтганча, Сора, уйда кўкнори борми?

— Кўкнорими? Кўкнори бўлса топилади, — деди Сора товушининг бори-ча қизини чақириб: — Гулжон, ҳо-о-о Гулжон!

— Нима, опа?

— Анави бўхчани қараб юбор, шундоқ қўлингни суқсанг, битта тутунчак бор, шуни опке.

— Хўп, ҳозир, — деди Гулжон ташқаридан. У тутунчакни тополмади шекилли, ўша ёқдан туриб:

— Тутунчак йўқ экан-ку, опа? — деб сўради.

— Вой, худойим-эй, мени бунчалар зор қақшатмасанг? Агар ўзим бўлмасам, бу яшшамагурлар қаерда нима турганиниям билишмайди. Гулжон! Гулжон-увв! — деб томоғи йиртилгудек қичқирди Сора.

— Нима-аа? — асабий жавоб қилди Гулжон ташқаридан.

— Ҳа, худой олсин сени, худойгина олсин! — қичқирди Сора баттар аччиқланиб, — бўхчада бўлмаса, сандиқни нега қарамайсан?

— Қўй, Сорахон, ҳадеб куйинаверма, қанча бақирганинг билан, у ҳали бола-да, — деди Осиё.

— Болами булар? Бола эмас, менинг бошимга етадиган бало-ку, — дея сал шаштидан тушди Сора. Орадан кўп ўтмай, Гулжон ичкарига кирди-да, опасининг оёқ учига битта тутунчакни тарс этказиб қўйиб, тўмтайганча, уйдан чиқиб кетди.

Осиё тутунчакни олиб, Муптиллага узатди.

— Касали анча ўтинқираб қопти, — деди табиб, пиёладаги чойни чойнакка шопириб қайтарар экан. У яна бирор гап айтар, деган умид билан ҳамма табибнинг оғзига тикилди, бироқ у бошқа лом-мим демади.

Муптилла пиёлада кўкнори эзишга киришди, табиб эса чойдан ҳар замонда бир ҳўплаб қўйиб, худди ёқимли куй тинглаётгандек кўзларини юмиб, пинакка кетди...

Эшикдан кўрқа-писа мўралаган Назарни кўрди-ю, Муптилла ёқимли кулимсиради.

— Назаржон, ке, ичкари кир, оғайни! — деди у ўтирган жойида бирикки қимирлаб олиб. Назар секин ичкарига кириб, Сора билан Муптиллага қўл бериб саломлашди.

— Опа, — деди Назар Осиёнинг қулоғига аста шивирлаб, — уйнинг калитини тополмадим.

— Вой-вуй, эсим курсин, ойнанинг олдига қўйишни унутибман, ҳаммашаги жойини биласан-ку? Қозонда озгина овқат ҳам бор, иситиб ея қол, айланай!

— Ўғил бола қозон-товоқни эплай оладими, ўзингга тоза... чой-пойни шу ерда ича қолса нима қипти? — деди Сора инқиллаб ва зўра нафас олиб.

— Бу ёққа ўтир, Назар, чой икковимизгаям етади, — дея Муптилла ёнидан болага жой кўрсатди.

Табиб ётган жойида ғалати томоқ қириб қўйди. Бу, дастурхон бошида ортиқча одам бўлмасин, деган ишора эканини Осиё сезди-да:

— Назар, Гулжон икковинг ташқарида, супада чой ича қолинглар, — деди алланечук ўнғайсизланиб.

— Ҳа, борақол, чирогим, — деди Сора Осиёнинг гапини маъқуллаб.

— Касалнинг олдига болаларни кўпам яқинлаштира бермаслик лозим, — эътироз билдирди табиб, чойдан бир ҳўшларкан. — Муптилла оға, ўзиям роса эздингизми дейман? — У чўнтагидан кўкнори сузадиган махсус дока рўмолчасини олиб, Муптиллага узатди.

— Мана, ҳозир, Ниятбойжон, — деди Муптилла қўлларини пиёлага силкиб, сўнг сочиққа артди-да, дока рўмолчада кўкнорини косадан пиёлага сузиб ўтказиб, табибга тутди.

— Бисмилло, — деди у пиёлани қўлига олаётди. Сўнг эзилган кўкноридан тагида бир қултум қолганча симириди-да, лабларини ялаб:

— Қани, Бибипотманинг ўзи шифо берсин, — деб, қолганини Сорага қўшқўлаб узатди.

Касал аёл бошини кўтаришга ҳаракат қилган эди-ю, лекин кўтаролмади. Шунда Осиё ўрнидан чаққон туриб, унинг бошини суяди ва табиб узатган бир қултум зардобни зўрлаб ичирди.

— Агар, худонинг ўзи шифо берса, ҳеч гап бўлмайди, — деди табиб Муптилланинг ёстиғини ўзининг ёстиғига қўшиб ёнбошларкан. Мен ҳам ўн икки ёшимда худди шунга ўхшаш, овқат ўтмайдиган касалга чалинган эдим. Уйдагилар олиб бормаган табиб, шу атрофда кўрсатмаган дўхтир қолмади. Охири, табиб-табиб эмас, оғриган табиб дегандай, бир куни ҳазрат Хизир бобомиз тушимга аён бўлиб, елкамга бир шапалоқ урди-да: “Болам, тонг отмай туриб, туянинг сутига жийданинг унидан аралаштириб ич. Етти куну етти тун қийналарсан, бироқ охири бахайр бўлса, туриб кетарсан”, деди... Уйғониб қарасам, тушим экан. Дарров отамни уйғотиб, кўрган тушимнинг таъбирини сўрадим. Отам бечора, сўзларимни эшитиши биланоқ кийинди-да, қўшни қозоқовула туя сути излаб кетди...

— Ё астағфируллоҳ, — деб танглайини тақиллатди Муптилла. — Кейин-чи?

— Кейин раҳматлик отам тонг отмай туя сути топиб келди. “Дардига шифо келтирса, керагича опкетавер, — дебди қозоқ оғайниси, — агар, Ниятбойжонга бўлса, ҳатто манави бияни етаклаб кет, хоҳлаган вақтингда сугини ўзинг соғиб оларсан!” “Йўқ, жўра, менга фақат зарур пайтда сут топиб берсанг, шунинг ўзи етарли”, — дебди отам қувониб, “Мабодо яна керак бўлса, мендан рухсат сўраб ўтирма, кел-да, идишинга соғиб кета бер...” Шу десаларинг, туя сутига жийданинг унидан аралаштирдим-да, кўзимни шартга юмиб ичиб юборгач, ўзимни тўшакка отдим. Қандай қилиб уйқу элитганини эслолмайман, ҳазрат Хизир бобо яна тушимга кирди: “Болам, худонинг хоҳиши билан энди арвоҳ бўлдинг, етти кундан кейин оёққа туриб кетасан, менинг сенга панду насиҳатим: тўқай кез, далаю чўл кез, ўн етти йил дашту биёбонларни орала. Ана шундан сўнг, ўзингга ўхшаган хасталарга шифо беражаксан. Сени пирлар ҳамийша қўлаб-қувватлайди. Яна бир охирги насиҳатим: “номахрамга кўзи тушган эркагу аёл бўлсин, яқинига йўлама, арвоҳинг хурқади” деди.

— Ёпирай, астағфируллоҳ, — деди Муптилла оғзи очилиб.

— Ҳазрат Хизир яна шундай деди: “Болам, бир умр уйланма, нега деганда, сенинг арвоҳинг аёл зотидан, у хотинингни қизганиб, сендан безиб кетади”.

— Ё тавба! — деди Муптилла ёқасига туфлаб. — Менга уйланма деб ҳеч ким айтмаган эди.

Осиё бошини қуйи солиб, ичида кулди, сўнг қовоғи остидан Сорага қараган эди, аллақачон кўзи илинибди.

— Сорахон ухлаб қолди, неча кундан бери мизғимаган эди, — деди у табибга қараб.

— Ухлайверсин, худо хоҳласа, ҳали кўп ухлайди, — деди табиб рўмолчаси билан юзини елпиб.

Муптилла Осиёни ичида ёмон кўриб ўтирса ҳам, сир бой бермасдан табибга:

— Насиб этса, фол очдириб ҳам кўрамиз, — деди.

— Муптилла оға, — деди табиб унинг гапини хушламай, — анави косадагини икки пиёлага тенг бўлиб қўй, бирини менга узат, иккинчисини мина янганми, курдошинми — бўлиб ичинглар!

— Мен кўкнори деган нарсани оғзимга олган банда эмасман, Осиёнинг ўзи ича қолсин, — деди Муптилла косадагини пиёлаларга қуяркан.

— Йўқ, ўзларинг ичаверинглар, — ноз қилди Осиё.

— Янга, — деди табиб, — бу дунёда соғ одам йўқ, ҳамма касал. Мисол учун, мана, отдай чопқиллаб юрган Муптилла оғанинг рангига бир қараш-даёқ, беллида қотув борини сезган эдим. Сизни биринчи марта кўраётган бўлсам ҳам, маъзур тутасиз, жигарингизда аллақандай касал борлигини пайқаб турипман.

— Ё тавба! — ёқасини ушлади Муптилла, — ҳаммамиз ҳам иссиқ жонмиз! — У табибга пиёласини узатиб, иккинчисини Осиёга манзират ҳам қилмасдан ўзи сипқорди-да, кўк чойдан бир ҳўплаб олиб:

— Ҳадеб, дўхтир-дўхтир, деяверамиз, бундоқ ўйлаб қарасак, ҳеч ким табибнинг ўрнини босолмас экан, — деди. — Мана, Қодир Сорани районга обориб, у дўхтирдан бу дўхтирга маҳтал қилавериб, оқибати нима бўлди? Қайтага, бечорани бешбаттар оғирлаштириб олди. Ниятбойжоннинг арвоҳими ёки “суф” деган манави сувими таъсир қилиб, бир ойдан бери кўз юммаган банданинг тарракдай қотиб ухлашига қаранглар! — у табибга хоксор илжайди.

— Эй, йўғ-эй, — деди у, яна сўзлашга оғиз жуфтлаган табибни гапдан тўхтадиб. — Ниятбойжон, қани ростини айт, сенинг арвоҳинг белимни оғришини қандай билди, а?

Табиб кўкноридан бир ҳўплаб олиб, ёстиққа ўрнашиброқ ёнбошлади-да, кўзларини юмган кўйи Муптилладан саволни такрорлашни сўради.

— Ниятбойжон, менинг белим оғриётганини қандай билдинг? — яна сўради Муптилла.

— Аҳ! — дея ёлғондан чўчиб тушди Ниятбой. Сўнг пиёладаги кўкнори юқини ошиқмай чайиб ичди-да, эринчоқлик билан жавоб қайтарди:

— Муптилла оға, сиз ўз бурнингизни ўзингиз кўра оласизми? Қани, айтинг-чи, кўра оласизми? Менинг фикри оғизимча, кўролмайсиз! Ҳа, мутлақо кўролмайсиз, мен бўлсам, сизнинг бурнингизни худди кафтлагидек аниқ кўриб турипман. Демак, фақат бурнингизга назар солсам бас, қаерингиз оғриётганини биламан-қўяман.

Муптилла яна ёқа ушлади. Табиб унга кўзларини сузиб:

— Ёшулли, агар нияти холис, покиза одамнинг кўзи тегса, ёмон тегади, арвоҳим аччиқланмаслиги учун ёқамга туфлаб юборинг, — деди. Муптилла Ниятбойнинг терчилаган кўйлагининг ёқасини очиб, уч марта туфлаганда Қодир лампамой эшикдан кириб келди.

— Ассалому алайку-ум! — деди у овозини чўзиб. Сўнг табиб билан кўшқўллашиб саломлашди-да, Муптиллага бош ирғаб қўя қолди.

— Ий-е, Сорахон ухлабди-ку? — деди Қодир хотинига кўз қирини ташлаб. — Қизлар нариги уйга жой қилса бўлармиди, тор хужрага ҳамма тиқилишганча. Осиё, Гулжонга айт, меҳмонхонага кўрпа тўшасин. Айтганча, овқат нима бўляпти?

— Шўрва қиялпан, ота, — деди Гулжон эшикдан ичкарига аста мўралаб.

— Э, шўрвага бало борми, қани, Муптилла, Назар икковинг дарров куркани сўйинглар, жўхори гуртик тайёрласин.

Муптилла ўридан ириб турди-да, йўл-йўлакай пешонабоғининг устидан белбоғини ўраб, ташқарига чиқиб кетди. Осиё ҳам жойидан кўзгалди...

— Ёшулли, — деди табиб меҳмонхонага ўтганларидан кейин, — мен эм-

ласам, фақат хивич билан эмлайман. Лекин хивич деганиям, осонликча топилавермайди. Сарсабил деган шифобахш хивични Устюртни икки ой кезиб, яқинда зўрға топиб келганман.

Ниятбой тушига ҳазрат Хизирнинг киргани ва елкасига шаппатилаб қандай урганигача оқизмай-томизмай қайта сўзлаб берди. Қодир лампамоё унинг сўзларига кулоқ солар экан, аниқ ҳисоб-китобга ўргангани туфайли кўнглида табибнинг сеҳрли хивичига шубҳа уйғонди. Бунинг устига, унинг ҳалигача бола-чақасиз, ёлғиз бошини кўтариб юргани ёқмади, шекилли, “бу ҳам Қорабойлининг Муптилласи чиқар”, деган ўйга борди. Шундай бўлса-да, ёстиқдошининг “табибга бир қаратсам”, деган ўтинчи ёдига тушиб, унинг телба-тескари гапларини эшитишга мажбур эди.

— Ҳали чинакам муолажага ўтганимча йўқ, — давом этди табиб, — фақат бир қулгум кўкнори ичирган эдим, ўша заҳоти ухлаб қолди. Энди насиб этса, қолган эми-теминни уйғонгандан кейин қиламиз.

Муптилла билан Назар куркани саранжомлаб, Осиё қозонга ўт ёқаман дегунча, кун пешиндан оғди. Гулжон мактабга кетгандан кейин, қозонга қараш биратўла Осиёнинг зиммасига тушди. Назар ҳам кутубхонага боришини баҳона қилиб, уйга жўнади. Бу пайт меҳмонхонада Қодир билан Муптилла ҳангомани қиздириб, табибни роса кулдирмоқда эди.

Сора овул ётар пайтда уйқудан сачраб уйғонди. Кичкинтой қизлари онасининг ён-верига тикилишиб, аллақачон ухлаб қолишган эди. Онасининг уйғонганини чироқнинг хира ёруғида китоб ўқиётган Гулжон сезди-да:

— Опа, қалай, бошингиз тузалдимми? — деб сўради.

— Шукр, энди анча тузукман, қароғим, — деди Сора ҳомуза тортиб. — Ҳалиги, илоё бола-чақасининг роҳатини кўрсин, табиб кетиб қолдимми?

— Йўқ, опа, нариги уйда отамлар билан гурунглашиб ўтирибди.

— Нима овқат қилдинг уларга?

— Мен мактабга кетсам, Осиё опа жўхори гуртик пишириб берибди.

— “Қиёмат қўпса, кунингга қўшнинг ярайди”, деган экан бурунгилар, илоё барака топсин, — деди Сора инқиллаб. — Чироғим, муздай сув ичгим келяпти...

— Ҳозир опкеламан, опа.

Гулжон даҳлиздан оёқ учида юриб бориб, меҳмонхонанинг эшигини қия очди-да, опам уйғонди, муздай сув сўраётир, деган эди табиб чўчиб тушди:

— Тўхта, тўхта, сув бера кўрма, — деди у ўрнидан ирғиб туриб. — Ҳозир, ҳозир, томирини ушлаб кўрайлик-чи.

Уччаласи бир-бирининг ортидан соядай эргашиб, касалнинг олдига қаторлашиб киришди.

— Қалай, тузукмисиз? — сўради табиб, Соранинг нурсиз кўзларига тикиларкан.

— Шукр, боя берган дорингнинг кучи билан қандай уйқута кетганимни билмайман, барака топ, илоийм.

Қодир лампамоё аёлининг бирдан қартайиб, чўкиб қолганини ич-ичидан сезди. Бироқ Соранинг ранг-рўйи сўлгин бўлса-да, ҳали келинчаклик пайтларидаги гўзаллиги сўнмаган эди... Қодир хотинининг юзига ҳайрат билан тикилар экан: “Дунёга келиб, бу бечора қозон-товоқ билан ўчоқ орасида зир югуришдан бошқа ниманиям кўрди? Қизларининг буй етиб, бола суйганини кўролмайдми бу аҳволда”, дея хаёлидан ўтказди.

Қодир ўз хаёлига ўзи фарқ бўлиб турган пайтда, табиб Соранинг биланини ушлаб, томир уришига кулоқ солди. Касалнинг икки кўзи табибда эди. Унинг назарида, гўё шу лаҳзаларда ҳаётга қайтиш умиди томирининг ҳолсиз уришига диққат билан кулоқ солаётган мана шу одамга боғлиқдек эди. Сора табибга унсиз тикилар экан, унинг қалбида яшанга бўлган чанқоқлик ҳисси баттар аланга олди.

— Қачондан бери ётибсиз?

— Бир ярим ой бўп қолди-ёв.

— Овқат ўтмаётибдимми?

— Авваллари оз-моз шўрва, атала ўтар эди, энди эса, гоҳида сув ҳам ўтмай қолади. Худди шу еримга алланима қадалгандек... — Сора томоғини ушлаб кўрсатди.

— Ҳмм, сиздаги касаллик — эркак экан, худо хоҳласа, эмласа бўлади. Аёл тухумидан тарқаган касалдан яратганнинг ўзи асрасин. Унга менинг арвоқимнинг кучи етмайди. Қани, бошингизни қисиб кўрай-чи...

Табиб Соранинг терга пишган манглайига кафтини босиб, кўзларини юмди, бир оздан кейин Қодир лампамоёга қараб:

— Чаққа томирларининг уриши яхши, — деди.

— Илойим, илойим оғзингга мой, — орага гап қўшди Мутпилла қувониб. Қодир чурқ этмади.

— Ҳозир унга новвот-сув ичиринг, — деди табиб Гулжонга қараб, — яна озроқ ухласин, насиб бўлса азонда муолажа буюраман.

Эркаклар меҳмонхонага чиқиб кетишди. Гулжон опкелган новвот сувдан Сора ихлос билан ютоқиб уч қулгум ичди. Қизи одатдагидек тоғорани тутган эди, онаси “керак эмас”, дегандай, қўл силтади. Орадан кўп ўтмай, Сора яна ухлаб қолди.

Осиё кун ботмасдан сал илгарироқ овқатни қозонга бостириб, уйига кетган эди. Мутпилланинг тун яримласаям ўрнидан қўзғалмаганига Қодирнинг аччиғи келди. Охири, унинг ҳали-бери кетиш нияти йўқлигини билгач, табиб икковига меҳмонхонага ўрин солдириб, ўзи ташқаридаги супада паншанахона қуриб ётди...

— Ешулли, янгам қилтомоқ экан, — деди табиб азонда касални кўриб бўлиб, ҳамма чойга ўтирганда. — Қилтомоқнинг икки хили бор: эркак ва урғочи хили. Эркак тури агар вақтида даволанса, яхши бўп кетади, лекин урғочи қилтомоқдан тирик қолган бандани кўрмадим... Янгам, чамаси, бир-икки йилдан бери гўшг емаган, есяям ошқозони ҳазм қилмай, қусиб ташлаган. Гўштни хушламай ея бошладимиз, эркак қилтомоқ пайдо бўлди деяверинг, бундан ташқари, янгамнинг касалини ўтказиброқ юборибсиз. Ҳозир ундаги эркак қилтомоқ урғочисига айланиш арафасида экан.

— Ёспирай, — деб Мутпилла чап қўли билан ёқасини ушлади. Ўнг қўли каттақон пиёлада кўкнори эзиш билан банд эди. — Аёл кишидаям қилтомоқнинг эркаги бўлар экан-да?

— Эркак хачир, урғочи хачир деган гаплар бор-ку, худди шундай, дарднинг ҳам жинси икки хил бўлади, — деб тушунтирди табиб. Қодир лампамоё орага гап қўшмай, унсиз ўтирар ва ҳаммага бир-бир назар соларди.

— У ҳолда, Ниятбойжон, Сорахондаги эркак қилтомоқ қандай қилиб урғочига айланиб қолади? — деб сўради Мутпилла талмовсираб.

— У, бундай бўлади, — деди табиб ҳар бир сўзини салмоқлаб. — Мана, оддий турмушни олиб қарайлик: ҳар қандай эркак дунёда ўзига мос аёл танлайди, уйланади, сўнг бола-чақа дегандек... Хасталиқдаям, аввало дарднинг эркаги пайдо бўлади, кейин уям худди одамдек, яқин атрофдан ўзига мос жуфтини қидиради. Агар, бахти кулиб топила қолса, дарҳол уйланадиям, уям бола-чақали бўлади... демак, у аста-секин урғочи касалликнинг ноғорасига ўйнаб, ҳолсизланиб қолади. Халқимизда, “касаллик касалликни чақиради”, деган ҳикмат бор эмасми, ахир?

— Ё тавбангдан кетай? — деб яна ёқа ушлади Мутпилла.

— Бўлмаса, Ниятбойжон, — деди Қодир лампамоё табибнинг сўзларидан боши қотиб, — янганга қандай дори буюрасан?

— Ешулли, янгамдаги касалликни уч хил йўл билан даволаса бўлади, энди у ёғи ўзингизга боғлиқ. Ҳозирча мен энг осон йўлни буюриб кетаман. Бир ойдан кейин ўзим келиб яна хабар оламан.

— Ҳўш, қанақа йўл экан у?

— Янгамга аввал отқулоқнинг сувини ичириш керак. Лекин уни тайёрлашнинг бир аломат сири борки, касал мутлақо билмаслиги керак. Эҳ, бугун тушгача отқулоқ билан яна... анақасидан топилган-да эди, биринчисини ўзим тайёрлаб бериб кетардим...

— Нима эди, у? — сўради Қодир лампамоё. — Агар пулга топиладиган нарса бўлса, тортинмай айтавер. Менинг Сорадан аяйдиган жойим йўқ.

— Ундай бўлса, ёшулли, — деди табиб Қодирга тикилиб. — Сиз бир шиша спирт топинг, бир боғ отқулоқ ҳам керак... Айтганча, товукнинг тухумидан борми?

— Бор ҳам гапми, тухум ачиб ётибди, — деди Қодир лампамоёй ва қизини чақирди. Эшиқдан боши кўринган Гулжонга дарҳол тухум келтиришни буюрди.

Бир тоғорада тухум олиб келинди. Ниятбой уларни битгалаб ёруғга тутиб қаради, донама-дона ҳидлаб кўрди, охири тухумлардан бирини танлаб олди-да, Гулжонга бериб: — Манавинисини ҳозирнинг ўзида кўзини юмиб, симириб юборсин, — деди. Сўнг тухумлардан учтасини дастурхоннинг четига ажратиб қўйиб, қолганини тоғораси билан қайтариб юборди.

— Янгамга, агар товукқа бостирса, бабақ хўроз чиқадиган тухумни бердим. Манавилардан очирса, макиён чиқиши мумкин. Қани, ўзимиз ҳам биттадан олайлик-чи, — деди Ниятбой енг шимариб. Қодир ҳам, Мутгилла ҳам хом тухум ютишга одатланмаганди. Шу сабабли улар узр сўраб, таомдан бош тортишди. Ниятбойнинг ўзи ҳаш-паш дегунча уччаласини ҳам хомтай чақиб, ютди-қўйди...

— Эй, Ниятбойжон, — деди Қодир лампамоёй Мутгиллага олазарақ қараб, — мен медпунктга бориб, ҳалиги испирт деган нарсани сўраштириб кўрай. Унгача Мутгилла бир боғ отқулоқ ўриб қўяр, а?

— Ҳов, мен отқулоқнинг қандай бўлишини билмайман-ку? — деди Мутгилла ўтирганларга кўзларини мўлтиратиб қараркан. — Яна бегона ўтни опкелсам...

— Ёшулли спирт топиб келгунча, икковимиз биргалашиб отқулоқ излаймиз, — деди Ниятбой Мутгиллани хотиржам қилиб.

Табиб шу кун “дори” тайёрлаб, кун пешиндан оққанда эшагига зўрға ўтириб, уйга жўнади. У кетар чоқда Қодир лампамоёйни бир четга чақириб, спирта солинган отқулоқ уч кун туриши кераклигини, сўнг шишаси билан чайқаб, сузғичдан ўтказилгач, беморга ҳар замон-ҳар замонда бир қошиқдан ичиришни тайинлади. Яна унга спирт тўғрисида бирон кишига оғиз оча кўрманг, касалга таъсири ўтмай қолади, дейишни ҳам унутмади. Агар, мабодо “дори” тутаб қолса, менинг боя қандай тайёрлаганимни кўрдингиз-ку, худди шундай қилиб ишлаб беринг, тинчлик-смонлик бўлса, бир ой-ярим ойдан кейин ўзим хабар оларман, деди.

Ниятбой уйига жўнаб кетгач, касалдан ҳол сўрагани Осиё келди.

САККИЗИНЧИ БОБ

“Назар — Гулжон — муҳаббат”. Бундан икки йил бурун Ҳасан бақатеракка личоқ билан ўйиб ёзган сўзлар ҳамон бодрокдай бўртиб турибди. Мактаб ҳовлисига кираверишда тераклар қўкка бўй чўзган сари ёзув ҳам ўсиб, катталлашиб бормоқда эди. Назар ҳар кун эрталаб мактабга яқинлашар экан, даставвал шу ёзувлар кўзига оловдай бўлиб кўринади. У шу ёзувнинг дастидан Ҳасанни бир сафар далада ўласи қилиб калтақлаган эди. “Назар — Гулжон” деган сўзлар ўзига мойдай ёқиб турса-да, баъзида алланималарни ўйлаб ҳаловати бузилар ва ичида андак хафа ҳам бўларди. Лекин, бора-бора бунга кўникди, шекилли, Ҳасанга пинҳона раҳмат айтадиган бўлди.

У ёзги таътилда ҳам шу ёзувни кўриш учун ёлғиз мактабга келар, салқин теракзорни хомуш айланар ва соатлаб ўйга толарди.

Гулжон! Муҳаббат! Бу сўзларнинг моҳияти, маъноси нимада? Афсуски, буни Назарнинг ўзи ҳам унча яхши билмасди. Уни ҳозирча ўзига ром этган нарса: қизнинг оқилалиги, яхши ўқиши ҳамда олмадай тўлишган юзининг ўнг томонидаги кичкина холи эди. Синфдошлари қизлар тўғрисида сўзлашганда ўзини бир четга олиб турса-да, гап Гулжон ҳақида кетса, қулоғини динг қилиб эшитарди. У ҳамманинг оғзидан фақат Гулжоннинг исмини эшитишни хоҳларди. Гоҳида дўстлари ортиқча гап қила бошлашса ичида қизганиб, “бошқа одам куридимми”, деб мавзуну буриб юборар эди. Хуллас, сўнгги пайтларда Гулжон деган ном овулдаги ўн олтига тўлган ёшларнинг оғзидан тушмай қолди. Бироқ Назарнинг бошини айлангириб, қалбига гулгула солган бу сирни ҳозирча Ҳасандан бошқа ҳеч ким билмасди. Гулжоннинг ўзига тўппа-тўғри бориб: “Сени севаман”, деб айтолмайди, айтмай деса, юрагини тилка-пора қилаётган му-

ҳаббат дарди унга сира тинчлик бермасди. Баҳорда таваккал қилиб, қизга хат орқали изҳори дил қилмоқчи эди-ю, лекин Ҳасаннинг касри уриб, мактуб география ўқитувчисининг қўлига тушиб қолди. Яхшиямки, ўқитувчи сержаҳл бўлса-да, ақли жойида экан. Шу воқеадан кейин ўн кунча мактабга қадам босмай қўйган Назарни ўзи топиб олди.

— Оғайни, шахсий ҳаётингга аралашмоқчи эмасман, албатта. Бироқ, унга ҳали пича вақт бор. Аввал ўқишни тамомла, — деб у Гулжонга ёзилган мактубни бериб кетди. Назар ўша заҳотиёқ хатни гижимлаб, йиртиб ташлади.

Назар уйига бормади. Ариқ ёқасида чўнқайиб, сувга тикилган кўйи то дарс тугагунча ўтирди. Ҳасан бари бир шу кўприкдан ўтади-ку, гапнинг ростини суриштириб кўраман, деб ўйлади у. Кун пешиндан оғтач, ошиғичлаб келаётган Ҳасан кўприкка етай деганда:

— Ҳой, Назар! Ўқиш тамом, чорак тугагунча ҳамма ўтоққа! Ур-раа! — деб кичқирди.

— Қайси участкага борамиз?

— Бир соатдан кейин мактабда йиғилиш бор. Шунда маълум бўлади.

Назар ўрнидан туриб, унинг гапига қўл силғади-да, уйига жўнади.

Болалар чиқадиган далада на пахта, на ўт кўринарди. Хўжамбой тракторчи чигит экишни ўтган ҳафта аранг тамомлаган эди. Райондан берилган топшириққа биноан ҳамма мактабларда ўқиш тўхтатилиб, болалар ўтоққа чиқарилган, фақат бошланғич синфлардагина ўқиш давом этарди.

Далага ҳайдалган юқори синф ўқувчилари уват четларида давра қуриб ўтиришмоқда эди. Нега деганда, уларни бошлаб борган синф раҳбарлари ҳали на пахта, ва на ўт унмаган майдонни беҳудага оёқости қилишни истамасди.

— Мактабни бекор ёпишган экан, — дейишарди ўқитувчилар бир-бирига.

— Юқоридан буйруқ келгандан кейин, иложимиз қанча, — дерди улардан ёшпи улуроғи.

Назар билан Ҳасан даврдан ажралиб, четроққа ўтишди. Ўртоғининг ичида пинҳона дарди борлигини Ҳасан анчадан бери сезиб юрган эди. У шунинг учун Назарни болалардан ажратиб олиб, четга чиқарди. Назар сал наридан оқайтган сувга асабийлашиб, устма-уст кесак отди. У бир пас сувга тикилиб турди-да, сўнг томдан тараша тушгандай, Ҳасанни сўроққа тутди:

— Ҳасан, сен кимни яхши кўрасан?

— Зухрони.

— Ким у?

— Тоғамнинг кенжатоғ қизи, Кегейлида.

— Жуда сулуvmи, а?

— О, сулуvm бўлганда қандай, кўрсанг оғзинг очилиб қолади. Лекин у еттинчи синфда...

— Уям сени яхши кўрадимми?

— О, яхши кўрганда қандай, ўлиб қолади. Ҳар хатида, “бизникига қачон меҳмонга келасан”, деб ёзади. Ўзинг айт, мактабда таътил бўлмаса, қандай қилиб бораман?

— Сен у билан қандай танишдинг, нималарни гаплашдинг?

— Ҳов, эсинг жойидами, ўзи? Одам ўз тоғасининг қизи билан ҳам танишадими? Уйига борасан, қариндошинг бўлгандан кейин манглайингдан ўпади, суйиб-эркалайди, “айланай, кап-катга йигит бўп қопсан”, дейди...

— Қизга яхши кўришингни қандай айтдинг?

— Ҳали аниқ қилиб айтганимча йўқ, кичкина-ку у?

Назар пиқиллаб кулиб юборган эди, Ҳасаннинг жаҳли чикди.

— Ўзинг-чи? Ана, Гулжон ҳам шу ергинада ўтирибди, қизмисан — қиз. Унинг кўзларига тикилиброқ назар солдингми? Сента кўнгли борлигини оғзи бўлмасаям, кўзлари айтиб турибди-ку?

— Буни ўзим ҳам биламан, — дея ғўлдиради Назар. — Лекин, — давом этди у сал бўшашиб, — кўзига тик қарай олмайман-да, уяламан...

— Уяладиган бўлсанг, уялиб юравер! — уни койиган бўлди Ҳасан. — Яна бир-икки ойдан сўнг у билан учрашиш у ёқда турсин, тушингда кўрсанг ҳам дўшпингни осмонга отавер, оғайни!

Имтиҳонлардан кейин синфдошларининг ҳар ёққа тарқаб кетишига На-

зарнинг ҳам ақли етар эди. Ким ўқишга, кимдир ишга дегандай... Аммо кўпдан бери қалбида ардоқлаб сақлаб келаётган атиги бир оғизгина: “севаман”, деган сўзни Гулжонга қай тарзда етказсин? Хат ёзиб ҳам кўрди, шу вайдан ўртоқларига масхара бўлишига сал қолди... Қиз билан учрашганда, худди оғзига мум тишлагандай тили калимага келмаса, яна нима қилсин?

— Хўш, энди нима қил дейсан, жўра? — деб сўради Назар, хаёлининг давомини овоз чиқариб айтиб ва бундан ўзим андак хижолат чекиб.

— Сен менга ростини айт, — деди Ҳасан ўртоғига яқинроқ суриларкан, — мактабни битиргач, овулда қоласанми ёки ўқишга кетасанми?

— Номаълум ҳали, — деди Назар чуқур хўрсиниб.

— Ҳали номаълум бўлса, демак, овулда қоласан. Гулжон ҳам ўқишга бор-маса керак...

— Нега бундай дейсан?

— Шуниям билмайсанми, тентак? Тўшакдан туролмай ётган онасини ташлаб, қаёққаям борарди у? Хуллас, ҳозирдан ишга киришсанг кузгача уйла-ниб оласан...

Назарнинг юраги бирдан дукирлаб уриб, Гулжоннинг тирсиллаган сий-насию, тўлғин юзлари кўз олдига келди. “Агар, сен меники бўлсанг, оёғингни ерга теккизмай, бошимга кўтариб юардим, овулда-ку, қўл ушлашиб юришга уяласан... Шунинг учун сени олис-олисларга, бизни ҳеч ким танимайдиган катта шаҳарларда опкетиб, томоша қилдирар эдим... Сенинг гўзаллигингни ўз уясини қизганган кумрилардай авайлаб-асраб, ёт кўзлардан ҳимоя қилардим. Икковимиз битта институтга ўқишга кирсак, бир партада ўтирсак... профес-сор ёнимизга астагина келиб, бир қулоғимизга “дарс пайтида кучоқлашманг”, деб пўписа қилиб кетса, у ортига бурилиб, кафедрага етгунча биз яна муч-чилашсак...”

— Ҳой, нима бало, ухлаб қолдингми? — деб унинг елкасига нуқиди Ҳасан. Назар сапчиб тушди.

— А, нима?

— Сен Гулжоннинг кўзига тик қарай олмайдиган бўлсанг, ундан куруқ қолдим деявер. Қиз халқи журъатли, шўх йигитларни яхши кўради. Сенга ўхшаб, бошини ердан кўтаролмайдиган ландовурга кимнинг зарили кепги...

— Бўлмаса, айт, мен нима қилай? — сўради Назар бир оз каловланиб.

— Бугун ишдан қайтишда Гулжон билан гаплаш, ичингдаги бор дардингни битта қолдирмай тўкиб сол...

— Эртага... кейин унга қайси бет билан қарайман?

— Эртага, жа бўлмаса, менгаёқ қараб юрарсан.

— Э, қўйсанг-чи, ноқулай бўлар дейман. Йўқ, мен... унга... тилим бор-майди...

“Минг бир қуш учса-да, учмайди қаптар,
Айтмасанг ўлдирар дилдаги дардлар.
Қизлар қийиқ бўлса, янгаси эплар,
Кўзлари чўғли ёр, куйдирма мани” —

деб унга тегажаклик қилди Ҳасан. — Жиллакурса, қизнинг альбомига бирон-та қўшиқ ёки эсдалик ёзиб берсанг-чи. Бир куни менга у: “Жўранг бизга ўхшаганларни менсимайди, альбомимга икки оғиз сўз ёзишним ўзига эп кўрмабди”, деб ўпқаланди.

Гулжоннинг альбомини икки ҳафта олиб юрса-да, бир сатр ҳам эсдалик ёзолмай, яна ўзига қайтариб бергани Назарнинг ёдига тушди. “Эҳ, аҳмоқ! — деди у ўздан ўзи ёзғириб. — Хатда айтган гапини альбомга ёзса бўлмасмиди? Ёки, хатни альбомнинг ичига солиб бергандаям-ку, олам — гулистон эди... Ёхуд, мактуб ўзгалар қўлига тушиб қолишидан чўчидими?..”

— Яхши, — деди Ҳасан, ўтирган жойида бир кўзғолиб олиб, — агар, Гулжон билан сўзлашишга юрагинг дов бермаса, боғи кўшиқда “қизлар қийиқ бўлса, янгаси эплар” дейилгандек, унга ўзим очигини айта қолай.

— Айтсанг айт, лекин шу бугун айт, мен ҳозир у ёққа бормасдан, тўғри уйга кетаман. Мабодо сен ундан бирон жавоб ололсанг, кечқурун хабарини

берасан, — деди Назар ўрнидан туриб. — Мен ариқ ёқалаб, то кўприкка ет-гунимча ўтирган жойингдан қилзирлама, кетганимни ҳеч ким билмасин...

Кечқурун эшикдан Ҳасаннинг боши кўриниши биланоқ, Назар олдидаги овқатини қўйиб, ўрнидан учиб турди-да:

— Ҳозир келаман, опа, — дедию ташқарига отилди. Осиё ўғлининг орқа-сидан:

— Назар, жўрангниям овқатга чақирсанг-чи, кўрган ошнинг куйиғи ёмон, — деганича қола берди.

Орадан бир дақиқа ўтгач, ташқаридан:

— Ҳасаннинг қорни тўқ, ҳозир келамиз! — деган овоз эшитилди.

Икковлон уйнинг орқасидаги боққа ўтишиб, кўздан панароқ жой танлаб ўтириб олишди.

— Хўш, у нима деди? — сўради Назар сабрсизлик билан.

— Гулжоннинг сенга кўнгли йўқ эмас, — деди Ҳасан ҳар бир сўзини сал-моқлаб. — Лекин, Назарни яхши кўраман, деб узил-кесил айтмади.

— Хўп, у билан қандай гаплашдинг? Нималар деддинг? — Назарнинг юра-ги пўкиллаб, орада нима гап бўлган бўлса, ҳаммасини битта қолдирмай га-пиришни ундан илтимос қилди.

— Болалар даладан чиққандан кейин Гулжоннинг кулоғига: “Орқароқда қол, сенга зарур гапим бор”, дедим. У: “Менинг сенга ўхшаган безорилар билан гаплашадиган гапим йўқ”, деди. Мен: “Ўзим эмас, Назар тўғрисида сўзлашмоқчиман”, — дедим. У бўлса, яна: “Менинг Назар касалим йўқ”, деди. “Яхши, — дедим мен ҳам жўрттага ўсмоқчилаб, — бўлмаса, шу гапингда туравер. Сенинг ҳасратингда Назар уйдан бош олиб кетмоқчи, тағинам ўзинг биласан”. У “вой ўлмасам” деди-да, чопқиллаб бориб қизларга қўшилиб кет-ди. Мен ҳаммадан орқада ўсал бўп, таланган пишақдай қола бердим. У овулга етай деганда қизлардан атай орқада қолиб, мени кутиб турган экан.

— Қани, гапинг бўлса энди айт, — деди Гулжон мен яқинлашгач.

— Боя эшитмайман деётгандинг-ку?

— Бошини олиб кетадиган Назарга нима ёмонлик қиппан?

— У сени яхши кўради!..

Гулжон анча вақт индамай турди.

— Яхши кўрса нима қилай? — деди кейин ерга қараб.

— Ахир, уни ҳалеб куйдира бермай, бирон жавоб қил-да.

— Яхши, — деди Гулжон бошини кўтариб, — мен қоронғи тушмай уйга етиб олай. Сен Назарингга айт, жа ўлиб бораётган бўлса, уйга совчи юборсин. Агар айтадиган бошқа гапи бўлса, орага даллол солишнинг ҳожати йўқ, ўзи гаплашсин. Хўп, хайр!

Гулжон ариқ ёқалаб кетган сўқмоқдан югурганча, бир лаҳзада кўздан ғойиб бўлди... Ана, Назар жўра, биззи янғаликнинг оқибати, — дея Ҳасан чуқур хўрсиниб, гапим тамом, дегандай елка қисди.

Назар дилидагини бари бир қизга очиқ айтолмаслигини билар эди. Мак-табни тамомлагач, ўқишга кетаётиб, унга хат қолдиришни маъқул топди. Хатни райондан почта қутисига ташлаб кетса ҳам бўлади.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Табиб дори-дармон қилгандан кейин, Соранинг дарди бир оз енгиллаш-гандек эди. Уйқуси аввалги ҳолига келиб, ора-сирада атала ёки гўжа ичади-ган, икки қўлига тиралиб ўтирадиган бўлди. У тобора мадорга кираётганига қувониб, бир ойдан кейин хабар олишга келган Ниятбойга: “Оёққа турғизиб юборсанг, сендан жонимниям аямайман”, деди. Табиб, ҳамишаги одатига кўра кўкнори ичиб бўлгач, касалнинг томирини ушлаб кўрди...

— Ҳалиги дори неча кунга етади? — деди у Қодир лампамоёга қараб.

— Ун беш кундан нари-бери чиқаров. Сўнг райондан одам опкеб, яна иш-лаб бердим, ҳалигача шуни ичаётир, — деди Қодир гоҳ Сорага, гоҳ Ният-бойга аланг-жаланг қараб.

— Ҳмм, — деди табиб. — Мен айтган муддатимда келолмадим, нукуслик

бир каттанинг хотиниям худди янгамдай бўп ётиб қолган экан. Бормайман, деб ҳарчанд уринганимга қарамай, мошинида кунда келавериб, қўймай опкетди. Борсам, касал бечора ер тимдалаб, типирчилаб ётган экан. Нукус у ёқда турсин, Тошкентдай жойлардаям дўхтир қолдирмай, ҳаммасига даволатибди. Охири бўлмагач, кимдандир бизни дарагимизни эшитиб, одам юборибди... Мен шу каттанинг хотинига дори тайёрлайман, деб Нукусда ўн кунча ушланиб қолдим.

— Ишқилиб, кампир соғайдимиз? — сўради Қодир лампамой.

— Соғайгандир-да, бўлмаса, мен берган доридан сурункасига етти кун ичгандан сўнг боласи билан келинига: “Менинг мушгдек қорнимни тўйдириш қўлларингдан келмайдими? Шуйтиб бола ўсдирибмидим!” деб бақирармиди. Э, мен сизга ростини айтсам, келини бечоранинг боши қозондан чиқмай қолди. Жўхори гуртик дейсизми, палов дейсизми, мошхўрдами, ишқилиб, нима бўлса кетини узмай шишириб опкелаверади. Лекин, кампир тушмагур сира тўйдим демайди. Мен уйга қайтадиган кунни айланиб-ўргилиб, мошингача кузатиб қўйди...

— Кошқийди, мен ҳам шундай бўп кетсам, — дея ух тортди Сора, — илоё шу кунимгаям шукр, зиғирдек бўлсам, томоғимдан овқат ўтаяпти, айланай...

— Бу ёққа юринг, аввал чой-пой ичиб олайлик, — деди Қодир Ниятбойни меҳмонхонага бошларкан. Иккови остона ҳатлагач, Қодир лампамой табибга яқинроқ келиб, қулоғига аста шивирлади:

— Мен испирт тополмай, отқулоққа арақ қўшиб бердим.

— Ҳеч зиёни йўқ, — деди Ниятбой бепарво қўл силтаб, — қайтага иркилмай ютади.

Ниятбой кечки овқат устида Қодир лампамойга икки шиша бўрсик ёғи билан бир пиёла асал топиш кераклигини айтди.

— Тонг отса — бозор, эрта туриб отлансам, насиб бўлса кун қизимай, етиб оламан-да, пешинга қолдирмай айтганингни муҳайё қиламан, — деди Қодир. — Энди овқатланиб, мазза қилиб бир дам олайлик.

— Ешшулли, анавининг оти нима эди, Муптиллами, шуни чақиртириб, озгина қарта суришсак, қалай бўларкин? — деди табиб хангомага шерик излаб. Қодир лампамой фойда туширишга қанча уста бўлса, биров билан суҳбатлашишга шунча нуноқ эди. Табибнинг гапини маъқуллаб, ҳар замонда “ас-тағфируллоҳ” деб туришга бу орада Муптилладан қулайроқ одам йўқ эдию, лекин уни атай меҳмонга чақиритиш, уй эгасига хуш ёқмасди.

— Қаергадир кетди, деб эпитгандай бўлувдим, уйда йўқ чиқар у, — деди Қодир лампамой бошини қашлаб. — Қарта-мартани икковимиз ўйнайверсак бўлмайдими? Муптилла келгандаям, қарға билан топшоннинг тузини ажратолмай, қайтага ўйинни бузади. Гапида ҳам тутуруқ йўқ, ҳалигача уйланмаган бўйдоқни орага қўшиб нима қиламиз?

“Бўйдоқ” деган сўз Ниятбойнинг кўнглига оғир ботди, нега деганда, ёши қирқни қоралаганига қарамай, у ҳам ҳалигача уйланмаган эди. У ичида хиёл ранжиса-да, ташида уй эгасининг гапини маъқуллаган бўлди:

— Тўғри айтасиз, ешшулли, ўзиям башараси сал совуқроқми-ей... Биринчи марта кўришимдаёқ каттагаям, кичиккаям бирдай эл бўлиб кетаверишидан қўрққандим.

Улар тамадди қилиб бўлишгач, икки қўл “беш кўтарар” ўйнаб, эрта ётиб қолишди...

Ниятбой чошпоҳга яқин бемордан яна хабар олди. Соранинг маҳфуз кўзларида умид учкунлари шуълаланди, аҳволи бурунгидан анча тузук эди. У қизларининг ҳаммасига турли хил юмуш буюриб, ташқарига чиқариб юборди. Бемор кўпдан бери табиб билан яккама-якка сўзлашни кўнглига тутиб қўйган эди.

— Қароғим, — деб гап бошлади Сора ёстиққа суяниб ўтирган жойида, — оладиган дардга даво йўқ деган, тавба деб гапирайин-ку, лекин сенинг қўлингдан оз-моз шифо топгандекман. Мингдан-минг раҳмат, чироғим. Бироқ кўнглингда оғир олмасанг, сендан бир нарсани сўрамоқчиман. Уйдагилар олдинга сарпо-суруқ қўйдими, шуни билмоқчи эдим. Хўжайиндан сўрасам, сенинг нима ишинг бор, дейди.

— Кўйишга кўйдику-я, янгай, гап Қодир оғанинг берган эллик сўмида эмас, гап — ихлос қилишда, одамнинг кўнгли поклигида... — деди Ниятбой ҳар бир сўзини салмоқлаб.

— И-е, бор-йўғи эллик сўм бердими ҳали? Ҳа, итдан тарқаган, йиққан-терганинг билан кўшмозор бўлгур. Айтгандим-а, ўзимам, бу хасисни сўйсанг ҳам бир томчи қон чиқмайди деб, — кўйиб-пишиб жаврай кетди Сора. — Ана, кўрдингми, менинг шунча йил бир ёстиққа бош кўйганиму рўзгорни деб шунча елиб-югурганимнинг ҳақи эллик сўм бўпти-да?

Сора ўтган умрига ачиниб, ўзини босолмай ҳўнграб юборди.

— Кўйинг, янгай, — деди Ниятбой, — касал одам кўп йиғласа ёмон бўлади, яна ётиб қоласиз. Мен дунё қувиб юрган одам эмасман, шукр, ўзимга етарли мол-дунём бор. Камини, туз-насиба бугун бўлса, ҳали кўра берамиз. Сизнинг хабарингизни эшитгач, “касал кўриш савоб”, деб келганман бу ерга. Худога минг қатла шукр, пирларимиз кўллаб-қувватлади, “тфу-тфу”, кўз тегмасин, оёққа туриб бораясиз.

Сора ўзини босиб, кўзёшларини рўмолининг учи билан аваилаб артди-да, ёстиғининг тагини пайпаслаб, кичкина тугунчакни олди. Тугунчакни қоқсуяк бармоқлари билан зўрға очган эди, ичидан битта узук ва иккита сирға чиқди.

— Ма, манави тилла узукминан тилла сирғаларда Қодир лампамойнинг ҳаққи йўқ, булар опамдан қолган мерос. Опам шўрлик ўлар чоғида, “қизим, сени кўли-шудли жойга кўндиролмай кетяпман, илоё бахтингни худованди каримнинг ўзи очсин. Манави олгин узук билан олгин сирғалар мендан сенга хотира бўп қолсин, қароғим. Буларни очарчилик йилларидаям сотмай, сақлаб кўйгандим”, деб менга берар экан, пешонамни силай туриб оламдан кўз юмган эди. Энди буларни сен олақол, айланай, ишқилиб, менинг ширингина жонимни сақлаб қолсанг бўлди. Ҳозир кўзимга на мол-дунё, на фарзанд ва на эр кўринаётгани йўқ, фақат жоним ҳалқумимга кеп турибди...

Сора гапини охиригача тутатолмай яна ҳўнграб юборди, йиғлай-йиғлай сўзланди:

— Сендан ўтинаман, жонимга шифо топ, ҳали ўлгим келмайди, фарзандларимнинг тўйини кўрсам, армоним йўқ эди. Яна озроқ яшасам дейман...

Беморнинг оху зори Ниятбойнинг аллақачон ўлган ҳис-туйғуларига ўз таъсирини ўтказди. У виждон азобида қийналиб, узук билан сирға узатиб турган қонсиз бармоқларни ўзидан нари итарди.

— Янгай, — деди у титроқ ва маҳзун товушда ерга қараб, — одам учун дунёда жондан азиз нарса йўқ, агар шу йўлда мен бирон-бир савоб иш қилолган бўлсам, сизнинг кўнглингиздан чиққан бошқа нарсани олмоғим лозим. Лекин, буларни ололмайман... Мен сўрайдиган матоҳни эса, сизнинг кўзингиз қиймайди... Шунинг учун, янга, бу гапларни йиғишгирайлик. Бироқ барча пирларим номидан онг ичиб айтаманки, сизни албатта оёққа тургазиб юбораман. Менга ишонинг. Сиз учун кўлвор илоннинг гўштими, асаларининг мумиданми ёки оққушнинг ёғи лозим бўладими, хуллас, Лукмони Ҳаким буюрган дорининг ҳаммасидан ишлатиб кўраман... Бунинг устига, пирлар мадақдор бўлса, тез орада чопқиллаб юриб кетасиз.

— Илоё, айтганинг келсин, болагинам, — дея дуо қилди Сора кўзлари жавдираб. — Менинг бисотимдаги бор дунём, бояги тилла тақинчоқлар-у етти фарзандим...

— Мен, янгай, — деб гап бошлади Ниятбой хаёли бузилиб. — Яқинда бир туш кўрдим... Тушимда, бизнинг пешайвонда чип-чип терга тушиб, чой ичиб ўтирибсиз. Сизнинг анави катта қизингиз бўлса, гул-гул очилиб, ўчоқбошида куймаланиб юрибди. “И-е, опа, меҳмонга келдингизми?” десам, сиз: “Йўқ, айланай, қизимди кўриб кетай, куёвимдан дори-дармон опкетай деб келдим бу хонадонга”, дейсиз... Йўғ-э, — дейман ўзимча, — бу туш бўлса керак. Шўйтиб, нима қиларимни билмай турганимда, елкамдаги фаришталар: “овмин де, овмин”, деб, қулоғимга яккаш шивирлайверди. “Овми-и-ин!” деганимни биламан, сачраб уйғониб кетдим. Деразага қарасам, тонг энди оқариб келаётган экан... Кўрган тушимнинг таъбирини сир сақлаб, мудом бировга финг деб оғиз очганим йўқ, Мавриди келгани учун, фақат сизга ёрилганим...

— Чирогим, мен фарзандимнинг бахтли бўлишига ҳамиша тилақдошман. Гулжонимга, мактабинг бўлса тугади, энди юрт қатори ўқишга кетавер, деса-сам ҳам, менинг касрим уриб, бола уйга ўралашиб қолди. Мен қизим билан овлоқда гаплашиб кўрай, агар мени деса, айтганимга кўнар... Жоним омон бўлиб, ўз кўлим билан қутли жойга кўндириб ўлсам, бу дунёи у дунё армоним қолмас эди... Бир жавоби ўзимдан, айланай, сен нариги уйга бориб дамнингни ол. Мени уйку босаётир...

Аслида, Соранинг уйкуси келмаганди, у ҳамма гапни ёлғиз қолиб ўйлаб кўрмоқчи эди. Ниятбой меҳмонхонада чалқанча тушиб ётар экан, гапнинг пўскаллисини айтганига қувониб, тушлик овқатни кута бошлади...

Қодир лампамой бозордан бўрсиқ ёғи билан асал олиб келганда Ниятбой уйда йўқ эди. У ичкари киргач, Сора бир нарсадан қаттиқ хафа бўлган одамдай, тескари қараб ётиб олди. Қодирнинг “тузукмисан?” деган саволига ям жавоб қайтармади. Қодир от чоппириб аллақерлардан ит азобида “дори” топиб келса-ю, хотини ҳатто у билан сўрашишни раво кўрмаса? У тарвузи қўлтиғидан тушиб, ташқарига чиқди. Ҳовлида Гулжон кечки овқатта уннамоқда эди.

— Ниятбой қаёқда? — зарда қилди қизига.

— Тушлик қилгач, дорини қандай тайёрлашни менга ўргатди-ю ўзи кетиб қолди, — деди Гулжон қўлини этагига артаркан.

Қодир лампамой хотини ётган хонага қайтиб кирганда, бемор ҳиқиллаб, рўмолини юзига бостан кўйи йиғламоқда эди.

— Нима бўлди сенга, омонликми? — сўради Қодир қанчалар тошбағир бўлса-да, юраги алланечук эзилиб.

Сора жавоб қайтариш ўрнига янада қаттиқроқ ҳиқиллай бошлади. Эри унинг бирон нарса дейишини кута-кута тоқати тоқ бўлиб, саволини такрорлади:

— Сорахон, айтсанг-чи ахир, ўзи нима гап?

— Ҳаммасини била туриб, яна нимасини сўрайсан? Худо қўшган куёвим деб, ўтингдан кирсам қулингдан чиқиб, кундуз этагинг, тунда тўшагинг бўл, йигирма йил бирга ўтов тикиб, бир мўридан тутун чиқардик. Менинг қилган яхшиликларим, қадр-қимматим энди кўзингга чўпча кўринмайдиган бўлдимми ҳали?

— Нималар деяпсан ўзи, Сора? — деди Қодир ҳайрон бўлиб.

— Нега Ниятбойнинг кўнглини олмадинг?

— Унинг кўнглида нима борини қаёқдан билай? Фалон сўм билан кўнглим тўлади, деб айтгани йўқ. Ҳатто, эллик сўмниям Мутгилла икковимиз ялина-ялина зўрға чўнтагига тикдик. Ниятбойдан пул-мул аямаган бўлсам, — деди Қодир лампамой ўзини оқлаб. У, агар, аёли тўшакка миҳланиб ётмаганда эди, табиб билан қандай гаплашишни ўзи биларди.

— Сен учун йиққан-терганимнинг ҳаммасидан кечишга ям розиман-ку, Сора!

Бемор эрининг юрак-бағри эзилаётганини сезгандай бўлдию, лекин Гулжонни табибга унашгирсак қандай бўлар экан, деган гапни айтолмади. Бунинг устига, бу ҳақда қизи билан сўзлашишга ҳам улгурмаганди. Чунки отасига сал гапнинг учини чиқариб, аввал уни кўндиришни мўлжаллаб қўйганди. Агар, отаси маъкул деса, қиз бола онасининг айтганидан чиқиб, қаёққаям борарди?

— Кўзим очиклигида, жиллакурса, Гулжонимнинг тўйини кўрсам яхши бўларди, — деди Сора гўлдираб. Сўнг эрининг кўнглини билмоқчидай, унинг юзига синоатли тикилди. У бошини қуйи солиб, жимгина ўтирмоқдайди. — Қодир, — деди Сора жимликни бузиб, — дилимдагини айтиш ноқулай, лекин сенга ёрилмасам, тайин ўламан. Ётишим шу бўлса тузаламанми, йўқми — хуллас, бу ёғидан умид узганман. Сен менинг яккаю ягона ниятимни яхшилаб эшит. Гулжонимни кўзим тириклигида турмушга берсам, дейман... Шунга розилик берсанг...

— Кимга? — сўради Қодир бошини илкис кўтариб.

— Ҳозирча кимлигини айтмайман... қизим билан гаплашиб олай... У ҳўп десагина сенга маълум қиламан, аксинча...

ЎНИНЧИ БОБ

Назар бу хабарни Тошкентда, политехника институтининг геология факультетига ўқишга жойлашганидан кейин орадан икки ой ўтгач эшитди. Ҳасан катакли дафтарнинг уч варагини тўлдириб ёзибди. Бу хат, аслида, дўстини овулдаги янгиликлардан хабардор қилиб, уни қувонтириш учун эмас, балки Назарнинг тортинчоқлиги туфайли содир бўлган воқеа сабабли уни койиш ниятида ёзилган эди.

“Овулда тинчлик-омонлик, ҳаммаси ўзинг кўргандай, жўра. Аммо ушбу мактуб билан сенга қувонч бахш этолмайман. Гулжон, деб кечаю кундуз оҳ чекиб юрган фариштанг эгасини топиб кетди. Ҳозир у Қорабойлидаги Ниятбой деган табибнинг уйида, келинчак... Карнай-сурнайли, овозали тўй бўлмади, албатта, сабабини ўзинг тушунасан. Мен Қорабойлидан келган уч-тўрт нафар отлиқ уни олиб кетаётганда овулда қолган жўраларимни йиғиб, кўприкнинг устида йўлини тўсдим. Агар, улар Гулжонни мажбурлаб, яъни ота-онасининг қистови билан опкетаётган бўлса, куёв-навкарларнинг бошлаб танобини тортиб қўймоқчи эдим. Лекин бизнинг қилигимиз ёқмадими, ишқилиб, Гулжоннинг ўзи юзимга тик қараб: “Ҳасан, сенинг нега йўл тўстанингни биламан... Мен ўз ичтиёрим билан, ўзим хоҳлаган одамимга турмушга чиқяпман. Сизлар, ўн йил бирга ўқиган дўстларим, умримда биринчи марта бахтли бўсагадан ҳатлаётганимга қувониш ўрнига, тўйимни азага айлангирмоқчимисизлар? Ҳасан, бу гапимни фақат сен тушунасан, балки кейинроқ хат ёзарман, мен ўзим севган одамга тегаяпман...” деди. Шу сўзларни айтаётиб, унинг ичидан хўрлиги келаётганини сездим ва ўйлаб туриб, йигитларга йўлни бўшатиш учун буйруқ бердим. Гулжоннинг гапларидан кейин улардан бири, куёв-жўраси бўлса керак, гўё билмаганга олиб: — И-е, бизлар овул болаларига кўприк ҳақини беришни унутибмиз-ку, — деб, битта рўмолчани менга отиб юборди. Улар кўздан гойиб бўлунча орқаларидан кузатиб турдик. Сўнг, рўмолчанинг учига туғулик ўн сўмга овулдаги дўқондан арақ олиб, “Гулжоннинг бахтли бўлиши учун”, ярим кечагача чордеворда мазза қилиб ичдик.

Шунақа гаплар, жўра. Сенинг уягчанлигинг оқибатида, овулимиз пешонасига битган яккаю ягона юлдуздан тонг отмаёқ айрилиб қолдик...”

Назар мактубга шоша-пиша кўз югуртирдию ҳаяжонини босолмай, ўша заҳоти йиртиб ташлади. Ёдида қолгани шулар... У уззукун ётоқхонадан чиқмади, каравотда гамбода қиёфада мук тушганча ётди: кўзини юмса, теварак-атроф ёришиб, рўпарасида Гулжон кулимсираб гавдаланади. Агар, кўзларини очиб, бир нуқтага қаласа, дунё харитасидаги қизил-яшил ранглар янглиғ жи-вирлаб, ўзига терс ўгирилиб олган қизнинг қиёфаси жонланади.

— Касал бўлсанг, доктор чақирайлик.

Ҳамхона ўртоқларининг меҳрибонлиги ҳам йигитнинг хаста кўнглига таскин беролмади. Дарсга борганда эса, курсдош қизларнинг шўх-шодон қийқириқларини эшитиб, юраги баттар эзилди. Унинг назарида, бу дунёда Гулжондан бошқа ҳамма қизлар бахтли эди. Шу боис, ўзаро ҳазил-ҳузул қилаётган беғам ва бепарво курсдошларига қараб туриб, уларнинг бахтига рашқи келди. Ҳатто, ҳамма қизлар кўзига бирданига ёмон кўришиб кетди...

Орадан изгиробли бир ой ўтгач, у Гулжондан мактуб олди. Дастлаб, конвертни очмасданоқ йиртиб ташламоқчи бўлдию сўнг бир оз ўйлаб кўриб, бафуружа ўқиш учун хатни чўнтагига солиб қўйди...

“Салом, Назар, — деб ёзганди Гулжон ўзининг чиройли ҳуснихати билан. — Мен сенинг Тошкентдан ёзган хатингни олдим ҳамда ўқишга кирганингни эшитиб, чин юракдан севиндим. Менинг тақдирим ҳақида жўраларингдан эшитган бўлсанг керак. Воқеадан аллақачон хабардор эканингни ўзимча сезсам-да, хатинга жавоб қайтармай юргандим. Энди эса ёзишга мажбурман...”

Чоршанба кuni опамни тупроққа топширдик... Мен эсан онгунимча йиглайвериб, буғун сал-пал ўзимга келгандекман. Пешонанг шўр бўлгандан кейин, иложинг қанча? Энди бир умр опамдан айрилганимга ишонган ва шу ҳисга бўйсунган ҳолда яшамоқдаман... Бир сафар ҳеч ким йўғида, опам шўрликка сенинг хат ёзганингни айтганимда, у бошини сарак-сарак қилиб: “Билма-

сам, қизим, у ҳали ёш бола-ку”, деган эди. Сўнг-сўнг ўйлаб кўрсам, опамнинг кўнгли учун ёш умримни хазон қилганимни тушундим...

Онамни даволаган Ниятбой табиб (ҳозир у эрим бўлади) уйимизга қадам босган кунийёк менга суқланиб қараган эди. Унинг дилидан чиқариб, айтишга ботина олмай юрган дардини сезсам-да, сир бермаган эдим. Лекин, бир кун и укаларимни ухлатиб, энди ётишга чоғланганимда опам чақириб, бундай деди:

— Қизим, худога шукр, бўйинг чўзилиб, кўзга яқин бўп қолганингни кўрдим, энди укаларингга раҳминг келсин. Ёмон бўлмаса, яхши йўқ, дегандай, агар менга бирон гап бўлиб қолса, “отасиз етим — зўр етим, онасиз етим — хўр етим”и чиқиб юрмасин. Сен ақли-ҳуши жойида, худди ўзимга тортган меҳнаткашсан. Бу — яхши, аммо соддалигинг ҳам йўқ эмас, доим шундан эҳтиёт бўл. Учраган эркакнинг олдида диркиллаб, кўкрагингни оча берма, ҳамшиша битта дардинг ичингда бўлсин, қароғим. Менга ростини айт, қизим. Назарда кўнглинг борми? Агар кўнглинг бўлса, уни юрагингдан чиқариб ташла, демайман, онасининг кимлиги ўзингга маълум. Тўнғич фарзандимсан, айтганимга кўнарсан, деб умид қиламан: сени кўзим очкилигида турмушга берсам. Агар менга қулоқ солмайдиган бўлсанг, ичимда тўққиз ой тўлаб, олти ой бешиқда аллалаб катта қилганимга ҳамда берган оқ сутимга рози эмасман...

Опам кимни назарда тутаётганини билганим учун гапини бўлмаё эшитдим ва фарзандлик бурчимни бажардим... Йўлда, кўприкнинг устида Ҳасан йўлимизни тўсди. Лекин мен онамнинг оқ сунини оқлаш учун ёшиқдаги барча орзу-ҳавасларимдан воз кечиб, Ниятбойнинг уйига келинчак бўлиб тушдим. Турмуш қурганимизга ўн кун тўлмасданоқ, “опам қайталаб қолди”, деган хабар келиб, Ниятбой икковимиз Қоратеренга жўнадик... Отам билан Ниятбой дори қидириш билан овора, ўзим опамнинг бошида қимирламай ўтирдим. Ора-сирада сенинг опанг келса, мен озроқ мизғиб, дам олардим.

Чоршанба кун и азонда опамнинг чехраси сал очилгандай бўлиб: “Қорним очқаб бораётир, қароғим”, деди. Дарров гўжа қилиб бердим. Бир пиёла ичдида, менга тикилиб туриб: — Қизим, ўлар чоғимда бахтингга зомин бўлдиммикин, деган хавотирдаман. Ниятбойдан кутган умидим пуч бўлиб чиқди, берган дориларидан сира наф кўрмадим, қайтага, кундан-кун малордан қоляпман. Манави тўрт қават пар тўшак ҳам орқамга бигиздай ботиб бораётир. Эҳ, агар соғ бўлганимда борми... Ҳаммасини улоқтириб, қора ерда ётсам-да, мойдай ёқарди... Менга чинингни айт, чироғим, у дунёи бу дунё берган сутимга розиман, фақат рост гапир, қизим: бахтлимисан?

— Ҳа, опа, — дедим ичимда қон йиғлаб. Опам менинг қай тарзда жавоб қилганимдан аҳволимни сезди шекилли, рўмолининг учини кўзига босиб:

— Мендан рози бўл, — дея ғивирлади.

Мана, шундай қилиб, меҳрибон онажонимдан ҳам айрилиб қолдим. Отамни, укаларимни ўйласам, юрагим эзилади. Иложим қанча, энди уйим бошқа бўлгандан кейин...

Назар, турмушнинг аччиқ-чучугини эртароқ тортганим сабабли, сенга ҳам синфдош, ҳам дўст сифатида шуларни айтмоқчиман: “Ўзганинг бахтини ўйлашдан аввал ўз бахтинг тўғрисида вақтида қайғур. Ҳатто, ўйланиб ҳам ўтирмай, ҳаётда истиқболга олиб борадиган сўқмоқни учратдингми, иккиланмай қадам ташлайвер. Оҳ, Назар! Бундай равон йўлга ҳеч ким сени кўлингдан етаклаб келмас экан! Уни фақат ўзинг жон куйдириб изласанггина топаркансан... Бошқа нима ҳам дейман?..”

Назар ўн йил бирга ўқиб, Гулжондан бундай ақлли сўзлар чиқишини сира кутмаган эди. Эрга тегиши билан доно бўп кетганига қара, — дея гўлдиради у ўзича. — Балки онасининг ўлими унга бирдан ақл киритдимикин?

У дарсларга онда-сонда бир қатнаб, ўзининг аҳволига ўзи ҳам тушунмай, шу алфозда яна бир ойни амал-тақал ўтказди. Ўзи чуваккина эмасми, ундан бешбаттар озиб кетди. Назарнинг қайғу-изтиробларини Гулжоннинг навбатдаги мактуби сал юмшатгандай бўлди. У аввалги хатга жавоб ёзиб, илк муҳаббат изтиробларини қиз билан баҳам кўрмаган, жиллақурса, унинг кўнглини кўтармаган эди. Навбатдаги мактуб эса...

“Назар!

Менинг биринчи мактубим балки сенга етиб бормагандир, балки жавоб ёзишга қўлинг тегмаётгандир... Ҳарҳолда, бошимга тушган оғир мусибат — опамнинг вафот этганини эшитгандирсан... Бугун опамнинг хотирасини ўтказдик (вафотига қирқ кун тўлди). Тунда уйқум қочиб, сенга ушбу мактубни бияшман. “Онанг шундай-шундай бўпти, тақдир-да”, деб ҳеч курса икки оғизгина ёзиб юборсанг нима қиларди? Мен сендан бу қадар тошбағирликни кутмагандим...

Ниятбой билан қурган ҳаётимиз тобора пугурдан кетиб бормоқда. Мен илгарилари унинг фақат кўкнори ичишини билардим. Энди эса, аста-секин бошқа ҳунарлариниям кўрсатаётир. Папиросдан сўнг носвой отади, кўкнори ичиб бўлгач, наша чекади. Хуллас, кун бўйи овқатдан бош кўтармайди, мизгиган ёки уйқудан уйғонган вақтларида уйга келган касалларга қарайди...

Мен опамнинг сўнгги васиятига амал қилиб, шундай нотавон одамнинг хизматини қилиб юрибман. Сўз қайтарай десам, опамнинг арвоҳидан қўрқаман, устига-устига, яна сен ҳам ёдимга тушасан. Оҳ, Назар! Пешонам бунча шўр бўлмаса менинг... Хуллас, сенга яна хат ёзишга қарор қилдим.

Гоҳида ўзимдан-ўзим, сенинг орзу-ҳавасингга етиб, ўқишга кирганингга қувонаман, гоҳида куйинаман ҳам. Куйганимнинг сабаби — мен ҳам ўқишга боришим мумкин эди, докторликка ўқиб, опамни даволашни орзу қилгандим. О, Назар! Нимасини айтмай, орзу-умидларнинг ҳам чегараси бўлар экан, барчаси бирдек рўёбга чиқавермаскан. Биз — ер юзида гимирлаб юрган инсонлар, ҳамиша ғойибдан қанот тилаб, учишга интиламиз, хаёлот кўмагида парвозлар қиламиз, аслида эса, оёғимиз ердан бир қарич кўтарилса, босартусарини билмай қоладиган шўрликлармиз... Менимча, ортқича таассуротлар қўлига айланишдан кўра, оддийгина ерда юришга нима етсин...

Назар, менга хат ёз. Ҳеч тортинмасдан, Қорабойидаги уйимга ёзавер. Мана, келин бўлганимгаям уч ойдан ошди, лекин бирон марта Ниятбойнинг қорозга қараганини эслолмайман. Нашадан бошқа нарсага қўли тегмайди унинг”.

Назар хатни охиригача ўқиб чиққач, Гулжонга мактуб ёзишга киришди.

“Суюклим Гулжон!

Иккала мактубингни ҳам олдим, лекин хатига вақтида жавоб олмаган ошиқ ҳолини бир тасаввур қилсин деб, ушбуни сенга кечикиброқ ёзаётирман. Аввало, турмуш қурганинг муносабати билан чин юракдан муборақбод этаман! Ҳаётда ўз бахтингни топганингга мен ҳам қувондим. Сора оланинг вафотини эшитиб, бугун вужудим ларзага келди. Кенг феълли, қалби пок аёл эди у. Иложимиз қанча, азизам?

Ўқишга кирганим учун мени бахтли ҳисоблаб, ўзингни қувонч ва қайғулар измига ташлаганингга ҳайронман. Ўқишга киришим, мен учун сен ўйлаганчалик қувончли ҳодиса эмас, аксинча, овулни бемаврид тарк этиб, ўз бахтимни йўқотдим. Эндиликда, менга ҳаётнинг, ҳатто бугун дунёнинг қизиги қолмагандек туюлмоқда. Шоир айтганидек:

Отиб юрган тонг-да, бугун ҳам отар,
Одамлар ҳовурли кўрпада ётар.
Бировнинг болиши ёр кўксин бўлса,
Бировнинг ёстиги тош бўлиб ботар...

Гулжон! Мен баъзан узоқ-узоқларга, одамзоднинг қадами етмаган мамлакатларга бош олиб кетсаммикан, деб ўйлаб қоламан. Эртага куёш чиқиши билан йўлга ҳозирлик кўраман. Тагин ким билади, Тошкентда ҳам “ишчи кучи керак”, деган эълонлар ҳар қаламда учрайди. Балки, шу яқин-атрофда...

Лекин қаерда бўлсам ҳам, сени ҳеч қачон унутмайман. Суратингни ҳамиша чўнтагимда олиб юраман; энг бахтиёр ёки қайғули онларимда уни қўлга олиб, ўйга толаман, ғойибона дардлашаман... Хўп, кўришгунча хайр. Шошма, яхшиси — алвидо! Сени нечоғлик соғинмай, кўрсам бари бир юрагим эзилади. Негаки, ўртадаги муҳаббат хоҳиш-иродамиздан ташқарида, яъни икковимизга ҳам боғлиқ бўлмаган ҳолда фожиали хотималанган бўлса-да, бари бир, ўзимни сенинг олдингда гуноҳдор ҳис этаман, Гулжон!..”

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

* * *

Зилзиладан кейин тошкентликлар табиий офатга қарши курашиб, шаҳарни қайта тиклашга бел боғлаган пайтлар эди. Қўллаб қурилиш ташкилотлари ишга туширилиб, эски иморатлар ўрнига янги, қўлқаватли бинолар қад кўтара бошлади. Мамлакатимизнинг турли шаҳар ва қишлоқларидан ёрдамга келган ҳашарчилар сони тобора ошиб бораётган бўлса-да, ҳамон ишлайман, деган одамга юмуш топиларди. Олий ва ўрта махсус билим юртлари студентлари кечқурун ўқиб, кундузи ўз ихтиёрлари билан қурилишга ҳашарга чиқишарди. Назар ўқиётган факультетнинг ҳам уч гуруҳаси кечки сменага ўтди. Бу кейинги вақтларда; “ўқисамми ёки ташласамми”, деб, иккиланиб юрган ёш йигитга айнаи муддао эди. Студентлар ётоқхонаси ҳашарчиларга берилгани сабабли, улар вақтинча қурилиш майдонларига тикилган чодирларга кўчиб ўтишди.

Назар курсдошлари билан шаҳар марказидаги бузилган иморатлардан бирида ишлаётганда, бригада устаси папка қўлтиқлаган, ўрта ёшлардаги бир кишини бошлаб келди. Кейин билса, у автокорхонанинг директори экан.

— Йигитлар! — хитоб қилди у қўлидаги белкурак ва ломларга суяниб, ўзига савол назари билан тикилиб турган талабаларга қарата. — Ҳозирги аҳволни яхши тушунасизлар. Шу сабабли кўп гапириб, сизларни ишдан қолдирмоқчи эмасман. Агар орангизда хоҳловчилар бўлса, ҳайдовчилар тайёрлайдиган тўрт ойлик курсда ўқитамиз. Корхонамиз ўқиш давомида ойига етмиш сўмдан стипендия тўлайди. Хужжат олишингиз билан рулга ўтирасиз. Биздаги ҳайдовчилар ойига икки юз эллик, уч юз сўмдан кам мояна олишмайди... Кани, ким шофёр бўлмоқчи?

— Мен, — деди Назар қўл кўтариб, — бироқ, сессия вақтида ишни нима қиламиз? Институтдан имтиҳон топширишга чақирса, сиз эса, ишдан жавоб бермасангиз?

Автокорхона директори атрофга ҳадиксираб аланглади-да:

— Иним, кечки ўқишга сизларни вақтинча ўтказиб қўйишган. Агар кундузи ишлаб, кечқурун ўқийдиган талабаларга бериладиган имтиёзлардан фойдаланаман, десанг, ўқишингни биратўла кечкига айлантир. Биз сессия вақтида ҳам ойликни тўла сақлаган ҳолда отпускаи берамиз, бошқа пайтлари эса, қисқартирилган иш куни билан таъминлаймиз, — деди.

— Розиман, — деди Назар, — мен кечқурун ўқиб, сизларда шофёр бўл ишлайман.

— Баракалла! — деди директор қувонч билан, чеҳраси ёришиб. — Бу энди бошқа гап. Орангизда мана бу йигитга ўхшаган юрагида ўти борлар яна топиларми?

Йигитлардан яна иккитаси қўл кўтарди.

Автокорхона директори тагин ким бор дегандай, болаларга кўз югуртириб чиқди-да, сўнг чуқур хўрсиниб: — Бизнинг автобаза Чуқурсойда жойлашган, эртага эрталаб тўппа-тўғри ўша ерга бораверинглар. Сизларни ўзим кутиб оламан... — деди.

Назар тўрт ойлик курсни битираман дегунча ёзги сессия бошланиб, бирданига иккита имтиҳон ва учта зачётдан қарз бўлиб қолди. Ўзи билан ихтиёрий равишда келган ўртоқларидан биттаси аллақачон ҳайдовчилик касбидан воз кечиб, қурилишга ўтиб кетган эди. Иккинчиси эса, соғлиғи ёмонлашгани сабабли кўч-кўронини орқаладию, бирйўла қишлоғига жўнаб қолди...

* * *

Ўттиз биринчи қурилиш бошқармасига тайинланган Назарнинг “ЗИЛ” машинаси Оқтепадаги тураржой қурилиш объектларидан бирига юборилган эди. Участкаи бошлиғи Фани Расуловга буюрилган ишни қулоқ қоқмай бажарилган ва “қўй оғзидан чўп олмаган бу қорақалпоқ” тез орада жуда ёқиб қолди. Бир куни у, Назардан ҳол-аҳволи, уй-ичи ва ўқишларини суриштирди. Фани кетма-кет савол ёғдирар экан, гўё унинг оқ оралай бошлаган сочлари билан

куюқ қора қошларидан, нур ёғилиб турган қўй кўзларидан ёш йигитга нисбатан меҳр-шафқат ва оталарча ғамхўрлик балқиб тургандек туюларди. У Назарнинг жавобларидан унинг ёлғиз онаси ва синглисидан бошқа ҳеч кими йўқлигини, гарчи ёш йигитнинг характери ҳали ипақдай эшилиб, пулатдай букилиши мумкин бўлса-да, анча қайсар эканини ҳам сездди. “Уни тарбиялаш керак, унинг бир сўзлиги, индамаслиги — келажакда ишончли одам бўлишидан далолат бериб турибди”.

— Назарга иш ўргатинлар, — деди у прорабларга.

Ўша кундан эътиборан, Назар участканинг ҳамма объектларига гишт, тахта ва шунга ўхшаш энг керакли материалларни таший бошлади. Эрталаб прорабни кабинасига олиб, бошқарма омборига ёки гишт заводига боради; иш биттач, у ёқдан юк ортиб қайтади. Баъзи кунлари уч-тўрт рейсгача гишт ташийди. Участкада ишлаётган усталар ҳам тахталарнинг аввалгига қараганда ортиб-ошиб қолаётганига асосий сабабчи Назар бўлса керак, деб ҳайдовчига алоҳида ҳурмат кўрсата бошлашди. Ишчилар юкни тушираётган ёки ортаётган маҳалда, унинг бардачокдан дарслик китобини олиб ўқиётганини кўрган бошқа талабаларнинг гаши келарди. Чунки Назар ҳам ўзларига ўхшаган ўқувчи бўлса-да, жамоада бунчалар ҳурмат-эътибор қозонганига баъзилар танглайларини тақиллатиб, ҳавас қилса, баъзи бировларнинг ичида ҳасади келарди.

Бир кун Назар кутилмаганда овулдан совуқ хабар эшитди. Тошкентга укасини ўқишга олиб келган Ҳасан меҳмонхонага жойлашолмагани сабабли Назарнинг ётоқхонасини топиб, беш-ўн кун шу ерда туришни айтганда, дастлаб унинг жини кўзиган эди. “Бу қачондан бери бунчалик хушфёъл бўлиб қолди”, — деди у ичида, Ҳасанга бошдан-оёқ разм соларкан. Ҳасан “совуқ хабар”ни эрталаб айтди.

Назарнинг онаси Осие Қодир лампамоёга бошини чатибди!

... У дўстига сир бой бермасликка ҳаракат қилиб, ўзини нечоғли қувноқ кўрсатишга уринмасин, ичи тутаб бормоқда эди. Назар онасининг аини ўйнаб-куладиган ёшида тул қолиб, бошига бевақт кулфат тушганини сезмайдиган даражада ёш бола эмас эди. Лекин, шу билан бирга, отасининг кўзи тириклигида бевафолик қилган онасини сира кечиролмасди. У азалдан камгап эмасми, хунук хабарни эшитгандан кейин одамларга мутлақо аралашмай қўйди. Ишда ҳам одамларнинг ўзаро қочирим гаплари ёки ҳазил-хузуллари гўё уни масхаралаш учун атай қилинаётгандек туюла бошлади. Назар ич-ичидан эзилиб, гоҳ ўзини ёруғ дунёга келтирган онасини лаънатлар, гоҳида эса оламда етимлар бўлмаслиги учун жон куйдирадиган аёл қалбини оқлашга уринарди. Ана шундай изгироблар қийноғида кунлар кетидан кунлар имиляб ўтаверди. Ҳасаннинг укасига ёнидан жой бериб, ўзини машинасида аэропортга кузатиб қўйди.

Эрталаб ишта келганда прораб:

— Назар, сизни Ғани ака базада кутаяпти. Ҳозир телефонда гаплашдим, — деди. Назар машинасини орқага бурди-ю, айтилган жойга ҳайдади.

Ғани Расулов база дарвозаси олдида бетоқат кутиб турган экан, Назарнинг олдида пешвоз чиқиб, елкасига бир-икки қоқди-да:

— Болам, бутун икковимиз узоқ рейсга жўнайдиган бўлдик, машинанг прицеп орта оладими? — деб сўради.

— Тортади.

— Унда, прицеп юки билан менинг ихтиёримда, тайёр; сен машинангни тўққизинчи омборга ҳайда, фанер ортиб беришади. Мана, юк хати...

Назар қоғозни олди-да, бир соат ичида машинасини тўлдириб, фанер юкланган прицепни ҳам шатакка олиб чиқди.

Кабинага ирғиб минган Ғани тилининг тагига бир чимдим носвой ташлаб, анчагача оғиз очмай ўтирди. Оқтепага етар-етмас носвойни туфлаб:

— Ўғлим, Чилонзорнинг усти билан тўғри Самарқанд дарвозага ҳайда, Сирдарёга боришимиз керак, — деди.

— И-е, Ғани ака, ҳали у ёқдаям объектимиз борми? — деб сўради Назар ажабланиб.

— Бурун бўлмаса, энди бўлади, гап бор, — деди Ғани хунук тиржайиб.

Улар шаҳардан чиққунча бошқа гаплашишмади. Машина Сирдарёнинг катта йўлига тушгандан кейингина Ғани енгил нафас олиб, қўли билан “тўхтат”,

дегандай ишора қилди. Назар йўлнинг четига чиқиб, юки унчалик оғир бўлмаган “ЗИЛ”нинг тормозини босди.

— Болам, Сирдарёга етганда, манави юкни бир уйга туширамиз. Йўлланмангни менга бер-чи, мабодо тўхтатиб сўраб қолишса, мана бу ҳужжатларни қўшиб кўрсатасан, тушундингми? — деди Фани Назарнинг бўлидан қорозни олиб. — Мана, кўз олдингда, бугун сени ўн икки соат ишлади, деб ёзиб бераман. Агар, юкларни омон-эсон жойлаштириб қайтсак, яна уч юз сўм оласан! Қалай, ўғлим, маъкулми?

Назар индамади, Фани унинг юзидан рози ёки норози эканини билолмай, яна хушмуомалалик билан сўзида давом этди:

— Энди, иним, боламдек бўп қолганинг учун сенга ишонаман. Бўлмаса, участкамда биргина сенинг автобазангдан қанча мошин бор, қайсисига айтсам, олдимга “лаббай” деб чиқали. Сени азбаройи ўзимга яқин олганим учун биринчи марта ўзим йўл кўрсатиб келяпганим. Бундан кейин ора-чорада шу йўл билан Сирдарёга юк обориб турасан. Ҳар рейсинг уч юз сўмдан, гапимга энди тушунгандирсан, болам? Агар машинанг дидингга ўтирмай қолса, ўзим Тошматта айтиб, янгисидан олиб бераман... Қараб турибсанки, бир йил ўтар-ўтмас, ҳамма эгилиб салом берадиган бинойидек йигит бўласан. Насиб бўлса, сенга Тошкентдан ўзим мана бундай (у бош бармоғини кўрсатди) қиз ҳам топиб бераман. Сўнг квартира, енгил машина дейсанми, ризқ-насибанг бўлса, ҳаммасини муҳайё қиламан. Ана шунда, онанг билан синглингни бемалол кўчириб опкелсанг ҳам бўлаверади... Қани, келишдик-а, энди ҳайда, ўғлим, — деди Фани меҳрибонлик билан, Назарнинг елкасига аста туртиб...

Авваллари Назар “пулнинг ҳавоси” бўлади, деган гапга унча ишонмасди, ҳозир эса машинасини гаражга қўйди-ю, оёғини қўлига олганча ташқарига отишди. Одатдагидек, баъзида уч тийин сарфлашга қийналадиган трамвайга ўтирмай, такси тудди. Талабалар шаҳарчасига етай деганда Фани аканинг, “кечқурун машинангни гаражга қўйиб, бизникига кел”, деган гапи ёдига тушди-ю, ҳайдовчини ҳайрон қолдириб, орқага — “Ғалаба” боғига қайтишни илтимос қилди.

Назар боя йўл-йўлакай Фани акани ўзи ташлаб ўтган уй рўпарасига келганда таксини тўхтатди. Пачкаси бузилмаган уч сўмликнинг бойламини йиртиб, иккига учгаликни ҳайдовчига узатди-ю кабинадан чаққон тушди. У Фани аканикига биринчи марта совға-саломсиз борсам уят бўлар, деган ўйда, муюлишдаги озиқ-овқат магазинидан икки кило қимматбаҳо шоколад харид қилди.

Эшикнинг кесакисига ўрнатилган кўнгирак тугмачасини босгач, орадан кўп ўтмай ичкаридан чиройли, кўринишидан ўн беш ёки ўн олти ёшларга қадам қўйган дўмбоққина қиз чиқди.

— Фани ака уйдами?

— Ҳа, дадам уйда, сизни анчадан бери кутводди, — деди қиз ичкарига мулозамат қилиб.

У қисиниб-қимганиб ичкарига кирди. Фани билан хотинининг уни қаерга ўтказишни билмай, кенг уйда елиб-югуришларини кўргач, бешбаттар ноқулай аҳволга тушди. Айниқса, дастурхон устида уй эгасининг “олинг-олинг, манави иссиқ нондан олинг, қанддан тишлаб олинг”, деган пайдар-пай мулозаматларидан боши айланиб кетди. “Мунча қистамаса...” — хаёлидан ўтказди у.

— Ҳали ўзингга айтган қорақалшоқ боламиз шу, — деди Фани Назарни хотинига таништираган, — жуда зўр йигит-да, ўзиям. Худди сизга ўхшаган онаси бор экан. Ўзи кечқурун политехда ўқийди, кундузи машина ҳайдайди. Қани, меҳмон, чой совимасин.

“Қизига жуда ўхшаб кетар экан”, — деди ўзича Назар, кайвонилик қилаётган аёлни кузатаркан. Улар бир чойнакни бўшатмасданоқ, дастурхонга каттакон гулли лаганда палов тортидди.

— Сизни кеп қолар деб, гуручини ўзим дамлаганман, қани, болам, бошланг, — деди аёл лаганни Назарга яқинроқ суриб, — меҳмонга ёқадими, ёқмайдими деб, кишимиз билан саримсоқ пиёздан озгина солдим, саримсоғи бўлмаса Фани акангиз пиёзга қўл урмайди.

— Бўлди, бўлди, онаси, — деди Фани гап ўзига тега бошлаганини хушла-

май, — Қорақалпоғистон билан Хоразм томонларда олинг деб бир марта айтдингми, бўлди. Улар бизни тошкентликларга ўхшаб, ўн марта “олинг” демасанг ҳам паққос тушираверади. Шундайми, Назар?

Назар бош ирғаб кўйди.

— Онаси, мақтаган ошингизнинг томоғимиздан дурустроқ ўтмаётганини сезаяпандирсиз? Коньякдан бўлса, опкенг, қиттай-қиттай отайлик, — деди Фани лагандан бош кўтариб. Бу пайтда, ошдан кафтини тўлдириб ошаётган Назарнинг олди ўрадай очилиб қолганди.

— Болам, бугунги ўтиришимиз учун манавидан озгина отмасак гуноҳ бўлар, — деди уй эгаси хотини келтирган коньякнинг у ёқ-бу ёғини айлангириб, тикинини чиқарар экан. Сўнг нимадир эсига тушгандек, яна хотинини чакирди: — Бону, ҳо Бону!

“Янғайнинг оти Бону экан, қизининг оти ким бўлса?” — хаёлидан ўтказди Назар.

— Лаббай, дадаси, — дея зумда ҳозир бўлди Бону.

— Бу, коньякни қуруқ палов билан ичганди қаерда кўргансиз? Шкалад-шкалад опкемайсизми?

— Ҳозир, ҳозир, дадаси, — деди Бону ўнғайсизланиб, — ўзимам ҳозиргина шуни ўйлаб турувдим, сиз чақирмаганингизда аллақачон опкеб кўярдим.

“Қандай сипо, нечоғли маданиятли бу тошкентлик аёллар, — дея кўнглидан ўтказди Назар. — Ҳозир бизнинг овул хотинлари бўлганда эди, эшикдан иккита пиёзни ирғитиб, ма, ўзинг арчиб оласан, деб кетарди”.

— Болам, бугун жуда яхши хизмат қилдинг, — деди Фани қадаҳларга коньякдан тўлдириб қуяркан, биттасини Назарга узатиб. — Агар, ҳар кунги топишимиз шундай бўлаверса, худонинг ўзи насибамизга насиба кўша берса, энг ёмон кунимиз ҳам худди бугунгидек ўтаверарди... Қани, ол, болам...

Назар илгарилари арақ билан винодан оз-моз татиб кўрган эди, ҳозир у коньякни қандай ичишни билмай бирпас иккилаб турди-да, соддалигини сездирмаслик учун кўзини чирт юмдию, қулгулатиб, бирдан кўтариб юборди... Ҳайтовур, бу араққа ўхшаб унча аччиқ эмас, винодай тахир ҳам эмас экан...

— Дарров жуфтлаштирайлик, ўғлим, — деди Фани шоколаддан ушатиб оғзига соларкан, бир бўлагини Назарга ҳам узатиб. Улар икки қадаҳдан кейин суҳбатлари янада қовушиб, хотиржам овқатланишда давом этишди.

... Назар Фанининг уйдан чиққанда ўзини анча енгил ва бахтиёр ҳис этиб, аллақандай куйни хиргойи қилганча шаҳдам одимлаб кетди. Кечқурун лекцияга бориши кераклиги ҳам аллақачон ёдидан кўтарилиб, бундан бир лаҳзагина олдинги вақтичоғликни яна давом эттиргиси келди... Қайси кўз билан қарамасинки, бир пайт, рўпарасида ярим оқшомгача ўйин-кулги авжига минадиган “Ғалаба” боғининг каттакон дарвозаси ланг очиқ турарди...

* * *

... У томоғи қақраб-қуруқшаб, аъзойи-баданига ўт кетгандай куйиб бораётганидан тонг отарда уйғониб кетди. Кўзларини зўра очдию, атрофига шоша-пиша разм солди. Қараса, шифтига тилларанг биллур қандил осилган хонадаги каттакон диван-каравотда, ярим яланғоч ҳолда ётибди. Ёнидаги оппоқ пар ёстикда алакимнинг қоп-қора сочлари парижон ёйилиб, ундан таралаётган атирнинг хуш бўйи димоғини ёқимли қитиқламоқда эди... Аммо, боши зилзамбилдай. “Мен қаерга келиб қолдим?” — дея ўйлади у, кечаги кунни хотирлашга уринаркан. Лекин боши қаттиқ зирқираб оғриётганиданми ёки хотираси элақдай илма-тешик, дабдаласи чиқиб кетганиданми, ишқилиб, ҳеч нимани эслолмади. Ўрнидан турмоқчи бўлиб, жойидан сал кўзгалган эди, ҳалиги сочининг эгаси ҳам хиёл инқиллагандай туюлди. Ҳозир ер ёрилса, Назар кириб кетишга тайёр эди. У юрак ютиб ёнига қарашга ботинолмай, чанқоғини ҳам унутиб, қилт эгмай ёта берди. Ўздан-ўзи ваҳима босиб, бегона сочлардан таралаётган атир ҳидига бўғилган кўйи кўзларини чирт юмиб олди. Би-

роқ бу ҳолат узоқ давом этмади: унга тикилиб ётган аёл уйғонди-ю ёнига ағдарилиб, Назарни оҳиста кучоқлади. У қўрқа-писа кўзини очган эди, қорачадан келган, кўҳликкина бир жувон ўзига тикилиб турганига кўзи тушди.

— Кимсан? — сўради Назар узоқ давом этган жимликдан сўнг.

— Ўзинг кимсан? — хумор кўзларини сузиб, ёқимли кулимсиради аёл.

— Мен Назарман...

— Мен эса Лола...

Лола йигитнинг яна савол беришини истамагандек, унинг лабига лабини босди... Назар умрида илк марта йигитлик нашъасини суриб, тонг отгунча қизнинг кучоғида роҳатланиб ётди...

Йигитлик эҳғирслари сал босилгач, деразадан хонага тўкилиб турган қуёш нурлари унинг ишга боришини ёдига солди. Уридан ирғиб туриб кийина бошлаганда, каттакон гулдор патнисда ногушта кўтариб, хонага Лола кириб келди.

— Қаёққа шошиляпсан? — сўради у қўлидагини столга қўяркан.

— Ишга боришим керак эди... — деди Назар, — кутишга ётган чиқар... Жуда уят бўлди-да.

— Бир пиёлага чой ичиб ол! — Лола пиёлага чой қуйди.

— Менга чой эмас, бир коса муздай сув берсанг яхши бўларди, — деди Назар томоғи қақраб.

— Мен сенга деб, атай “Тошкент суви” опкелувдим...

Назар минерал сувни пишаси билан бир кўтаришда бўшатди-да, қўлини шимининг чўнтагига тикиб, дастрўмолини қидирди, пайпаслаб кўрди... иккала чўнтаги ҳам бўм-бўш эди...

— Лола! — деб қичқирди у, ранги қув ўчиб. — Нима қилганинг бу?

— Ха, нима бўпти?

— Ма, сенга “нима бўпти?” — аччиқ устида жувоннинг қулоқ-чаккасига солиб юборди. Лола қўларини юзига босган кўйи полга чўнқайиб ўтириб қолди.

— Чўнтагимдаги пулиар қани? Кеча уч юз сўмим бор эди! — қичқирди у, ер тепиниб.

Лола йиғламсираб, деди:

— Чўнтақларингни титкилаганим йўқ... Менга сенинг пулинг керак эмас.

— Мен сенга “керак эмасди” кўрсатиб қўяман! — Назар аламига чидаёлмай, Лолани баттар тепкилай кетди. Жувон овоз чиқармай йиғлаб, ўзини қаравотта ташлади. Назар стол ёнидаги ўриндикқа беҳол чўкиб, манглайини ушлаган кўйи хаёлга ботди. Ҳеч курса, Чуқурсойга троллейбусда кетишга сариқ чақаям қолдирмабди-я, ноинсоф! У бурунлари катта шаҳарлардаги кисавурлар тўғрисида ҳар хил гаплар эшитган эди. “Энди ўзим ҳам шуларнинг тузоғига тушиб қолганан ўхшайман. Манави жувон ҳам ўшаларнинг одами бўлмасин тагин?” — деган хавотирга ҳам борди. Бош оғриги сал босилгач, дастлаб эсига Фани тушди: ушқида овқатлангани, бирга коньяк ичганлари, сўнг паррка боргани, пивохонадаги алақандай нотаниш одамларнинг ғала-ғовурларини хотирлади. Улар кетгач, бошқа бир гуруҳ келгани, яна кимлар биландир гаплашгани, охири, қаерда экани номаълум, теракками, деворгами суяниб турганида милиционернинг: “Уйингга кета оласанми, йигитча?” дегани ўзини сал ҳушига келтирганини ҳам эслади. Сўнг, “кетаман, ўзим кетаман!” деб, гандираклаб уч-тўрт қадам ташлаганию ўша заҳоти йўл четидаги майсалар устига гурсиллаб қулагани кўз олдига келди...

... Лола анҳор бўйидаги лимонад заводида ишларди. У кечки сменадан қайтаётиб парк рўпарасида, ўтлар устида чўзилиб ётган қора нарсага кўзи тушдию, кўрқиб кетди. Бир хаёлда йўлнинг нариги бетига ҳам ўтмоқчи бўлди, лекин шу кўчада онда-сонда учраб турадиган маст-аластлардан биттаси бўлса керак, деган ўй ўзига тасалли бериб, яна йўлида давом этди. Қорага яқинлашгач унга тикилиброк қараса, уст-боши тушпа-тузук, сакт-сумбати келишгангина йигитнинг юзига хира ёруғ тушиб, мийида кулимсираганча ухлаб ётмоқда эди... Лоланинг юраги қаттиқ уриб, бир пас нима қилишини билмай ўйлиниб қолди. “Бу бечора эрталабгача совуқда ўпкасини шамоллатиб қўяди-ку”, деб, унинг ҳолига юракдан ачинди. Шу билан бирга, қалбида дунёдаги

ҳамма аёлларга хос меҳрибонлик ҳисси уйғондию, лекин бари бир, бунақаларга сал яхшироқ гапирсанг, дарҳол ёпишиб олишини билганидан, “менга нима”, деб олди-орқасига қарамай жуфтлақни ростламоқчи ҳам бўлди. Лекин шу топда мийғида кулимсираб, дунёдан бежабар ётган ёш йигитга негадир меҳри товланиб, унга ғамхўрлик қилгиси келди... У йигитга яқин бордию, бир амалга қўлтиғидан дугариб турғизди. Сўнг, йигит ҳам худди шуни кутиб тургандек, лом-мим демай, жувонга суянганча пойинтар-сойинтар одим ташлаб, иккаласи тиргаклашиб йўлга тушишди...

Катта кўчани кечиб ўтаётганларида тунги навбатчи машиналардан бири шундоқ ёнгиналарида “ғийқ” этиб тўхтатди-да, кабинадан бошини чиқарган милиционер:

— Бу йигит кимингиз бўлади? — деб сўради.

— Опамнинг ўғли... жияним, — деди Лола, — ҳеч бунақа одати йўқ эди, ўртоқлари қўярда-қўймай ичирганми дейман...

— Уйларингиз шу яқин орадами? — сўради тунги навбатчи.

— Яқингинада. Раҳмат, ўзимиз етволамиз...

Лола бир хонали уйда ёлғиз ўзи яшарди. Эри билан ажрашганига тўрт йил бўлиб, тўрт яшар қизчасини Чимкентга — ота-онасининг қармоғига ташлаб келган эди. Шундан бери у лимонад заводида ишларди. У эри борлигида ҳам тузукроқ ҳузур-ҳаловат кўриб, келинчақлик лаззатини тотмади: куёв бўлмиш кун-уззуқун чойхонадан боши аримайдиган дарди-бедаво чиқди. Маҳалладаги беданавозларга кўшилиб, ойлаб аллақадқларда санғиб юрдию, охири, ўзига тузалмайдиган бир касал орттириб олди. Шўрлик ўзини на докторга ва на табибга қаратмасдан, хотинидан қайта-қайта кечирим сўраб, у дунёга кетган эди... Лола куёвига, куёв бўлиб бирор каромат кўрсатмаган наshawандга икки йилча аза тутиб юрди. Сўнг, ёш умри ғам-андухлар билан беҳуда ўтиб бораётганини сездию ўзидан-ўзи хўрлиги келиб, икки ўт орасида қолди.

У сменали ишда ишлаётгани учун, кўпинча хушчақчақ давраларга боришга вақти бўлмасди. Ишхонасида эса, деярли бутун жамоа хотин-қизлардан иборат эди... Тунда кўчадан топиб келган йигитнинг ҳолига ачиниш ҳисси аста-секин ўзгариб, қалбида эркак кишига яқинлашиб, суйиб-эркалаш туйғусига айлана борди. Лола йўл-йўлақай, бу оқшом ёшгина йигитнинг кучоғида типирчилаб ётишини кўз олдига келтирар экан, аллақандай ҳисдан меҳри ийиб, баданлари жимиралишиб кетди. Шунинг учун уйга келган заҳоти уни каравотга ётқиздию уйғонса кетиб қолмасин, деган хавотирда, икки соатлар чамаси юзига унсиз тикилиб ўтирди. Шундан кейингина маст уйқудаги йигитнинг устки кийимларини авайлаб ечиб, ёнига ўзи ҳам кириб ётди... Лекин йигит ҳадеганда уйғонавермади. Охири, ўзининг ҳам, ишлаб чарчаган эмасми, силла-мадори қуриб, ёстиққа бош қўйиши билан кўзи илинибди... Мана энди, тонг-азондаги мастона кучоқлашлари тотли бўсаларнинг ҳовури босилмай туриб, Назарнинг дабдурустан тўхмат қилгани Лолага оғир ботди. Шундай бўлса-да, йигитдан эшитган эркакларга хос қўпол сўзлару еган калтаги жувонга мойдай ёқмоқда эди.

— Майли, ур! Майли, ўлдир, лекин менга тўхмат қилма! — дея қичқирди Лола, каравотни муштлаб. — Менга ҳеч кимнинг мол-дунёси керак эмас, бутун умримда энг бахтиёр кечани ўтказдим. Сен туфайли бутун бахтиёр бўлдим, раҳмат сенга, Назар! Ўзингдан бошқа ҳеч нарсага қўл урмадим, Назар! Менга фақат ўзинг кераксан, жоним! Агар, сенга пул керак бўлса, анави тортгани оч, омонат дафтарчада ойлигимдан оз-оздан йиғиб юрган икки минг сўмча бор, хоҳлаганингча олавер. Мен мунча пулни бошимга ёстиқ қиламанми...

Назар ёнидаги чорроққина буфетнинг тортмасини очиб, омонат дафтарчага кўзи тушдию, яна индамай ёпиб қўйди.

— Эндиги ойликкача... еб-ичиб туришпаям пулим қолмади... — деди Назар, ўз қилиғидан ўзи уялгандай бошини эгиб.

— Пастдаги тортмада, ҳали кассага қўйишга улгурмаган саксон сўмча пулим бор, шундан олақол... — деди Лола, бурнини тортиб.

Назар жувон айтган жойдан иккита ўнталиқни олди-да, каравотда мук тушганча ётган Лоланинг устига энгашиб, елкасига қўлини оҳиста қўйди:

— Ойлик олсам, опкеб бераман, раҳмат... — деб, даҳлизга чиқди. У ўзи-

нинг ялтиратиб мойланган туфлисини ўзи таниёлмай, у ёқ-бу ёғини айлан-тириб кўздан кечираётганда орқасидан Лола келди.

— Назар, керак бўлсанг, сени қаердан топаман?

— Чуқурсойдаги автобазада ишлайман. Мени қидириб овора бўлма, ўзим келиб, қарзингни узиб кетаман... — Назар эшикни қарсиллатиб ёпди-да, ор-тига бурилмасдан зинадан тушиб кетди...

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Назар Сирдарёдаги манзилга сўнги бир ой бадалида яна тўрт марта қатнади. Ҳамёни жарақ-журуқ пулга тўлиб, нимага сарфлашнинг билмай бир неча қун боши қотиб юридю, охири, ёзлик кийим олишга қарор қилди. Машинасини дуч келган кийим-кечак магазини олдида тўхтагиб, бир жуфт шим, учта кўйлак ва ўнгача пайпоқ сотиб олди. Почтанинг рўпарасидан елиб ўтиб бораётганда ногаҳон эсига овули тушиб, тезликни пасайтирди, сўнг ўйлаб туриб, бирдан яна газни босди. Пулнинг қолган қисмини онасига юбориш ниятида почтага қирмоқчи эди, лекин Қодир лампамоё кўз олдида келдию, тезда бу фикридан қайтди...

“Ёзги имтиҳонлар ҳам яқинлашиб қолди, энди отпусқа олишим керак”, — ўйлай бошлади у, йўлдан кўз узмай. — Ҳали қишқи сессиядан қолган қарзларим ҳам бор... Айтганча, қарз, қарз... Лоладан олган йигирма сўм эсимдан чиқиб кетай дебди-я!” Назар машинани Хадрадаги айланма йўлдан орқага буриб, ани-мани деганча “Ғалаба” паркига етиб борди... Бироқ, кўп ўтмай тарвузи қўлтиғидан тушиб, шалпайиб қолди. У ҳарчанд уринмасин, Лоланинг уйини тополмади... “Ахир ўшанда уйдан чиқаётгиб, атрофни синчиклаб кузатсам бўларди-ку?..”

— Опоқи, шу атрофда Лола деган аёлнинг уйини билмайсизми? — деб сўради у таваккал қилиб, тўққиз қаватли уйнинг олдида неварасини опичлаб ўтирган кампирдан.

— Қайси домда туради, кавартири неччи?

— Адресини билмайман-да...

— Фамилияси?

— Эсимда йўқ.

— Қаерда ишлайди ўзи?

— Опоқи, бундан анча илгари бир келган эдим, менимча, иккинчи ё учинчи қаватда турса керак...

— У киши кимнинг бўлади?

— Узоқ қариндошим...

— Қариндошдан тез-тез хабар олиб туриш керак, ўғлим... Ана шунда адашмайсан... Бу атрофда Лола деганинг қирғизнинг кучугидай ачиб ётибди. Сенга ростини айтсам, шу домнинг ўзида бешта Лолахон бор. Исм-фамилиясини, қаерда туриб, қаерда ишлашини аниқ билмайдиган бўлсанг, топишинг қийинов, ўғлим.

Ўзининг паришонхотирлигидан қаттиқ ўкинган Назар, мабодо тасодифан кўча-кўйда учратиб қолмаса, энди Лоладан бутунлай қўнғил узиб, рулни Оқтепа томонга бурди.

— И-е, Назаржон, бели синмаган элликталикка ўхшаб, жа кўринмай кетдингиз-ку? — деб уни қарши олди Ғани, эшиги рўпарасида тўхтаган машинага ўзи яқинлашиб. У йигитнинг қўлтиғидан олиб, кабинадан тушишга кўмаклашган бўлди-да, сўнг бир четга бошлаб:

— Иним, бутун яна бир клиент топилиб қолди. Ҳозир, ўзинг биласан-ку, ўша ердан аллақачон исписайт бўлган лой қорийдиган машинани насос-пасоси билан машинангга юклатиб бераман. Узоқ эмас, Янгийўлга физиллатиб олиб ташлайсан. Мана, кира пулиниям ташлаб кетди, икки юз сўм... — деди.

— Ғани ака, мен ишга берилиб, Тошкентга нега келганимниям унута бошладим, ўқишим қопкетяпти.

— Ўқишдан ғам ема, ўзим бир иложини қиламан. Қани, иним, машинангни кранга қараб ҳайда, бўлақол...

Назар Фани берган пулни чўнтагига солди-да, рулга ўтирди.

Юкни ортиб бўлгач, Фани ака ёши ўтгизни қоралаб қолган, мўйловли, кўзлари бақрайган бир йигитни бошлаб келди.

— Назаржон, манави Фуломжон укамиз йўл кўрсатади, омин! — деди у юзига фотиҳа тортиб.

Улар шаҳардан катта йўлга чиққандан кейин бир-бирита қарашиб, сўзлашгиси келдию, лекин икковиям гапни нимадан бошлашни билмай, атрофни томоша қилган бўлиб, индамай кета беришди. Охири, Назарнинг сабри чилмади.

— Юкни қаерга туширамиз? — деб сўради у.

— “Янгикент” колхозига. Бизни раис бобомиз техника деса, ўзини томдан ташлайдиганлардан. У киши Тошкентга тез-тез келиб туради. Бир келганда, Фани акадан колхоз қурилиш бригадасининг ишини енгиллаштирадиган йўлни сўраган экан, у киши анави, кузовдаги матоҳни кўрсатибди. Шунинг исписайт қилса бўлади, деган экан, раис колхоз ҳисобидан икки минг сўм бериб, мени шунга юборди. Бир ҳафтадан бери Фани аканинг кетидан, отанг яхши, онанг яхши, деб юравериб, бугун зўрга қўлга тушириганим.

— Ўзингиз ким бўп ишлайсиз?

— Колхозда прорабман...

— Унда, бу лой қорғич сизга кўп ёрдам беради: бир ўзи юз кишининг ишини бажаради, — деди Назар кулимсираб.

— Э, ошна, — деди Фулом, бошини сарак-сарак қилиб, — сиз бу гапни қурилишда сочи оқарган мендай одамга айтманг. Бу матоҳни бир кўришдаёқ, лаънаттаям ярамаслигини билганман, лекин раис бобо хафа бўлмасин деб, индамадим. Уни ишлатаман дегунча, мана бу сочлар битта қолмай оқариб кетмаса деб кўрқаман, — деб, у бошидан қалпоғини олиб, қоп-қора сочларини кўрсатди.

— Унда, нега биратўла янгисини олмадингиз?

— Бе, янгисини топиб бўларканми? Бир колхоздаги бор техникани: автокран дейсизми, подёмник дейсизми, ҳаммасини шундай йўл билан ё сотиб ёки тракторга алмаштириб олганмиз... Айтмоқчи, колхозга боргандан кейин, бу савилни тушириш ҳам бир машаққат. Автокраннинг ҳайдовчисини уйдан олиб ўтмасак бўлмайди, шундоққина йўлнинг устиди...

Янгийўла кираверишда уларни ГАИ инспектори тўхтатди.

— Қани, ҳужжатларингни менга бер, ўзинг кабинадан тушма, — деб Фулом қоғозларни олди-да, инспекторга қараб юрди. Улар аввалдан таниш шекли, кулимсираб саломлашди. Сўнг, Фулом инспекторни гирдикапалак бўлиб айланганча алланималарни тушунтираркан, машина яқинига келди-да, кузовни кўрсатди. Инспектор машинанинг у ёқ-бу ёғини узоқ ва эринмай кўздан кечира бошлагач, Назарнинг тоқати тоқ бўлиб, кабинадан пасга тушди ва уларга яқинлашди. Фулом ҳамон куйиб-пишиб, тўхтамай сўзламоқда эди:

— Мени танийсан-ку, раиснинг тошшириғи билан опкелаятман. Тошкент қурилиш трести колхозимизни оталиққа олган, биз уларга мева-чева, поллиз экинлари етказиб берсак, улар бизни манавинга ўхшаш техникалар билан таъминлаб туради.

— Тушунсанг-чи, ахир! Мени сен айтган “оталиқ” эмас, мана бу машинанинг соат олги яримда гаражда туриши шарт экани қизиқтиради. Яна, унинг соат саксиз яримда шаҳардан ташқарида юриши қизиқтиради! Ҳайдовчининг йўлланмасида эса на соат ва на маршрут кўрсатилган... Демак, ҳайдовчининг правасини олишга тўғри келади.

— Бу нима деганингиз, ақа? Озиб-ёзиб бир келган меҳмонни сийламасак, ўзбекчилик қаёққа кетади? Ўзингиз биласиз-ку, одатини, бу гаплар қулоғига етса борми, раис бобо хафа бўлади-я... Э, каллам курсин! — деди у, пешонасига “шап” эткизиб уриб. Айтганча, раис сизларга атаб, манавини... — Фулом гапира туриб, инспекторнинг чўнтагига бир нимани тиқшпирди-да, ўша заҳоти Назарга қараб бақирди:

— Ҳей бола, бор, жойингга бориб ўтир! Сен ручкани айлантиришни билсанг-чи, оёғостиди ўралаша бермай!

Назар ортига фирра қайрилиб, нари кетди. Орадан бир дақиқа ўтгач у ка-

бинани энди очмоқчи бўлаётган эди, нариги эшиқдан Фуломнинг боши кўринди.

— Ма, Назаржон, ҳужжатларинг жой-жойида, ҳеч доғ тушпирмай қайтариб олдим. Ишқилиб, раис бобомиз мингта кирсин-да, отини атасанг бўлди, истаган жойидан кесади... Бояги мишиқи яқингинада бизнинг колхозда, менинг қўл остимда трактор ҳайдарди. Ишни ёлчитавермагандан кейин, “борингдан йўғинг афзал”, деб бўшатиб юборгандим. Ана энди, ГАИ га ўтиб олиб, колхоз машинасини кўрдими, тамом, жини тутади-қолади бу мишиқнинг. Ҳали борайлик-чи, раисга айтиб, тагига сув куйдирмасам бўлмайдиганга ўхшайди...

— Қишлоғингизнинг боласи бўлгандан кейин шундай пайтларда сал қайишса ўладими, — деди Назар, машинани икки тарафига қатор қилиб тут экилган тор кўчага бураркан.

— Шуям қишлоқдошми? Ҳе... бундай қишлоқдошнинг кўзига чўп қадалсин! Сен ҳали уни айтаяпсан, бизни колхозди билмаган одам борми?.. Ҳалиги, Фанимиди, унинг хотиниям биззи қишлоқдан. Қишлоқни-ку қўя турайлик, агар унинг лоақал ўз кучоғидаги хотинига заррача меҳри бўлганидами, сариқ чақага арзимайдиган кузовдаги манави матоҳни икки мингта пуллармиди? Бу амлик қилгандай, ҳайдовчини кўндириш қийин деб, бояна уч юз сўмни қоқиб олди... Ҳа, майли. Сенинг ишингга зўр-да, Назаржон, одамларнинг икки ой ишлаганини тўрт-беш соатда топасан.

— Гани ака менга икки юз сўм берди, холос, — деди Назар.

— Ана, айтмадимми, ҳозир одамларнинг виждони пул билан ўлчаниб кетган, кимнинг пули кўп бўлса, обрў ўшаники, шунинг сўзи сўз... Фани акани турқи-тароватидан бировга хиёнат қилади, деб айтиш қийин... Бундай қарасанг, қўй оғзидан чўп олмайдиған, тушпа-тузук одам. Лекин, сал кўзинг шамғалат бўлдими, шайтонгаям ҳай бермайди...

Назар анча йўлгача миқ этиб оғиз очмади. Фақат, тепасига “Янгиқент” деб ёзилган каттакон дарвозага яқинлашганда:

— Шундай қилиб, Фуломжон ака, сиз Фани акага икки минг, шофёрга уч юз бергансиз. Боя ГАИ ходимининг чўнтагигаям бир нима тикиштирганингизни кўриб қолдим... Шунча пулни санамай-нетмай, ҳатто ҳеч оғринмасдан йўл-йўлакай сарфлаб келаяпсиз. Бу дейман, колхозингизда пул омбори борга ўхшайди-ёв... — деди ҳамроҳига синчков назар ташлаб.

Фулом Назарга ялт этиб қаради, сўнг қовун тушириб қўйган бўлмай тагин, деган хавотирга бориб, ўзини оқлай бошлади:

— Э, жиян, ҳисобсиз пул борми? Кетган харажатнинг ҳаммаси икир-чикиригача электрон машинадан ўтказилган. Ортиқча бир тийин олиб кўр-чи... Бироқ, агар раис буйруқ берса, электрон машинаям қулоқ қоқмайди. Қани, “қилг” этиб кўрсин-чи, агар қўлидан келса! Колхозимиз — миллионер колхоз, лекин миллионниям бўлақларга бўлиб олаверсанг, охирида ноль қолишини ҳам биласан-ку...

— Демак, бундан чиқди, колхозингизни бирорга одам ташқаридан келиб тўнаётгани йўқ... — Назар “илинтирдимми?” дегандай, мийиғида кулди.

— Манави уйдан автокранни опчиқай, тўхтат, — деди Фулом хушламайгина.

... Назар Фуломнинг тайёр овқат бор, еб кетасан, деганига ҳам унамасдан шошилиб жўнаб кетди.

* * *

— Назар, бир жувон сени икки ҳафтадан бери қидириб тополмай юрибди, — деди нозим, йўлланмага қўл қўяр экан. — Ҳозиргина телефонда яна сўради, тахминан ярим соатдан кейин автобазанинг олдида бўламан, деди.

— Нега илгарироқ айтмадингиз?

— Икки ҳафтадан буён кўришган бўлсаларинг керак, деб ўйловдим. Гапингта қараганда, учрашмаганга ўхшайсан.

Назар бошқа ҳеч нима демай, йўлланмасини олди-да, диспетчер хонасидан чиқиб кетди.

У машинасини гараждан чиқардию дарвоза олдида йўлга тикилганча, кабинадан тушмай ўтираверди. Одатда, бировни кутсанг, вақт имиллагандек туюлаверади. Эрмак учун сигарета ёндириб, бир-икки тортган эди, чунонан йўтал тутдики, ўша заҳотиёқ уни чўғи билан гижимлаб, ойнадан ташқарига ирғитиб юборди. Йўтали босилгач, кутичадан эрталабки газеталардан бирини олдида, шунчаки эрмак учун ўқий бошлади. Назар одатига кўра, газетанинг тўртинчи саҳифасини очиб, кино, театр янгиликлари, ҳар хил эълонларга кўз югуртириб чиқди-да, сўнг бошқа саҳифалардаги йирик ҳарфларни ўқиётди, “Устюртнинг келажаги”, деган сарлавҳали каттагина мақола диққатини тортди... Лекин уни охиригача ўқишга улгурмади; кимдир кабинанинг ойнасини оҳишта чертди...

— Лола!

Назар қизнинг келишини аниқ билса-да, унга кўзи тушган заҳоти хиёл довдираб, суратдек қотиб қолди. Бир оздан сўнг пича ўзига келиб, кабинадан пастга отилиб тушди.

— Лола! — деди у яна, бундан бошқа сўз эсига келмай... — Мен, сени қидириб... тополмадим...

— Тополмаслигингни ўшандаёқ сезгандим, шу сабабдан ўзим излаб келдим...

— Кабинага ўтир... кетдик!

Лола шундай буйруқни минг йил зориқиб кутгандек, кабинага чаққон кўтарилиб, ўтириб олди. Аммо, Назар моторни ўт олдиришга олдиридию, лекин қаёққа юришни билмай, бир оз гарангсиз турди. Сўнг машинани ҳар кун юрадиган йўлга буриб, Оқтепа тарафга, объектга қараб ҳайдади. Худди тиллари танглайга ёпишиб қолгандек, анча йўлгача, иккаласидан ҳам миқ этган садо чиқмади. Рўпарадан келаятган машиналар шовқин солиб, ёнларидан физ-физ ўтмоқда. Биринчи бўлиб Лола гап қотди:

— Қаёққа боряпсан?

— Ишга...

— Мен эса, бугун бўшман...

— Унда, қаерга обориб қўяй?

— Ҳеч ерга, овора бўлма... Керакли жойда ўзим тушиб қоламан.

— Ҳазилни қўй. Иш жойимга бир оғиз айтиб ўтай, кейин мен ҳам бўшман, — деди Назар машинага тормоз бераркан...

Атрофи тахталар билан ўралган қурилиш майдонида иш энди бошланмоқда эди. Бир четда кўнқайиб турган будка ойнасидан уларни кўрган бўлса керак, Ғани ташқарига чиқиб, Назарни очик чеҳра билан қарши олди.

— Назаржон, кабинангга клиент борми дейман, нима керак бўлса, естё қиламиз. Тортинмай айтавер, ҳаммаси ўзимизда топилади...

— Менга бугун жавоб берсангиз!

— Иним, ҳадеб жавоб, жавоб деявериб, одамни тоза уятга қолдирдинг-ку! Мен бўлсам, сенинг ёзги сессиянгни кетидан юрипман...

— Қарзим бор эди, бугун шуни тўласам, Ғани ака.

— Қанақа қарз? Кимдан қарз бўп юрипсан? Шундай дардинг бор экан, аввалроқ қулоғимга секин айтмайсанми, ўзим эплаштириб, ими-жимида амаллаб юбормайманми? Ҳей, сен болагина-ей.

— Ўз қарзимни ўзим тўлайман, фақат бугун ишдан жавоб берсангиз бўлди.

— Ҳа, майли, борақол, иним, — деди Ғани сохта меҳрибонлик билан унинг орқасидан суқланиб қараб қоларкан. — Айтмоқчи, Назаржон, келаси яқшанбада яна ҳалиги манзилга борадиган иш чиқиб қолди...

Назар орқасига бурилди-да, “маъкул” дегандай бош ирғаб қўйди.

... Улар “Ғалаба” боғининг рўпарасига етганда, Назарнинг хаёлига машинани гаражга қўйиб, биратўла хотиржам ҳордиқ чиқариш фикри келди. Шунгача унинг миёсида: “Лола билан нима ҳақда гаплашсам экан? Шаҳарнинг қайси жойларини томоша қилдирсам экан?” деган ўйлар гужғон ўйнамоқда эди.

— Машинани гаражда қолдирмасам бўлмайди, — деди у, ёнида анчадан буён индамай ўтирган Лолага кўз қирини ташлаб.

— Гаражга? Қўй, мени деб ишдан қолма... агар хоҳласанг, уйга бориб чойпой ичамиз...

Лоланинг бу гапи Назарга маъқул тушди. Чунки ўтган сафар қизни сарсон-саргардони чиқиб излаганию, лекин тополмагани, агар бу гал яна кўчада хайр-хўш қилса, уни бир умрга йўқотишини ҳам биларди.

Етиб келгач, Назар машинадан тушиши билан атрофга синчиклаб разм солди, лекин бу ерга гўё умрида биринчи марта қадам қўйгандек, ҳеч қандай таниш манзарани учратолмади. У қизнинг орқасидан иккинчи қаватга кўтаришган чоғида ҳам, ҳатто, эшикдан торгина коридорга қадам қўйганда ҳам, ўзининг илгари шу уйда бўлганидан дарак берувчи бирон нарсани ёдига келтиролмади. Фақат у коридордан хонага ўтиб, диван-каравотнинг бош томонидаги деворда осиелиқ турган суратга кўзи тушдию, калаванинг учини топгандек бўлди. Бу, чамаси, эндигина қиқирлаб кулишни ўрганган, лўппи юзлари олмадек юм-юмалоқ қизалоқнинг рангли сурати эди.

— Бу кимнинг сурати? — сўради у чой ичаётиб, қизалоқдан кўз узмай.

— Суқланиб тикилавериб, янглишдингми дейман... Дурустроқ қара-чи, менга ўхшайдими? — деди Лола мастона кулимсираб. — Менинг олти ойлигимда тушган суратим-ку, бу...

— Йўғ-э, сенга сираям ўхшамайди, — деди Назар ишонқирамай. — Қани, бўлмаса менга ўтирил-чи!..

У жувоннинг меҳр ва ифбат балқиб турган юзига узоқ тикилди, сўнг, ўз қилиғидан ўзи уялгандек, бошини қўйи солди. Қарашга қаради-ю, лекин нима дейишини билмай, атиги икки марта ҳўплаган пиёласини нари сурди, қўлларини қўйишга жой тополмай, чўнтагини кавлаштирган эди, бармоғи гижимланган пулга тегди.

— Лола, мана, ҳу ўшанда берган йигирма сўминг, раҳмат... — деди у ийманибгина. Лола йигитнинг пул тутган қўлини нари итарди-да, одатига кўра ёқимли кулимсираб:

— Керак эмас, Назар. Мен пулга муҳтож бўлганимдан сени излаганим йўқ. Агар, пул учун борганимда эди автобазангга, уззукун сен билан овора бўлмасдим, ўша заҳотиёқ олиб қолардим... — деди.

— Мен қарзимни беришим керак-ку, ахир, олмасанг ҳам бари бир ташлаб кетаман, — деди Назар қатъий қилиб. Йигитнинг қайсарлиги Лолага хуш ёқди, илк учрашган оқшомнинг тотли лаҳзалари эсига тушиб, уни яна суйиб эркалагиси, сочларини бармоқлари билан тараб ўйнагиси келди. Йигит эса, ўша тундагидек шўхлик қилмасди... Жувон вужудини тобора ёндираётган аллақандай сеҳрли кучга дош беролмай, стулни унга яқинроқ сурди. Энди икковининг ҳам барабар қони жўш уриб, оловли нафаслар бир-бирининг юзига уриллар, юракларининг кўкракларидан отилиб чиққудек дупурлаши аниқ эшитилмоқда эди. Оқибатда чой ҳам, овқат ҳам зумда унугилиб, дудоқлари дудоқларига чипша ёпишиб, вужудлари бир-бирига чирмашган қўйи каравотга жупшай қулашди-да, табиат инсон зотига ато этган кўйдирувчи эҳтирослар лаззатига берилишди..

(Давоми бор.)

Глобал тараққиётнинг ахлоқий муаммолари

Хар қандай давлатчиликнинг шаклланиши, халқлар ва миллатлар ўрта-сидаги муносабатлар мураккаб ижтимоий эврилишлар асосида ташкил топадиган сиёсий жараёндр. Унинг мураккаблиги ижтимоий мақсадларни қарор топгиришда манфаатларнинг турли-туманлиги билан белгиланади. Манфаатлар ечими эса аксарият ҳолларда ўзаро ихтилофлар, курашлар билан характерланади. Бу борада давлатчилик тарихига умуминсоният кечмишининг узвий бир қисми сифатида назар соладиган бўлсак, урушлар тарихи билан боғланганлигини ва, айни пайтда, уларнинг юзлаб турлари кашф қилинганлигининг гувоҳи бўламиз. Гарчи урушлар офат, кулфат ва талофат манбаи бўлишга қарамасдан, у инсониятнинг яшаш шартига айланганлигини кузатамиз.

Шу ўринда савол туғилади, инсоният улкан маданий меросга эга бўлиши баробарида ўз муносабатларини тажовузкорлик асосида қуриши ва уни устивор билиб, тараққиёт манбаига айлантириши, қолаверса, унга ўзининг ақлий салоҳиятини сафарбар қилишининг сабаблари нимада? Нега ушбу воситаларнинг ахлоқсиз эканлигини ёхуд ёвузлик фақат иккинчи бир ёвузликни келтириб чиқариши ва бунда голиблар бўлмаслигини англагани баробарида ундан мақбул восита сифатида фойдаланиб келади? Урушларни келтириб чиқарётган сабабларнинг асл моҳияти нимада?!

Афсуски, инсоният ўз тарихида моҳиятан ўхшаш бўлган тарихий таҳдидларнинг янги кўринишларини такрорлаб келади. Ундан чиқди таҳдид инсондан ташқари ҳодиса эмас, аксинча, унинг табиатида яширинган, сўнгра, амалий фаолиятга кўчиб ўтадиган ҳол экан. Шу тариқа урушлар ўз моҳиятига кўра инсонлар томонидан адолатли ва адолатсиз урушларга бўлиниб келинган. Ҳар бир халқ ўз ҳақиқати билан йўғрилган адолатни чинакам адолат дейишини кўрамиз. Шу сабабдан урушларнинг моддий манфаатдорлик асоси мафкуравий ваҳлар билан беркитиб келинган. Сиёсатшунос олим К.С.Гаджиев бу борада шундай дейди: “Урушлар билан боғлиқ бўлган халқларнинг бутун бир тарихи аслида инсоннинг ўйин-қулгу ва қўшиққа мойиллиги бўлгани каби унинг табиатида намоён бўлади”.¹ Шу тариқа инсон ўз майилларини қондириш йўлида воситаларни ихтиро қилади. Қудратли воситаларга эга бўлиш унга куч, завоқ бағишлайди, ҳукмронлик қилиш имкониятини яратади. Айни пайтда, у шу воситалар билан табиатни ҳам ўз манфаатларига бўйсундиришни, мослаштиришни, керак бўлса уни қайтадан ўзлаштиришни истайди. Аслида табиатта нисбатан бундай хуруж инсоннинг ўзига қаратилган таҳдидларнинг кучайишига олиб келишини тан олгиси келмайди. Инсон ўзи англолмаган ҳолатда борлиққа даъво қилади. Камолотига ҳамоҳанг тарзда, уни жаҳолатта элгувчи ақл ва тафаккур нишонасининг хиралашуви оқибатида ўзлигини, табиат билан боғлиқлигини ва унинг учун олий ҳукмдор мавжуд

¹ К.С.Гаджиев “Ведения в геополитику”. Москва, изд. “Логос” — 2000 год, 372 стр.

эканлигини унутишга олиб келади. Пировард-натижада, табиат устидан инсон эмас, балки у яратган технология голиб келади. Инсон ўзи табиатдан — мавжудлик оламидан бегоналашди. Технология инсондан кўра ҳукмдорроқ ва ёвузроқ бўлиб, инсонни ўзига тобе қилади. Шу тариқа инсониятнинг бундан кейинги ҳаёти нафақат таҳликали, балки фожиали бўлиб ҳам қолмоқда. Албатта масалага бундай ёндошиш кишини ваҳимага солади, аммо инсоният яратган қуроғлар башарият истиқболига таҳлика солиб тургани аниқ.

Э.Фромм ўзининг “Инсоннинг ҳозирги ҳолати” номли мақоласида инсоният яратган фожиалар кўламини ёки улар билан боғлиқ бўлган ижтимоий иллатларни турларга ажратади. Яъни, инсоннинг эксплуатация қилишга бўлган истаги, мол-дунё тўплашга иштиёқи каби руҳий ҳолатларини очиб беради. Айни ана шу руҳий ҳолатлар моҳиятида инсоннинг ахлоқсиз фаолияти яширинганлигини эътироф этади. Хулоса қилиш мумкинки, инсоният ўз тарихида эксплуатациянинг қўлаб кўринишларини бартараф этиш билан унинг бошқача, нисбатан тараққий этган турларини кашф этиб келган.

Давомли истеъмолчига айланиб қолган инсон, фақат моддийлик даражасининг мавжудлик қиймати билан ижтимоий муносабатларини куради ва шу тариқа “тенглик” фалсафасини тенгсиз ҳолатда такомиллаштиради. Бу саволга Фрейднинг “Биз бундан буён ҳам инсоннинг табиий истак-майллари олдида ақл-идрок ожиз эканлигини тан оламиз ва бундай дейишга ҳақлидирмиз. Аммо, ақл-идрок ожизлигига қарамай, одамни ҳайвонийликдан инсонийликка чақиринишдан толмайди. Ақл-идрок доимий мағлубиятларга қарамай бир пайт келиб, устун келишини ҳали жуда узоқ замонлар кутишга тўғри келади, аммо бундай замон чексиз узоқ ҳам эмас” деган фикри билан ойдинлик киритиш мумкин. Аммо, Фрейд сўнги жумлани инсоният қисматида ачиниш нуқтаи назаридан қўлиб қўйган бўлса ажаб эмас.

Шу тариқа бугунги кунда инсониятни кескин ўзгаришлар кутмоқда. У жуда теран ижтимоий тўнтаришлар арафасида, бутун даврни тубдан ижодий қайта қуриш бўсағасида туришди. Кишини ларзага солувчи бу цивилизацияни биз ҳали тузукроқ тасаввур ҳам қилиб улгурганимиз йўқ, лекин шундай бўлсада, бошиданоқ унинг қурилишида ишгирок этмоқдамиз. Аслида инсониятнинг фожиаси ҳам мавжудлик моҳиятини англамасдан ўзини яратувчи деб даъво қилишидадир.

Дунё харитасида тизимлар ва мафқураларнинг ўзгариши, афсуски, биз ўйлаганчалик инсоният ривожини унинг тафаккури билан боғлиқ таҳликалардан бутунлай озод қила олмади. Аксинча, муаммоларнинг янги, шиддатлироқ, глобал зиддиятларини келтириб чиқарди. Шу ўринда Ислом Каримов: “Ҳақиқатан ҳам, инсониятнинг эртанги куни қандай бўлар экан? У янги даврга қай ҳолда кириб боради? У ўтмишнинг оғир меросини бартараф эта оладими? Ўзаро ҳадиксираш, ишончсизлик, ҳукм ўтказиш ҳоллари йўқ бўлиб кетганда, у давлатлараро муносабатларда рўйиристлик ва самимийликнинг шундай даражасига эришадими? Ҳамжамиятнинг келажаги мана шу саволларга бериладиган жавобларга боғлиқ”¹ деб билдирган фикрлари мавзумизнинг моҳиятини очиб беради.

Бинобарин, сиёсий мақсадларнинг ахлоқий қадриятларга мос келиши муҳим ижтимоий вазифалар қаторида адолат, тенглик, инсон ҳуқуқи, эзгулик, бунёдкорлик, меҳр-мурувват каби умуминсоний фазилатларнинг халқаро тизим фаолиятидаги ифодаси глобал ахлоқнинг моҳиятини белгилаши лозим. Бундай масала, бугунги кунда қабул қилинган халқаро ҳуқуқий тартиботларда, ҳамкорликда қабул қилинган ҳужжатларда ўз ифодасини топган. Аммо амалда, сиёсатга ахлоқдан айри ҳолда ёндошув устиворлик қилиб, барча муносабатлар манфаатларга асосланиб келатганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Бугунги кунда халқаро сиёсий муносабатлар ҳамда уларнинг самарадорлиги давлатларнинг икки томонлама манфаатлари нуқтаи назаридан эмас, балки ҳарбий қудрати ҳисобидан ёндошувнинг сақланиб қолганлигига эътиборни қаратмоқ зарур.

¹ Каримов И.А. БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясидаги маъруза. Асарлар, 2-жилд, 57-бет.

Аслида инсоният ҳар қандай тажовузга, қирғинбарот урушларга нафрат билан қарайди. Аммо уларнинг келиб чиқиш сабабларини миллатлар, давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг ғайриахлоқийлигидан эмас, балки манфаатлар номуносаббатлигидан ахтаради. Манфаатлар эса доимо ўзгарувчан сифат касб этишини унутиб қўяди. Уларни фақат умуминсоний қадриятлар негизда уйғунлаштириш мумкин. Халқро муносабатлардаги ана шундай зиддиятлар доимо қўллаб олимларнинг эътиборини торттиб келган. Хусусан, қўллаб мулоҳазалар асосида ташқи сиёсатнинг хусусиятларини айрим олимлар ахлоқдан ташқари ҳодиса сифатида деб, унинг назарий тамойилларини реал воқелиқдан келиб чиқиб ривожлантиришга уринадилар. Реал воқелиқ эса, афсуски, куч кимда бўлса, сиёсатда устиворликка асосланишини кўрсатади. Муаммо шундаки, инсоният ҳанузгача ўз муносабатларини маърифий халқро тизим асосига қура олмади. Шунга мувофиқ халқро сиёсий муносабатларнинг натижалари, кўп ҳолларда, давлатларнинг икки томонлама тенглик нуқтаи назаридан эмас, балки ҳарбий (технологик) қудратига қараб ҳал этиб келинмоқда. Умуминсоний қадриятлар шиори эса, мавжуд ахлоқсиз ҳолатларни ниқоблашга хизмат қилмоқда.

Шундай экан, инсоният томонидан таҳдид ва можароларнинг кентайишини қандай воситалар тўхтата олади?! Умуман, инсоният урушларсиз яшай оладими?! Моддий дунё неъматларини тўғри тақсим қилишнинг маърифий йўллари борми?!

Бизнинг назаримизда, бутунги дунёнинг глобал муаммоси умуминсоний қадриятларни ўзида мужассамлаштирган ижтимоий ахлоқнинг муҳимлигини англаб етишдаги қийинчиликда намоён бўлмоқда. Дунёнинг яхлитлиги ва унинг истиқболини фақат юксак ахлоқий муносабатлар кафолатлаши мумкин. Аслида инсон ёвузликка бевоқиф оғсиз ҳаракати натижасида келади. Лекин нафсга муқабил уни жаҳолат гирдобига тортади. Натижада, инсонда келажак учун масъулият ҳисси йўқолади. Масалан, Афғонистонда Толибонлар томонидан Будда ҳайкалларининг вайрон этилиши, аслида, шу халқнинг минг йиллик тарихига болга уриш билан тенг бўлса-да, лекин улар ўз муҳолифларига шу тариқа зарба бера олганларидан анча енгил тортдилар. Ёки ярим асрдан буён давом этиб келатган Яқин шарқдаги маънисиз уруш ва бунда қўллаб томонлар манфаатларининг пинҳона ифодаси мавжудлиги кимга сир?! Дунёда сиёсий кучлар мувозанати ўзгарган бўлса-да, уни бўлиб олишга бўлган иштиёқ ўзгарган эмас.

Ахлоқнинг зидди — ғайриахлоқийлик кўпинча турли зиддиятлар кўринишида намоён бўлади. Таассуфлар бўлсинки, давлатлар, миллатлар ўртасида сунъий равишда зиддиятлар келтириб чиқариш билан махсус шуғулланадиган тоифалар ҳам мавжуд. Сўнгги йилларда сиёсатшунослар томонидан халқро миқёсдаги мавжуд можаролар ва зиддиятлар моҳиятини аниқлаш борасида муайян илмий кузатишлар олиб борилмоқда. Уларда катта қизиқиш уйғотган Америка сиёсатшуноси С.Хантингтоннинг “Маданиятлар тўқнашуви” номли асари бўлади. Асарда эндиги зиддиятларнинг давлатлар эмас, маданиятлар ўртасидаги кураш билан боғланиши ҳақида фикр юритилади. Муаллиф ўз қарашларида конфликтларнинг ривожини, уларнинг ўзаро зиддиятли, қарама-қарши хусусиятларининг моҳиятини методологик жиҳатдан асослашга уринади.

У исломни ғарб учун катта таҳдид солувчи йирик маданият сифатида қарайди. Унинг мавжуд халқро таҳдидлар борасида билдирган таҳлилий фикрлари билан бутунлай қўшилиб бўлмайди, албатта. Фақат маданиятлар уйғунлиги инсониятни таҳдидлардан халос этади деган шу гоё асосчиси Тойнбидан фарқли ўлароқ таҳдидларни уларга қарши туриш йўли билан бартараф этиш таклифини билдиради. Бундай муносабат маданиятлар ўртасидаги мавжуд зиддиятларни чуқурлаштириши мумкин эканлигини эътиборга олмайди. Айни пайтда олимнинг маданиятлар ўртасидаги тўқнашувлар ривожини тарихий ва тадрижий жиҳатдан пайдо бўлаётган таҳдидлар деб қарашда далиллардан кўра эҳтирослар устиворлик қилганга ўхшайди. Масалан, тарихда 1480 ва 1941 йилларда содир этилган 278 урушларнинг 78 (8 фоиз) фуқаролар уруши, қолганлари давлатлараро олиб борилган урушлар деб ҳисобланади, 1945–1985 йиллар мобайнида жаҳонда 160 ҳарбий можаролар содир этилган. Шундан 154 таси

учинчи давлатлар томонидан амалга оширилган.¹ Шунинг ўзиёқ кўрсатиб турибдики, маданиятлар ўртасидаги тўқнашувларга нисбатан ички можаролар 1,5 баробар кўпроқ содир этилган.

Зиддиятларнинг негизига чуқурроқ қарайдиган бўлсак, бугунги кунда муаммоларнинг инсон омили билан боғлиқ бўлган икки хил носоғлом йўналишни кузатиш мумкин. Жумладан, биринчи ҳолат, халқаро миқёсдаги гегемонлик қилиш кайфияти билан боғлиқ бўлиб, у айрим миллатларда бошқалардан устиворлик қила олиши туйғусини шакллантириб келади. Натижада шундай имкониятга эга миллатда милитаристик руҳ кучаяди. Милитаризм мафкурага, сўнгра сиёсатга айланади. Аммо, Германия, Япония, Россия халқи тарихидан маълумки, милитаризм нафақат бошқа халқлар учун, балки шу гоёни мафкурага айлантирган халқ учун ҳам ҳалокатли.

Масалан, Америка етакчи сиёсатшунос олими З.Бжезинский шундай ёзди: “Рақиб (СССР)нинг қулаши натижасида Қўшма Штатлар қулай имкониятни қўлга киритди. У халқаро миқёсда ҳақиқатда биринчи ва ягона буюқ қудратли давлатга айланди. Бугунги Америка ҳукмронлиги қайсидир маънода гарчи ҳудудий доираси кичик бўлса ҳам, аввалги империяларни эслатади”. Шу тарихқа муаллиф асарининг бошидан-охиригача Америка томонидан эришилган ютуқлар унинг гегемон мавқеини мустаҳкамлашга қаратилиши лозимлигини баён қилади. Бундай сиёсатнинг барча асослари мавжуд эканлигини мамнуният билан эътироф этади. Таъкидлаш жоизки, олимнинг сиёсий реализм негизида ахлоқий муносабатлардан узоқлашуви фуқароларда носоғлом руҳиятнинг кучайишига, оқибатда, қарама-қарши кучлар зиддиятини ҳам кескинлаштиришга олиб келади ва аслида шундай бўлиб ҳам келмоқда.

Бундай муносабатга жавобан иккинчи носоғлом йўналиш бу диний экстремизм ва фундаментализм ҳисобланади. Ғарб милитаристлари демократияни ва ж килса, Шарқ ақидапарастлари исломни байроқ қилади. Аслида тажовузнинг моҳияти бир хил. Натижада дунё ёшларида соф эътиқод, руҳий комиллик ўрнида шовинизм, ирқчилик, диний тажовуз, зуғум кайфияти сақланиб келмоқда. Жумладан, 2002 йил 22 февралда Покистонда ўтказилган Халқаро илмий конференцияда Парвез Мушарраф ақидапарастликни муросасиз танқид остига олди. Жумладан, у шундай деди: “Мусулмонлар дунё аҳолисининг ярмини ташкил этади, шунга қарамадан энг камбағал, энг маълумотсиз, қолоқ, касал ва заиф тоифа ҳисобланади. Биз ғафлат сиртмоғида қолиб, ёзузлик ва ўзаро низолар гирдобига ботдик. Дунё эса бизни террористлар деб ҳисоблайди. Бугунда давлатларимизнинг ялпи ички маҳсулоти 1,2 триллион долларни ташкил қилса, биргина Германиянинг ялпи ички маҳсулоти 2,5 триллион, Япониянинг ялпи ички маҳсулоти эса 5,5 триллион долларга тенг. Биргина Англияда йилига 3 минг номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинса, бугун мусулмон давлатларида эса 500 та номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинар экан. Шундан кўриниб турибдики, биз илм-фанга, маданият ва маърифат масалаларига етарлича эътибор бермай келаяпмиз”. Шу тарихқа Покистон Ислом республикаси рақбари бугунги мусулмон давлатларининг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳолатини изоҳлаш баробарида инсоният ривожига тўғаноқ бўлиб келаётган диний маҳдудлик, биқиклик иллатларини танқид қилади. Камчиликларни рўйирост айтиб, халқаро ҳамжамиятда муносиб ўрин эгаллашга чақиради.

Бугунги халқаро манфаатлар билан боғлиқ можароларнинг яна бир сабаби давом этиб келаётган қуролланиш пойғасидир. Ядровий ва бошқа оммавий қирғинбарот қуролларни ишлаб чиқариш бир неча йилдан бери халқаро ҳамжамият томонидан қораланганига қарамай, уларнинг ўсиш суръати давом этиб келмоқда. Бир томондан гўёки қуролланишга барча қарши чиқаётгандек, аммо имкониятлари бор давлатлар қуролланишни бир дақиқа ҳам тўтатганларича йўқ. Қолаверса, оммавий қирғинбарот қуролларига эга давлатлар сони аксинча ортиб бормоқда. Айнан ривожланган мамлакатлар томонидан ҳарбий самолётлар, баллистик ракетаалар ва бошқа қуроллар бозори авжга чиқмоқда. АҚШ

¹ “Хуррият” газетаси, 2001 йил, 3-16 январ сони.

технологик бюроси хулосасига кўра ривожланган давлатлардан 6 таси 43 турдаги замонавий қурулларни ишлаб чиқаришнинг халқаро лицензиясига эгадирлар. Бу давлатлар ўзаро қурул-яроғ савдоларини дунёнинг хоҳлаган бурчагида амалга ошириш ҳуқуқига эга. Қолган давлатларнинг фаолияти эса ғайриқонуний ҳисобланади. Табиийки, бундай муносабатнинг номутаносиблиги бошқа бир зиддиятларнинг келиб чиқиши сабабини ўз бағрида сақлаб келади.

Инсоният учун умумглобал муаммоларга айланган қурул-яроғ пойгаси, ядровий таҳдидларнинг, экологик вазиятнинг зўрайишига, аҳоли турмуш даражасининг пасайишига, турли касалликларнинг кучайишига, натижада, жаҳон иқтисодий тизимининг издан чиқишига олиб келади. Бинобарин, дунёда тинчликни сақлаш, уруш ва можароларни бартараф этиш, химиявий, бактериологик, ядровий қурулланишни тўхтатиш бугунги куннинг энг устивор, энг долзарб вазифаларидир. Муаммоларнинг глобал моҳияти бугунги кунда тобора авж олаётган қашшоқлик, очлик, эпидемия, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, иссиқлик энергияси ҳамда табиий ресурсларнинг танқислигида намоён бўлмоқда. Муаммоларнинг яна бир йирик қўлами меҳнат бозорларининг тақчиллашаётганлиги билан ҳам белгиланмоқда. Оммавий ишсизлик ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларни бирдек таппишга солмоқда. Шунга боғлиқ ҳолда инсон ҳуқуқларини ҳимоя этиш, уни ташқи тажовузлардан асраш ҳолатидан озод этиш муаммосини амалда ҳал этиш оғирлашиб бормоқда.

Санаб ўтилган муаммолар қўлами ўз табиатига кўра инсон фаолиятининг турли жабҳаларини қамраб олади. Шунинг учун ҳам бу муаммоларни бартараф этишнинг комплекс ёндашувларини ўрганиш, шунга мувофиқ таркиб топган мавжуд сиёсий ва иқтисодий халқаро тизимни такомиллаштириш зарурияти туғилмоқда. Бугунги кунда халқаро жамоатчилик фаолиятини муроСага олиб келиш йўллари ишлаб чиқиш лозим. Бунинг учун давлатлар ўртасида эркин савдони ривожлантириш, иқтисодий муаммоларни ҳамкорликда ҳал этиш талаб этилади. Глобал тараққиётнинг иқтисодий муаммоларини ечиш, аввало, дунёда тинчликни сақлашга боғлиқ. Аммо, аксарият ривожланган мамлакатларнинг иқтисодий даромади ҳарбий саноат комплекслари фаолиятига асосланган. Қурулсизланиш улар иқтисодий даромадларининг муайян даражада пасайишига ҳамда айрим давлатлар геополитик мавқеининг тушишига сабаб бўлади. Аслида қурулланиш ва уни саноат сифатида такомиллаштириш ишсизликнинг кўпайишига олиб келади. Америкадаги олимларнинг илмий изланишлари ҳарбий саноатда бир ишчи ўрнини ташкил этиш учун фуқаровий саноатга нисбатан тўрт карра кўпроқ ҳаражат талаб этилар экан. Ҳарбий эҳтиёжларга сарфланган 10 млрд. долларга ишлаб чиқариш корхоналарида 40 минг киши учун ишчи ўрнини ташкил этиш мумкин. Дунё бўйича бир йилда сарфланган ҳарбий ҳаражатларга 150 миллион гектар чўлни ўзлаштириш ва бунда 1 млрд. аҳолини боқиб имконияти ҳамда шу маблағга 500 млн. аҳолига 100 млн. квартира, 650 млн. бола учун мўлжалланган 1 млн. мактаб биносини қуриш мумкин.

Мавжуд муаммолар жаҳонда қашшоқлар сонининг ўсиб боришига ҳам олиб келмоқда. Муайян имкониятларга эга бўлмаган аҳоли қатлами, айниқса болалар ва аёллар ночор ҳолда қолиб келмоқда. Маълумотларга кўра бугун Ҳиндистонда 160 миллион аҳоли қашшоқликда яшайди. Сўнгги 20 йил ичида жаҳон иқтисодиёти юқори суръатларда ўсишига қарамасдан қашшоқликда яшаётган одамларнинг сони 1,2 миллиардга етди. Ҳар бештадан битта одам қашшоқликда яшайди. Шулардан 600 миллиони болалар ҳисобланади. Охирги 15 йил ичида Африка мамлакатларида 1 миллион аҳоли СПИД касаллигидан нобуд бўлди. Бир ойда 250 минг бола ва ёшлар СПИД касаллигига чалинмоқда. Ва бундай таҳдид қўлами тобора кенгайиб бормоқда.

Глобал сиёсатнинг носозлом ривожланиш тенденцияси ёки глобал бозор

шароитида кимнинг қўлида капитал ва технология бўлса, унинг бойликлари янада кўпайишга хизмат қилмоқда. Чунончи, жаҳонда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг 80 фоизи 20% мамлакатлар ҳисобига тўғри келади. Ер юзининг 80% бойлигига 17% аҳоли эгаллик қилади, 83% аҳоли эса фақат 20% неъматга эга. Лекин шу нарса аниқки, ер юзида яшайдиган аҳолининг 60 фоизи Осиё, Африка, Лотин Америкаси ва Кариб ҳавзасида яшагани ҳолда улардаги ҳар бир одамнинг ҳаёт кечириши учун кунига 2 доллар ва ундан ҳам камроқ маблағ тўғри келадигани ташвишлангирадиган ҳолат. Зеро бугунда 1,3 миллиардга яқин одам жуда ночор аҳволда ҳаёт кечирмоқда. 1 миллиардга яқин аҳоли саводсиз, бир миллиарддан ортиқ аҳоли тоза ичимлик сувига муҳтож. Ҳар куни 840 миллионгача одам оч қолмоқда ёки улар ишончли озиқ-овқат манбаига эга эмаслар.

Глобал технологик, ташкилий, маъмурий, ҳуқуқий ва бошқа турдаги фаолиятларнинг ўзаро жадал суръатларда уйғунлашуви бугун жараёнларни қамраб олган. Айнан технологик имкониятлар муайян тоифаларнинг қудратини ва шунга асосланган ҳукмдорлик қилиш майлини ошириб келмоқда. Иккинчи томондан, мавжуд халқаро зиддиятларнинг бартараф этишга қаратилган савий-ҳаракатлар бошқа глобал муаммоларни келтириб чиқармоқда. Жумладан, янги аср бўсағасидаги вазият сиёсий, иқтисодий, ҳарбий соҳаларда табиий офатларни, қашшоқликни, дунё можароларини бартараф этишда ҳамкорлик қилишнинг кенг қўламли хавфсизлик концепциясини ишлаб чиқишни талаб қилмоқда. Ижтимоий жараёнлар моҳияти ва уларни мақсадли йўналтириш имкониятлари даражасини аниқлаш ва бунда яратилган халқаро тажрибаларни жорий этиш, ривожлантириш таклифларини кенгайтиришга эҳтиёж ортиб бормоқда.

Мавжуд муаммолардан кўриниб турибдики, бугунги кунда халқаро миқёсдаги таҳдиднинг турли хусусиятларини, уларнинг пайдо бўлиш сабабларини бартараф этиш, унга қарши иммунитетни шакллантириш воситаларини, омилларини ва уларнинг халқаро изчил тизимини яратишга эҳтиёж тобора ортиб бормоқда. Таҳдидларни сиёсий жараёнлар нуқтаи назаридан нафақат айрим давлатлар, балки бугун дунё яхлитлигига боғлиқ муаммолар мисолида таҳлилий ҳулосаларини ўрганиш зарур. Бу борада рус олими Л.М.Мечников, сиёсатнинг асосий принципи ва ижтимоий тараққиётининг белгиловчи омилли халқаро муносабатларнинг инсонпарварлигида, деб қарайди. Можароларни камайитиришга қаратилган ижтимоий йўналтирилган сиёсатни ишлаб чиқиш, мавжуд тамаддунлар ривожига ўзаро боғлиқ, самарали диалектик тизимини шакллантиришга хизмат қилади. Бугунги кунда давлатлар ўртасидаги ҳамкорлик декларацияси 187 мамлакат томонидан БМТ Низоми ва бошқа қонуний-ҳуқуқий актлар асосида имзоланган. Шунга мувофиқ бир давлат ҳудуди бошқаси учун манфаат объекти бўла олмайди. Бунда ҳар қандай таҳдид ёки куч ишлатишга асосланган ҳудудий мунозара қонуний ҳисобланмайди. Халқаро мунозаралар давлатларнинг тинч, ўзаро ҳамкорлик, суверенитети асосида ҳал этилиши кўзда тутилади. Аммо афсуски, можароли ҳодисаларни тинч йўл билан ҳал этишга қақирилган БМТ ва бошқа халқаро ташкилотларнинг мавжуд низомлари қоидаларини амалга оширишда сусткашлик қилиб келмоқда. Кўп ҳолларда нуфузли халқаро ташкилотлар можароли вазиятларга, ёнғин ҳиди эндигина чиқаётган пайтда эмас, балки батамом ловуллаб кетганида, бартараф этиш қийин бўлиб қолгандан кейингина эътибор бера бошлайдилар. Модомики, жаҳон ҳамжамияти можаролар кучайишининг олдини олмоқчи экан, бефарқ кузатувчи ролидан фаол тинчликпарвар нуқтаи назарга ўта бориши керак. Афғонистоннинг собиқ президенти Б.Раббонийнинг бу борадаги ҳулосаси айрим ғайрияхлоқий муносабатлар моҳиятини очиб беради. Жумладан, у шундай дейди: “1996 йил “Толибон” Қобулни ишғол қилганида халқаро ҳамжамиятнинг сукунати мени ҳайрон қолдирди. Айни пайтда ҳудудда воқеалар-

нинг чигаллашуви билан БМТ тизими негадир ишламай қолди. Ташкилотнинг аралашуви талаб этилганда унинг вакиллари ғойиб бўдилар. Худди шундай ҳол Жалолобод, сўнгра Ҳирот шаҳарлари ишғол этилганида ҳам такрорланди. Ҳайлайманки, кўпгина фожиалар бевосита БМТнинг айби билан юз берди". БМТ фаолияти билан боғлиқ бундай фикрларни қитъанинг бошқа жойларида содир этилган урушлар мазмунида ҳам кўриш мумкин.

Айнан шу туфайли ҳам бугунги кунда БМТнинг фаолиятини тубдан қайта кўриб чиқиш зарурати туғилмоқда. Хавфсизликни таъминлаш бўйича мукамал механизмларнинг етишмаётганлиги, шу тариқа давлатлар ўртасидаги мунозарали масалаларни ҳал қилишдаги тарқоқлик тўғрисида Президентимиз И.А.Каримов БМТнинг эллик йиллиги муносабати билан Бош ассамблеянинг тантанали йиғилишида сўзлаган нутқида қатор ташкилий таклифларни билдирди. Жумладан, хавфсизлик Кенгаши сафини кенгайтиришга алоҳида эътибор берилди. Маълумки, БМТ фаолиятининг асосини Хавфсизлик Кенгаши ташкил этади ва унга бугунда 5 та давлат доимий аъзо ҳисобланади. Ҳозирги пайтда 192 та давлат БМТга аъзо бўлса-ю, уларнинг ҳаёт-мамотини 5 та давлат ҳал қилиши адолатдан эмаслиги таъкидланди. Иккинчидан, БМТ Бош қотиби ваколатларини кучайтириш лозимлиги кўрсатилди. Учинчидан, БМТ бутун дунёда рўй бераётган воқеаларни, бутун жаҳондаги мавжуд вазиятни ўз назоратида ушлаб туриши лозим. Минтақалардаги халқаро ва ўзига беш-ўнта давлатларни жамлаган ҳудудий ташкилотлар БМТнинг бевосита раҳбарлигида ва кўмагида иш олиб бораётгани, уларнинг фаолиятида изчиллик ва тартиб бўлади. Акс ҳолда бир минтақада ўзини халқаро ташкилот фараз қилган ҳар бир уюшма ўзича ишлайверса, бу БМТнинг фаолиятига, асосий сиёсатида мос келмаса, бундай ҳол истиқболга, умумий тараққиётга катта салбий таъсир кўрсатади.

Юқоридаги хулосаларни умумлаштириш глобал тараққиёт муаммоларининг ахлоқий мезонларини аниқлаш, уларни тасниф этиш имконини беради. Жумладан, уларнинг намоён бўлиши халқаро социал-сиёсий муаммоларга, ядровий уруш хавфини бартараф этишга қаратилган халқаро фаолият самарали ва кафолатли механизмларга эга эмаслигини кўрсатади. Ядро қуроли мавжуд бўлган давлатларнинг ҳанузгача ягона консессумга кела олмаганликлари қурол-яроғ пойғасини чеклаш ва тартибга солиш бўйича ягона битимнинг йўқлиги натижасидир. Умумий хавфсизлик тизимини мустаҳкамлаш ҳудудий ва минтақавий можароларни бартараф этиш, халқлар ва давлатлар ўртасида ўзаро ишончни қарор топтириш ҳамон долзарблигича қолмоқда.

Халқаро социал-иқтисодий ва экологик муаммолар паст суръатлардаги ривожланиш оқибатидаги қашшоқлик, маданий қолоқлик, хом-ашё, энергия ва озиқ-овқат танқислиги, инқирозий ҳолатларидан чиқиб кетиш йўллари-нинг комплекс ёндошуви режалаштирилмаганлиги билан белгиланади. Демографик жараёнларни оптималлаштириш, тинчлик йўлида жаҳон океани ва космосни ўзлаштириш, экологик хавфларни бартараф этишни таъминлаш, табиат инъомларини тобора инсон манфаатига тўғри йўналтириш ҳамда тақсимлаш бугунги куннинг устивор вазифаларига киради. Инсон муаммолари эркинлик ва ҳуқуқнинг асосий тамойилларига амал этиш, зарур ҳаётий шароитларни таъминлаш, ижтимоий муносабатларни демократлаш, умуминсоний маданий қадриятларни сақлаш ва ривожлантиришдан иборат бўлиб қолади.

Тавсифланган глобал муаммоларнинг сиёсий-иқтисодий, социал ва экологик жиҳатларини ижтимоий ахлоққа мувофиқлиги нуқтаи назардан ўрганмоқ — унинг умуминсоний аҳамиятини белгилаш ҳамда унга амал қилиш механизмларини шакллантириш имконини беради. Айни пайтда янги дунё тартиботи мавжуд муаммоларни қайси тамойиллар асосида ҳал этади? Халқаро ҳамжамият ўз фаолиятида қандай манфаатларни устивор билмоғи зарур, каби

саволларга жавоб топиш мумкин бўлади. Бизнинг назаримизда улар куйидагиларда намоён бўлмоғи лозим. Биринчидан, халқаро муносабатларни демилитаризация қилиш, барча давлатлар манфаатларини ҳисобга олган ҳолада ҳудудий хавфсизлик тизимини ҳамда халқаро барқарорликни таъминлашга қаратилган механизмларни ташкил этиш. Иккинчидан, ҳар бир давлатнинг суверенитетини, ўзи танлаган социал-иқтисодий йўлининг ҳуқуқий кафолатларини амалда таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва бунда халқаро муносабатларни мафқурасизлаштириш. Учинчидан, халқаро муносабатларнинг инсонпарварлик асосига қурилишида инсон ҳуқуқлари кафолатларини таъминлашнинг халқаро тизимини такомиллаштириш, халқлар ўртасидаги ўзаро ишонч ва ҳамкорлик ришталарини мустаҳкамлаш. Бунда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти қарорларининг ваколатларини янада кенгайтириш талаб қилинади.

Давлатларнинг барқарор ривожланиши ҳамда уларнинг умумий хавфсизликни таъминлай олиши, глобал сиёсатнинг устивор вазифалари қаторида муҳим аҳамият касб этади. Айни пайтда, глобализм давлатларнинг интеграцион тараққиётига хизмат қилиш имкониятларини кенгайтириб бориши ижобий ҳолат. Умуминсоний қадриятларга ёт бўлган, миллатнинг ахлоқий, фалсафий-эстетик қарашларига, иймон-эътиқодига, адолат ва ҳақиқат тўғрисидаги тасавурларига мос келмайдиган иллатлардан халос бўлмоқ глобал тараққиётнинг муҳим шарти бўлиб қолади. Зеро, глобал тараққиётнинг ахлоқий асосларини мустаҳкамлаш инсониятнинг маънавий баркамоллик даражаси билан белгиланади. Маърифат инсон руҳияти, қарашлари ва қадриятларининг воқийлиги бўлибгина қолмай, унинг ўз-ўзини муҳофаза қила олиш ва ривожланиш салоҳияти ҳамдир.

Тўлқин АЛИМАРДОНОВ.

Е.ДОБИН

Уч сюжет тарихи

ЕПИСКОП ВА ЖИНОЯТЧИ

(Виктор Гюго. “Хўрланганлар”)

1862 йилда Виктор Гюгонинг машҳур романи “Хўрланганлар” босмадан чиқди. У француз китобхонларини ларзага солди.

Роман билан танишиб чиққач, кўзга кўринган француз журналисти Арман де Понмарген баъзи маълумотларни йиғди-да, зудлик билан Грасс деган шаҳарчага йўл олди. У фаолиятини тугатиб, истироҳатга чиққан руҳоний арбоблар турадиган жой қаерда эканини аниқлаб, ўша ердан 86 га кирган кекса каноник Анжеленни излаб топди.

Бир-биридан узоқ турган бу икки воқеанинг орасида қандай боғлиқлик бор?

Мен шу тўғрида ҳикоя қилиб бермоқчиман.

* * *

“Хўрланганлар” матбуотда пайдо бўлишидан ўттиз йил аввал ёш ёзувчи Виктор Гюго 1818 йилда вафот этган Динь шаҳрининг епископи монсенъер Миолли ҳақидаги овозаларга қизиқиб қолди.

У ҳайрон қоладиган даражада камсуқум, беғараз, юраги меҳр-шафқатга тўла одам эди. У жуда кўп одамларга яхшилик қилганди. Афтидан, бу фазилятлар олий рутбалик дин арбоблари ўртасида унча кўп учрамас эди. Шу фазилятлари важидан у элу юрт ўртасида катта ҳурмат-эътибор қозонганди.

Бу серсаховат епископнинг шахсияти Гюгонинг хаёлини буткул эгаллаб олди. У Динь епископининг ўз қўли билан ёзган асарини қўлга киритишга муваффақ бўлди. У диний йўналишдаги асар бўлиб, “Муқаддас Китоб” таълимотининг қисқача баёни. Бугун жаҳон Жомелари ва черков оталари томонидан тушунтириб берилган деб аталарди.

Гюгода “Епископнинг қўлёмаси” деган роман ёзиш нияти туғилди. У ҳатто 1832 йилда китоб нашриёти билан шу номдаги роман тўғрисида шартнома ҳам тузади.

Бироқ бу китоб ёзилмай қолиб кетди.

Сирасини айтганда, Гюго бу китобни ёзишга киришгани ҳам йўқ.

Улуғ романнавис ўз асарларининг ҳамма қоралама нусхаларини, дастлабки қайдларини, режаларини авайлаб сақлаб қўйишга одатланган эди. Лекин “Епископнинг қўлёмаси” асарининг ниятидан ҳеч қанақа из қолган эмас.

Шундай бўлса-да, ният буткул сўниб кетгани йўқ эди. Ун беш йиллар ўтгандан кейин Виктор Гюго кўпдан ёқтириб қолгани монсенъер Миолле сиймосига қайтди.

“Хўрланганлар” романининг марказий образларидан бири бўлмиш епископ Мириэль сиймосида епископ Миоллининг белгилари аён кўриниб турарди.

Романга тайёрланган материаллар ичида ҳатто Динь шаҳрининг режаси ҳам сақланиб қолган. Уни Виктор Гюго ўз қўли билан чизган бўлиб, унда шаҳар кўчалари, майдонлар, хиёбонлар ва ҳатто ҳайкаллар ҳам кўрсатилган.

Лекин ният тубдан ўзгариб кетганди.

Гюгони кўпроқ қизиқтирган нарса художўй епископ эмас, балки унинг сиймосидаги меҳрибон инсон бўлди. Санъаткор хаёлотини Миолли ҳаётидаги бир реал воқеа уйғотиб юборди.

Бир вақтлар епископ сургун қилинган одам билан тўқнаш келган эди. Хўрланган... жиноятчининг қисмати католик черковининг мугасаддисига жуда кучли таъсир кўрсатади. Епископ унинг тақдирига аралашади ва ўзининг олижаноблигини намоён этилади. Сургун қилинган одамнинг исми Пьер Морен эди. Романда унинг исми Жан Валжан бўлди.

Йигирма ёшига етганда Морен ўғирлик қилишга жаҳд қилади. Бунга унинг ночор аҳволи мажбур қилади. Унинг опаси еттига боласи билан очликдан ўлар ҳолатга келишган эди. Пьер дўконнинг деразасини синдириб, нон ўғирлайди. Жазо ниҳоятда шафқатсиз эди — уни беш йилга каторга меҳнатига ҳукм қилдилар. У ҳукмни кемаларда адо этади.

“Хўрланганлар” романи босилиб чиққанда, епископнинг ҳам, Мореннинг ҳам оламдан кўз юмганига анча бўлган эди.

Виктор Гюгонинг ўзи ҳам бу пайтда қувғинда яшар эди. Ҳокимиятни зўрлик билан босиб олган, 1848 йил алангаларида пайдо бўлган республикани оёғос-ти қилган император Наполеон III га қарши Виктор Гюгонинг ғазабкор ва отагин чикишларини ҳукумат кечира олмас эди.

“Хўрланганлар”ни бутун Франция завқ-шавқ билан ўқиди. Аммо хушомадгўй танқидчилик айюҳаннос солиб, романга ҳужум қилди, ҳолбуки бу романда Виктор Гюго пулдорлар жамиятининг жароҳатларини аямай фош қилган эди.

Танқидчилар, айниқса, Жан Валжаннинг аламли қисматини қаттиқ танқид қилишди.

“Нечук? — деб ғазаб билан ёзишди танқидчилар. — Францияда судья очликдан нон ўғирлаган одамни каторга ишларига ҳукм қилар эканми? Бундай бўлиши мумкин эмас. Бу мулақо ҳақиқатта зид. Бу — Франция қонунарига, Франция судига, Франциядаги ижтимоий тузумга қарши йўналтирилган бўҳтон!”

Аслида эса, Пьер Мореннинг устидан чиқарилган ҳукм ягона ҳам эмасди, тасодиқий ҳам бўлган эмасди.

Гюго архивида француз суд тартиботлари ҳақидаги бир ёзув сақланиб қолган. Унда каторга ишларига ҳукм қилинадиган жиноятлар рўйхати берилган. Рўйхатда “эшикни синдириб, ўғирлик қилиш” деган гап ҳам бор.

Судьяларга жиноят ҳолатига чуқурроқ кириб бориш ва айбланувчи шахсиятини эътиборга олиш мажбурий вазифа қилиб қўйилмаган эди.

Эшик ёки ром синдирилган бўлса, бу факт ўз-ўзидан ҳукмни каторга ишларига тартиб кетар эди.

* * *

Биз истеъдодли олим Ираклий Андрониковнинг адабиётшунослик бобидаги ҳаддан зиёд қизиқарли тадқиқотларини (масалан, “Н.Ф.И. жумбоғи”га ўхшаган) ўқир эканмиз, кўрамызки, изланишларнинг натижаларигина эмас, балки уларнинг бориши, изланишлардаги паст-баланд нуқталар ҳам ҳайрон қоларли даражада қизиқарли бўлиши мумкинлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Афсуслар бўлмайким, журналист Понмартен ҳазрат Миоллининг Пьер Морен билан учрашганига шоҳид бўлган, ёшлигида Динь епископига котиблик қилган каноник Анжеленнинг ҳаёт эканини қандай билгани номаълумлигича қолиб кетган.

Биз Понмартенни ҳуқуқшунослар ибораси билан айтганда “хусусий тафтиш” ўтказишга ундаган омилларни тахминангина билмоғимиз мумкин, ҳолос. Энг осони, албатта, қуйидагича тахмин қилишдир: журналист тажрибали ва талбиркор одам бўлган — у ўз газетасининг ўқувчиларига қизиқарли материал бермоқчи бўлган. Одамлар романдаги епископ Мириэлнинг прототипи ҳазрат Миолли деган гапни айтиб юришипти. Шундоқ бўлгач, ҳазрат Миолли билан шахсан кўришган, унинг жиноятчи билан сенсацион учрашувига жон-

ли гувоҳ бўлган одамдан олинган интервью газетхонларга қизиқарли бўлиши табиийдир.

Аслида ҳам шундоқ бўлган бўлса керак. Лекин мен нима учундир бошқачароқ ўйлашни маъқул кўрар эдим — менга қолса, Понмартен олижаноб нижатлар билан ҳаракат қилган дердим.

Эҳтимол, Франция ўзининг энг буюк фарзандларидан бири сифатида фахрланадиган ёзувчига виждонсизларча қилинган ҳужумлар журналиста жуда маълум келган бўлиши мумкин.

Балки журналист қувғиндаги ёзувчини ўз ҳимоясига олмоқчи бўлгандир. Гюгони талатўп қилаётган реакцион тўданинг оғзига реал факт билан уриб, нон ўғирлаган одамни шафқатсиз жазолаган суднинг қилмиши “ҳақиқатдан узок” деган гапларни чишпакка чиқармоқчи бўлгандир.

“Сиз бунақа гайриинсоний, шафқатсиз ҳукм чиқарилган бўлиши мумкин эмас деб ҳисоблайсизми? Мана, сизга тирик одамнинг кўрсатмалари — сиз уларнинг тўғрилигига шубҳа қилишга ботина олмайсиз — Бу одам муҳтарам зот, дин арбоби, каноник”.

* * *

Понмартен каноник Анжелен яшайдиган жойни аниқлашга муваффақ бўлди. Журналистларни соч-соқоли оқариб кетган кекса олимнинг ҳузурига олиб келишди. Анча ёшпа борганига қарамасдан каноникнинг эс-ҳуши жойида эканига, хотираси яхши сақланиб қолганига ишонч ҳосил қилиш мумкин эди.

У жуда ҳалол, гапларига ишонса бўладиган гувоҳ сифатида таассурот қолдирди. У хаёл оғушига берилиб кетмайдиган одам экан.

У кўрган-кечирганлари ва эшитганларини шонмасдан, содда ва лўнда қилиб гапириб берди.

Кўпгина тафсилотларни у ҳайрон қоладиган даражада аниқ эслаб қолган эди. Бунинг сабаби, эҳтимол, шу бўлсаки, ўша кундаги воқеалар чиндан ҳам ғоятда фавқуллодда воқеалар бўлган эди. Улар епископ ва котибнинг бир маромда кечадиган ҳаётидаги оддий ва жўн воқеалардан кескин ажралиб турарди. Понмартен унинг ҳикоясини синчиклаб, журналистларга хос чечанлик билан ёзиб олди.

* * *

Куз оқшомларидан бирида монсеньер Миолли билан Анжелен стол тегра-сида ўтириб, кечки овқат келтиришларини кутишарди. Епископнинг оёқлари тагида Медор деган қари ит мудраб ётарди.

Улар епископнинг укаси, Наполеон қўшинининг генерали Миолли тўғрисида гурунглашиб ўтиришарди. Миолли яқинда бўлиб ўтган жангларда ўзини кўрсатганди. Газеталар завқ-шавқ билан уни кўкларга кўтариб ёзишарди. Бундан епископ жуда мамнун эди.

Кекса оқсоч аёл Розали стол устига анжомларни териб қўйиб чиқиб кетди.

Тўсатдан эшик қаттиқ тақиллади.

Епископ пинагини ҳам бузмади.

Кўрққанидан ранги ўчиб кетган Розали зинадан тушиб келди.

— Тавба, ким бўлдикин, мунча қаттиқ тақиллатмаса! — деб хитоб қилди у қўларини силжитиб. — Бугун шаҳарда шубҳали одамлар дайдиб юрганини кўришипти.

Медор уйқудан уйғониб, бесаранжом вовиллади, кейин чўзиқ улиди.

— Тинчлан, Медор, — деди Епископ. — Розали, боринг, эшикни очинг.

Уйга ягриндор, новча, ўттиз ёшлардаги одам кириб келди. Унинг кўриниши кишида ваҳима уйғотарди.

“Бунақа одамни ўрмоннинг бирор хилват жойида учратиб, барака топиб бўлмайди”, деб кўнглидан ўтказди Анжелен.

Лекин шундоқ бўлса ҳам, у унчалик ёвуз кўринмасди, аксинча, у жуда ҳўрланган, очлиқдан қийналган ва толиққан кўринарди. Чехрасида саросима-

лик ифодаси. Бу эса унинг бақувват елкалари-ю, алп қоматига сира тўғри келмасди.

Кирган одамнинг пешонасидан тер қуйиб туришти. Миоллининг улуғвор сиёқи олдида у бирдан ўзини йўқотиб қўйгандай бўлди ва мингирлаб тушуниб бўлмайдиган нималардир деёлди, холос.

Каторгада беш йиллик жазо муддатини ўтаб бўлиб, озодликка чиққан бу одам шаҳаргача кун бўйи пиёда йўл босиб келипти. Ҳеч қаердан тунагани бирор бошпана тополмапти. Меҳмонхоналар эшикларини қоққанининг фойдаси бўлмапти.

Гарчи собиқ бўлса-да, ҳарқолда каторгадан келаётган одам. Бунақа одамни ким ҳам уйига киритади? Биронта ҳам одам унга пулпа бирор егулик сотишни истамади.

Черковдан чиқиб келаётган ёши улуғроқ бир аёл уни Миоллининг уйига йўллапти.

Ҳозир у сергакланиб, уй эгаларига мўлтираб турарди. Афтидан, у бу ерда ҳам меҳмонхонадагидан кўра илиқроқ муомалани учратишдан умид қилаётгани йўқ эди.

— Тинчланинг, дўстим! — дея сўз қотди епископ.

* * *

Анжеленнинг ҳикоясига берилиб кетган бўлса-да, журналист профессионал одатига кўра уни синчиклаб кузатиб борарди.

— О, месье! — Каноникнинг овозида ҳаяжон сезилиб турарди. — Орадан кўп йиллар ўтиб кетган бўлса-да, мен назаримда... ҳозир ҳам меҳр-шафқатта, соддаликка, инсонпарварликка тўла ўша сўзларни эшитаётгандай бўламан. Хайрихоҳликка йўғрилган овоз қалбга таъсир қилар, кишига хотиржамлик бахш этар, ҳали дунёда имон ва умид деган нарсалар бор эканига ишонтириб, кишини нури туйғуларга чулғар эди.

“Дўстим, дўстим!” — дея такрорлади Пьер Морен, ўзи билан ўзи гаплашаётгандай. Унинг мардона ва қаҳрли юзи юмшагандай кўринди. Унинг киприкларида бир томчи ёш кўринди.

* * *

Пьер Морен исмини айтди, нима учун каторгага ҳукм қилинганини гапириб берди, меҳмонхоналарнинг эгалари унга нақадар шафқатсизлик билан муомала қилганидан зорланди.

— Мана бу ерга ўтиринг, — деб епископ уни қордай оппоқ дастурхон тўшалган стол ёнига ўтиришга таклиф қилди.

— Розали, яна бир кишилик идиш-товоқ келтиринг.

Сургундан қайтаётган маҳбуснинг чеҳрасида ҳозирга қадар ишонқирамаслик аломатлари зухур қилиб турганди. Энди бирданита у ҳайрат, хижолат ва миннатдорлик туйғуларидан ёришиб кетди. Морен — буларнинг бари тушимда бўлса-я, ҳозир уйғониб кетсам, ҳаммаси ғойиб бўлиб қолса-я? — деган фикрда кўрқиб кетди.

Аммо Розали унга стулни яқинроқ сурди ва олдида бир кишилик идиш-товоқ қўйди. Унинг олдида ичидаги шўрваси буеланиб турган тарелка пайдо бўлди. Пьер Мореннинг имоси билан Анжелен бир шиша қадимий шаробни очди. Унинг шишаси ўргимчак тўри билан қошланган эди. Мореннинг ҳайрати тутаб, юзида завқ-шавқ пайдо бўлди.

Пьер Морен шунақа ютоқиб еб-ичдики, буни яширишга уринмади ҳам.

Яхши тарбия кўрган каноник шундай деди (балки унинг ҳикоясини ёзиб олган журналист шундай дегандир): “Унинг ваҳшиёна ишгаҳаси қаноат топиб бораётгани сари бу инсоннинг зулмат қошлаб ётган қалбида аллақандай сирли амаллар юз бераётгани сезилиб турарди. Унинг шармандалик уммонига улоқтирилган, даҳшатли изтироблардан бужмайган калласида гавдаси очлик азобидан халос бўла боргани сари фикрлар ғимирлаб қолди”.

Пьер Мореннинг обдон қорни тўйгандан кейин унинг ўлгидай чарчагани

ва толиққани аён бўлди. У оёғи устида зўрға турарди. Монсенъер унга йўлакнинг охирида бир хона ажратилганини ва у ерга ўрин тўшаб қўйилганини маълум қилди.

— Дўста аталган хона, — деб қўшиб қўйди епископ. Бу “кутилмаган меҳмоннинг” “мажақланган ва қақшатишган қалбига” ширин сўзлар ва инсоний муомала сеҳрли таъсир кўрсатган эди. Епископ бунга ишонч ҳосил қилди.

Итоатта ўрганган Розали Моренни хонасига кузатиб қўйди.

* * *

Буларнинг бари “Хўрланганлар” романида тасвирланган воқеаларга нақадар ўхшайди!

Бу воқеани Виктор Гюгога ҳикоя қилиб беришган эди — унинг барча тафсилоти адиб учун ғоятда қадрли эди. Кўп йиллар мобайнида бу тафсилотларни у хотирасида авайлаб сақлаб келди ва ниҳоят романида бадиий тасвирлаб, уларга жон ато этди.

Лекин... Бу ўринда битта “лекин” и бор.

Мен Понмартен очеркининг биринчи саҳифасига қайтмоғим керак.

Унинг сўзларига қараганда, у Анжеленнинг хонасига кирганда, унинг столи устида “Хўрланганлар” романи ётган экан.

— Комил ишонч билан айтиш мумкинки, — деб хулоса чиқаради журналист, — каноник диққат-эътибор билан романни ўқиб чиққан ва Бьенвенью Мириэль қиёфасида ўзи хизмат қилган епископнинг ҳамма белгиларини кўрган.

Бу гапни ўқигач, бизнинг кўпчилигимизда алланечук гумон пайдо бўлмай-дими?

Анжеленнинг ҳикояси билан романдаги тасвир ўртасидаги ўхшашлик кишини лол қолдиради. У яққол кўзга ташланиб туради. Бироқ бундай ўхшашликнинг замирида нима ётади?

Эҳтимол, бу ўхшашликни вужудга келтирган сабаб — Гюгонинг Динь епископи билан сургундан қайтган жиноятчи ўртасидаги биринчи учрашув тафсилотларидан яхши хабардор эканидандир?

Балки, бутунлай бунинг акси бўлгандир?

Мириэль номи остида ҳақиқатан ҳам епископ Миолли қиёфаси тасвирланган роман (бу ҳол жуда кенг қўламда маълум эди), албатта, каноник Анжеленга жуда катта таъсир кўрсатган бўлиши керак. Шунинг учун у мутлақо беихтиёр бўлса-да, бир замонларда бўлиб ўтган ва романнавис адиб томонидан жуда ёрқин тасвирлаб берилган воқеаларнинг ҳамма деталларини хотирасидаги воқеага бахш этиб юборгандир.

Жан-Валжан кумуш қошиқлар ва санчқиларни ўғирлайди. У жандармларнинг қўлига тушиб қолади ва улар Жан-Валжаннинг бўйнига қўйиш учун унинг олдига олиб келишади. Епископ эса жандармларга Жан-Валжанга сервизни ўзи туҳфа этганини айтади.

— Ундай бўлса, биз уни қўйиб юборсак бўлаверар экан-да, — деб сўради унтер-офицер.

— Албатта, — деб жавоб берди епископ.

Жандармлар Жан-Валжанни қўйиб юборишди, у беихтиёр бир-икки қадам ортга чекинди.

— Ростдан мени қўйиб юборишяптими? — деб сўради минғирлаб. У худди тушида гапирётгандай, — унинг сўзларини зўрға англаш мумкин эди.

— Ҳа-да, қўйиб юборяпмиз. Нима бало, эшитмаясанми? — деди жандармлардан бири.

Эсингизда бўлса керак — саҳна бу билан тугамайди.

— Дўстим, — деди епископ. — Кетаётганингизда манави шамдонларингизни ҳам олиб кетиш эсингиздан чиқмасин. Мана улар.”

Бениҳоя теран инсонийлик билан сугорилган ва чексиз меҳр-мурувватнинг ифодаси бўлган бу сўзлар болалик йилларимизданоқ бизнинг қалбимизда жо бўлиб қолган.

Монсенъер Мириэл каминнинг олдига бориб, унинг устида турган шамдонларни Жан-Валжанга узатади.

Шамдонлар сахнаси ҳар қандай китобхоннинг хотирасига ҳам умрбод миҳланиб қолади. У ҳатто романнинг жуда кўп қисмини унутиб юборса-да, бу сахнани сира-сира унутмайди.

* * *

Маълум бўладики, капоникнинг хотираларида бу воқеа мутлақо ўрин олмаган экан.

Ҳеч қанақа шамдон бўлмаган эдими?

Ҳеч қанақа ўғирлик содир бўлмаганми? Ҳеч ким саховатпешалик билан ҳеч нарсани туҳфа ҳам қилмаганми?

Тун жуда хотиржам ўтди. Эртаси куни эрталаб епископ Анжелен боғда сайр қилиб юришган эди.

— Бу шўрлик одамни нима қилсак экан? — деб гўё ўзи билан ўзи гаплашаётгандек ташвишланиб сўради Миолли.

Деразада кечаги меҳмоннинг қораси кўринди. Унинг нигоҳи епископга йўналтирилган эди. Бу нигоҳда бениҳоя теран миннатдорлик туйғулари ифодаланган эди. Бу нигоҳда епископга ҳурмат ҳам, унга қойил қолиш ҳам, муҳаббат ҳам, мутелик ҳам мавжуд эди.

У боққа чиқди ва эҳтиром билан уй эгасига салом берди.

— Розали сизнинг епископ эканингизни айтди, — деб гўлдиради у хижолат ичида. — Кечирасиз, мен бунни билмабман.

Журналистнинг бу сатрларини ўқигач, бизнинг Анжеленга ишончимиз тўла тикланади... Агар у журналист билан суҳбатлашаётганда билибми-билмайми роман таъсиридан чиқолмаган бўлса, романда тасвирланаётган воқеаларда кишини лол қолдирувчи бурилиш юз берган бўлса-ю, наҳотки у бунни кўрмай қолган бўлса?

Наҳотки у бугун умри давомида ҳурмат қилиб келган епископнинг гуноҳкор ўғрининг гуноҳидан бу қадар олижаноблик билан кечиб юборганини тилга олмаса? Ахир, шамдонлар воқеаси епископнинг маънавий улуғворлигини жуда яхши кўрсатади-ку?

* * *

Нима вайдан булар биз учун гоётда муҳим аҳамиятта эга?

Шунинг учунки, бу ўринда ҳақиқатда бўлиб ўтган чин воқеа билан бадий тўқима ўртасидаги чегара жуда аниқ намоён бўлади.

Бу ўринда бизнинг қўлимизга бир калит тутқазилганки, унинг ёрдамида биз санъаткор ҳаёлотининг кўзимиздан яширин оламига олиб кирадиган эшикни, қиялатиб бўлса-да, очамиз-да, ичқаридаги аҳволга лоақал бир лаҳза бўлса-да назар ташлаймиз.

Мана, бизнинг қаршимизда ҳақиқатда бўлиб ўтган реал воқеалар маъназари: Виктор Гюго уларни роман матнига деярли ўзгаришсиз киритиб юборди, ҳатто энг майда тафсилотларини ҳам назардан қочирмайди.

Бошқалари унга ксрак эмас — адиб улардан юз ўтиради. Уларнинг ўрнига ана шу чин воқеалар билан ёнма-ён, ҳатто улар билан чатишиб кетган ҳолда — унинг қудратли, жуда улкан, илҳомкор ижодий ҳаёлотининг парвози оқибатида туғилган фантастик деталлар ўрин олган. Образлар тўқимасининг ана шу қатламларини аниқроқ тасаввур қилишга уриниб кўрайлик. Эҳтимол, шу йўл билан биз Виктор Гюгонинг бадий ниятини теранроқ англашга муваффақ бўлармиз.

* * *

Пьер Мореннинг реал тарихидан романга унинг епископ билан биринчи оқшомдаги танишуви кирган, холос. Ҳолбуки, унинг кейинги ҳаёти ҳам ажойиб-ғаройиб воқеаларга тўла эди. Бу ҳаёт кишининг ҳаяжонлантирадиган ва маъюслантирадиган дақиқаларга тўла бўлган.

Епископ ундан касби нима эканини сўраган. Морен сал-пал токарлик ишидан хабардор экан, дурадгорлик ҳам бироз қўлидан келар экан.

— Мен ишдан қўрқмайман, — деб такрорлади у. — Мен ҳалол бўлишни истайман. Лекин менга ким ҳам ишонарди? Ким мени сариқ паспорт билан ишга оларди? Ахир, сариқ паспорт менинг мангу жиноятчи эканимдан далолат беради-қу! Мени на бирон емакxonанинг остонасига йўлатишади, на бирор мусофирхонага тунагани қўйишади. Менинг пулимга қайрилиб ҳам қарашмайди. Ҳамиша, ҳамма жойда шу аҳвол! Ҳамма жойда мени шармандалик, одамларнинг нафрати қарши олади, мен фақат “Йўқол бу ердан!” деган ўшқаришларни эшитаман, холос.

Миоллининг кўнглида шўрлик меҳмонига нисбатан ишонч уйғонди. У ўзининг укаси — генералга тавсиянома ёзиб беради. У Моренни ҳарбий госпиталга санитар қилиб ишга жойлаб қўяди.

Шундан кейин Морен бунақа юксак ишончга муносиб эканини амалда кўрсатади. Бир куни у жанг майдонидан душмanning ўқ ёмғири остида кўкрагидан яраланган ёшгина лейтенантни кўтариб олиб чиқади. Офицер санитарнинг қўлида жон беради.

Менимча, китобхоннинг хотирасида бўлса керак — Морен биографиясидаги бу эпизоддан ҳам “Хўрланганлар” романида фойдаланилган. Бироқ ёзувчининг ҳаёлотида бу факт бугунлай бошқача тус олган. Жанг майдонидан жон бераётган офицерни Жан-Валжан эмас, балки ярамас Тенардье олиб чиқади.

Тенардье ҳалок бўлган офицернинг кўкрагидан медалини ечиб олади ва кейинчалик ундан гаразли ниятларда — Мариусни йўлдан уришда фойдаланади.

Ҳаётда эса ҳаммаси бошқача бўлган.

Жон таслим қилган офицернинг ёнида мукофотга олган олгин занжирли соати ва 30 луидор (600 франк) пули бор экан. Буларнинг барини Морен оқизмай-томизмай генералга топширади.

Бунинг эвазига бирон тухфа олиш тўғрисидаги гапни у эшитишни ҳам истамайди. “Агар генерал мен тўғримда менинг епископимга бир-икки оғиз ёзиб юборганда, бу мен учун ҳар қандай мукофотдан аъло бўлар эди”, — дейди у.

Генерал акасига Мореннинг муносиб хулқи ҳақида ёзиб юборади. Мактубда у Мореннинг “менинг епископим” деган сўзларини алоҳида таъкидлайди. Бу сўзлар унга қаттиқ таъсир қилган эди. Бу сўзларни Морен гоё ҳаяжонли оҳангда айтган эди. Генерал буни пайқамай қолган бўлиши мумкин эмас эди.

Собиқ жиноятчи генералнинг деншиги бўлади. Қонли жангда Морен, нафақат ўз бурчини бажараётган довюррак солдат сифатида, ўзининг яхши номини қайтаришга ҳаракат қилаётган собиқ маҳбус сифатида жанг қилган, балки ҳар қадамда пойлаб турган ажални назар-писанд қилмай, жангнинг энг қизиган жойларига ташланиб, ўзининг ботирлигини намойиш этган.

Епископ ва генералнинг саъй-ҳаракатларига қарамай, Мореннинг қисмати фожеали бўлган.

1814 йилда Наполеон йиқилгандан сўнг у Диньга — епископнинг уйига кийим-кечаги бир ҳолатда, ўзи бошидан-охиригача ивиб кетган қўйи кириб келади. У Миоллининг хонадонида хизматкор бўлиб қолади, унинг жияни Розалини яхши кўриб қолади, лекин ўзининг “мудҳиш ўтмиши” туфайли (каноник шу иборани қўллаган) севишини очиқ айтиб, қизнинг қўлини сўрашга журъат этолмайди. Ҳолбуки, жасорати ва ҳалол хизмати билан у аллақачон ўтмишдаги қора доғини ювиб ташлаган эди. Ғамзада ва боши қайғудан чиқмаган, ўз ҳаётини буткул расво бўлган деб ҳисоблаган Морен Наполеон байроқлари остида қайтишга аҳд қилади. У Ватерлоо жангида ҳалок бўлади. Моренни нафақат аламли саргузаштлар таъқиб қилган эди, у ички дардларидан, руҳий қийноқлардан, “миллион изгироблардан” ҳам халос бўлолмай оламдан ўтди.

“У онги ёришиб борган сари, ўзига-ўзи янада талабчанроқ бўла борди. Ўтмиш гуноҳлари эвазига тўлаши керак бўлган ҳақ унинг назарида тобора ортиб борарди. У ўз ўтмишини имкони борича оқлаб, унутишга ҳаракат қиларди”.

“Ўз ўтмишини оқлаб” деган сўзларга бутун диққат-эътиборни қаратса арзийди.

Пьер Морен ўз гуноҳини ҳис қилганидан қаттиқ изтироб чекарди “Жамият олдида унинг ҳеч қандай гуноҳи йўқ, бильякс, жамият унинг олдида гуноҳдор” деган фикр унинг калласига келмас эди.

Ҳолбуки, “Хўрланганлар” романининг асосий ғояси мана шунда эди.

Буни Достоевский жуда яхши англади ва жуда яхши ифодалаб берди. Унинг сўзлари билан айтганда; Гюгонинг асосий фикри шароитлар, қонуннинг турғунлиги ва жамоатчилик хурофотининг зулми остида адолатсизлик билан эзиб ташланган ва нобуд бўлган инсонни қайта тиклаш, қайта тирилтиришдир. Бу фикр — жамиятнинг ҳамма томонидан рад этилган ва хўрланган хокисор одамларини оқлашдан иборатдир”.

Жан-Валжан образида биз мугълик белгиларини, изтироб билан ўз кемтиклигини ҳис қилишни кўрамиз. Худди шу белгилар Пьер Морен характерида ҳам яққол сезилиб туради.

Виктор Гюгонинг кўзларида Морен ва Жан-Валжан оддий одамлар бўлиб, уларда Франция меҳнаткашларининг кўпгина гўзал сифатлари ўз тажассумини тошган.

Бироқ Жан-Валжан Пьер Морендан йирикроқ. Унинг ирода кучи ва маънавий сифатлари фаолроқ, ниятлари дадилроқ, кўламли кенгроқ. У табиатан тадбиркор инсон, одамларга фаолроқ ва яхшироқ ёрдам бермоқ учун қудрат ва имкониятлар барпо этишга ҳаракат қилади.

Санъаткорнинг ижод дошқозонида Мореннинг қиёфаси ана шундай ўзга-ришларни бошидан кечирди.

* * *

Шамдонлар тасвирланган эпизодга қайтайлик.

“Шамдонлар” менинг назаримда адабиётнинг улуғвор йўлидаги бениҳоя қизиқарли бир бўлакни ёритиб турувчи қудратли прожекторларга ўхшайди. Йўлнинг бу бўлаги РОМАНТИЗМ деган ном билан аталади.

Реализм ва романтизмнинг ўзаро муносабати ва нисбатидай мураккаб масалани дабдурустдан йўл-йўлакай ҳал қилиб бериш заҳматини зиммамга олмоқчи эмасман. Лекин шундай бўлса-да, назаримда, шамдонлар романтик услуб, романтик манера каби илмий тушунчаларни аниқлаб олишимизга ёрдам беради.

Шу эпизодлар тасвирланган саҳифаларда романтик услубиёт ўзининг барча ранглари, барча жилолари билан намоён бўлади.

Кеча сургунда юрган ватансиз бир дайди Динь шаҳридаги Монсенъернинг хонадонига келиб қолади. Ҳаётда шундоқ бўлган — бундан яхшироқ нарсани ўйлаб топиб ҳам бўлмайди. Кишини мафтун қиладиган ажойиб вазият! Романтик мактаб руҳига тўла мос келади. Виктор Гюго руҳига тўла мос келади.

Эртасига эрталаб рўй берадиган воқеалар-чи? (Биз улар тўғрисида каноникнинг хотиралари орқали хабар топамиз.) Бу воқеалар романнавис адибга ҳаддан зиёд даражада беозор ва силлиқ кўринмадимикин?

Гюго воқеаларни жуда кескин тарзда бошқа йўлга буриб юборади.

Ўша ғалвали тунда Жан-Валжан тузини еб, тузлиғига тупуриб кетади. У бағри кенг, меҳрибон уй эгасининг буюмларини ўғирлади. Савол туғилади — воқеаларнинг бунақа тарзда ривожланиши ҳақиқатта тўғри келадими? Жан-Валжаннинг нонкўрлиги ва ношуккурлигини кўрсатувчи бу қилмиши психологик жиҳатдан оқланганми?

Епископ-ку Жан-Валжанни очиқ чеҳра билан кучоқ очиб кутиб олади, шунинг ўзи кечаги жиноятчининг юрагида миннатдорлик уруғларининг униб чиқиши учун кифоя қилмасмиди? Епископнинг меҳрибонлигидан кейин Жан-Валжан шу ондаёқ қатъий ва узил-кесил ҳалол турмуш қилиш йўлига қадам қўйса бўлмасмиди? Йўқ, бўлмасди. Романнавис адибга бу жуда аён кўринган бўлса керак. Мен ўйлайманки, Гюгонинг олдида масала фикран шундай турган бўлса керак: ҳаддан зиёд даражадаги адолатсизлик билан болалик йилларидан бошлаб бутун умри хароб қилинган одамнинг кўнгли юмшамоғи учун бир оқшомнинг ўзи кифоя қиладими?

Бу ерда гап Пьер Мореннинг қалби ҳақида бораётгани йўқ, балки Жан-

Валжаннинг қалби тўғрисида боряпти. Унинг кўнгли эса Виктор Гюгонинг тасавурида янада кескинроқ, янада қаттиқроқ. У аллақачон тошдан бадтар қотиб кетган. У осонлик билан юмшамайди, ҳадеганда эримайди. Умр бўйи тўпланган аламлар бир зумда йўқолиб кетмайди, бир имо билан бу юрак муросаи мадорага келиб қолмайди.

Адибнинг кўзи билан қараганда, Жан-Валжан узоқ йиллар сургунда юриб, ҳаддан ташқари дийдаси қотиб қолган Зиндонбонларнинг зулмлари, назоратчиларнинг ҳақоратлари ҳаддан ташқари оғир бўлган. Бутунги куннинг кечинмалари ҳам унинг бошига урилган гурзи бўлди — энди у озодликка чиққан, энди у собиқ маҳбус — шундай бўлса-да, епископнинг хонадонидан бошқа бирор жойда унга ҳеч ким бир тишлам нон, бир хўшам сув бермади, ҳеч қаердан бир кечага бошпана топилмади.

Унинг дабдаласи чиққан қалбида қайғу-аламлар ҳаддан ташқари кўп тўпланиб қолган эди.

* * *

Романнавис адиб, сургундан чиқиб келган одамнинг епископ билан ғаройиб учрашуви ёзувчига жуда катта имкониятлар беришини ёрқин тасаввур қиларди.

Монсенъернинг хонадонида собиқ жиноятчини очиқ чехра билан кучоқ очиб кутиб олганлари унинг тақдирида бурилиш нуқтаси бўлди. Аммо Жан-Валжан ҳаётидаги бурилиш Пьер Морен ҳаётида бўлганидек силлиққина ва тинчгина рўй бера олмас эди. Жан-Валжан юрагини қоллаган қора доғлар бирданига тугаб битгани йўқ. Бениҳоя тик кўтарилишлар ва тик тушишлар бўлди, ҳаддан ташқари кескин бурилишлар рўй берди. Бошқача бўлиши мумкин эмас эди — бунга санъаткорнинг ишончи комил эди.

Жандармлар Жан-Валжанни ашъвий далил билан — епископнинг ўғирланган кумуш асбоблари билан ушлаб олишади. Ҳаммаси барбод бўлди! Ҳали таъмини тотиб улгурмаган озодлик ҳам, одамга ўхшаб ҳаёт кечириш ҳақидаги орзулар ҳам чипшакка чиқди. Ҳаммаси бир умрга ва бирданига барбод бўлди.

Олдинда уни турма кутмоқда. Турма ҳам гапми — яна сургунга тушади. Қилиб қўйган гуноҳи ҳазилакам гуноҳлардан эмас — олий рутбали дин арбобининг уйини ўмарди-я!

Дарбадар бир дайдига бошпана берган, меҳри билан унинг қалбини илитган одамнинг буюмларини ўғирлади-я!

Лекин қўққисдан янги балолардан халос бўлди — у қутулиш худди осмондан тушган тўхфадай бўлди.

Жандармлар учун ҳам сира қутилмаган воқеа бўлди. Жан-Валжан учун эса ундан ҳам ортиқроқ даражада қутилмаган бўлди. Ҳаммадан ҳам ортиқ даражада — китобхонлар учун қутилмаган воқеа бўлди.

Сервис ўғирланмаган экан. У меҳмонга совға қилинган экан. Буни епископ Мириэльнинг ўзи айтди.

Олижанобликми? Ҳа! Инсонпарварликми? Ҳа, албатта! Саховатми? Бундан ортиқ бўлмайди.

Аммо адибга бу ҳам кифоя қилмайди. Яна бир қутилмаган воқеа рўй беради. Буниси ҳам аввалгисидан қолишмайди. Буниси ҳам ёз осмонидаги момоқалдироқдай ҳаммани ларзага солади.

“Дўстим! Кетаётганингизда шамдонларингизни олиб кетишни унутманг!”

“Шамдонларингиз! Меҳмон Монсенъернинг иккинчи тўхфасини буткул унутиб қўйибди-да! Уни қайтариб келган жандармларга минг раҳмат. Энди у, албатта, ўзининг буюмларини биронта қолдирмай олиб чиқиб кетади.

Фақат романтик одамгина бунақа воқеани ўйлаб топа олади. Аниқроқ айтганда, битта адиб — ҳамма романтиклар ичида энг романтиги тўқиёлади. Ўзининг таъсирчанлиги жиҳатидан беқиёс бўлган энг муҳим эпизоднинг мағизи ана шу “шамдонларда!”

Гюго бу эпизоднинг китобхон онгига ёриб киришини, унинг хотирасига умрбод муҳрланиб қолишини истаган эди.

У бунга эришди.

ОВ МИЛТИГИ ВА ЧИНОВНИКНИНГ ШИНЕЛИ

(Н.Гоголь. “Шинель”)

1

Пушкиннинг биринчи биографи Павел Васильевич Анненков гоёгда зийрак, ақли ўткир одам эди. У ўз даврининг энг донгдор ёзувчилари — Гоголь, Белинский, Тургенев, Герценлар билан қалин дўст эди. Хорижда юрганида Жорж Санд билан танишди. Афтидан, унинг ҳавас қилса арзийдиган бир қобилияти бор эди — у ажойиб одамларнинг меҳрини осон қозона оларди.

Унинг яна бир ҳайрон қоладиган қобилияти бор эди — машҳурлик даражаси қандай эканидан қатъи назар, у йирик одамларни бир зумда таниб оларди. 1846—1848 йилларда у ёш Маркс билан танишди. Бу пайтларда унинг номи камдан-кам одамга маълум эди. Улар ўртасида ёзишма бошланади.

Анненков “Хотиралар ва танқидий очерклар” деган жуда ажойиб китоб ёзган. Бу китобда биз учун алоҳида аҳамиятга молик бўлган саҳифалар бор. Бу саҳифаларда “Шинель”ни ёзиш нияти қандай пайдо бўлгани ҳикоя қилиб беришган.

— Кунлардан бирида, — деб ёзади Анненков, — Гоголнинг ҳузурда бир латифа айтишган экан. У пайтларда латифа (анекдот) дейилганда ҳақиқатда бўлиб ўтган, нимаси биландир қизиқарли воқеа тушунишган экан. Ушанда айтилган латифа аллақандай камбағал бир чиновник тўғрисида бўлиб, у жондилидан парранда овини яхши кўрар экан.

Ақл бовар қилмайдиган даражада тежамкорлик билан ва хизматдан бўш вақтларида гайрат билан меҳнат қилиб, у 200 сўм пул жамғаришти. Уша пайтларда 200 сўм — чакана пул эмас эди. Уша пайтларда Лепажнинг ов милтиғи айни 200 сўм турар экан. (Лепаж — ўша даврнинг энг моҳир қуролсоз устаси бўлган.) Овчилик дардига йўлиққан ҳар бир одам шунақа милтиққа эга бўлишни орзу қилар экан.

Ниҳоят, орзиқиб кутилган фурсат ҳам келди. Яқиндагина харид қилинган қуролнинг бахтиёр эгаси қайиқда аста сузиб, фин қўлтиғида пайдо бўлди. Бу ерларда парранда ови жуда яхши бўларди. Бироқ шўрлик чиновник қай кўз билан кўрсинки, кўздан қочирмаслик учун ҳозиргина эҳтиёткорлик билан қайиқнинг тумшугига қўйиб қўйган милтиғи гоёиб бўлиб қолипти. У жуда кўрқиб кетди. Овчи баланд ўсган қамишзор оралаб сузиб ўтганди. Афтидан, милтиқ бирор қамишга илиниб, сирғалиб тушиб қолган бўлса керак.

Қандай қилиб, у ўзининг қимматбаҳо буюмини лоақал бир лаҳза бўлса-да, назардан қочирдидикин? Унинг ўзи айтган гапларга қараганда, у ниҳоят, энг ардоқли орзуни вожиб бўлгани вазидан “аллақандай лаззат оғушида, эсидан оғар даражада кайф қилиб бормоқда” эди.

Қоронғу тушгунича у милтиғини қидирган. Қамишзорлар тубини қўли билан бирма-бир пайпаслаб чиққан, роса ҳолдан тойган, аммо бу уринишларининг ҳаммаси беҳуда кетган. У шўрлик милтиғидан бирор марта ҳам ўқ узишга улгурмай, Фин қўлтиғининг тубида мангу маконини топган эди.

Чиновник уйига қайтгач, тўшакка ётиб қолди ва қайтиб ўрнидан турмади — унинг иситмаси жуда кўтарилиб кетди, лоҳас бўлиб қолди (бу детал Гоголь ҳиссасида сақланиб қолган). Ҳамкасабаларининг унга раҳми келиб, пул йиғишиб, янги милтиқ олиб беришипти. Шу тарзда уни ҳаётга қайтаришга муваффақ бўлишди, бироқ энди у бутун умри мобайнида ўша мудҳиш воқеани ортиқ эслаёлмай ўтди, эслаши билан, ранги мурданикидек ўчиб кетар, аъзои баданида тигроқ турарди.

Бу воқеани гапириб беришганда тингловчилар ландавур овчининг устидан мириқиб кулишарди. У ҳамманинг эрмагига айланиб қолганди.

Ҳамма уни эрмак қиларди, фақат Гоголгина бундан мустасно эди.

Фақат унинг ўзигина бу воқеани эшитиб ҳаёлга чўмди ва боши қуйи эгилди.

Беғам тингловчилар ўзининг ландавурлиги туфайли бунақа ношуд аҳволга тушиб қолганини эшитиб, роса мириқиб кулишарди. Воқеанинг яхшилик билан тутагани унинг бошига тушган мусибатни бутунлай юмшатиб юборгандай эди.

Гоголь эса ҳикояни эшитиб, қаттиқ ғуссага ботди. У майда мансабдорларнинг қўл учига зўрага кун кўришларини яхши биларди. Унинг ўзи ёшлик йилларида бир идорада коллеж регистратори бўлиб ишлаган эди (Бу — амаллар рўйхатида энг қуйида турадиган мансаб эди). У мирзалик қиларди.

Ички ишлар вазирлигининг давлат хўжалиги департаментида у 30 сўм маош оларди. Бу чиндан-да ҳеч нарсага арзимайдиган ўта фақирона маош эди.

Қашшоқ чиновникларнинг ижарага олган кулбаларининг бир бурчагида аянчли умргузаронлик қилишидан олинган жонли таассуротлар Гоголнинг хотирасида қалашиб ётарди. Аммо вақти-соати келмагунча, бу таассуротлар ҳаракатсиз, устини чанг босиб, ҳеч кимга кераги йўқ юкдай ётганди. Йиғилиб қолган таассуротлар жонланмоғи, бир-бирини кўзгаб, ҳаракатга келтирмоғи учун бирон-бир ташқи туртки керак эди.

“Анекдот” — майда чиновник кечирадиган ҳаётнинг ясси водийсини чақмоқдек ёритиб юборгандек бўлди. Петербургдаги туманга чулганган турмушнинг бир бўлагини ажратиб олиб, уни ёритди-ю, унга жон ато қилди.

2

Жўнгина латифанинг қай жиҳати Гоголнинг ижодий хаёлотини бу даражада кучли кўзғотиб юборди?

Севган буюмининг йўқолиб қолгани. Бу буюмини у кўп йиллардан бери орзиқиб кутганди. Машаққат билан меҳнат қилиб, қанчадан-қанча маҳрумиятларга чидаб, унга эришганди. Уни қўлга киритган биринчи куннинг ўзидаёқ ундан жудо бўлиб ўтирипти. Бу вазиятнинг ички кескинлигини янада кучайтирар эди.

Гоголь, афтидан, бу ҳодиса тўғрисидаги ҳикояни эшитиши биланоқ, унинг сюжети жуда таъсирчан эканини, у одамларда чуқур таассурот қолдириши мумкинлигини фаҳмлаган. У “анекдот”нинг кўп жиҳатидан воз кечган, кўп нарсани ўзгартирган — бу тўғрида кейинчалик батафсил гаплашамиз. Бироқ тилма-тил кўчиб юрадиган “анекдот”нинг марказий ҳалқаларини Гоголь кўшқўлаб ушлаб олгани, уларни оқизмай-томизмай, қиссага кўчиргани равшан кўришиб турипти. Лекин ишнинг бошидаёқ Гоголь воқеага жуда кагга аҳамиятга эга бўлган бир ўзгариш киритади — йўқолган нарса — Лепаж милтигидек ҳашам учун хизмат қиладиган буюм бўлмай қолади.

Кундалик турмушда жуда-жуда зарур бўлган буюм йўқолади. Бу буюмсиз, умуман, умр кечирмоқнинг иложи йўқ.

Қисса бежиз “Шинель” деб аталган эмас — асарда шинель ҳам фаол ҳаракат қилувчи персонажлардан биридай кўринади. Шинель кўпгина деталларга эга. Гоголь тафсилотларни тасвирлашда ўзини тийиб ўтирмайди. У шинелга дахлдор бўлган ҳар бир майда нарса ҳам ўтқир нигоҳидан четда қолмайди, бу майда-чуйдалар унинг учун жуда қадрли. Гоголь бизни бу майда-чуйда тафсилотлар дунёсига шўнғиш мутлақо майдакашлик эмаслигига ишонтиради. Гап беқиёс даражада муҳим, ҳаёт-мамот масаласини ҳал қиладиган даражада муҳим иш тўғрисида бормоқда эди.

“Петербургда йилга тўрт юз сўм ёки шунинг ёни-берида маош оладиган ҳар бир кимсанинг ашаддий душмани бор. Бу душман — бизнинг шимолда жойлашган юртимизда гужгон ўйнайдиган совуқнинг айнан ўзидир...” У сира суриштириб ўгирмасдан ҳар бир бурунни қаттиқ қақшатиб, шунақа чимчилайдики, бечора чиновниклар бурунларини қаёққа яширишни билмай роса хуноб бўладилар... Ҳатто олий рутбаларни эгаллаб ўтирган юқори табақадаги амалдорларнинг ҳам совуқдан бошлари тарс ёрилиб кеттудай бўлади ва кўзларидан ёш тирқирайди... Майдароқ амалдорларни-ку айтмаёқ қўяқолса бўлади — улар бугунлай ҳимоясиз.

Акакий Акакиевич ҳам бир қанча вақтдан бери, айниқса, орқаси жизиллаб, елкаси қаттиқ оғриётганини ҳис қила бошлади, ҳолбуки у департаментга яқин имкони борича тезроқ югуриб ўтишга ҳаракат қилади.

Легаж милтиги — одамнинг ўзига туқ эканидан далолат берадиган буюм. Боринки, бу тўқликка одам жуда катта куч сарфлаб эришган бўлса-да... Башмачкининг кўп йиллардан бери устидан тушмай келаётган шинели (ҳамка-

сабалари уни масхаралаб, “ёпинғич” деб аташади ва бундан тузукроқ номга арзимаёди деб ҳисоблашади) қашшоқликдан, фақирликдан, ночорликдан да-люлат беради.

Пушкиннинг ибораси билан айтганда, бу — рус адабиётида биринчи мар-та бу қадар зўр куч билан янграган “сўник қашшоқлик”нинг ҳайқирғи эди.

Эски шинелнинг хароблигини Гоголь қадам-бақадам, атайин бутун таф-силотлари билан тасвирлаб беради. Бу тасвир, аввало, Акакий Акакиевичнинг кўзи билан берилган: сукно уч жойида — айнан айтганда, орқасида ва икки елкасида тивиги тўкилиб, шунақа сийқа бўлиб қолганки, аврасида нима бор-лиги кўриниб турадиган бўлиб қолган, астари ҳам титилиб кетган. Машиначи Петровичнинг кўзи билан берилган тасвир янада батафсилроқ: у “аввал ёпин-чиқни олиб, стол устига ёйди, унга анча тикилиб турди, кейин бошини чай-қали”. Кейин ёпинчиқни қўлида кўтариб, ёруққа солиб кўрди ва яна бошини чайқади. Кейин деди: “Йўқ, тузатиб бўлмайди. Адои тамом бўлипти”.

Акакий Акакиевич бир-икки бўлак толиб, Петровичдан ямоқ солиб бе-ришни ўтиниб сўрайди, Петрович эса қатъиян оёқ тираб туриб олади: “Бўла-ри бўлибди-ку! Соғ жойи қолмаган. Ҳаммаёғи чириб тамом бўлган — игна теккан жойи йиртилиб кетяпти”. “Ямоқ соладиган жойи ҳам қолмапти. Ямоқ деган ордона ҳам бирор нарсанинг устига тушмоғи керак-да!” Фақат бир илож бор: шинелни калта қилиб, нимча қилиб бериш мумкин. Барибир, этак то-мони иситмайди. Янги шинел тикмаса бўлмайди.

“Янги” деган сўзни эшитиши билан Акакий Акакиевичнинг кўз ўнгини туман қоплайди, хонада нимаики ашё бўлса, ҳаммаси унинг кўзларида чал-кашиб кета бошлади”.

Кичик чиновникнинг қашшоқ турмушида бу — ҳалоқат дегани эди.

Шинель мавзуи қисса майдонининг ҳаммасини тўлдириб, муттасил тарзда кенгайиб боради. Янги шинель сари олиб борадиган йўлдаги маҳрумиятлар жуда синчковлик билан батафсил тасвирланган.

“Оқшомлари чой истеъмол қилишга хотима берса бўлади, — деб қарор қилди Акакий Акакиевич. Бу — унчалик даҳшатли маҳрумият эмас. Оқшом-лари чой ичмаса, ўлиб қолмайди одам.

“Оқшомлари шам ёқмаслик керак, агар борди-ю бирон нарса керак бўлиб қолса, беканинг уйига чиқиб, унинг шамининг ёруғида қилиш керак”. Бу маҳрумиятга ҳам чидаса бўлади.

“Кўчалардан кетиб бораётганингда тошлар устига астароқ қадам қўймоқ керак, эҳтиёт билан юрган яхши. Худди оёқ учида юргандек. Шундай қилин-са, бехосдан пошнангни йўқотиб қўймайсан. Лекин кўчада бунақа юриш учун жуда катта бардош керак”.

“Ниҳоят, кирларни имкони борича ювишга камроқ бериш керак. Лекин кийимлар дарров кир бўлиб кетмаслиги учун, ҳар гал уйга келганда, устинг-дагиларни ечиб ташлаб, фақат битта халатда қолиш керак”. Петербургнинг совуқ иқлимида бу, айтиш мумкинки, бу ҳар куни давом этадиган қийноқ-дан ўзга нарса эмас.

Фақат шивирлаб гапиришдан бошқага қурби етмайдиган чиновникнинг кал-ласига тежамкорлик бобида ана шундай фавқулудда тadbирлар келади. У ҳатто бошқа бир идорага жўнатиладиган алоқа қоғозини ҳам ёлчитиб жўнатишга қодир эмасди. Ҳолбуки, тайёр алоқа қоғозиди бор-йўғи сарлавҳани ўзгарти-риш-у, биринчи шахсдаги феълларни учинчи шахсга ўтказиб чиқиш талаб қилинарди, холос.

Латифадаги чиновникнинг калласига бунақа жимжимадор ўйлар келмаган бўлса керак. У бунақа ўта ночор, ўта қашшоқ аҳволда ҳам бўлмаган бўлса керак.

* * *

Акакий Акакиевичнинг адабий салафлари бор эди. Булар — “Мис чаван-лоз”даги қашшоқ чиновник Евгений, “Белкин қиссалари”га кирган “Бекат назоратчиси”даги коллеж нозими Вирин эди. Пушкин уларни жуда ёрқин тас-вирлаган, лекин бир-иккита қуюқ ранг билан мухтасар кўрсатиб қўяқолган.

Пушкин уларнинг кундалик шароитларини, кўникиб қолган вазиятларини тилга олиб ўтирмайди, Евгенийнинг қаллиғи Парашанинг ҳалокати, Евгенийнинг ўзининг ақлдан озиши, бекат назоратчисининг хароб бўлган кекса-лиги — буларнинг бари фавқулодда ҳодисаларнинг оқибатидир. (Петербургдаги сув тошқини, Вириннинг севимли қизининг йўл-йўлакай ўтиб кетаётган гусар билан қочиб кетиши.)

Акакий Акакиевичнинг бошидан кечадиган нохуш воқеалар кундалик ҳаётда ҳар қаламда учраб турадиган энг оддий воқеалардир. Гоголь кашф қилган янгиликнинг энг улуғ маъноси ҳам ана шунда. У китобхонга мутлақо қизиғи йўқдек кўринадиган, мутлақо диққатга арзимайдигандай туюлган воқеаларни ҳикоя қилиб бериб, бадиият бобида ўзининг фавқулодда довжораклигини намойиш қилган. Ис босган чордеворларда истиқомат қиладиган одамнинг танавул қиладиган жиндай егулигини ҳикоя қилган. Уйларидан ҳар қанақа ахлату нажосатларни олиб чиқиб, ўтган-кетганларнинг бошию устига қарамай, ағдараверадиган одамларни кўрсатган. Ҳамиша сув кўлоб бўлиб ётадиган, ювиндилар куйиладиган, кўзларни қичитиб, ачитадиган ачимсиқ ҳидларга чулганган зиналардан воқиф қилади. Гоголь тасвишлаб берган ўчоқ бошилар-чи? У ердаги аччиқ тутун шу қадар қалинки, уларнинг ортидаги суваракларни илғаб олишнинг ҳам иложи йўқ”.

Инсон ҳаётининг ҳали талқин қилинмаган, бепоён қитъаси кашф қилинган эди. Кашфиётнинг қийинлиги шунда эдики, номаълум қитъа шундоққина қўл чўкса етадиган жойда эди. Унинг манзараларига кўз шу қадар ўрганиб қолган эдики, у ҳеч кимда мутлақо ҳеч қандай қизиқиш уйғотмай қўйган эди. Бу ердаги одамлар ҳам, уларнинг турмуш тарзлари ҳам, ташвишларию дардлари ҳам ўта сийқа ва ўта жўн кўриниб қолган эди.

Гоголнинг сюжет қуришдаги энг дохиёна жиҳати шунда эдики, “латифани” идрок этган муаллиф ўз қахрамонининг ҳаётидаги юракларни зириқтирадиган аламли томонларни қахрамон суйган буюмини йўқотиб бўлмасдан олдиноқ кўрсатиб қўйган эди — у буни қахрамоннинг яшаш шароитларида ифодалаб берган эди. Ҳаётнинг икир-чикирлари замирида Гоголь ҳақиқий фожелик ётганини пайқай олди.

Латифани тинглаганлар милтигини йўқотган чиновникка ҳамкасабалари ҳиммат кўрсатиб, бошқа милтиқ олиб беришганини эшитиб таскин толарди. Гоголь бу эпизодни сақлаб қолган, лекин уни таниб бўлмас даражада ўзгартириб юборган.

Латифада шўрлик жабрдийданинг ҳамкасабалари пул тўшлаб, милтиқ сотиб олишади ва уни ўртоқларига совға қилишади. Қиссада-чи? Шинелнинг ўғирлангани ҳақида хабар тарқалди. “Ҳатто шундай вазиятда ҳам Акакий Акакиевични мазақ қилиш имконини қўлдан чиқаришни истамайдиган чиновниклар топилди.” Лекин шунга қарамай, совуқ хабар уларнинг кўпчилигига ёмон таъсир қилди. Улар дарҳол унга пул йиғиб беришга қарор қилишди.

Жуда олижаноб иш, шундоқ эмасми?

Аммо латифадагидан фарқ қилароқ жуда арзимаган пул йиғилади.

Бунинг сабаби — чиновникларнинг ўта ваҳший, меҳр-муҳаббатдан йироқ одамлар эканида эмас. Йўқ, улар энг оддий, росмана одамлар, баъзан уларнинг қўлидан хайрли ишлар қилиш келади. Лекин улар хизматдаги одамлар. Улар бошлиқларига қарам одамлар. Хизматни ўтаётганларида бир кориҳол чиқиб қолмасин деб ҳаммиша титраб-қақшаб туришади. Шунинг учун тўплаган пуллари ҳам жуда арзимаган пул бўлиб чиқди. Бунинг сабаби шуки, бусиз ҳам чиновниклар аллақачон анча харжга ботиб қолишганди — улар директорнинг сурати учун пул йиғишганди, шунингдек, бўлим бошлиғининг буйруғи билан яна аллақандай китобни харид қилиш учун ҳам пул тўплаган эди. Китоб муаллифи бўлим бошлиғининг оғайниси экан.

Ҳаётда бирга ишлайдиган одамга зарур бўлганда қўмаклашиб турилади. Гоголь турмушда учраб турадиган бу одатни қиссага кўчираб экан, уни бўрттириб, масхара қилади. Унинг сохталлигини, ҳеч нарсага ярамаслигини фош қилади.

Ҳатто Башмачкиннинг янги шинелини ўғирлаб кетишмаганда ҳам, унинг ва унга ўхшаганларнинг ҳаётини адиб қашшоқликда, қайғу-аламлар ичида кечирилган нобоп умр сифатида идрок этар ва шундай тасвирлар ҳам эди.

Фожеона руҳ билан қиссада янги шинелнинг ўғирланиши хотима топади, холос, аслида эса, бу руҳ шинел ўғирланишига боғлиқ эмас, бусиз ҳам фожеона руҳ қиссанинг бошидан охиригача яққол сезилиб туради.

* * *

Қиссада шундай саҳналар борки, уларда кичкина одамнинг хўрлангани, пастга урилгани, эзилиб кетгани марказий ўрин эгаллайди.

Булар қашшоқликдан кўра кам даражада аламли иллатлар эмас. Кичкина одамнинг ҳеч қанақа ҳомийси, ҳеч қандай ҳимояси йўқ. Қарам одамни кўнгли тусаб қолганда истаганча таҳқирлайверадиган, йўл-йўлакай унинг инсоний қадр-қимматини тепкилаб ерга тикадиган бирор кимса муглақо жазоланмайди.

“Департаментда унинг ҳеч қанақа қадр-қиммати йўқ эди. У ўтиб кетаётганда қоровуллар ўрnidан турмас эди, бу ҳам етмагандай, унинг томонига қайрилиб қараб ҳам кўйишмасди. Гуё эшикдан одам чиқиб кетаётгани йўқ, балки шунчаки оддий бир папша чиқиб кетяпти. Бошлиқлар унга тўраларча совуқ ва беписанд муомала қилишарди. Ёш чиновниклар уни мазах қилиб устидан кулишар, бир контора ходимининг ақли етар даражада аския қилишарди... қозонни майдалаб, уни “қор учқунлаяпти” деб бошидан сочишарди; аммо Акакий Акакиевич гуё қаршисида ҳеч қанақа одам турмагандай, буларнинг ҳеч қайсисига “гиринг” деб жавоб қайтармасди. Фақат бу ҳазиллар сира чидаб бўлмайдиган даражага етганда, уни биқинларидан турткилаб, ишини қилишга халақит бера бошлаганларида, у: “Ўз ҳолимга қўйсанглар-чи! Мунча дилозорлик қиласизлар?” деб кўярди.”

Шу сўзлардан кейинги саҳифани эслаб кўрайлик — бу саҳифа Гоголнинг қиссасини том маънода оташин инсонпарварлик манифестига айлантирган. Бу эса ўз навбатида рус реализмининг мислсиз чўққиларга кўтарган.

Агар шу саҳифа бўлмаганда Достоевский, эҳтимол, ўзининг ўша машҳур сўзларини — Биз ҳаммамиз Гоголнинг “Шинель”идан чиққанмиз” деган гапини айтмаган бўлармиди?

“Ўз ҳолимга қўйсанглар-чи! Мунча дилозорлик қиласизлар?” Бу сўзларда ва уни талаффуз қилиш оҳангида нечукдир галати бир нарса бор эди. Унда ачинишга, раҳимдилликка даъватга ўқнаш аниқ бор эди. Гуё яқинда ишга кирган бир ёш йигит бошқалардан ўрнак олиб, аввал ўзини масхара қилишларига йўл қўйиб қўйган-у, кейин бирдан кўксига найза урилгандай таққа тўхтади ва ўшандан бери гуё унинг кўз ўнгида ҳамма нарса ўзгариб қолгандай ва батамом бошқача шаклу шамоийлда намоеън бўлгандай... Анча вақтдан кейин энг хушчақчақ дақиқаларнинг ўртасида унинг кўз ўнгида паст бўйли, пешонаси ярқираб, тепакали очилиб қолган чиновник гавдаланар, қулоқлари остида унинг юракларни тилим-тилим қиладиган “Ўз ҳолимга қўйсаларинг-чи! Мунча дилозорлик қиласизлар?” деган нидоси жаранглаб кетарди. Юракка ханжардек санчиладиган бу сўзларда яна бошқа сўзлар — “Мен сенинг биродарингман!” деган илтижо ҳам жаранглаб турарди”.

“Бир ёш йигит” — қисса саҳифаларида бошқа пайдо бўлмайди. У — Николай Васильевич Гоголнинг ўзи эди.

Акакий Акакиевичнинг кўрқа-писа ўзини ҳимоя қилиб айтган сўзларида у асрлар қаъридан келадиган “Мен сенинг биродарингман!” деган даъваткор хитобни эшитади. Энг теран ва энг кўтаринки фалсафий-ахлоқий таълимотлар ҳам шу сўзлардан юқорироқ кўтарила олмаган. Бу сўзлар Гоголнинг дарди эди, инсоният номидан чеккан дарди эди.

“Шундай ўйлаб, шўрлик ёш йигит қўллари билан юзини яширди ва умрининг охиригача яна неча марталаб ларзага тушди — у ҳар гал инсонда ғайриинсоний нарса ҳали кўп эканини кўрганда, унинг қалбида назокатли маърифий дунёвийлик билан ёнма-ён ваҳшиёна дағаллик сероб эканига шохид бўлганда аъзои-бадани ларзага тушарди. Ё парвардигор! Ҳатто зодагонлар дунёсида олижаноб ва ҳалол деб тан олинган одамларда ҳам бу ҳолни кўриш мумкин эди.”

Бу саҳифа қиссанинг биринчи қисмининг авж пардасидир. Ва рус ҳамда жаҳон насрининг чўққиларидан биридир!

3

Кулгили нарсанинг таъсирчан нарса билан, комик нарсанинг фожеона нарса билан, кулгининг кўзёши билан чатишиб, кўшилиб кетиш сири Гоголга аён эди. Уларни ёнма-ён қўйиб ёки олдинма-кейин тасвирлаш эмас, балки айна чатишгани, бир-бирига қўшиб тасвирлаш сири маълум эди унга.

Бу жуда қимматли ва роят ноёб иқтидор!

У адабиётнинг кўпдан-кўп буюк сиймоларига ҳам насиб этган эмас.

Бу сир Сервантесга, Гоголга ва Диккенсга тугал маълум эди ва улар бу сирдан зўр маҳорат билан фойдаланишган. Дон Кихот кулгига бой бўлмаганда, бизга бу қадар яқин бўлмасди.

Бизнинг асримизда бутун жаҳон экранларида паст бўйли, қўнғиз нусха мўйловли, оёғида ўзига катта келадиган ботинка, устида оҳори тўқилган нимча, бошида “котелок” деб аталмиш шляпа кийган кичкина одамнинг шакл-шамойили муҳрланиб қолди. Чарли Чаплиннинг дохиёна фильмлари жуда катта таъсир кучига эга бўлди, чунки унинг қаҳрамони ўзининг ношудлиги билан кулгимизни келтириб, қалбимизга ўрнашиб қолганди.

Чаплиннинг фильмлари ожиз, бечора ва нотавон одамга нисбатан бизда фавқулодда ўткир раҳм-шафқат туйғусини уйғотади. Бироқ агар аввалда “аллақайси департаментда хизмат қилган” Акакий Акакиевич Башмачкин адабиётда пайдо бўлмаганида, бутун дунёни кулдириб ичагини узган, ўзини боодоб ва уддабурон одам қилиб кўрсатишга беҳуда уринган “Шарло”нинг экранларда пайдо бўлиши амримаҳол эди.

* * *

Қисса қаҳрамонимиз дунёга келганида унга исм қўйиш билан боғлиқ кулгили эпизоддан бошланади. Нега унга отасининг кўримсизгина исмини беришади ва бу билан исмнинг бесўнақайлигини яна икки баравар оширишади? Аммо ота-онанинг ҳам иложи қанча эди? Ахир, уларга черковда таклиф қилинган исмлар бундан ҳам бешбадтар эди-да: Мокий, Соссий, Хоздазат. Булардан ташқари яна Тирифилий, Дула ва Варахусийга ўхшаган исмлар ҳам бор эди. Булардан ташқари, яна Павсикакий ва Вахтисий каби исмлар таклиф қилинган.

Ўқувчи бепарвогина жилмайиб қўя қолади. Қиссанинг бошланишига қараб, унинг давомида қайғули нарсалар ҳақида гап боришини билиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Акакий Акакиевичнинг устидан кулиб масхара қилувчи чиновникларга рўпара келиш ва кўзи очила бошлаган ёш йигит билан учрашиш китобхонга кўтилмаганда қаттиқ таъсир кўрсатади. Аммо бу саҳифалардан кейин ҳам Гоголь бизни Акакий Акакиевичнинг устидан бир неча марта чин кўнгилдан кулишга мажбур этади.

Биз унинг бу дунёга бутунлай тайёр ҳолда устида ўша эски шинели билан ва бошида тепакали билан келганини ўқиб, куламыз. Унинг қоғозларни кўчириб ёзишдан ҳузурланишини, баъзи ҳарфларни бошқаларидан ортиқ кўришини билиб жилмаямиз. Бундай ҳарфларни ёзишга тўғри келганда, “у мамнуниятдан бутунлай ийиб кетар, ўз-ўзидан оғзи қулоғига етиб қолар, бу ҳарфга кўзларини қисиб қўяр, лабларини чўччайтириб, унга ёрдам берган бўларди. Унинг бундай аҳволини кўриб, юзига қараб туриб, қанақа ҳарфни ёзаётганини билиб олиш мумкин эди”.

Биз Акакий Акакиевичнинг “алоҳида бир санъати” борлигини билиб жилмаямиз. Ҳўш, қандай санъат экан бу? Бу маҳорат шундан иборат эдики, “у кўчада кетаётганда уй бекалари деразадан кўчага ҳар хил ахлатлар ва чиқиндиларни тўкаётганда, айна шу деразанинг тагидан ўтаётган бўларди ва шунинг учун бошидаги шляпаси устида ҳар хил тарвуз уруғлари, қовун пўчоқлари ва шунга ўхшаш бемаза нарсаларни кўтариб юрарди.” Кўчани кесиб ўтар экан, “Акакий Акакиевич мабода бирон нарсага қарайдиган бўлса, ҳамма нарсига ўзининг озода, бир текисда ҳуснихат билан кўчириб ёзган сатрларинигина кўрарди, агар борди-ю, қаёқдан пайдо бўлиб қолгани номаълум бўлган отнинг тумшуги елкасидан ўрин олганидан кейингина... у ўзининг сатрнинг

ўртасида эмас, кўчанинг ўртасида эканини пайқарди.” Бу эса шунга ўхшаш яна бошқа кўпгина нарсалар сингари кишини жилмайтирмай кўймайди, баъзан эса росмана қаҳ-қаҳ уриб куласиз.

4

Аммо қиссанинг ҳамма саҳифаларига сочилиб кетган бунақа кулгили сатрлар билан бирга баъзи жойларда ҳазин оҳанглар ҳам пайдо бўлади ва у асар давомида борган сари кучайиб боради. Бу аллақачон кўникиб қолинган ва ҳаммиша кўз ўнгингда турадиган кундалик турмушнинг ғуссалари... Бир қарашда уни ҳатто пайқамайсан ҳам. Фақат бу ғуссаларни кўрганда одамларнинг дардидан жароҳатланган санъаткор юрагигина ҳаприқиб кетади ва бу ғуссаларга акс садо беради. Шунда шаҳар кўчаларининг сўник манзаралари, бу жойларда истиқомат қиладиган одамларнинг эгик қоматлари ўқувчининг кўз ўнгида яқинроқдан намоён бўлади ва уларнинг ҳазин қиёфалари рўйирост аён бўлади.

Санъатнинг вазифаси ҳам айни ана шунда эмасми? Санъат ҳар томонга тирқираб кетган мавжудлик зарраларини бир жойга йиғади, улардан борлиқнинг образини яратади ва бу образ орқали бизнинг кўз ўнгимизда борлиқ ёки воқеликнинг моҳияти намоён бўлади.

Қиссанинг иккинчи ярмида кундалик турмуш ирмоғи турли драматик ҳодисалар оқимида қайнаб жўш ура бошлайди ва Акакий Акакиевичнинг аламли қисмати ижтимоий носозликларнинг кенг манзарасини ифодаловчи қудрат касб этади.

Латифада ов милтиғи эгасининг ношудлиги сабабли йўқолади, қиссада эса янги шинел ўгрининг ўлжасига айланади. Аммо унисида ҳам, бунисида ҳам — бу кўп замонлардан бери ардоқлаб келинаётган орзунинг барбод бўлишидир.

Орзу! “Орзу” деб ҳаддан ошириб юбормадикми?

Биз бу сўзда алланечук юксак, кўтаринки нарсани ифодалаб ўрганиб қолганмиз. Аммо кичик чиновникнинг фақирона ҳаётида бўлғуси янги шинел алланечук нурли шуълаларга чулганган ҳолда кўринади. Муҳтожликларга тўла турмуш шароитида у улугвор бир орзу даражасига кўтарилиди. Акакий Акакиевич оқшомлари оч қолишларга ўрганди, негаки, у келгусида киядиган янги шинели ҳақидаги ўйлар билан фикран тўйиб оларди. Шу пайтлардан бошлаб, унинг туриш-турмушининг ўзи янги мазмун билан тўлишгандек бўлиб қолди, гўёки у энди ортиқ ёлғиз эмас эди, балки аллақандай ёқимтой жувон ҳаёт йўларини у билан бирга ёнма-ён ўтишга рози бўлгандек эди, бироқ бу жувон ҳам бирор жонли кимса эмас, ўша-ўша шинелнинг — пахтали қалин солинган, астарлари тўзиб кетмаган шинелнинг ўзгинаси эди.

Шинель — ёқимтой турмуш ўртоғими? Кулгили-а? Бу гапдан ичак узар даражада кулса бўлади. Янги шинелни кийиш маросимининг бачканалигидан қандай қилиб кулмаслик мумкин? Петрович бу маросимни салкам муқаддас ибодатдай амалга оширади.

Петрович шинелни олиб, унга чуқур ифтихор билан қараб қўяди ва уни иккала қўлида кўтариб бориб, ажиб бир эпчиллик билан Акакий Акакиевичнинг елкасига ташлайди: кейин шинелни этагидан тортиб, елкасидан белгача қўли билан силаб текислайди, сўнгра Акакий Акакиевич ёши ўтинқираб қолган одам сифатида, шинелнинг енглариши ҳам кийиб кўрмоқчи бўлди, Петрович унга шинелнинг енглариши кийишига ёрдам берди. Енглари ҳам чиппа ёпишди қўйди.

Шинелни буюртмачининг қўлига топширгандан кейин ҳам Петрович ўз қўли билан яратган бу ажойиб буюмдан кўнглини узолмайди. У “Акакий Акакиевичнинг кетидан кўчага чиқади ва чиққан жойида тик турганича узоқдан яна анча вақт шинелга суқланиб қараб турди, кейин аста бир томонга юрди — шу ўртадаги қинғир-қийшиқ тор кўчадан югуриб бориб, яна катта кўчага чиқиб олади — энди у Акакий Акакиевичнинг устидаги шинелни олд томондан кўриб, қувонади.”

Бундай парчаларни табассумсиз ўқиб бўлмайди. Албатта, бу эпизод кулги-

ли. Кулгили ва таъсирли. Ахир, бу — Акакий Акакиевичнинг ҳаётидаги энг катта байрам-ку! Сирасини айтганда, Петрович учун ҳам кичкина воқеа эмас. У шўрлик ҳам ҳаминча майда-чуйда ямаб-чатишлар билан банд бўларди, холос. Янги шинелни тикиш билан у ҳам ўз тоифасида бир баҳя кўтарилгандай бўлди.

Бундай байрамдан кейин Акакий Акакиевичнинг бошига тушган мусибат янада оғирроқ ва мудҳишроқ кўринади. Янги шинелни кийган куннинг ўзида уни тўнаб кетишади.

Гоголь бўлажак мусибат тасвирини қандай тайёрлаб боргани диққатга сазовор.

Акакий Акакиевични бирга ишлайдиган ошnasi ўтиришга бошлаб боради. Бироқ у охиригача ўтирмай, кетиб қолади. Унинг кайфи бениҳоя чоғ. Янги шинелнинг астарига коленкор кўшиб тикилганини айтиб ўтиришнинг ҳожати бормикан? Негаки, Петровичнинг гапига қараганда, ишакдан яхшироқ экан, ҳатто кўриниши ҳам зўр, ялтираб кўзни олади. Ёқасига сухсур тери бўлмай қолди; аввал сухсур бўлади деб ўйлашганди, лекин, сабил, жуда қимматлик килди-да! Унинг ўрнига мушукнинг мўйнасини кўйишди. Танлаганда ҳам, шунақасини танлашдики, узоқдан қараганда, ҳар қанақа сухсур теридан яхшироқ кўринарди.

Акакий Акакиевич бахтиёрлик гаптини суряпти. Ва, айти чоғда, у мусибат чоғига ҳам яқинлаб қолган.

Изн берсангиз, кўйидаги каттагина матн парчасини бўлақларга ажратсам ва “зарбдор” ўринларни алоҳида таъкидлаб кўрсатсам. Шундай қилинса, Гоголь нақадар моҳирлик билан зимдан рангларни, мудҳиш бўёқларни қуюқлаштириб боргани аён бўлади.

Ҳали қоронғи тушиб улурмаган, ғира-шира пайт эди, аммо ҳадемай унинг кўз ўнгиде кимсасиз *хувиллаган* кўчалар намоён бўлди. Бу кўчалар кундузлари ҳам кўзга совуқ кўринарди, қоронғи тушганда эса ҳар қандай одамни ҳам тахликага солмай кўймасди.

Энди улар *янада хилватроқ* ва *янада хувиллаганроқ* кўринди. Аҳён-аҳёнда битта-яримта фонус учрарди.

Қатор саф тортган ёғоч уйлар, тахта деворлар бошланди: *бирон жойда тиррик жондан нишон ҳам йўқ*, кўчада фақат қоргина ярқираб кўринади, мудраб ётган япасқи уйларнинг ёпик деразалари мунгайиб қараб турипти. У аста юриб бориб, охир-кети кўринмайдиган катта бир майдондан чиқди. Майдоннинг нариги томонидаги уйларни зўрға кўз илгар эди. *Улар юракни чўчитар даражада хилват* кўринарди.

Олисида — худо билсин қаердайкин — аллақандай будкада бир шуъла лип этиб кўрингандай бўлди. Будка жонвор ҳам гўёки дунёнинг нариги чеккасида тургандай эди.

Одатдаги шаҳар маҳаллаларининг бу қадар мудҳиш зулматта чулғанишини тасаввур қилиш ҳам қийин. Оддий бир майдон — даҳшатли саҳро-я! Унинг қаршисидаги томони — дунёнинг нариги чеккасида!

Акакий Акакиевич орқасига ўтирилиб қарайди, теварак-атрофига аланглайди — унинг атрофида гўё денгиз ястаниб ётгандай туюлади.

Йўлтўсарнинг пайдо бўлиши ана шундай маҳорат билан тайёрланган.

5

Тунаш воқеаси Гоголнинг сюжетда қилган иккинчи дохиёна кашфиётидир — “латифа”да бунақа воқеадан асар ҳам йўқ эди. Янги бир персонаж пайдо бўлади — уни янги бир шахс деб атасак, эҳтимол, янада жоиз бўлар — бу кимса Акакий Акакиевични узил-кесил ҳалокат сари бошлайди.

Бу — с а л о б а т л и ш а х с (қисса матнида бу сўзлар ҳамма жойда ана шундай ажратиб берилган — афтидан, бу сўзларнинг кўриниши биланоқ у одамнинг юксак мартаба эгаси эканини таъкидлаб кўрсатмоқчи бўлган).

Гоголь китобхонни аста-секин ана шундай юксак мартабали шахсга яқинлаштириб олиб келади. Идорадаги эпизодда ишгирок этган Бошмачкиннинг ҳамкасабалари ундан сал-пал ортиқроқ мансабдагилар бўлган бўлиши мумкин.

Пул йиғиш эпизодидаёқ каттароқ бошлиқларнинг башараси кўз ўнгимиздан липиллаб ўта бошлагандай кўринади. Айни ана шулар, ҳатто бевосита эмас, орқаваротдан туриб, фақат ўзларининг салмоқлари билангина бошига мусибат тушган ҳамкасбаларига ёрдам қўлини чўзмоқчи бўлган одамларнинг хайрли ниятларининг рўёбга чиқишига йўл бермайдилар. Амалдорлар директорнинг суратига ва бўлим бошлиғининг ошнаси ижод қилган китоб учун анчамунча пул тўплаб, камхаржроқ бўлиб қолишган эди.

С а л м о қ л и ш а х с амалдорлар пиллапоясига анча юқори мавқеда туради. Шунчаки оддий бошлиқ эмас, ҳокимият эгаси, ҳукмдор шахс. Ҳукумат доираларига яқин турадиган шахс бўлса ҳам, ажаб эмас.

Пушкин даврининг ажойиб тадқиқотчиси Анна Ахматова “салмоқли шахс” тимсолида бошқа бирон кимса эмас, балки Бенкендорфнинг ўзи тасвирланган деб ҳисоблайди. Бенкендорф — “император ҳазратларининг хос III бўлим”нинг бошлиғи эди. Бу умумрус зиндонининг номининг ўзиёқ ҳар қандай айбисиз ва бегуноҳ одамларни ҳам зир титрашга мажбур қиларди.

Анна Ахматованинг фикрига кўра, Башмачкиннинг “салобатли шахс” қабулида бўлиб чиққандан кейин кўққисдан вафот этиши билан шоир Дельвининг кўққисдан вафот этиши ўртасида қандайдир алоқадорлик бор. Дельвиг ҳам вафотидан олдин Бенкендорфнинг қабулида бўлган ва Бенкендорф уни жуда қаттиқ тергаб, ҳақоратлар қилган эди.

Оқлошнинг қўли узун амалдори “Литературная газета”нинг муҳаррири Дельвини бир неча марта ҳузурига чақириб, унга танбеҳлар берган эди. Айниқса, Булгаринга қарши йўналтирилган ва 1830 йилдаги июль инқилобига бағишланган шеърларнинг босилишига қарши фикрлар билдирган мақолалар “Литературная газета”да босилгандан кейин Дельвининг бошида қаттиқ калтаклар синди. Дельвиг Бенкендорф билан учрашувда ўзини муносиб тутди. Лекин Бенкендорфнинг “сени (Пушкин-у Вязенский билан қўшиб) Сибирда йўқ қилиб юбораман” деган пўписаси унга ҳалоқатли таъсир кўрсатди.

Бир неча кун тўшақда ётгач, Дельвиг теварак-атрофдагиларнинг ҳаммасини лол қолдириб, тўсатдан вафот этди.

Анна Ахматова Гоголь асарининг муаллиф ҳаётлигида — 1842 йилда чоп этилган нашрида “салобатли шахс зинадан тушиб келиб, ченада тик туриб олди” деган сатрларни ўқигач, ўзининг тахмини тўғри эканига қатъий ишонч ҳосил қилди.

Чиндан ҳам Бенкендорфнинг турли уловларда тик туриб кетиш одати бор эди.

Кейинчалик Гоголь қиссанинг шу жойидаги “тик туриб олди” деган сўзларни “ченага ўтирди” деган сўзлар билан алмаштирган (Афтидан, цензура талаблари билан шундай қилган бўлса керак).

Аммо у ҳали ҳам амалдорлар пиллапоясининг юқори зиналарини мўлжалга олиш ниятидан қайтмайди.

Гоголь салобатли шахснинг генераллик унвонига тўрт марта ишора қилган (“Генерал унвонини олгандан кейин”, “ҳозирги мансабига миғиб, генерал унвонини олмасдан илгари”, Акакий Акакиевич умри мобайнида (“ҳали генералга рўпара келиб, бу қадар изза бўлмаган эди”, — алаҳсираб ётганида у назарида “генералнинг ҳузурида туриб, “туноққорман, ҳазрати олийлари!” деб уэр сўраётгандай... туюлаверди”).

Энди Акакий Акакиевич шинелини яматиш умидида Петровичнинг ҳузурига келган эпизодга қайтайлик. Унда биринчи қарашда мутлақо керак бўлмаган бир деталь уч марта такрорланади — бу қопқоғига генералнинг сурати чизилган тамакидондир.

“Петрович ёпинчиқни қўлига олди... бошини чайқади, кейин дераза тоқчасида ётган думалоқ тамакидонга қўлини чўзди. Унинг қопқоғига аллақайси генералнинг сурати ишланган эди, аммо айни қайси генералнинг сурати экани маълум эмас эди, негаки, суратнинг башараси ишланган жойи бармоқ билан ўйиб олинган бўлиб, устига тўртбурчак лахтак қоғоз ёпиштириб қўйилганди.”

Петрович “қоғоз ёпиштирилган генералнинг сурати бор қопқоғи яна қўлига олди”.

“Янги” сўзини эшитганда Акакий Акакиевичнинг кўз ўнгини туман босди ва хона ичидаги нарсаларнинг ҳаммаси айқаш-уйқаш бўлиб хира тортди. У фақат башарасига қоғоз ёпиштирилган генералнигина аниқ-тиниқ кўриб турарди”.

Одам башарасидан маҳрум бўлган башараси ўрнига тўртбурчакли лахтак қоғоз ёпиштирилган генерал — бюрократик тузумнинг тажассумидир.

Бу деталь — “салмоқли одам”дан олдиндан хабар берувчи белгидир. Бу қиёфа эски шинелни ямаш масаласи муаммога айланиши олдиндан пайдо бўлади, кейин эса янги шинел йўқолгандан кейинги узил-кесил ҳалокатнинг олдиндан ҳам даракчидай намоён бўлади.

Бир қараганда тузукроқ бирон маънога эга эмасдай кўринган, Гоголь бехосдан яратиб қўйгандай туюлган деталлар аслида ана шундай теран маънога эгадир.

“Салмоқли шахс”нинг ўқрайган нигоҳи қаршисида бу аянчли одам ўз илтимоси билан пайдо бўлар экан, “салобатли шахс” ер тепиниб, чунонам бақира бошлайдики, бунақа бақириниш олдида Акакий Акакиевич эмас, ундан зўрроқларининг ҳам эс-хонаси чиқиб кетиши муқаррар эди. Акакий Акакиевич турган жойида тахта бўлиб қолди, кейин чайқалиб кетди, бутун вужудида дағ-дағ титроқ турди ва оёқда туролмай қолди. Шу заҳоти қоровуллар югуриб келиб, кўлтиғидан ушлаб қолмаганда, у гумбураб ерга қулаб тушган бўларди. Уни олиб чиқиб кетишгаётганда у деярли хушсиз аҳволда эди.”

Иситма Акакий Акакиевични гўрга тикади. Бир қарашда бу йўлтўсарликнинг бевосита оқибатидай кўринади. Қароқчилари Акакий Акакиевични совуқда ечинтириб кетишди-да! Аммо Гоголь хасталикнинг бу табиий сабабини атайин четлаб ўтади.

Шинель ўғирлангандан кейин Акакий Акакиевич хасталаниб қолмайди, билъакс полиция муассасаларига қатнай бошлайди. Бироқ унинг ўғрилари ушлаб, ўғирланган буюмни қайтариб олиш йўлидаги ҳамма уринишлари зое кетади.

Кимдир унга ақл ўргатиб, “салобатли шахс”га мурожаат қилишни маслаҳат беради. “Қандай қилиб зинадан тушди, қандай қилиб кўчага чиқди — буларнинг ҳеч қайсиси Акакий Акакиевичнинг эсида йўқ. У на кўлини, на оёғини сезарди. Бутун умри давомида ҳали биронта генерал уни бу қадар изза қилмаган эди. Кўчада қор бўрони жавлон уради, у бўронда оғзини очганича, йўлақларга туртина-туртина кетиб борар, Петербург одатига кўра, шамол унга тўрт томондан — тўрттала тор кўчадан чиқиб келиб хуруж қиларди. Бир лаҳзада совуқ унинг томоғини гиппа бўғди, у зўр-базўр уйига етиб олди. Уйига келганда унинг бирор оғиз гап айтишга мажולי йўқ эди, аъзои бадани шишиб кетганди. У тўшакка ётди. Ўрнида изза қилинса баъзида шунақа қаттиқ таъсир қилади”, — деб қиссани тутатади Гоголь.

Шундай қилиб, Акакий Акакиевич ўлимнинг ҳақиқий ва бевосита сабабчиси ким экани аён бўлади. Бу — “салобатли шахс”. “Салобатли шахс” ва унинг изза қилиши! “Салобатли шахс” ва унинг тизими. Унинг тизимининг асосида ётган нарсаси — қаттиққўллик эди. “Қаттиққўллик, қаттиққўллик ва яна бир марта қаттиққўллик, дерди у одати бўйича. Унинг ўз кўли остидагилар билан суҳбати ҳам одатда қаттиққўллик билан ўтар ва уч жумладангина иборат бўларди. “Нечук ҳалдингиз сиғди? Ким билан гаплашаётганингизни биласизми? Олдингизда ким турганидан воқифмисиз?”

Бирон арзимаган чиновник унинг хузурига кириб, мутелик билан бирон нарсани илтимос қиладиган бўлса, у ўзининг ҳамиша тайёр турган иборалари билан чиновникнинг юрагига гулгула солиб қўяди. (Бундай ҳолларда ҳатто ўша иборалар янада қаҳрлироқ тус олади: Масалан: “қаршингизда ким турганини тушунапсизми? Тушунапсизми қаршингизда ким турганини? Мен сиздан сўраяпман — сиз буни тушунапсизми?” дея уч марта такрорлайди у.)

Бечора Башмачкинни зир қақшатар экан, “салобатли шахс” бундан тўла қаноат ҳосил қилади: пўписасининг таъсири кутганидан ҳам ортиқча бўлди. Унинг сўзлари одамларни ҳатто хушидан кетказиб қўядиган кучга эга эканидан у бағоят ийиб кетади. Акакий Акакиевич кириб келганда хонада унинг бир ошнаси ўтирарди. Ҳозир у ўша ошнасига бир қараб қўйди — қани, у

буларнинг барига қандай қараётганикин. Қараса, ўз навбатида, ошнасининг юраги ҳам така-пука бўла бошлапти.

Салобатли шахс олдида кўрқувдан титраб-қақшаб турган одам ортидан сон-саноқсиз салобатли шахслар ва Гоголнинг ибораси билан айтганда, “янада салобатлироқ шахслар” қаршисида уларнинг таъна-дашномларини эшитиб қўл қовуштириб турган бутун Россия кўринади.

Исми, фамилияси ва мансаби атайин кўрсатилмаган салобатли шахс бутун Россия кўламидаги салобатли шахс даражасига ўсиб чиқади. Унда тошбағирли, меҳр-шафқатни билмайдиган ҳокими мутлақлик тартиблари ўз тажассумини топган. Бу тузум — таъқиблар, қаттиққўллик ва аксилсонийлик замирига қурилган тузум эди.

Беозор бир латифадан ҳар бир сўзи оташ бўлиб куйдирадиган ўткир ҳажвий асар вужудга келди.

* * *

XIX асрда ижтимоий тенгсизлик тобора кучайиб борди, бадавлат табақалар билан қашшоқлар ўртасидаги жарлик янада чуқурлашди. “Чордоқларда ва ертўлаларда яшайдиган одамлар” адабиётда борган сари сезиларлироқ ўрин ола бошлади.

Кўпинча бу мавзу серҳиссиёт пардага ўралган ҳолда қаламга олинади. Биз тез-тез “кўнгилчан ҳиссиётбозлик” деган атамага рўпара келиб турамыз. Бироқ кўнгилчанлик билан ҳиссиётбозлик бошқа-бошқа нарсалардир.

Ҳиссиётбозлик — бирон нарсага кўнгилчанлик билан қарасангиз — шу нарса қаршисида чучмал тарзда ийиб кетмоқ демакдир. Эзилганлар ва ҳўрланганлар ақл бовар қиладиган жамики фазилатларнинг эгаси сифатида тасвирланади. Масалан, Карамзиннинг “Шўрлик Лиза” қиссаси бунинг мисоли бўла олади.

Ўша даврдаги китобхон феъли атвори ҳам, ҳусни жамоли ҳам фариштангига ўхшаган “мазлума бокиранинг изгиробларини ўқиб, ҳўнг-ҳўнг йиғлашга тайёр эди.”

Ҳиссиётбозлик — чинакам кўнгилчанликка батамом зиддир. Ҳаётдаги чинакам “ҳўрланганлар ва таҳқирланганлар” ўзларининг адабиётдаги тасвирига камдан-кам ўхшайдилар.

“Шинель” ҳиссиётбозлик билан эзилган асар эмас. Акакий Акакиевич руҳан қашшоқ одам эканини Гоголь яширишни истамайди ва яширмайди ҳам. Бошқа биров ёзган нарсаларни ҳуснихат билан кўчириб ёзишдан бошқага ярамайдиган инсоннинг савияси тор ва фикрлари саёз бўлади. Бунинг устига у сўзларни ҳам кўрмайди, балки ҳарфларнинг ўзинигина кўради. Унинг асосий аъмоли — кийиб тўзитаиб бўлмайдиган астари пишиқ пахтаси қалин солинган шинель. Бунақа аъмол эса жуда арзимас бўлиб кўринмаслиги мумкин эмас.

Гоголь қаҳрамонини ўз даражасига кўтармоқ учун пардозлаб бежамайди. Ўзи ҳам унинг устидан қанот ёзиб, қаҳрамонини сояда қолдирмайди. Қаҳрамон қанча кўримсиз бўлса, унга ва унга ўхшаганларга кўнгилда туғиладиган раҳимдиллик туйғуси шунчалик ўткир ва шунчалик аламдидир, инсонийликка даъват эса шунча кучлидир.

“Ҳеч ким томонидан ҳимоя қилинмаган кимса кўздан яшириниб, ғойиб бўлди.” “Ҳеч ким томонидан ҳимоя қилинмаган” деган сўзлар ғоятда муҳимдир. “Ҳимоя қилинмаган” дегани — ҳимояга муҳтож деган маънони англатади. Ҳимоя эса нафақат мазлум одамга ёрдам беради, балки ҳимоячининг ўзига ҳам инсонийлик бахш этади.

“Ҳеч ким томонидан ҳимоя қилинмаган, ҳеч ким учун қадрли бўлмаган, ишхонадаги ҳамкасаларининг мазах қилишларига юввошлик билан бардош бериб келган кимса кўздан яшириниб, ғойиб бўлди. Бу кимса ҳеч қанақа фавқуллодда ҳодисасиз гўрга кирди. Лекин шундоқ бўлса-да, умрида бир марта — ҳаётининг сўнгги лаҳзаларида унга иқбол бир марта кулиб боққан эди — унинг ҳузурига дилини чароғон қилиб, шинель қиёфасида бир меҳмон келган эди. У бир лаҳзага бўлса-да, унинг фақирона ҳаётига жон ато қилди,

кейин эса шу шинель туфайли унинг фақирона ҳаёти чидаб бўлмайдиган мусибатга чулғанди...”

Бу мисралар — мангу ўлмас мисралардир.

* * *

Ҳашаки бир латифа билан Гоголь “Шинель”ининг жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган сюжети орасида катта масофа бор. Йўқолган милтиқнинг жўнгина тарихига Гоголнинг қизиқиб қолгани таажжубланадиган бир ҳол эмасми? Ҳолбуки, айни шу латифа “Шинель”ни барпо этилишига бирламчи сабаб бўлган. Худди Тверь вилоятидаги кичиккина бир ирмоқдан Волга дарёси бошлангандай.

Бу қандай содир бўлади?

Достоевскийнинг кундалигида биз қуйидаги сатрларни ўқиймиз: “...бирок фактни кўра билмоқнинг ўзи учун ҳам қай бир даражада санъаткор бўлмоқ керак. Чинакам ҳаётнинг бирор фактини олинг. Майли, биринчи қарашда у унчалик ёрқин ҳам бўлмай қўяқолсин. Агар сиз кўзга эга бўлсангиз ва уни кўришга қодир бўлсангиз, бу фактда шундай бир теранликни кўра оласизки, бунақа теранлик ҳатто Шекспирда ҳам бўлмаслиги мумкин. Лекин ҳамма гап кимнинг кўзи билан қарашда ва қандай куч билан кўра олишда...”

Гоголь кўра билар ва кўрганини ҳикоя қилиб беришга қодир адиб эди.

ОНА ВА ЎФИЛ

(И.Тургенев. “Муму”)

1

Биз бадиий асарларда персонажлар исми, фамилияси, отасининг исми билан — Евгений Онегин, Петр Андреевич Гринев, Савельия, Акакий Акакиевич Башмачкин деб аталишига ўрганиб қолганмиз.

“Муму”да Тургенев бу ёзилмаган қоидалардан чекинади. Асосий иштирокчилардан бирининг исми йўқ — у мужмал тарзда бариня деб аталган. Ҳаммадан ҳам қизиги шунда эдики, айни ана шу исмсиз персонаж тирик одамдан нусаха кўчирилиб яратилган ва унинг исми ҳам, отасининг исми ҳам, фамилияси ҳам Тургеневнинг дўстларига ва танишларига жуда яхши маълум эди.

“Бариня” образида адибнинг онаси — Варвара Петровна Тургенева — Луговина тасвирланган эди.

“Бариня”нинг ҳамма қилиқлари ва белгилари Варвара Петровнадан кўчириб олинган. Бу аёл, масалан, зотдор дворянин бўлиши ўғли ўзини адабиётга бағишлаганидан норози эди. Тургенев “Ёзувчи бўлиб нима кўрдинг? Дворян одамга муносибми бу иш?” деганга ўхшаш таъна-дашномларни эшитди. Тургенев асарларидан қай бири тўғрисида аллақим танқидий фикрлар айтганини эслатиб, онаси бутунлай жунбушга келди. “Сени — кимсан дворянин Тургеневни аллақандай попнинг боласи танқид қиладими!” — деб ўшқириб берди у. Бу ҳол унинг дворянлик гурурига қаттиқ боғлан эди.

“Кўзда ёшлар шашқатор бўлди. Ҳўнг-ҳўнг йиғлашлар, йиғлаб-сиқташлар бошланди. Худди қиссадагидек: Мумунинг хуришини эшитиш биланок, баринянинг оҳ-воҳи бошланади: “Оҳ, оҳ, ўламан! Яна, яна шу итми? Оҳ, докторга одам юборинглар! Улар мени ўлдиришмоқчи! Яна ўша ит! Ит! Оҳ! — Шундай деб у бошини орқага ташлади. Бу — унинг хушдан кетганини билдирмоғи керак эди”. Доктор келади. “Ана... ана... Яна... — деб минғирлади бариня ва унинг кўзлари яна олайиб, косасидан чиқиб кетди”.

Буларнинг бари ҳаётдан аниқ кўчириб олинган.

Герасимнинг бутун тарихи ҳам, унинг суюкли кучугининг бошига тушган воқеалар ва кучукнинг аламли қисмати ҳам реал ҳаётдан кўчириб олинган. “Иван Сергеевичнинг бу икки шўрпешона ҳақидаги ҳикояси бошдан-оёқ реал ҳодисаларга асосланган, унда тўқиб чиқарилган гаплар йўқ. Бу қайғули ҳодисаларнинг ҳаммаси менинг кўз ўнгимда рўй берган”.

Тургеневнинг онасининг қўлида тарбия кўрган В.Н.Житова ўзининг қизиқарли эсдаликларида шундай деб ёзади.

“Ҳар йили ёзда Варвара Петровна ўзининг Орлов, Тула ва Курск губерналарида жойлашган мулклари бўйлаб сафарга отланарди. Унинг карвони бир неча извошдан иборат бўларди, ҳамма бургомистрлари ва қариндош-уруғлари унга ҳамроҳлик қиларди”.

Тургеневнинг онаси ўз мулкани қаттиққўллик билан бошқарарди. Бошқарувчиларнинг ишларини синчиклаб текширар, галлани сотишни ҳеч кимга ишонмасди. Ҳамма қишлоқлардан олиб келинган галлани катта гарам қилиб босишарди. “...Ғарамлар шундай жойлаштирилган эдики, тўрт от бир қатор қилиб қўшилган арава уларнинг орасидан бемалол ўтиб кетаверарди...” Заминдор аёл галлани харидорларга ўзи сотар эди.

Кунлардан бирида бариня Сичево қишлоғига кетаётган эди. Бу қишлоқдан баринянинг дастурхонига тирик стерляд ва налим балиқларини келтириб туришарди. Йўлда Варвара Петровнанинг кўзи далада ер ҳайдаб юрган бағоят новча бир деҳқонга тушди. Бариня аравани тўхтатишни ва паҳлавон деҳқонни хузурига чақиришни буюрди. “Узоқдан туриб, анчагача имо-ишоралар билан уни чақиришди, сўнгра унга яқинроқ боришди, ҳамма гап-сўзларга ва имо-ишораларга у аллақандай тушуниб бўлмайдиган гўлдираш билан жавоб берарди.”

Маълум бўлишча, у туғма соқов ва кар экан. Сичево оқсоқоли унинг ичмайдиган, яхши ишлайдиган, худо берган қусурларига қарамай, бағоят саришга мужик эканини айтди. Бу гунг ва соқов одамнинг исми Андрей эди. Унинг бўйи ҳам, келишган қадди-қомати ҳам заминдор аёлга маъқул бўлди. Соқовлиги унинг ўзига жуда ярашиб тушган эди. Варвара Петровна шу ернинг ўзида уни ўз ҳовлисига қоровул қилиб олиб кетишга қарор қилди. “Андрейнинг чеҳраси ҳамиша илқ бир табассумдан ёришиб юрарди, — деб эслайди Житова. — У жуда ҳам кучли эди. Унинг қўллари шунақа катта эдики, мени кўтариб олса, мен ўзимни гўё извошда кетаётгандай ҳис қилардим. Шундай қилиб десангиз, нима ҳам бўлди-ю, бир куни у мени кулбасига олиб кирди. У ерда мен биринчи марта Мумуни кўрдим. Ушоққина кучукча, ўзи оппоқ, жигаранг холлари бор. Кучукча Андрейнинг каравотида гужанак бўлиб ётарди. Қузалоқ кўпинча оқсоч аёлнинг таъналарини эшитгарди — оқсоч аёл қузалоқнинг чўнтақларидан ушоқларни тозалаб оларди. Қузалоқ чўнтақларида ҳар хил ширинликлар олиб келиб, Мумута едириш учун уларни астагина Андрейга тутқазарди. Биз — икковлон бу кучукчани жуда ҳам яхши кўрардик”.

Воқеалар бундан кейин қандай ривожлангани “Муму”нинг ўқувчиларига яхши маълум. Золима баринянинг буйруғи билан Мумунинг эгаси суякли игини чўктириб юборишга мажбур бўлади. Бу золима бариня Варвара Петровнанинг ўзи эди.

Айни шу хотин ўзига ёқмай қолган кучукчани кўрадан йўқотишни, адаштириб келишини, маҳв этишни буюради. Ҳолбуки бу кучукча шундоқ ҳам табиат томонидан қисилган бир шўрликнинг ҳаётидаги ягона овунчоғи эди. Тилсиз-забонсиз крепостной мужик кулларча мутелик билан беканинг шафқатсиз буйруғини ўзи адо этади.

Нима сабабдан Тургенев ҳикоядаги “бариня”га биронта тўқима исм беришни лозим кўрмадийкин? Ёки шу билан ҳикоядаги бу образ тўқиб чиқарилмаганига ишора қилмоқчи бўлганмикин?

Ҳарҳолда, нима бўлганда ҳам, сўхтаси совуқ, бағритош хоним образида Тургенев ўз онасининг портретини берган ва бу портрет аслига жуда ҳам ўхшаш бўлган.

Бу ҳол жаҳон адабиётида ягона бўлган бўлса, ажаб эмас!

2

Бу ҳол қандай рўй берган бўлиши мумкин? Ва, умуман, бундай қилишга Тургеневнинг маънавий ҳаққи бормиди?

Ёшлик йилларида Тургенев онасини чин дилидан, садоқат билан яхши кўрар эди.

Бир куни у эрталабдан овга кетади. Кечга томон Варвара Петровна дала-ларни кўриб келмоқчи бўлади ва бургомистрнинг ҳамроҳлигида каретада йўлга отланади.

Гира-шира оқшом тушиши билан мислсиз момақалдироқ бошланади. За-миндорнинг уйидагилар ҳаммаси саросимага тушади ва хавотир ола бошлаша-ди. Ҳар томонга суворилар жўнатилади.

Биринчи бўлиб уст-боши шалаббо бўлган Тургенев қайтиб келади. Мураб-бия ҳунграганча ўзини унга отади. “Онахонимиздан ажралиб қолдик! У ки-шига яшин тегди!” Аввалига Иван Сергеевич ҳадеганда унинг гапини англай-вермади. Аммо Варвара Петровнанинг уйдан чиқиб кетганига бир неча соат бўлганини ва ҳали ҳам қайтиб келмаганини билиб, у отхонага югуради. Би-ринчи дуч келган отга сапчиб минади-да, дарвозадан чиқиб, қаёққа кетаётга-нини ўзи билмай, бўронга, жалага, зулмат қаррига шўнғийди.

Бу орада оқсоқол қайтиб келиб қолади ва Варвара Петровнанинг ўрмон-чининг уйига етиб олганини ва ҳозир хавф-хатардан холи эканини айтиб, ҳаммани хотиржам қилади.

Анчадан кейин филдиракларнинг гижирини эшитилганда, Тургенев онасини каретадан кўтариб тушириб олади. Ўғил тўхтовсиз онанинг қўлларидан ўпади.

Бегона одамларнинг олдида Иван Сергеевич кўзларидан тирқираган фар-зандлик ёшларини яшириб ўтирмайди.

Москвага Ференц Лист гастролга келади. Варвара Петровна хонанишин аёл эди — у камдан-кам ҳолларда уйини тарк этарди. Унинг оёқлари шишиб кет-ганидан, юриши қийин эди, бирор ёққа борадиган бўлса, уни ўриндиқда кўтариб юришарди. Аммо машҳур пианиночи ва композиторнинг концерти-ни, албатта, кўришга аҳд қилди.

Концерт залига олиб кирадиган зина тик эди, мулозимлар эса, аксига олиб, Варвара Петровнани олиб юриладиган ўриндиқни уйда унутиб қолди-ришипти. Варвара Петровна жуда қаттиқ дарғазаб бўлади, лекин Тургенев жонга ора кириб қолади.

Баланд бўйли, қадди-қомати келишган, овларда кўп юриб, жисмонан жуда чиниққан бу йигит онасини гўдак боладай қўлида кўтариб зинадан олиб ўта-ди ва залга олиб киради.

Залда ўтирган томошабинлар буни кўриб ҳайрон қолишади ва ўғилга қойил қолишади. Кўплар Варвара Петровнанинг ёнига келиб, уни шундай эътиборли, садоқатли ва яхши кўрадиган ўғли борлиги билан чин қалбдан табриқлашади.

Она ҳам кенжа ўғлини (Николай деган катта ўғли ҳам бор эди) жонидан ортиқ яхши кўради. Тургенев Берлин университетиде ўқиб юрган кезларида анча вақтгача уйга келолмай юрган кезларида она ўзининг кундалитига француз тилида шундай ёзади:

“Ўғлим Иванга. Иван — менинг куёшим. Кўзимга фақат шу ўғлим кўри-нади. У уйдан жўнаб кетадиган бўлса, кўзларим ортиқ ҳеч нарсани кўрмайди...”

Варвара Петровнанинг бу гаплари носамимий эди деб ўйлаб бўлмаса керак. Тўғри, улар бироз чучмал, сентиментал — уларда она ўқиб чиққан китоблар-нинг таъсири сезилади. Лекин уларда она қалбида жўш урган туйғулар яққол сезилиб туради.

Майда-чуйда нарсаларда ҳам унинг ўғлига нисбатан оналик меҳри яққол сезилиб турарди. Ўғлининг хориждан қайтишини интиқлик билан кутган она олчалар ва олхўрилларнинг баъзи бирларини уйга яқинроқ кўчириб ўтказишга буйруқ беради. “Мевалар шу ерда — уйга яқинроқ жойда ўсгани маъқул, — дейди Варвара Петровна. — Ванечка меваларни яхши кўради. Мен унинг мева еб роҳатланишини деразадан қараб, кузатиб тураман.”

Варвара Петровнанинг ёзув столи устида ҳамиша сеvimли Ванечканинг ак-варелда ишланган портрети турар эди (бу суратни крепостной рассом ишла-ган бўлиб, у Тургеневга ҳайрон қолар даражада ўхшар эди).

Варвара Петровна қишлоқлари бўйлаб сафарга чиққанида ёки Москвадаги Пречистенъка кўчасидаги уйида қишлагани кетганида ҳамиша бу портретни “энг қимматбаҳо буюм” ўрнида кўриб, ўзи билан олиб кетарди. Ўғли ёнида бўлмаган кезларда она уни шунақа соғинарди.

Бироқ бир кун келиб, она ёзув столита яқинлашиб, унинг устида турган “энг қимматбаҳо буюмини” полга отиб урди. Суратнинг ойнаси чил-чил синди, портретнинг ўзи девор тагига тушди. Тарақ-туруқларни эшитиб, оқсоч аёл югуриб кирди ва ерда сочилиб ётган буюмларни йиғиштира бошлади. Варвара Петровна унга ўшқирди!

— Тегма!

Шундай қилиб, портрет бир неча ҳафта мобайнида полда қолиб кетди.

Тўғри, кейинчалик портретни олиб, заминдор аёлнинг буйруғи билан яна жойига қўйиб қўйишди. Лекин Варвара Петровна ўша пайтдан бошлаб ўғли Иван Сергеевични яқинига йўлатмай қўйди (ўғил онасининг ҳузурига кирмоқ учун рухсат сўрамоғи керак эди). То унинг вафотига қадар Тургеневнинг кўришиш тўғрисидаги ҳамма илтимосларига у рад жавобини берарди.

Севимли ўғил билан сеvimли она ўртасида бундай душманликнинг пайдо бўлишига нима сабаб бўлди?

3

Сабаб ўша-ўша эди. Айни шу ваздан кар ва гунг қоровулга битмайдиган жароҳат етказилди. Бу — крепостной ҳуқуқ эди.

Крепостной тузум нафақат жамиятнинг бир-бири билан келиша олмайдиган қудратли заминдорлар ва ҳақсиз мужиклар тоифасига ажратиб бўлиб ташлади. Бу жамиятнинг маърифатли чўққиларида ҳам мудҳиш ўлқонлар пайдо бўлди.

Бир томонда ҳукмрон табақа тарафдорлари турарди. Улар крепостной ҳуқуқни давлатнинг табиий, нормал асоси деб ҳисоблар эдилар. Бу тузум уларга мужикнинг сиқиб сувини ичиб, тўқ, фаровон турмуш кечирishi имконини берарди.

Карама-қарши томонда илғор гуманистик қарашларга эга бўлган одамлар турарди. Улар сон жиҳатдан кўп бўлмасалар-да, Россиянинг асл фарзандлари эдилар. Улар шармандали крепостной тузумни мажжақлаб ташлашни истар эдилар.

Крепостной тузум тарафдорлари билан уларнинг душманлари ўртасидаги ихтилоф баъзан оилавий муносабатларга ҳам салбий таъсир кўрсатар, натижада изгиробли оталар ва болалар муаммоси майдонга келарди.

Тургеневлар оиласига ҳам шу тарзда совуқчилик тушган эди.

Бу ихтилоф йиллар мобайнида давом этди. Тургенев Германияга келганида 23 ёшда эди. Бу пайтларда у онасини ажиб бир беғуборлик билан яхши кўрарди. У ҳали уйда содир бўлаётган воқеаларнинг моҳиятини англаб етганича йўқ эди, уч йил уйда бўлмаган вақтида рўй берган ҳодисалар эса хаёлидан кўтарилиб кетганди. Кейин ўртага совуқчилик тушди. Аста-секин бўлса-да, лекин муқаррар тарзда бу совуқчилик кучая борди. Лекин шундай бўлса-да, бу ихтилоф Тургеневлар оиласида на “оталар” учун, на “болалар” учун осон кечмади.

Варвара Петровна фармонбардорликни ва қаттиққўликни яхши кўрарди — у ҳамманинг ўзига сўзсиз бўйсунishi талаб қиларди. Булар — Варвара Петровна характеридаги етакчи белгилар эди. Варвара Петровнанинг фармонбардорлиги фақат ўз оиласи доирасида қолиб кетган ёхуд фақат ўзининг “Крепостной одамларига”гина тааллуқли эмас эди; у теварак-атрофини қуршаб олган нарсаларнинг ҳаммаси устидан ҳукмдорлик қилишга интиларди: “Баъзан унинг ҳузурига гапириб турган одамнинг оғзидан бехосдан Варвара Петровнани ранжитадиган бирон гап чиқиб кетса, уни гапдан тўхтатиб қўймоқ учун бу аёлнинг бир қараб қўйишининг ўзи кифоя қилар эди”.

Аммо буни тасаввур қилиш ҳар қанча қийин бўлмасин, ўзига хон, ўзига бек заминдор аёл сеvimли фарзандининг кўнглини олмоқ учун ўзини-ўзи жиловлашга ҳаракат қиларди.

“Ваночка” уйда бўлмаган кезларда у чин юракдан ўғлини соғинар эди. Унинг кўнглига озор етмасликни ўйлаб, яхши ниятлар қилиб қўярди. Уғли хориждан қайтиб келган дастлабки кунларда у “нафақат бирор кимсанинг тирноғи остидан кир қидириб, хархаша қиларди, балки бирор одам чиндан-да бирор гуноҳ қилиб қўйган тақдирда ҳам, унга нисбатан рўйиҳушлик билан муома-

лада бўлишга ҳаракат қиларди. Унинг бунақа юмшоқ бўлиб қолишдан қўзлаган ягона мақсади — ўғлининг чехрасида мамнуният ифодасини кўрмоқ эди, холос”.

Житова ўз хотираларида крепостной турмушни тасвирлар экан, буюқларни куюқлаштиришга ҳаракат қилмайди. Аксинча, у буюқларни бироз юмшатиб беришга ҳаракат қилади. Бу нарса унинг ўзи ҳикоя қилиб берган воқеалар ривожидан аён кўриниб турипти. Ҳарқолда, шуниси шубҳасизки, Тургеневнинг онаси — “ҳеч кимдан тап тортмайдиган, ҳеч кимни деб ўз одағларидан воз кечмайдиган” бир аёл — ўғлининг олдида ўзини “меҳрибон ва раҳмдил қилиб” кўрсатишга ҳаракат қилади.

Варвара Петровна яхши билган одамларга шу нарса маълум эдики, унинг ҳузурида “ҳеч ким Варвара Петровнанинг фикрига зид келадиган ўз қарашларини очиқ айтишга журъат қилолмасди”. Ёлғиз Иван Сергеевичгина бунга журъат қила оларди. Авваллари аҳён-аҳёндагина шундай қиларди. Ушанда ҳам ўз фикрларини жуда юмшатиб, эҳтиром билан айттар, улар онанинг фикрларига эътироздай эмас, гўё бир илтижодай туюларди.

Варвара Петровнанинг Порфирий Тимофеевич Карташев деган хонаки врач бор эди. У крепостной эди. Таҳсилини тўлдириб келмоқ учун уни фельдшерлик мактабига ўқишга юборишади. Тургенев университетга кирмоқ учун Берлинга жўнаганда Карташевни унинг мулозимини сифатида бирга қўшиб юборишади (мулозимдан кўра, “Капитан қизи”даги Савельичга ўхшаган “отахон” сифатида юборишади).

Тургенев унга дўстона муносабатда бўлади. Ордан кўп ўтмай маълум бўладики, бу “отахон” жуда қисқа фурсат ичида немис тилини бемалол тушуна оладиган ва бу тилда гаплашадиган бўлиб олади. Шундан кейин Тургенев Карташевга тиббиёт факультетидаги маърузаларга қатнашга рухсат олишга эришади. Германиядан у “бинойидек” врач билимларига эга бўлиб қайтади. Унга шахсан Иноземцевнинг ўзи эътибор берган эди. Рус тиббиётининг ўша пайтдаги ёрқин юлдузи бўлмиш бу одам Варвара Петровнани даволаган эди.

У Карташевнинг “билимларини ҳам, бой қобилиятлари”ни ҳам эътироф этади ва ўзининг қолган шогирдлари билан бирга беморларни кўриб хулосалар чиқараётганида ва тавсиялар бераётганида иштирок этишга ижозат беради.

Варвара Петровна Карташевга ҳатто дипломли врачларга қараганда ҳам кўпроқ ишонарди. Крепостной табибнинг шухрати уезд ҳудудларидан ташқарида ҳам кенг тарқалади. Помешчиклар уни олдириб келтириш учун махсус уловлар жўнатишган. Аммо у беморларни кўргани бекасининг ижозати билангина бора олар эди.

Уйлагиларнинг ҳаммаси учун у ҳурматли ва севикли ҳаким эди. Варвара Петровна учун эса у крепостнойлигича қолди.

Тургенев неча марталаб онасидан бу одамга эркини беришни сўраб илтимослар қилган эди. Лекин Варвара Петровна ҳар гал буни рад қиларди. Одатига хилоф ўлароқ, Тургенев онаси билан бахслаша бошлади. Она нафақат рози бўлмас эди, у Карташевга меҳрибонлиги билан мақтанар ҳам эди. Карташевга ҳўжайинларнинг уйдан битта хона ажратиб берилган эди. Беканинг дастурхонига нима тортилса, у ҳам шундан тамадди қиларди. Маоши ҳам бошқаларникига қараганда тўрт баравар ортиқроқ эди.

“Буларнинг ҳаммаси жуда яхши! — деб тавалло қиларди онага ўғил. — Лекин бўйнидаги бўйинтуруқни нега олиб ташламайсиз? Қасам ичиб айтаманки, бугун умринг давомида у сендан юз ўгириб кетмайди. Фақат шундай қилмоқ керакки, у ўзининг кул эмас, буюм эмас, балки инсон эканини ҳис қилсин.”

Она “йўқ” деб оёқ тираб туриб олди. Фақат унинг вафотидан кейингина туғма истеъдод эгаси бўлмиш бу одам крепостнойлик номидан халос бўлди.

Варвара Петровнанинг табиати шунақа эди — у ҳатто кўнгли тусаб, ўзига яқин кўрган одамларига ҳам зулм қилаверарди.

Кар ва соқов Андрейга ҳам у рўйиҳушлик билан қарар эди. Ўзининг паҳлавон қоровули билан мақтаниб юрарди. У ҳаминша жуда башианг кийиниб юрарди, қизил шоҳи кўйлақдан бошқасини тан олмасди, қишда калта қизил

пўстинда юрар, ёзда эса бахмал нимча ёки кўк чакмон кийиб юрарди. Заминдор аёл ўзининг итоаткор хизматкорига ана шундай гамхўрлик қиларди. Бу аҳвол кунлардан бирида Муму бевақт ақиллаб юбормагунча давом этди.

Житова ёзади: “Онасининг феълени яхши билган Иван Сергеевич унинг хатти-ҳаракатларидан ранжиганини ҳеч қачон онасининг юзига кесиб гапирмас эди. Онаси унга баъзи бир ҳолларда дашном бериб қолса (адабий машғулотлари учунми ёхуд яна бир неча муддатта хорижга кетмоқчи бўлгани учунми), у бошини қуйи солиб, қўлига қўйганча ўтираверар ёки юзида қайғули ифода билан бир четта серрайиб қараб тураверарди.”

Аммо омонатгина муроса узоқ давом этиши амри маҳол эди. Уларнинг қарашлари, эътиқодлари, манфаатлари ҳаддан зиёд даражада бир-бирига зид эди. Муносабатлар борган сари таранглашиб, лов этиб ёниб кетадиган даражага етиб қолган эди — ёнгин чиқиши муқаррар бўлиб қолганди. Онанинг фикрига қўшилмаслик тўқнашувларга олиб келарди, тўқнашувлардан эса катта нифоқ туғилар, она-бола юзқўрмас бўлиб кетишлари ҳеч гап эмасди.

Житова тасодифий равишда она-бола ўртасидаги бир баҳснинг, эҳтимол, энг муҳим баҳснинг гувоҳи бўлган. Жанжал нимадан бошланганидан биз бе-хабармиз. Заминдор аёлнинг кабинетига қўшни бўлган хонага беҳосдан кириб қолган Житова она-бола ўртасида аввалроқ бошланган тортишувни эшитгади. Варвара Петровнанинг қанақа оҳангда гапирётганига қараб, унинг алланарсадан жуда ҳам норози эканини сезиш қийин эмас эди.

— Сен нима тўғрисида гапирётганингни билмайман. Гапинга тушунма-япман. Менинг одамларим ёмон яшаяптими? Уларга нима етишмаяпти? Қоринлари тўқ, уст-бошлари бут бўлса, яна бунинг устига маош олишса... Қани, ўзинг менга айт-чи — крепостнойларига маош бераётганлар кўпми, ўзи?

— Мен уларни оч қолган ёки яланғоч юрипти, деяётганим йўқ, — деб гап бошлади Иван Сергеевич бирмунча босиқлик билан. — Лекин уларнинг ҳар бири сизнинг ҳузурингизда титраб-қақшаб туради-ку!

— Ҳўш, нима бўпти? — деб ўғлининг гапини бўлди она. Унинг овозида “Аслида шундоқ бўлмоғи керак-да!” деган оҳанг сезиларди.

— Ойижон, сиз ўзингиз ўйлаб кўринг — бунақа кўрқув билан одам қандай яшай олади? Тасаввур қилиб кўринг — бутун умр бўйи фақат кўрқув ва кўрқув бўлса! Уларнинг боболари, оталари кўрқув билан ўтганлар. Ўзлари бутун умрлари бўйи кўрқиб кун кўрганлар. Ниҳоят, уларнинг фарзандлари ҳам кўрқув ичида умр кечиришга маҳкум!”

Бу баҳс Тургенев чет элдан биринчи марта қайтиб келганидан кейин беш йил ўтганда рўй берган эди. Ҳамиша онасига эҳтиром кўрсатиб ўрганган фарзанд бу одатини енгиб, онаси билан юзма-юз баҳслашишга журъат қилган экан, теварагида ҳар кун содир бўлган можаролардан Тургеневнинг юраги нақадар қон бўлиб кетганини тасаввур қилса бўлади. Яна бунинг устига Варвара Петровна ҳаммиша ўзининг маҳрига тушган, ўзгаларнинг даҳл қилиши мумкин эмас деб ҳисоблаган масалаларда тап тортмай, очиқдан-очиқ гап қайтариб ўтирган бўлса?

Варвара Петровнанинг ғазоби жўш урди:

— Қанақа кўрқув? Нималар тўғрисида гапираяпсан?

— Бирор ишни комил ишонч билан қилабилмасликдан кўрқиш, ўз ҳаётининг бирор дақиқасига комил ишонч билан қарай билмаслик. Мана, ҳозир, шу дақиқанинг ўзида, — деб борган сари қизишгандан-қизишиб борарди Иван Сергеевич, — сиз улардан истаганингизни кўч-кўронини орқалатиб, бирор ёққа кўчириб юбора оласизми?

— Албатта, кўчириб юбора оламан. Шунга муносиб иш қилса, аяб ўтирмайман.

— Мана, исботи ҳам ўзидан чиқди. Улар одам эмас, улар бор-йўғи бир буюм, холос. — Ҳуноб бўлиб овозини кўтарди Иван Сергеевич ва хона бўйлаб тез-тез юра бошлади.

— Ўтир, юришинг гашимни келтиряпти — деб уни шашгидан қайтарди онаси. — Нима бало, Иван? Жинни-пинни бўлиб қолдингми? Кимдан эшитдинг бу гапларни?

Тургенев уни фикридан қайтаришга уринди. У бу гапларни ҳеч кимдан

эшитгани йўқ, фақат крепостнойни одам ўрнида кўрмасликларига, бир буюм қаторида кўриб, унинг боши устида тегирмон тоши юргизишларига йўл қўйиб бўлмайди деб ҳисоблайди.

Аммо Варвара Петровнага гап тушунтириб бўлмади. Орадан бир неча йил ўтди, уларнинг муносабатлари янада ёмонлашди. Варвара Петровнанинг молу мулки миллион сўм турарди. Аммо унинг ўғиллари тирикчиликларини ўтказгани ўз маблағларига эга эмасдилар. Икковлари ҳам қарзга ботиб кетган эди. Улар оналаридан даромаддан жиндай улуш ажратиб беришни илтимос қилишди — шундай қилинса, улар моддий қарамликдан қутулишлари мумкин бўлармиди. Аммо Варвара Петровна бундай қилишни сира-сира хоҳламас эди. У фарзандларини гап-сўзсиз итбатда сақлашни истарди.

У молу мулкнинг бир қисмини уларга совға қилиш тўғрисида ҳужжат тайёрлаб, уни тантанали вазиятда ўғилларига топширди. Бироқ бу ҳужжатлар юридик жиҳатдан расмийлаштирилмагани учун ҳеч қанақа қимматга эга эмас эди. Буларнинг бари бағритошлик билан фарзандларни таҳқирлашдан ўзга нарса эмас эди. Ўғиллар “бу совуқ таҳқирга ҳам индамай дош беришди”. Варвара Петровна бундан ҳам қаттиқ ранжиди.

— Қани, менга айт-чи, Жан, — деб кичик ўғлига мурожаат қилди у, — нима учун кеча мен сента шундай тухфа қилганимда, менга “раҳмат” дейишга ҳам тилинг бормади?

Иван Сергеевич жавоб бермади.

— Наҳотки, сен мендан яна норози бўлсанг?

— Менга қаранг, ойижон... Келинг, шу гапларни бас қилайлик. Сиз нега яна уларни бошлаяпсиз?

— Нега гапни чала қиялсанг? Гапир, бир бошлаганингдан кейин...

— Мен ножоиз гапни ютиб кетишни биламан, лекин ёлгон гапиришни ва ялтоқчилик қилишни билмайман. Мени гапиришга мажбур қилманг. Бу гапларни айтиш жуда оғир.

Варвара Петровна ўғлини гапиришга қистаб қўймади, ниҳоят, таранг тортилган тор узилди.

— Акамнинг тирикчилиги ўтмай қолди. Оч ўтирипти.

— Нечук? Кўрғон-чи?

— Ҳеч қанақа кўрғон-пўрғон йўқ. Сиз бизга ҳеч нарса берганингиз йўқ... Ўзингиз айтган тухфаномангиз ҳеч қанақа қимматга эга эмас. Бу масхарабозликнинг нима ҳожати бор эди?

— Сен жинни бўлиб қолибсан! — деб қичқирди Варвара Петровна. — Сен ким билан гаплашаётганингни унутиб қўяяпсан!

— Менга қолса, ўзим ҳеч нарса демоқчи эмас эдим. Мен индамай қўя қолмоқчи эдим.

Унинг оҳангида жуда теран бир гуссанинг аломати сезилиб турарди. Кўз ёшлари уни бўғиб қўйгандай туюлмоқда эди.

— Акамга ачинаман, — деди у бир неча муддат сукут қилганидан кейин.

— Нега сиз уни расвои радди бало қилдингиз? Уни ишини ташлаб, оиласи билан бу ерга кўчиб келишга мажбур қилдингиз. Ахир, ўша жойда унинг куни ўғиб турган эди. Ишлаб туриб эди. Анча-мунча хотиржам эди. Бу ерда бўлса, келган кунидан бошлаб у бечорага кун бермайсиз. Бир дашномингиз тугамасдан, бошқаси чиқиб туради.

— Қанақа дашномларим чиқар экан? — дея ҳаяжонга тушди Варвара Петровна.

— Айтиб адо қилиб бўлармиди? — дея гапнинг пўсткалиасини айтди-қўйди Иван Сергеевич ортиқ ўзини тутиб ўтирмай. — Ахир, дашном бермаган одамнингиз борми ўзи? Ҳаммага дашном берасиз. Ёнингизда турган одам бемалол нафас ололмайди! — Шундай деб у йирик қадамлар билан хона бўйлаб одимлай бошлади. Биз фарзанд сифатида ҳамisha сизнинг ҳурматингизни жойига қўйиб келдик, сиз бўлсангиз бизга сира ишонмадингиз — ишонмадингиз... Сиз фақат ўзингизнинг ҳукмдорлигингизга ишонасиз. Хўш, бу сизга нима берди? Ҳаммани азоблаш ҳуқуқини берди, холос.

Варвара Петровна ўзини ҳимоя қилишга уринди.

— Хўп ёвуз одам эканман-да мен... Кимга кун бермабман? Кимга ёмонлик қилибман?

— Кимга деганингиз нимаси? Сизнинг теварагингизда бирорта бахтли одам борми ўзи? Лоақал, Поляков билан Агафьяни олайлик. Уларга кун бермадингиз, кўчиб кетишга мажбур қилдингиз. Уларнинг бари сизга меҳр кўрсатмоғи мумкин эди. Сиз эса уларнинг барини бахтсиз қилдингиз.

— Мени ҳеч ким ҳеч қачон яхши кўрган эмас. Ҳозир ҳам ҳеч ким яхши кўрмайди. Ўзимнинг фарзандларимдан нима кўряпман-у, бошқалардан нимани кутай...

Тургенев унга гап уқдиришга уринди.

— Менинг фарзандларим йўқ! — деб тўсатдан қичқириб юборди Варвара Петровна. — Йўқол!

— Ойижон! — дея унга талпинди Иван Сергеевич.

— Йўқол! — деб яна баландроқ овозда такрорлади она...

Шу жанжалдан кейин Варвара Петровна суюкли ўғлининг стол устида турадиган суратини ерга улоқтирди.

4

Житова Тургеневни онасининг хонасидан чиқиб келаётганида кўрди. Унинг юзларидан кўзёшлари оқиб тушмоқда эди. У бошини қуйи солиб олганди. “Гуё адоқсиз оғир ғам бу мағрур бошни эгиб қўйганди.”

Севимли ўғлининг ҳайдаб солингани ва иззат-нафсининг камситилгани туфайли чеккан азоблари Варвара Петровнага ҳам оғир таъсир қилди. У асаб дардига йўлиқиб қолди — бу гал дарди ясама эмас, ҳақиқий, оғир дард эди. Лекин шундай бўлса-да, у ўғилларининг ҳузурига кириш ҳақидаги илтимосларига совуқ жавоб бераверди ва сира ҳам кўнгли юмшамади.

У Спасскоега қайтишга жаҳд қилди. (Юқорида тасвирланган можаро Москвада Пречистенькада Тургеневларнинг ота-боболаридан қолган уйда содир бўлган эди). Асранди қиз унга ўғиллари аллақачон жўнаб кетишганини айтишга мажбур бўлган эди.

— Нечук? Қанақасига жўнаб кетишади? — Варвара Петровна бу гапга сира ишона олмади. — Унинг ижозатсиз жўнаб кетишга қандай ҳаддилари сиеди? Унинг ғурури бу гапни қабул қилишга йўл қўймасди. “Варвара Петровна бамисоли бутун эс-ҳушини йўқотиб қўйгандай жазавага тушди. У бир дам кулар, бир дам ўтмай йиғлар, оғзидан бир-бирига боғланмаган аллақандай сўзлар чиқарди”.

Заминдор аёл асранди қизини олиб қишлоққа йўл олишди. Бир неча кун ўтгач, асранди қизга отда сайр қилишга ижозат берилади. “Чавандозлик либосини кийиб, қўлимда хипчин билан Варвара Петровнанинг ҳузурига кирдим. У галати бир ҳолатда, даргазаб кайфиятда эди. Унинг қаршисида ранги ўчиб кетган Поляков лаблари титраб, қўл қовушгириб турарди.”

Ҳовлидаги аллақайси хизматкор Варвара Петровнага ёш хўжалари келиб кетишганини, уйни, боғни, гулхоналарни, омборларни кўздан кечириб чиқишганини айтипти.

— Нега уларни ичкарига киргиздинг? — деб ўшқирди Варвара Петровна.

— Уларни киргизмасликка ҳаддим сизармиди, хоним-афандим, — деб анча дадил оҳангда жавоб берди Поляков. — Улар бизнинг хўжамиз...

— Хўжамиз, хўжамиз... Сенларнинг хўжайининг мен бўламан! Бошқа ҳеч ким хўжайин эмас! — Шундай деб, Варвара Петровна қўлимдаги хипчинни тортиб олди-да, Поляковнинг юзига зарб билан урди.

П.В.Анненков, Варвара Петровна “анча юксак савияга эришган аёл эди, у хизматкорларини шахсан ўзи калтаклайдиган даражада паст кетмас эди” деб ҳисоблайди. Бу гап кўп ҳам тўғри эмаслиги кўриниб турипти.

Фараз қилайликки, у камдан-кам ҳолларда хизматкорларини шахсан ўзи жазолаган. Ҳатто фараз қилайликки, Поляков билан бўлган ҳодиса унинг фаолиятига ягона бўлган. Бироқ бутун крепостной Россияда бўлгани каби Варвара Петровнанинг мулкида ҳам крепостнойларни жисмонан жазолаш мавжуд бўлганига шубҳа қилиш мумкин эмас.

“Унинг ўзи, — деб ёзади яна ўша Анненков, — газаби жўш урганда, гуноҳқорни жазолаш борасида шунақа топқир бўлиб кетардики, унинг буйру-

ғини бажо келтирадиган суюкли мулозимлари Варвара Петровнанинг олдида ип эшолмай қолишарди. Дарғазаб бўлмасдан, одоб-ахлоқни сақлаган ҳолда, хотиржам кайфиятда, ўз қадр-қимматини ерга урмай, бошқа одамни ҳақорат қилиш, камситиш, одам бўлганига пушмон едириш маҳоратида бирор кимса унга тенг келолмас эди.”

Тургенев буни Анненковдан кўра яхшироқ биларди. У ҳаммасини ичига ютиб, қаттиқ изтироб чекарди, холос. Бир куни бу изтироблари бир жойдан ёриб чиқмагунча, аҳвол шундайлигича давом этаверди.

Шу ерга келганда, муҳтарам китобхон, Тургенев “Муму”даги “бариня” образида исмини атамай бўлса-да, ўз онасини бундай нохуш рангларда тасвирлашга ва ҳатто уни қоралашга маънавий ҳаққи бормиди-йўқмиди деган саволга сира иккиланмай жавоб бера оламан.

Тургенев иқтидори шундай табиатта эга эдики, у бирор типни яратишга киришмасдан аввал ёхуд бирор фабулани барпо этишга (адабий асардаги сюжет схемасини, унинг ривожланиш йўлларини) қўл уришдан аввал бирон-бир жонли одамга рўпара келмоғи ёхуд бирон-бир ҳаётий факт билан бевосита танишмоғи шарт эди. Унинг ўзи таниқли рус олими Максим Ковалевскийга шундай деган ва ўзининг ҳамма дўстлари ҳамда танишларига бу гапни қайта-қайта такрорлаган.

“Умуман айтганда, мен камдан-кам ҳолларда ичимдан тўқиб чиқараман, — деган эди Тургенев. — Уезд врачи Дмитриев бўлмаганда Базаров бўлмас эди. Мен Петербургдан Москвага келаётган эдим. Рўпарамда у ўтирган эди. Унчалик кўп гаплашганимиз ҳам йўқ.. У аллақайси юкумли касалликка қарши топилган бир дори ҳақида гапириб берди. Менинг кимлигим уни деярли қизиқтиргани йўқ. Ва, умуман, адабиётга ҳам у анча беғарво экан. Унда мени ҳайрон қолдирган нарса Базаровникига ўхшаш қилиқлари бўлди. Кейин мен ҳамма жойда янги туғилиб келаётган шу типга разм соладиган бўлиб қолдим.”

Тургенев асарларининг қатнашчилари кўпинча ҳаётда ўз прототипларига эга бўлганлар. Рудин образини ишлашда у Бакуниндан илҳомланган. “Тугун”-даги Ирина характери Тургеневнинг ўзи шахсан яхши билган бир аёл туфайли туғилган. Чертопханов образини Тургенев Чертов деган қўшнисидан олган ва ҳоказо.

Албатта, Рудин Бакуниннинг портрети эмас, Базаров ҳам врач Дмитриевнинг нусхаси эмас. “Мен ҳаётда бўлиб ўтган воқеалардан ёки типик шахслардан нусха кўчирмайман, аммо бу ҳодисалар ва шахслар бадий асарни барпо этишда менга хомашё сифатида хизмат қилади”, деган эди Тургенев.

Биз ҳозир таҳлил қилаётган мисолда эса “Бариня” образи ҳам, Герасим образи ҳам ўз прототипларига шу қадар яқинки, улар билан бирга деярли қўшилиб кетган. “Бариня” билан Герасим унинг учун чиндан ҳам тирик намуналар бўлган.

Варвара Петровна сиймосида заминдорлар синфига хос бўлган энг ярамас сифатлар тажассум топган бўлмаса-да (уларнинг орасида Варвара Петровнадан кўра ўн чандон ваҳшийроқ табиатта эга бўлганлари ҳам кўп эди), унинг кишида нафрат туғдирувчи типик сифатлари акс этган. Буларнинг орасида, биринчи навбатда кўзга ташланадигани — крепостнойни одам ўрнида кўрмасликдир.

Крепостной тузумда Тургеневни ҳар нарсадан ортиқ қийнаган ва изтиробга солган нарса — ҳар куни мунтазам равишда инсоннинг қадр-қимматини таҳқирлаш ва камситиш бўлган.

Варвара Петровнанинг ўз хизматкорлари ва мужикларига баъзи-баъзида рўйиҳушлик билан қарашлари Тургеневнинг назарида нафақат крепостной тузум ва заминдор аёлининг ғайринсонийлигини юмшатган, балки, аксинча, янада таъкидлаб кўрсатган. Тургенев ўз онаси сиймосида заминдорларнинг тизгинсиз ўзбошимчилиги ва зулмининг тугал инъикосини кўрмаган бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам “бариня” сиймосида муқаррар равишда Варвара Петровна намоён бўлмоғи керак эди.

5

“Муму”да Тургенев реал воқеликда бўлиб ўтган воқеалардан ҳеч нарсани ўзгартирган эмас. Фақат воқеанинг хотимасигина бундан мустасно.

Аслида гунг Андрей Мумуни чўктиргандан кейин хўжайиннинг уйдан кетиб қолгани йўқ. Житованинг сўзларига қараганда Андрейнинг ўз бекасига бўлган меҳри аввалгидай сақланиб қолган. Андрейга ҳар қанча аламли бўлма-син, у ўзининг бекасига содиқ қолди, умрининг охиригача унинг хизматини қилди ва ундан бошқа ҳеч кимни бека ўрнида тан олишни истамади.

Бир гал Варвара Петровна унча хушламайдиган бир аёл соқовга кўйлақлик учун ҳаворанг чит совға қилмоқчи бўлди. Андрей читта ижирганиб қараб, пештахтага отиб юборди. Оқсоч аёл бекасининг вақтини чоғ қилиш учун соқовнинг қилган ишини унга айтиб берган, ўзининг қизил кўйлагига ишора қилган-да, имо-ишоралар билан керак бўлса бекам бунақа кўйлақлардан менга ҳам кўпини беради деган маънони уқдирган.

Бу гаплар хушқиб кетиб бека Андрейни хузурига чақириб олган-да, унга ўн сўмлик қоғоз пул совға қилган. “Хурсанд бўлганидан Андрей ўзининг соқов тилида баланд овозда бир нарсалар деб гўлдираган ва кулган... Чиқиб кетаётган Андрей бармоғи билан бекасини кўрсатган ва қўли билан кўкрагига урган. Бу — унинг тилида “мен бекамни жуда яхши кўраман” дегани эди.”

Нима учун Тургенев соқовнинг тарихини бутун тафсилотлари билан жуда аниқ тасвирлагани ҳолда, унинг ҳақиқий хотимасини жуда қатъий равишда бутунлай ўзгартириб тасвирлаган? Нима учун у соқовнинг ўз бекаси билан кулларча ярашиш манзарасидан воз кечган?

Албатта, кўп асрлик куллик муносабатлари ўз таъсирини кўрсатмай қолмас эди. Баъзи бир крепостнойларда ўзининг қисматига мутелик билан кўниш, ҳокисорлик туйғусини туғдирмай қолмас эди. Аммо мазлум рус тупроғида деҳқон галаёнлари ва турон-тўполонлари борган сари кўпайиб бормоқда эди. Тургенев уларнинг садоларини сезирлик билан илғаб борарди.

Герасимнинг заминдор кўрғонини тарк этиши — унинг қатъиятидан далолат берарди. Айни чоғда, гап-сўзсиз, галва-жанжалсиз амалга оширилган бу мардона ҳаракат крепостной одамларни таҳқирлашга қарши одамлар ўртасида норозилик кучайиб бораётганидан дарак ҳам берарди. Герасим характеридаги санъаткор томонидан тўқиб чиқарилган кескин бурилиш нуқтаси ижтимоий жиҳатдан ҳам, тарихан ҳам асосли эди. Бунга ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас.

“Хўп, шундоқ ҳам бўлақолсин, лекин бу ҳол психологик жиҳатдан асосланганми?” — деб сўраши мумкин китобхон.

Ахир, ҳаётдаги Андрей ўзини қандай тутган бўлса, қиссадаги Герасим ҳам шундай тутати-ку? Охирига борибгина уларнинг феъл-атворида фарқланиш кўринади. Бу ерда сунъийлик йўқмикан? Муаллифнинг зўрама-зўраки аралашуви Герасим характеридаги яхлитликни бузмайдими?

Житованинг мемуарларида биз бу масалага тааллуқли эътиборга лойиқ бир тафсилотни учратамиз: “Суюкли кучукчасининг фожеона ўлиmidан кейин Андрей ҳеч қачон биронта ҳам итга қайрилиб боқмади.” Демак, Андрей ўз бекасига садоқатли бўлиб қолганига қарамай, унинг қалбидаги руҳий жароҳати ҳеч қачон битиб кетган эмас. У бўлиб ўтган воқеани сира унутгани йўқ. Юрагидаги дардини янгиламаслиги учун бошқа биронта итни силашдан ҳам, у билан ўйнашишдан ҳам ўзини олиб қочган.

Герасимнинг Муму билан видолашув манзарасини эслайлик.

Трактирда у ўзига гўштли карам шўрва сўради. Муму унинг стули олдида унга маънодор кўзларини тикиб, хотиржамгина турарди. Герасимга карам шўрва келгиришди, у шўрвага нон тўғради, гўштни майдалаб, уни ҳам шўрвага солди ва ликопчани полга кўйди. Муму ҳар доимгидай сиполик билан тумшугини овқатга сал-пал теккизиб-теккизиб, шўрвани ича бошлади. Герасим унга узоқ термулиб ўтирди — тўсатдан унинг кўзидан икки томчи ёш чиқди. Уларнинг бири юмалаб карам шўрвага, иккинчиси Мумунинг пешонасига тушди. Герасим юзини қўли билан яширди.

Кўпгина ёш китобхонлар авлоди бу сатрларни ўқиб, шўрлик кучукчанинг

ҳам, уни ўз қўли билан чўктириб юборишга мажбур бўлган Герасимнинг ҳам аччиқ қисматига раҳмлари келиб кўзларидан аламли ёшлар шашқатор бўлган. “Дарёнинг ўртасида Герасим эшкак эшишдан тўхтади, Мумуни олиб, бошини унинг танасига босди... сўнг ўрнидан туриб, қўлларини кучукнинг орқасида қовуштирганича қимир этмай қолди.”

Тургенев Герасимнинг руҳий аҳволини тасвирламайди. Аммо биз бу қар ва гунг инсон қалбидан кечаётган ақл бовар қилмайдиган уқубатли изтиробларини яққол ҳис қилиб турамыз. Бутун вужудимизда крепостной тузумнинг иккала қурбонига ҳам ҳамдардлик туйғуси жўш уради. Крепостной хизматкорини ўзининг суюкли кучугининг жаллодига айлантирган бағритош бариняга нисбатан нафратимиз қайнаб тошади.

“Ниҳоят, Герасим қаддини ростлади, юзида алланечук газабнок алам билан, шоша-пиша олиб келган гишгларни бир-бирига боғлади, тизимчадан сиртмоқ ясаб, уни Мумунинг бўйнига солди, сўнг Мумуни қўлларида кўтариб, охирги марта унга қаради. Муму қўрқувсиз, садоқат билан Герасимга мўлтираб қараб турар ва секин-секин думини қилпанглатарди. Герасим юзини ўтирди, кўзларини юмди-да, панжасини ёзди...”

Шундан кейин Герасим бекасининг уйига қандай қилиб қайта олади. Баринянинг олифталик ниқобидаги бағритошлигини кечира олармиди? Герасим кечирмади.

Беканинг садақалари билан кўзи қамашган отбоқар Андрейнинг хулқ-атвориға қараганда Герасимнинг қилган иши табиийроқ ва психологик жиҳатдан кўпроқ далилланган.

Тургенев ҳам ўз онасини кечирмади.

Қисса мантиқиға бўйсунгани учун уни кечира олмас ва кечирешға ҳаққи ҳам йўқ эди.

Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси.

Истиклол шаҳидлари ҳақида икки китоб

Рустамбек Шамсутдинов. "Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари". "Шарқ", Тошкент, 2001 й.

Рустамбек Шамсутдинов. "Истиклол йўлида шаҳид кетганлар". "Шарқ", Тошкент, 2001 й.

XXI асрнинг, шунингдек, учинчи минг йилликнинг дастлабки йиллари ҳам ортда қолди. Инсоният эса XX аср билан хайрлашганига, иккинчи минг йиллик тарих мулкига айланганига ҳали кўп вақт бўлгани йўқ. XX аср коммунизм гоёси Ер юзидан тантана қилган ва таназзулга учраган, "коммунистик чўпчак" емирилган аср бўлиб инсоният тарихига кирди. Коммунистик гоё ва унинг инқирозини фақат фашизм мафқураси ҳамда унинг яқсон қилиниши билангина қиёслаш мумкин. Цивилизация тараққиёти (тамаддун) ва инсониятга қарши қаратилган бу икки зарарли гоё ва бузғунчи мафқура ўз-ўзини емирди ва ҳалокатли қисматиға олдиндан ўзи шарт-шароит яратиб берди. Оқсоч тарих эса уларнинг ҳар иккаласига ҳам бир хил равишда адолатли ўлим ҳукмини чиқарди.

XX аср шу билан бирга миллий озодлик ҳаракатлари ҳаёт миқёсида ҳар қачонгига қараганда кўпроқ кучайган, миллийлик дунё сиёсий харитасини белгилашда ҳаётбахш омил бўлиб хизмат қилган юз йиллик сифатида ҳам тарих мулкига айланди. XX аср сўнгги ўн йиллигининг бошида Ўзбекистон Республикаси Давлат Мустақиллигининг эълон қилиниши, беш минг йиллик тарихга эга мустақил ўзбек давлатчилигининг қайта тикланиши, бир сўз билан айтганда, Мустақиллик ўзбек халқининг ўтган асрда эришган энг катта ютуғи, аждодларимиз тўққан қутлуғ ва табарруқ қонининг маҳсули ҳисобланади. Ўзбек халқининг муқаддас ва тарихий орзуси ушалиб, 125 йил давом этган Россия ва СССРнинг мустамлакачилиги даврига, шунингдек, подшо ва совет муста-

бид тузумларига чек қўйилди. Юртимизда коммунистик мафқуранинг ҳукмронлиги ва зуғуми ҳам барҳам топди. Ўзбекистон Республикасида демократик ислохотлар ва эркин бозор муносабатларини жорий қилиш бошланди, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти яратишга киришилди.

Ўзбек халқи миллий давлатчилигининг тикланиши нафақат миллий, сиёсий, иқтисодий мустақиллик учун, балки халқимизнинг маънавий тараққиёти учун ҳам чексиз имкониятлар очди. Илм-фан ва маданият тараққиёти, миллий маънавият ва асрий қадриятларимизнинг тикланиши билан боғлиқ бу жараёнда тарих фанининг ўрни ҳамда аҳамияти беқиёсдир. Ўзбекистонда тарих фани ўтган аср 90-йиллари ўрталаридан бошлаб илк бор ўзининг қонуний функциясини бажаришга киришди. Тарихий хотирасиз келажак йўқлиги, тарих — халқ маънавиятининг асоси эканлиги, ҳаққоний тарихни билмасдан туриб эса ўзликни англаш мумкин эмаслиги, мухтасар айтганда, тарихни ҳаққоний тиклаш ва ёритиш зарурияти давлат сиёсати даражасига кўтарилди ва бунинг учун барча зарурий шарт-шароитлар ҳамда имкониятлар яратилди.

Шундай қилиб, мустақиллик халқимиз ҳаётида, шунингдек, Ватанимиз тарих фанида ҳам тубдан бурилиш ясади. Давлатимиз раҳбари И.А.Каримовнинг 1998 йил 26 июнда мамлакатимизнинг етакчи тарихчи олимлари, фан ва маданият арбоблари билан учрашуви ҳамда унинг мантиқий давоми бўлган Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги "Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академия-

си Тарих институти фаолиятини тақомиллаштириш тўғрисида”ги қарори тарих фани тараққиётида мутлақо янги даврни бошлаб берди.

Мустақиллик даврида тарих фанига нисбатан бўлган бундай ғамхўрликдан руҳланиб, йирик тарихий тадқиқотлар яратаётган олимлардан бири Андижон Давлат университети профессори Рустамбек Шамсутдинов ҳисобланади. Яқинда унинг иккита салмоқли китоби “Шарқ” нашриётида босмадан чиқарилди.

Дастлаб муаллиф ҳақида икки огиз сўз.

Рустамбек Шамсутдинов 1939 йили Андижон шаҳрида туғилган. Туркистон ва Ўзбекистон тарихи бўйича мутахассис. Тарих фанлари доктори, профессор. 1966 йилдан буён Андижон Давлат университетиде хизмат қилади. Ўзбекистон тарихининг долзарб масалаларига бағишланган 200 дан зиёд илмий мақолалар, монография тадқиқотлар, илмий-оммабоп китоблар ва тўпламлар муаллифи. Уларнинг айримлари хорижда нашр этилган. Боку, Анқара, Оксфордда бўлган халқаро илмий конгресслар ва Бобур номли халқаро экспедиция иштирокчиси. “Мерос” уюшмасининг раҳбари. Унинг илмий изланишларида жадидчилик, истиқлолчилик, совет тузумининг қатағонлик ва “қулоқлаштириш” сиёсатининг фожиалари каби муҳим муаммолар ўрин олган.

Р.Шамсутдинов **“Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари”** деб номланган ўзининг дастлабки китобида Ўзбекистон, Россия Федерацияси, Украина архивларида мавжуд катта қўламдаги материаллар ва бошқа ҳужжатлар асосида совет режимининг жамоалаштириш (коллективлаштириш) ва қулоқлаштириш сиёсати ҳамда унинг Ўзбекистондаги фожеали оқибатлари тўғрисида фикр юритади. Китоб кириш, 7 та боб ва хотимадан иборат.

Асарнинг дастлабки бобида муаллиф муаммонинг назарий ва методологик жиҳатларига асосий эътиборни қаратади. “Қулоқлар” масаласига нисбатан марказда коммунистик партия ва муҳолифат тутган йўл далиллар асосида очиб кўрсатилади. В.И. Ленин асос солган мустабид режим унинг вафотидан кейин И.В. Сталин томонидан янада кучайтирилганлиги, ҳокимият учун бўлган курашда Сталин Л.Д.Троцкий, Л.Б.Каменев, Г.Е.Зи-

новьев, Н.И.Бухарин, А.И.Риков каби ўзига ўхшаган “доҳийлар” устидан ғалабага эришиб, ўз мавқеини тобора мустаҳкамлаши, “қулоқлар” масаласида унинг нотўғри фикрлари, Ўзбекистон сиёсий раҳбарияти: Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, Йўлдош Охунбобоев, шунингдек, Иномжон Хидиралиевнинг бу муаммога муносабати таҳлил қилинади. Муаллиф катта ҳажмдаги манбалар асосида муаммонинг бу жиҳатини холис ва тўлақонли ёритишга ҳаракат қилган.

Китобнинг 2—3-бобларида ўзбек деҳқонларига “қулоқ” тамғасининг ёпиштирилиши ва уларнинг бадарға қилиниши кўрсатилади. Муаллиф архив ҳужжатлари ва ўша давр шохидларининг бевосита гувоҳликларига таянган ҳолда Фарғона водийси ва Тошкент округи мисолида ўзбек қишлоғининг XX аср 20—30-йилларидаги манзараларини, совет режимининг ўзбек деҳқонларига қарши олиб борган қатағонлик сиёсатини тасвирлайди. Бу қатағон сиёсатига қарамасдан, Ўзбекистонда ўша йилларда ҳам коммунистик режимга қарши оммавий халқ ҳаракатлари доимий равишда юз берганлигини таъкидлайди. Масалан, китобда ёзилишича: “1930 йил бошларида жамоалаштиришга қарши деҳқонлар ҳаракати ҳам авж олди. Чираниб жамоалаштириш, қулоқ хўжалиқларини тугатиш, ўрта ҳол деҳқонларга нисбатан зўрлик қилиш Ўзбекистоннинг ҳам сиёсий вазиятини кескинлаштириб юборди. Деҳқонлар норозилиги кучайиб кетди. Айрим туман, округларда оммавий чиқишлар юз берди. Бундай норозилик сиёсий чиқишлари Фарғона, Андижон, Бухоро, Тошкент, Самарқанд ва бошқа округларда содир бўлди. Хусусан, Фарғона водийси туманларидаги халқ оммасининг чиқишлари советлар ҳокимиятига қарши сиёсий курашлар тусини олди” (74-бет).

Асарнинг кейинги иккита боби ўзбек “қулоқлари”нинг Украинадаги фаолиятини кўрсатишга бағишланган. Маълумки, мустабид тузум Ўзбекистонда ўртаҳол ва ўзига тўқ деҳқон хўжалиқларини нафақат “қулоқ” синфи сифатида тугатишни мўлжаллади, нафақат уларни махсус “қулоқ” посёлкалари ва меҳнат лагерлари (спецлагерлар ва концентрацион лагерлар)га жўнатди, балки уларнинг аксариятини Ўзбекистондан Шимолий Кавказ, Украина ва Қозоғистонга сургун қилди. Ўзбек деҳқонлари етти ёт бегона

ўлкаларда "ит азобида" яшашлари ва тирикчилик ўтказишларига тўғри келди. Уларнинг аксарияти йўл азоблари, муҳтожлик, турли касалликлар, очарчилик натижасида ҳалок бўлди. Бундан ташқари совет режими томонидан сургун қилинган ўзбек "қулоқлари" ичидан мунтазам равишда айрим кишилар саралаб олиниб, уларга турли сохта айблар қўйилди ва отиб ташланди. Атоқли тарихчи олим Р.Шамсутдинов тарихимизнинг шу пайтгача нафақат халқимизга, балки мутахассис тарихчи олимларга ҳам номаълум ушбу томонларини ўз китобида бирламчи манбалар асосида кўрсатиб беради. Муаллифнинг мулоҳазалари ва таҳлиллари, у келтирган далиллар ва тафсилотлар китобхонни бефарқ қолдирмайди. Асарда ўзбек деҳқонларининг Украинанинг Херсон вилоятида пахта ва галла экишлари, СССРнинг пахта мустақиллигини таъминлаш учун Украинада оммавий равишда пахта етиштирилиши ҳам тасвирланади.

Китобнинг сўнгги бобларида "қулоқ" қилинган миллатдошларимизнинг Иккинчи жаҳон урушида қатнашиши, тирик қолган оилаларнинг 1946—1949 йиллар мобайнида Ўзбекистонга қайтиши кўрсатилган.

Умуман олганда, мазкур асар ширали тилда илмий-оммабоп усулда ёзилган. У равоқ ўқилади ва китобхонни дарҳол ўзига жалб қилади.

Р.Шамсутдиновнинг **"Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар"** номли иккинчи китобида совет тузуми даврида турли айблар қўйилиб, сиёсий, ғоявий қатағон қилинган, шаҳид кетган 24 та ШАХС тақдири, бу фидойи инсонлар қисмати янги топилган архив ҳужжатлари асосида ёритилади. Муқаддас Ватанимиз озодлиги учун курашган, бугунги эркин ҳаётимиз учун жон олиб жон берган ана шу сиймоларнинг ҳаёт йўли ва фаолияти қаламга олинган. Зеро, буюк истиқлолимиз йўлида шаҳид кетган бу қатағон қурбонларининг ҳаёт йўли, тақдири, изтироби, улар ҳақидаги хотира мустақил Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси учун муқаддасдир.

Хусусан, Раҳимжон Иноғомов, Иномжон Хидиралиев, Абдурахим Юсуфзода, Усмонхон Эшонхўжаев, Вадим Чайкин ҳақидаги лавҳалар жўшқин эҳтирос руҳи билан ёзилганлиги, Ватанимиз тарихида ўзига хос ўринга эга бу мураккаб қисматли шахслар қисмати ҳаққоний ёритилганлиги билан қимматлидир.

Раҳимжон Иноғомов (1902—1938) — Ўзбекистон ССРнинг дастлабки Маориф халқ комиссари, совет тузуми Ўзбекистонда юритилган мустамакчилик сиёсатини ошқора фош эта олган миллий арбоблардан бири ҳисобланади. У "Қизил Ўзбекистон" (бугунги "Ўзбекистон овози") газетасида 1926 йил январ ойида "Зиёлилар тўғрисида" номли катта мақола билан чиқиш қилди. Р.Иноғомов ўз мақоласида ўзбек миллий зиёлиларининг Октябр тўнтаршидан олдин ва кейинги фаолияти ҳақида фикр юритади ва у чиқарган айрим хулосалар коммунистлар партияси раҳбарларига ёқмайди. Расмий доираларда унинг фикрлари "партия бирлигини бузиш" деб қабул қилинади.

Китоб муаллифи ўринли таъкидлаганидек, Р.Иноғомов ўзининг бир қатор нутқларида Ўзбекистон Компартиясининг Россиянинг мустамакчилик сиёсатига қарши курашмаётганликда, Марказнинг Ўрта Осиё бюроси (Средазбюро), Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши (Средаз ЭКОСО) каби назоратчи органларини зўравонликда айблади ва ўз фикрларини далиллар билан исботлайди. Афсуски, ўзбек халқининг шонли ўғлини Р.Иноғомов билдирган бу танқидий фикрлар ва ҳаққоний мулоҳазалар партияга қарши "иноғомовчилик" оқими сифатида қаралди. Р.Иноғомов масъул лавозимлардан олиб ташланди ва Қашқадарё округининг энг чекка қишлоғига ишлаш учун юборилди. У кейинчалик бошқа миллий раҳбар ходимлар сингари қатағон қилинди.

Иномжон Хидиралиев (1891—1928) — Туркистон АССР МИК раиси, Ўзбекистон ССР Ер-сув ишлари халқ комиссари каби масъул лавозимларда ишлаган, ўша даврда республиканинг кўзга кўринган раҳбарларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон олий раҳбарияти сиёсий элитасининг энг таниқли 18 нафар вакили, улар сафида И.Хидиралиев ҳам бўлган, РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросига 1925 йил ноябрда ариза ёзиб, "...ишлаш учун ноқулай шароит яратилганлиги сабабли бизни Ўзбекистондаги вазифамиздан бўшатиб, РКП(б) МК ихтиёрига юборишингизни сўраймиз...", деб мурожаат қилдилар. И.Хидиралиев ва тарафдорларининг бу интилишлари "партияга қарши ҳаракат" деб баҳоланиб, уларга "18 лар гуруҳи" деб тамға босилди. Тўғри, дастлаб бу 18 миллий раҳбар ходимлар жисмоний

жиҳатдан маҳв этилмай, балки уларга нисбатан партиявий интизом чоралари кўрилди, кўпчилиги ўз масъул вазифасидан олиб ташланди. Бироқ кейинчалик уларнинг ҳаммаси совет режимининг қатагон тегиримонидан ўтказилди. И.Хидиралиевнинг тақдирини эса 1928 йил 31 декабрдаёқ Москвада фожиали яқунланган эди.

Ушбу ўринда таъкидлаб ўтиш керакки, Р.Шамсутдинов И.Хидиралиев ҳақида ҳали 1991 йили "Жасоратларга тўла ҳаёт соҳибини" китобини Андижонда нашр қилдирган эди. Уша китобда И.Хидиралиев кучли тазйиқлар ва руҳий зўриқиш оқибатида ўз жонига суиқасд қилганлиги айtilган бўлса, мазкур асарда фожиа тафсилотлари очик қолдирилади. Назаримизда, бу китобда муаллиф И.Хидиралиев умри хотимасини ўқувчиларга очик тасвирлаши, ҳаётнинг аччиқ ҳақиқати ойдинлаштирилиши керак эди...

"Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар" китобига сўз боши ёзган машҳур адабиётшунос олим, "Шаҳидлар хотираси" хайрия жамғармасининг раиси Наим Каримов таъкидлаганидек, бу китобда тасвирланган кишилар ўз даврида эл-юрт ўртасида машҳур бўлган ва аксарияти Андижонда туғилиб, вояга етишган ёхуд улар машаққатли ҳаётининг муайян бир саҳифаси Андижон билан боғлиқдир. Бу ҳолатдан фақат Р.Иноғомовнинг ҳаёт йўли мустасно.

Шундай қилиб, машҳур тарихчи олим Р.Шамсутдиновнинг ҳар икки янги китоби ўзбек тарихшунослик фанида совет режимининг қатагон сиёсати холис кўрсатилган дастлабки китоблардан саналади. Шунингдек, мазкур китоблар муқовасининг чиройли ва кўркамлиги, унга ишланган китоб мазмунига мос суратлар, ҳар икки китобдан ўрин олган хужжатли материаллар, китоблар ҳажмининг салмоқли эканлиги ва адади ҳозирги бозор иқтисодиёти талабларига мувофиқ келади.

Табиийки, ҳар бир йирик ишда бўладиганидек, мазкур китоблар ҳам

айрим нуқсон ва камчиликлардан холи эмас. Р.Шамсутдиновнинг қулоқлаштириш сиёсатига бағишланган дастлабки китобда асосан Фарғона водийси ва Тошкент округи деҳқон хўжаликлари қисмати кўрсатилган бўлса ҳам китоб сарлавҳасида "Ўзбекистонда..." ибораси қўлланилади. "Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар" китобидаги айрим лавҳаларда муаллиф ўз қаҳрамони ҳаёт йўлини тасвирлашда асосий эътиборни фақат маҳбуснинг терговдаги кўргазмаларига қаратади. Ҳолбуки, бу кўргазмаларнинг аксарияти кучли қийноқлар эвазига олинганлиги, уларнинг моҳияти сохталаштирилганлиги барчага маълум ҳақиқат бўлса-да, бу ҳолатни муаллифнинг ўзи ҳам кўп марта таъкидлайди, бироқ бу кўргазмалардан мутлақо бошқача хулосалар чиқарилади. Назаримизда, муаллиф бу инсонлар фожиасининг асл сабабларини, уларнинг кўпчилиги хизмат қилган коммунистик ғоялар номидан пировардида ўзлари нобуд қилинганлигини кўрсатса мақсадга мувофиқ бўларди. Китобда айрим ноаниқликлар ҳам мавжуд. Масалан, Р.Иноғомов "18 лар гуруҳи"га қўшилмаган, бироқ муаллиф уни бу гуруҳнинг фаол аъзоси сифатида кўрсатади. Бу нуқсонлардан қатъи назар, Р.Шамсутдиновнинг ушбу 2 китоби нашр қилинганлиги Ўзбекистон тарих фанида муҳим ҳодиса ҳисобланади. Бугунги ёш авлод мазкур асарларни ўқиб, Мустақилликни қадрига етишни ўрганади, бугунги дориломон кунлар ва тинч ҳаётимиз асосида истиқлолчи боболаримиз олиб борган машаққатли курашлар ётганлигини идрок қилади. Зероки, тарихни билмасдан туриб келажакни кўриб бўлмайди. Бундан роп-роса 600 йил муқаддам машҳур аллома Ибн Халдун томонидан соҳибқирон Амир Темурга айtilган тарих фани ҳақидаги қуйидаги сўзлар бугунги кунда ҳам ўз моҳиятини йўқотган эмас: "Тарих — бу тадқиқот, ҳақиқатни тиклаш, жамъики нарсаларнинг асоси ва ибтидосини аниқлаш, ҳодисалар моҳиятини ўрганишдир".

Қаҳрамон РАЖАБОВ,
тарих фанлари номзоди.

Қадимги Хитой насридан

ҮН БЕШ МИНГТА ТАНГА

Қисса

Зийраклик ва фаҳм-фаросат,
 Ҳаммага берилар баробар.
 Кимдир кимни қилар маломат,
 Нодон деб, ўзидан беҳабар.
 Бу ҳасаднинг сабаби недур?
 Мужгонларми, қайрилма қошлар?
 Гоҳ арзимас бир сўздан гажир —
 Найза, болта қирғинни бошлар.
 Хуанхэнинг тўққиз ўрами каби
 Даҳшат солар қалбга туйқусдан
 Тўққиз қават темир ҳам, ҳатто,
 Қаттиқ эмас қаҳрли юздан.
 Май ва аёл нигоҳи этар
 Оила ва давлатни барбод.
 Аммо шоир ёки тарихчи
 Зоти элга келтирмас иснод.

Ушбу шеърда одамлар орасида яшаш қанчалик қийинлиги ҳақида гап боради. Дунё хавфу хатарга тўла. “Ҳақиқат йўли” унутилган. Одамларнинг ичида нима борлигини билиш мумкин эмас. Улар фойда орқасидан палапартиш елиб-югуради, телбаларча шошади, аммо ҳамма ерда барибир фалокатга дуч келади. Бироқ улар ўзларини қутқариш, оиласига суянчиқ бўлишни истайди, аммо дунёда ҳеч нарса муқим эмас, минг бора ўзгариб, эврилиб туради. Қадимгилар: “Ҳар хўмрайиш ва ҳар бир табассумнинг ўз маъноси бор. Шунинг учун хўмрайганда ёки кулганда, орқа-олдинга қараб олишни унутма”, деб бекорга айтишмаган.

Бу ҳикояда худди шу ҳақда, яъни қандайдир бир жанобнинг маст ҳолда қилган ҳазили туфайли ўзи ўлганлиги, оиласини хароб қилганлиги, яна бир неча киши ҳаётига зомин бўлганлиги ҳақида сўз юритилади. Аммо мен аввал бошқа бир воқеани келтирмоқчиман, бу асосий ҳикоянинг муқаддимаси бўлади.

Ҳозирги Юанфэн сулоласи давлат бошида турган йилларда Чунсяо лақабли, Пэнцзюй исмли Вей деган талаба яшарди. У ўн саккизга кирганда гул ва садафдай гўзал қизга уйланди. Бир ой ўтар-ўтмас баҳорги имтиҳонларни топшириш вақти келиб қолди. Вэй хотини билан хайрлашиб, лаш-лушларини йиғишгирди-да, имтиҳон топшириш учун пойтахтга қараб йўл олди. Айрилиқ олдидан рафиқаси унга деди:

— Мансаб олсангиз ҳам, олмасангиз ҳам тезроқ қайтиб келинг. Севгингизни унутиб юборманг.

— Йқтидорим мени зафар ва шону шуҳратларга чорламоқда, — жавоб берди Вэй, — мендан хавотир олма.

У рафиқаси билан хайрлашиб, йўлга чиқди ва пойтахтга етиб келди. Ҳақиқатан ҳам дарҳол омади келди. Энг яхшилар сафида тўққизинчи бўлиб, пойтахтда мансабга тайинланди, юксалиш поғонасига муносиб қадам қўйди. Уйига хат ёзиб, хизматкорига топширди ва рафиқасини пойтахтга кўчириб келишни тайинлади. Хатида об-ҳаво, мансабга қандай эришгани ҳақида ёзди-да, охирида бундай деб қўшиб қўйди: “Пойтахтда менга меҳрибонлик қиладиган одам бўлмагани учун бир канизак олдим. Шону шуҳрат, тўкин-сочинлик роҳатини бирга суриш учун сенинг келишингни интизорлик билан кутаман”.

Хизматкор хатни ва зарур бўлган ҳамма нарсаларни олди-да, йўлга чиқди. У хўжайинининг рафиқаси билан учрашиб, табриклади ва мактубни топширди. Келин хатни очиб, кўз югуртирди. Охириги жумлани ўқигач, деди:

— Хўжайин шунчалик оқибатсиз эканми? Мансабдор вазифасини олар олмас иккинчи хотинга уйланибди.

— Мен ҳеч нарса сезганим йўқ, хўжайин ҳазил қилган бўлсалар керак, — деди хизматкор, — пойтахтга борганда ҳаммасини билиб оласиз. Ҳозирча кўп ташвиш чекманг.

— Агар шундай бўлса, — деди келин, — жиддий эътибор бермайман.

Шу пайтда яхшироқ кема йўқлиги учун аёл сафарга тайёрлана туриб, эри хавотир олмасин деб шошилишч мактуб жўнатиб юборди. У хат бериб юборган одам пойтахтга келиб, яқинда имтиҳон топширган Вэйни қандай топса бўлади? — деб суриштириб топди ва хатни топширди. Вэй уни мусалас ва овқат билан меҳмон қилди. Кейин у одам кетди. У ҳақда бошқа гап бўлмади.

Айтишларича, Вэй хатни олиб очди ва кўрдики, унда ҳеч бир ортиқча сўз йўқ. Фақат, “Пойтахтда ўзингизга канизак олибсиз, мен бу ерда ўзимга янги эр топдим. Бирор кун унинг билан бирга пойтахтга борамиз, — деган сўзлар бор эди. Вэй хотини ҳам ҳазил қилганини тушунди ва бунга ортиқча эътибор бермади. Аммо хатни яшириб ҳам улгурмаган эдики, бирга имтиҳон топширган талабалардан бири меҳмон бўлиб келганини хабар қилишди. Вэй биргина хонада турар, алоҳида меҳмон қабул қиладиган жойи йўқ эди. Келган одам Вэй билан яқин дўстона муносабатда эди. Бунинг устига оиласи бу ерда эмаслигини биларди. Шунинг учун тўғри хонага кириб келди. Улар об-ҳаво ҳақида гаплашишди. Бироздан сўнг Вэй ташқарига чиқди. Бу орада меҳмон стол устидаги қоғозларни кўздан кечира бошлади. Хатни кўриб қолди. Жуда кулгилли экан, деди-да, овоз чиқариб ўқий бошлади. Шу пайт Вэй қайтиб кирди ва хижолат бўлиб, дўстига тушунтира бошлади:

— Буларнинг бари бемаъни гап. Мен ҳазиллашган эдим, у ҳам менга ҳазил қилиб ёзиб юборибди.

— Лекин бунақа нарса билан ҳазил қилмайдилар, — деди кулиб меҳмон ва хайрлашиб чиқиб кетди.

У ёш ва гап сотишни яхши кўрадиган одам эди. Бу гапни Пойтахтга имтиҳон топшириш учун келганларнинг ҳаммасига айтиб чиқди. Ёш бўлишига қарамай, имтиҳонларни муваффақиятли топширган Вэйга ҳасад қилувчилар ҳам топилди. Улар бу янгиликни бутун шаҳарга овоза бўлган воқеа сифатида император кулоғига етказдилар. Шу билан бирга Вэй бундай катта мансабни эгаллаш учун жуда ёш ва енгилтабиат, бу ўринга юксак ахлоқли одам лозим бўлади, унинг амалини пасайтириш ва пойтахтдан узоқроққа ишга юбориш керак, деб қўшимча қилдилар. Вэй газабланди, лекин ҳеч нарса қилолмади. Охир-оқибат мансаб поғоналаридан кўтарилиш ўрнига, ўзининг ажойиб келажagini арзимас нарсага қурбон қилди. Мана, арзимаган бир ҳазил жумла одамни қандай юксак мансабдан жудо қилади.

Бугун яна бир одам ҳақида ҳикоя қилмоқчиман. У ҳам кайф устида қилган бир оғиз ҳазил учун ўзи ҳам ўлди, яна бир неча киши қурбон бўлди. Ҳеч қандай гуноҳи бўлмаган одамлар ҳаётдан кўз юмди. Нима учун? Мана бу шеърда айтилгандай:

Оғир, жуда оғир ўйламоқ,
Бу дунёда йўллар нотекис.
Ғам-ғуссада эзилсанг агар,
Устингдан одамлар кулишар.

Ҳатто дардсиз булутларни ҳам
Учириб кетади шамоллар.

Дейдиларки, император Гаоцзун замонида пойтахт Линъанга кўчирилганда ҳашам ва ободлик, бойлик ва дабада жиҳатидан олдинги пойтахт Бянцзиндан кам эмас эди. Янги пойтахтда Цзянцзяо кўпригидан чап томонда шарифи Лю, исми Гуй, лақаби Цзюнцзян бўлган бир жаноб яшарди. Унинг ота-боболари давлатманд одамлар бўлган эди, аммо бутун мол-мулк Лю Цзюнцзян қўлига ўтгач, тақдир унга кулиб боқмади. У аввал ўқиди, сўнгра бундан ҳеч нарса чиқмаслигини кўргач, касбини ўзгартириб, савдо билан шуғулланди. Бироқ ёши улуг одамдан қоҳин чиқмагандай, савдо соҳасида ҳам унинг омади юришмади. Чунки бойлигига бойлик қўшилмади, аксинча, борида ҳам ажради. Охир-оқибат, катта уйини сотиб, икки ёки уч хонали кичик уй олди. Ёш вақтида Вэй тагли-зотли қизга уйланган эди. Улар бир-бирларини ҳурматлар, қадрлар эдилар. Ораларида фарзанд бўлмагани учун жаноб Лю кўп ўтмай иккинчи хотин олди, савдогар Чэннинг қизига уйланди. Оилада уни иккинчи ҳамшира деб атай бошладилар. Бу воқеа Лю бутунлай касодга учрамасдан олдин рўй берганди. Учови иноқ ва меҳрибонликда турмуш кечирар, уйда бегона йўқ эди. Лю Цзюнцзян ювош, тортинчоқ эди, юртдошлари уни яхши кўришар, ҳурмат кўрсатиб: “Жаноб Лю, ҳозирча тақдир сенга қарам қилмаяпти, ишинг юришмай турибди, аммо бир кунмас-бир кун бахтиёр кунлар албатта келади”, дейишарди. Бироқ булар фақат яхши тилак эди, холос. Озгина бўлса ҳам омад келишига ишонч йўқ эди. У уйида ғуссага ботиб ўтирар, энди ҳеч бир ишга қўли бормасди.

Бир куни, жаноб Лю, уйда зерикиб нима қиларини билмай ўтирганда, қайнотасининг етмиш ёшли хизматкори кекса Ван кириб келди.

— Туғилган куни муносабати билан қайнотангиз сизни ва хотинингизни олиб келиш учун мени бу ерга юборди, — деди хизматкор.

— Куним қайғу-ғам билан ўтаётгани учун ҳатто қайнотамнинг туғилган кунини ҳам унутибман, — жавоб берди Лю.

Шундан кейин биринчи хотини билан керакли нарсаларни олиб, бўҳча қилиб тугди. Уни кекса Ван елкасига кўтариб олди. Иккинчи ҳамширага шу ерда қолиб, уйни қўриқлаш топширилди:

— Бугун қайтиб келолмаймиз, лекин эртага кечқурун албатта келамиз.

Улар йигирма лидан ортиқроқ йўл босиб, ниҳоят жаноб Ваннинг уйига етиб келишди. Шу куни дастурхон атрофида меҳмон кўп эди, шунинг учун куёв қайнотасига ўзининг камбағаллигидан нолишга истиҳола қилди. Фақат об-ҳаво тўғрисида гапиришди. Меҳмонлар тарқагандан кейин қайнота куёвини меҳмон қабул қиладиган хонада тунашга қолдирди.

Тонг отиши билан қайнота куёви ёнига келди ва ўзи гап бошлади:

— Куёв, пул билан боғлиқ ишингизни бошқача йўлга қўйиш керак, — деди у, — ахир айтадилар-ку: “Ётиб еганга тоғ ҳам чидамас”. Яна: “Нафс денгиздай тубсиз, бўзчининг моқисидай тиним билмайди”, — деганлар. Сиз ишончли даромад келтирадиган иш ҳақида ўйлашингиз керак. Қизимни бир умрга берганмиз. Емоқ-ичмоқ, кийим-кечак етарли бўлишига ишонган эдик. Ҳозир уйингизда қолган нарсага у қаноат қилиши мумкинми?

— Ҳурматли отахон, наҳотки сиз: “Тоққа чиқиб йўлбарс тутиш ўз камбағаллигидан бировга шикоят қилишдан осон” деган мақолни тушунмасангиз, — деди хўрсиниб жаноб Лю, — ҳозирги аҳволда менга сиздан бошқа ким ачинади? Аввалгидай қашшоқ аҳволда қолишдан бошқа иложим йўқ. Бетоналардан ёрдам сўраш бекорга овора бўлишдан бошқа нарса эмас.

— Бу гапларингиз учун сиздан хафа бўлмайман, — деди қайнота, — лекин аҳволингизга бефарқ қараб ҳам туролмайман. Бугун сизга бироз пул бераман. Бу кичикроқ дўконча очиб учун етади. Ундан келадиган фойда ҳисобга яшашингиз мумкин. Нима, шундай қилиш ёмонми?

— Сизнинг бу олижаноблик ва ҳурматингиздан жуда хурсанд бўлдим, — жавоб берди жаноб Лю, — бундан ортиқ бўлиши мумкинми?

Тушдан кейин қайнота ўн беш шода танга олиб чиқди ва жаноб Люга топшира туриб деди:

— Мана бу пулни олинг-да, кичикроқ дўконча очиб учун керакли нарсаларни олинг. Дўконча очиб, савдони бошлаганингиздан кейин яна ўн шода бераман. Хотинингиз ҳозирча шу ерда қолади. Дўконча очганингиздан кейин қизимни ўзим олиб бораман ва бирйўла сизни ҳам табриклар келаман. Хўш, маъқулми, нима дейсиз?

Жаноб Лю қайнотасига қайта-қайта миннатдорчилик билдириб, тангаларни елкасига ташлади-да, жўнаб кетди. Шаҳарга етиб келганда алақачон кеч кириб қолганди. Бир танишининг уйи ёнидан ўтиб боратуриб хаёлига унинг ёнига кириб маслаҳатлашсам, албатта, яхши бўлади, савдо ишларимда воситачилик қилади, деган фикр келди. Тақиллатган эди, уй эгаси жавоб берди, кейин таъзим қилиб сўради:

— Хуш келибсиз, хизматингиз борми? Менга бир нима демоқчимисиз?

Жаноб Лю мақсадини баён қилди. У киши шундай жавоб берди:

— Ҳозир уйдаман. Банд эмасман. Агар сизга фойдам тегадиган бўлса, албатта, ёрдамимни аямайман.

— Айни муддао, — деди жаноб Лю ва шу заҳотиёқ ўзининг тижоратта доир режалари ҳақида гап бошлади.

Уй эгаси жаноб Люни ичкарига олиб кирди. Коса, тақсимча олиб чиқди. Улар бир неча қадахдан мусаллас ичишди. Жаноб Лю кўп ичолмасди. Боши айланиб, кўз олдида нарсалар хиралашганини дарҳол сизди ва хайрлаша туриб деди:

— Бугун сизни безовта қилдим. Аммо сиздан яна бир илтимосим бор, эртага эрталаб бизникига борсангиз, тижорат билан боғлиқ ишларни бафуржа маслаҳатлашиб олсак.

У киши жаноб Люни йўлгача кузатиб чиқди ва уйига қайтди. Унинг тўғрисида бошқа гап бўлмайди.

Агар мен шу воқеадан ҳикоя қилувчи, жаноб Лю, сен билан бир йилда туғилиб, бирга ўсган бўлсайдим, сени асраб қолармидим, балки бошингга бундай кулфатлар тушмасмиди, аммо ҳаммаси бошқача бўлиб чиқди. Жаноб Люнинг бошига “Беш сулола тарихи”даги Ли Цунсяо ва “Хонлар тарихи”даги Пэн Юе бошига тушгандан кўра даҳшатлироқ ўлим фожиаси тушди.

Шундай қилиб, жаноб Лю пулни елкасига ташлаганча судралиб уйига келди. Дарвозани тақиллатганда ҳаммаёқ қоп-қоронғи эди. Кичик хотини — иккинчи ҳамшира уйда бир ўзи ўтирган, қиладиган иши йўқ эди. У қоронғи тушгунча сабр билан кутди, кейин эшикни маҳкамлаб, чироқни ёқди ва ўтириб, мудраб қолди. Жаноб Люнинг эшик тақиллатганини эшитмади. У кўп тақиллатди, узоқ тақиллатди, аёл ўзига келиб, нима бўлаётганини тушуниб етгандан кейин жавоб берди.

— Келдингизми! — деди ва ўрнидан туриб бориб, эшикни очди.

Жаноб Лю хонага кирди. Хотини қўлидан пулларини олиб стол устига қўйди ва сўради:

— Хўжайин, бу пулни қайдан олиб келаяпсиз? Уни нима қилмоқчисиз?

Жаноб Люнинг биров кайфи бор, бунинг устига тезроқ эшикни очмаганидан газабга миниб, ҳазиллашиб хотинини кўрқитмоқчи бўлиб, деди:

— Агар тўғриси айтсам, мендан жаҳлинг чиқади, деб кўрқаман. Агар айтмаган тақдиримда ҳам, эртаги, кечми, барибир билиб оласан. Ҳозир аҳволим шу қадар ночорлигидан сени бир савдогарга гаровга қўйишга мажбур бўлдим. Аммо сендан умрбод ажралишни истамаганим учун фақатгина ўн беш шода танганигина олдим. Агар аҳволим озгина яхшиланадиган бўлса, фоизларини тўлаб, сени қайтариб оламан. Агар тақдирим аввалгидай вафосизлик қилса, сен уникида яшаб қолаверасан.

Иккинчи хотин бу гапларга ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмасди. Қаршисида ўн беш минг танга шодаси уюлиб турган бўлса, қандай ишонмаслик мумкин? Аммо юрагида эри у билан ҳеч қачон жанжаллашмаган бўлса, биринчи хотини ҳам иноқ бўлса, нима учун бекордан-бекорга бундай шафқатсизлик қилади, деган гумон бор эди. У шубҳасини тарқатиш учун деди:

— Ундай бўлса, бу ҳақда ота-онамни хабардор қилиш керак эди.

— Ота-онангта маълум қилганимизда ҳам ҳеч нарса ўзгармасди, — деб жавоб берди жаноб Лю, — эртага вақтинча ўша одамникига борасан, мен эса

вақти келиб ота-онангни хабардор қилиш учун бирор кишини юборарман. Улар, албатта, мени гуноҳкор қилмас керак.

— Бутун қаерда мусаллас ичдингиз? — сўради иккинчи хотин.

— Сени гаровга қўйиб, қоғозда ҳам тасдиқладим, шунинг учун уйга келишдан олдин ўша одам билан ичдим, — жавоб берди жаноб Лю.

— Катта ҳамшира нима учун келмадилар? — сўради иккинчи хотин.

— Сендан жудо бўлиш унга оғир бўларди. У эртага, сен кетгандан кейин келади, — деди жаноб Лю, — бошқа бирор чора тополмаганим учун шундай қилишга мажбур бўлдим. Шу қарорга келдим, энди шундай қилмасак бўлмайди.

Шу гапларни айта туриб, чидолмасдан муштга қараб, кулиб юборди, сўнгра ечинмай-нетмай ўзини каравотга ташлади ва уйкута кетганини сезмай қолди. Аммо хотини ўзини қайга қўйишини билмасди. “Мени сотган одамнинг ҳатто кимлигини ҳам билмайман, — ўйларди у, — мен аввало отам билан онам ҳузурига боришим, ҳаммасини айтиб беришим керак. Агар эртага олиб кетиш учун биров келадиган бўлса, мени ота-онамнинг уйдан топиши мумкин. Қолгани ўша ерда аниқ бўлади”.

Анча муддат нима қиларини билмай иккиланиб турди. Аммо охир-оқибат бир қарорга келиб, ўн беш шода тангани олди-да, жаноб Люнинг оёқ томонига улоқтирди. Сўнгра унинг тош қотиб ухлаётганидан фойдаланиб, секин ўз кийимларини йиғиштирди. Оҳиста эшикни очиб, уйдан чиқди. Эшикни секин ёпиб, улардан чап томонда яшайдиган қўшнилари кекса Чжу Саннинг уйига борди. Эрталабгача унинг хотини билан тунаб қолмоқчи эди.

— Бутун эрим ҳеч қандай сабабсиз мени сотибди, — деди уларга, — мен ота-оналарим олдига бориб, ҳаммасини айтишим керак. Мен сизлардан итгимос қилардимки, эртага эримга бориб айтсангизлар. Агар мени сотиб олган одам келса, эрим билан бирга ота-онамникига борсин, улар билан гаплашсин. Кейин нима бўлса кўрармиз.

— Тўғри айтдингиз, — деди қўшни, — ота-онангизникига боринг. Мен жаноб Люга бор гапни тушунтираман.

Тун ўтди, иккинчи хотин, хайрлашиб жўнаб кетди. Кейин нима бўлганини айтиб ўтирмаймиз. Худди мана бундай:

Учар балиқ чиқиб кетди олтин қармоқдан,
У қайтмайди ҳеч қачон, фойда йўқдир кутмоқдан.

Дейдиларки, бу орада жаноб Лю тун соқчисининг учинчи шақилдоғигача ухлади. Уйғониб, кўзини очиб қараса, столдаги чироқ ўчирилмаган, хотини ёнида йўқ. У ошхонада идиш-товоқ ювиб юрган бўлса керак, деб ўйлади ва “Ҳой, чой олиб кел”, деб қичқирди. Яна бир марта қичқирди, аммо ҳеч ким жавоб бермади. Ўрнидан турмоқчи бўлди, кайфи тарқамаган экан, туролмади ва яна ухлаб қолди.

Кундузи қиморда бор-будини ютқазиб, қарзга ботиб, тўлашга пули қолмаган бир бетамиз тунда бирор нарса ўғирлаш қўйига тушди. Тақдир уни Люнинг уйига бошлаб келди. Жаноб Люнинг хотини кетаётганда эшикни маҳкамламай, юзига ёпиб қўйган эди. Ўғри уни аста итарган эди, очилиб кетди. Ўғри яширинча хонага кириб борди, ҳеч ким сезмади. У каравотга яқинлашди, чироқ ҳали етарли даражада нур сочиб турарди, атрофга назар ташлади. Қўлга илинадиган ҳеч нарса йўқ. Сўнгра каравотда юзини деворга қилиб ухлаб ётган одамни, унинг оёқ томонида эса уюлиб ётган танга шодаларини кўрди. У бир неча танга шодасини олди. Ногаҳон жаноб Лю уйғониб кетди, сапчиб турди-да, қўрқув ичра қичқирди:

— Нима қилаяпсан, ақлингни едингми? Мен бу пулни қайнотамдан қарзга олганман. Уни олиб кетсанг, мен қандай кун кечираман?

Ўғри бир сўз демай жаноб Люнинг бетига мушт туширмоқчи бўлди. Жаноб Лю чап бериб, чекилиб, зарбадан ўзини олиб қочди ва ҳужумга ўтди. Кўрдики, жаноб Лю эпчил, қўрқмас экан, ўғри хонадан жуфтакни ростлаб қочди. Жаноб Лю ортидан югурди. Дам ўтмай эшикдан югуриб ўтди ва ошхонада ўрига етиб олди. У қўшниларни туриб, ўғрини тутишда ёрдам беришга чақирмоқчи бўлганда, ногоҳ қочиб қутулиш қийинлигини сезиб, қўрқиб кетган

Ўғри, ёнгинасида ялтираб турган ўтин ёрадиган болгани кўриб қолди. Одам ночор аҳволга тушиб қолганда дафъатан миясида қутилмаган фикр туғилиши мумкин. Ўғри чаққонлик билан болгани олди-да, жаноб Люнинг қаншарига туширди, у шу заҳотиёқ ерга қулади. Ўғри яна бир зарба билан уни ёнбошига ағдарди. Жаноб Люнинг ўлиб қолганини кўрдию (Афсус, о, фалокат! Жон келтирилган қурбонликлар лаззатига қонсин.), ўз-ўзича деди: “Яхшиси, ишни бошлама, лекин уни бошладингми, охиригача етказ. Ахир унинг ўзи мени қувиб келди-ку, мен уни ўлдирмоқчи эмасдим”.

У хонага қайтиб кирди. Ўн беш шода тангани олди. Оқ чойшабга тангаларни солиб, яхшилаб тугди. Тугунни елкасига ташлади-да, эшикни ёпиб, чиқиб кетди. Унинг ҳақида бошқа гапирмаймиз.

Кейинги кун эрталаб қўшниси турди. Жаноб Лю уйининг эшиклари ҳалиям очилмаганини, унинг ортида одам овози эшитилмаётганини кўриб, овоз берди:

— Жаноб Лю! Аллақачон тонг отди-ку, кўрмаяпсизми?

Аммо ҳеч ким жавоб бермади. Қўшни яқинроқ келиб қараса, эшик ҳатто занжирланмаган экан. У ичкарига кирди ва жаноб Лю қонга беланиб, ерда ётганини кўрди. “Унинг биринчи (катта) хотини икки кун бурун отасининг уйига кетганди, аммо иккинчи (кичик) хотини нега кўринмаяпти?” — ўйлади қўшни. — Шовқин кўтариб қичқира бошлади. Иккинчи қўшни, кеча жаноб Люнинг кичик хотинига тунашга жой берган кекса Чжу Сан деди:

— Кеча намозшомда кичик хотини бизникида тунашга келди. Айтишича, жаноб Лю ҳеч бир сабабсиз уни сотиб юборибди. Шунинг учун у отасиникига кетмоқчи бўлган экан. У яна, агар сотиб олган одам келса, бирга ота-оналари уйига бориб, уларга ҳамма гапни тушунтирсин, деб жаноб Люга айтиб қўйишимни сўради. Энди унинг орқасидан бориб, қайтариб олиб келиш керак. Шунда бир нарса маълум бўлар. Биринчи хотини ортидан ҳам бировни жўнатиш керак. Кейин нима қилиш лозимлиги ҳал бўлади.

Ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси рози бўлди.

— Сен тўғри айтаяпсан, — деди ҳаммаси.

Аввал жаноб Ванга бу нохуш хабарни етказишга одам юбордилар. Кекса жаноб ва қизи йиелаб юборишди. Жаноб Ван хабарчига деди:

— Кеча у бизнинг олдимиздан омон ва мутлақо соғ ҳолатда кетган эди. Мен унга ўз иштини йўлга қўйиши ва савдо-сотиқ билан шуғулланиши учун ўн беш боғлам танга совға қилдим. Қандай бало учраб, уни қурбон қилибди?

— Хабардор бўлишингиз учун сизларга сўзлаб бераман, — дебди хабарчи, — кеча жаноб Лю қайтиб келганда аллақачон қоронғи тушган эди. У бир оз маст эди. Ёнида пули бормиди, йўқмиди, эрта келганмиди, кечмиди, ҳеч биримиз билмаймиз. Аммо бугун эрталаб жаноб Люнинг эшиги қия очик экан. Кириб қарасак, жаноб Лю ерда ўлиб ётибди. Ўн беш боғлам пулдан битга ҳам танга қолмаган. Ёш хотиннинг изи ҳам йўқ. Биз шовқин солиб қичқира бошладик. Қўшни, кекса Чжу Сан келиб, ўтган кеча иккинчи хотин уларникига кириб, тунашга жой сўраганини, жаноб Лю уни ҳеч бир сабабсиз қимгадир сотганини, шу ҳақда ота-онасини хабардор қилмоқчи эканлигини айтибди. Уларникида шу кеча тунаб, эрталаб жўнаб кетибди. Биз ўзаро ҳаммасини келишиб, биринчи хотини ва кекса жанобни хабардор қилиш ва иккинчи хотинни топиш учун одам юборишга қарор қилдик. Агар йўлда етиб олишмаса, тўғри ота-онасиникига боради. Қандай бўлмасин, сўраб-истаб ҳаммасини аниқламоқ учун уни топиш ва қайтариб олиб келиш лозим. Сиз, ҳурматли жаноб ва қизингиз у ерга боришларингиз ва жаноб Люнинг ўлими учун қасос талаб қилишингиз керак.

Кекса жаноб ва қизи ошиғич равишда йўл тадоригини кўра бошлади. Хабарчини мусаллас ва лаззатли таом билан меҳмон қилгач, ота-бола шаҳар томон апил-тапил йўлга тушдилар. Кейин нима бўлгани ҳақида ҳозирча гапирмаймиз.

Айтишларича, иккинчи хотин эрталаб қўшнисининг уйдан чиқиб, йўлга тушди. Лекин бир-икки ли юрмасдан оёқлари оғрий бошлади. Олға юришга ҳоли қолмади. Ҳордиқ олиш учун ўтирди. Бошига тутун кўтарган, оддий бичимдаги кенг кўйлаги “ван” белгиси суратлари билан безалган, оёғига оқ

пайпоқ, шойи пойафзал кийган бир йигит тўппа-тўғри унга пешвоз кела бошлади. Елкасида мис танга билан тўла халта осилиб турарди. Иккинчи хотинга яқин қолганда, унга назар солди: жуда ҳам гўзал бўлмаса-да, аммо қошлари чиройли, тишлари оппоқ, юзлари худди нилуфар гулидай баҳор нафаси уфурарди. Кўзлари куз тўлқинларидай жозобага бой эди.

Гарчи қишлоқ майи кучсиз бўлса ҳам,
Қултум-култум ичмоқ кўп роҳат.
Шаҳарлик кўзига кўринар шу дам
Оддий дала гули гўзал бағоят.

Йигит халтани елкасидан олиб, қуюқ таъзим қилди ва деди:

— Ёш хоним ёлғиз кетаяпти. Ёнида кузатувчиси йўқ. Қайга йўл олдилар экан, айтмайдиларми?

— Ота-оналарим уйига кетаяпман. Дармоним қолмади. Ортиқ юролмайман. Шунинг учун дам олиб ўтирибман, — деди иккинчи хотин таъзимга жавоб бера туриб ва ўз навбатида сўради: — Сиз-чи, оға, қайдан келаяпсиз, қайга борапсиз?

Йигит итоаткорона кўл қовуштириб деди:

— Ўзим асли қишлоқликман. Йлгари шаҳарга ипак олиб борардим ва у ерда насиёга бериб келардим. Бугун пулга боргандим, бир қисмини олдим. Ҳозир Чуцзятан қишлоғига кетаяпман.

— Жуда яхши, оға, — деди иккинчи хотин, — менинг ота-оналарим Чуцзятан қишлоғига яқин жойда яшайди. Агар мени ҳамроҳ қилиб олсангиз, йўлнинг бир қисмида бирга кетардик. Жуда яхши бўларди.

— Нега бўлмас экан? — рози бўлди йигит, — сиз истасангиз, мен кузатувчи бўлишга розиман.

Улар икковлон йўлга тушди. Аммо икки-уч ли йўл босишга улгурмай туриб кўрдиларки, икки одам уларни шундай тезлик билан қувиб келмоқдаки, оёқлари ерга тегаётганини илгаш қийин. Терга ботиб, ҳаприқиб, кийимларини елпиб, кетма-кет бир неча марта қичқирди улар:

— Ҳой хоним, тўхта! Сенга айтадиган гапимиз бор!

Иккинчи хотин билан йигит ўзларини қувиб келаётган одамларни кўриб ҳайрон бўлишди. Қувиб етган одамлар эса уларни эс-хушини йиғиб улгурмасдан тутиб олдилар ва дедилар:

— Зўр иш қилибсизлар! Энди қайга йўл олмоқчисизлар?

Иккинчи хотин кўрқиб кетди. Уларга кўз ташлаб, бу икки одамни — қўшнилари таниди. Бири яқинда ўзи тунаган уйнинг эгаси эди.

— Ахир кеча мен сизга айтган эдим-ку, буважон, — деди у, — эрим мени сотиб юборган, шунинг учун ота-онамни хабардор қилишга бел боғладим. Нима учун ортимдан қувиб келдингиз? Менда нима гапингиз бор?

— Менга алоқаси бўлмаган ишларга аралашмайман, — жавоб берди кекса Чжу Сан, — аммо уйингизда қотиллик юз берган. Гувоҳлик бериш учун қайтиб боришингиз зарур.

— Эрим мени сотган, кеча уйга пулини олиб келди, — деди иккинчи хотин, — қандай қотиллик тўғрисида гапираяпсиз? Мен бормайман.

— Қаранг, ўзбошимчани, — деди кекса Чжу Сан, — агар сен ростданам қайсарлик қиладиган бўлсанг, мен ҳозироқ қишлоқ оқсоқолини чақираман-да, қотил шу ердалигини айтиб, сени тутиб олишларини сўрайман. Акс ҳолда бизнинг жавобгар бўлишимизга тўғри келади. Сўнгра қишлоқ оқсоқоли ҳам жазодан қутулолмайди.

Бу гапларнинг ҳавойи эмаслигини тушунган йигит иккинчи хотинга деди:

— Шундай экан, қайтиб боришингизга тўғри келади. Уйга ўзим кетавераман.

Аммо уларни қулаб келган икковлон эътироз билдиришди. Бир овоздан бақариб беришди:

— Агар сен бу ерда бўлмаганингда ҳамма иш жойида бўларди. Аммо сен бу аёл билан бирга келган, бирга дам олгансан. Шунинг учун ҳам кетмайсан!

— Ғалати, қизиқ, — деди йигит, — мен бу аёл билан тасодифан учрашиб

қолдим, йўлнинг бир қисмида бирга келдим. Шу вақт ичида қандай воқеа содир бўлган? Нима учун мени қайтиб боришга мажбур қилмоқчисиз?

— Унинг уйида қотиллик содир бўлган, — деди кекса Чжу Сан, — агар сени қўйиб юборсак, судга нима деб арз қиламиз? Сен ҳам шубҳа остидасан.

Иккала қўшни зинҳор-базинҳор йигит билан иккинчи хотинни қўйиб юбормоқчи эмасди. Аста-секин улар атрофида бекорчилар тўдаси тўпланди ва ҳаммаси маслаҳат бера бошлади:

— Йигит! Сен кетмаслигинг керак. Агар кундузи нолойиқ бирор иш қилмаган бўлсанг, ярим тунда эшигингни тақиллатсалар, чўчимайсан. Нимага улар билан боришни истамайтсан?

Улар ортидан қувиб келган қўшнилари қўшимча қилди:

— Агар бормасанг, демак, виждонинг тоза эмас. Барибир биз сени тинч қўймаймиз!

Мана, ниҳоят икки вакил йигит билан ўлдирилган одамнинг хотинини олиб келишди. Улар бир гала одам тўпланиб турган жаноб Люнинг эшиги олдига яқинлашдилар. Иккинчи хотин уйга кириб, боши чопилган жаноб Люнинг ерда ўлиб ётганини кўрди. Каравот устидаги ўн беш шода пулдан эса бирор чақа қолмаганини кўриб, даҳшатдан оғзи очилиб, қотиб қолди. Йигит ҳам кўрқиб кетди ва деди:

— Омадим келмади, келмади-да! Мен тасодифан йўлнинг бир қисмини бу аёл билан бирга босиб ўтдим. Энди эса ҳеч гапдан-ҳеч гап йўқ, мени бу машаага гирифтор қилиб ўгирибдилар.

Ҳамма шовқин солар, ҳеч ким ҳеч нарсага тушунмасди. Кўп ўтмай кекса жаноб қизи билан келди ва ҳорғин қадам босиб, жаноб Люнинг уйига кирди. Жонсиз жасадни кўриб ота-бола йиғлаб юборди, сўнгра иккинчи хотинга мурожаат қилиб дейишди:

— Нима учун ўз эрингни ўлдирдинг, пулни ўғирлаб қочдинг? Ўзингни оқлаш учун нима дея оласан?

— Ҳақиқатан бу ерда ўн беш боғлам танга бор эди, — деди иккинчи хотин, — аммо мана бундай бўлди. Эрим кеча кечқурун уйга келиб, бошқа иложи қолмаганидан мени сотиб, эвазига ўн беш шода танга олганини айтди. У яна, мен бугуноқ, тезлик билан ўша одам ҳузурита боришим кераклигини айтди. Аммо у мени сотган одамнинг қимлигини билмасдим. Шунинг учун аввал бориб, ота-онамни хабардор қилмоқчи бўлдим. Ярим тун эди, ўн беш шода тангани унинг оёқ томонига уйиб, эшикни юзига ёпдим-да, кекса Чжу Санларнинг уйига бордим. Тунни шу ерда ўтказдим. Эрталаб туриб ота-онамникига йўлга чиқдим. Кетар чоғим кекса Чжу Санга, янги хўжайиним билан бирга ота-онамникига борсин деб эримга айтиб қўйинг, дедим. Аммо нега бу ерда ўлиб ётибди, менинг хабарим йўқ.

— Ҳали бу гап ҳам борми, — эътироз билдирди биринчи хотин, — кеча отам менинг олдимда унга ўн беш шода танга берди. Савдо-сотиқ ишини йўла қўйиб, шу билан оила тебратсин деб. Бу пул эвазига сени сотдим, деб алдашдан унга қандай манфаат бор? Ҳақиқатда эса, сен икки кун уйда ёлғиз қолдинг, балки бироргаси билан дон олишишга улгурандирсан. Уйда жуда ноҳор аҳволда яшаётганимизни яхши билардинг. Ортиқ тоқат қилишни истамагансан. Сўнгра ўн беш шода тангани кўрганингдан кейин бирдан хаёлингда бемаъни ният пайдо бўлган. Сен эримизни ўлдирдинг, пулни ўзинга олиб, боз устига маккорлик қилиб, хўжакўрсинга тунни қўшниникида ўтказдинг. Ўзинг эса аввалдан бегона эркак билан тил бириктириб, бирга қочиб кетдинг. Сени ўша эркак билан тутиб келишди, ўзингни оқлаш учун нима ҳам дейишинг мумкин?

Ҳозир бўлганларнинг барчаси бир овоздан унинг гапини маъқуллади.

— Биринчи хотин мутлақо ҳақ гапни айтди, — дейишди улар ва анави йигитга қараб қўйишди. — Нега сен иккинчи хотин билан унинг эрини ўлдиршга қасд қилдинг? Тагин устига-устак, бошқа қишлоққа қочиб кетиш учун хилват жойда учрашишга пинҳона келишиб олдиларинг? Ниманга ишонган эдинг?

— Менинг шарифим Цуй, исмим Нин. Мен бу хотинни танимайман, — жавоб берди у, — кеча кечқурун шаҳарга келгандим. Бир неча танга шодасига

шойи сотдим. Мана ўша пуллар. Қайтиб кетаётганимда йўлда бу аёлни кўриб қолдим. Бекорчиликда ундан, қаерга бораяпсан, деб сўрадим. Йўлимиз бир экан. Шунинг учун бирга кетаётган эдик. Аммо аввал нима бўлганидан менинг хабарим йўқ.

Ҳозир бўлганлар унинг гапларини тинглашни истамасди. Унинг халгасини текшириб кўрдилар. У ерда эса бир чақа ортиқ ёки бир чақа кам эмас, роп-па-роса ўн беш минг танга бор экан.

— Осмон тўри — барҳақ! Гарчи сийрақ тўқилган бўлса ҳам, ундан бирор кимса чиқиб кетолмайди, — жўр бўлиб қичқирди улар, — сен иккинчи хотин билан тил бириктириб одам ўлдирдинг. Пулни ўғирладинг, аёлни йўлдан урдинг ва бошқа қишлоққа қочиб кетмоқчи бўлдинг. Устига-устига, бизни, қўшнилари ҳам бу машағабга жалб қилдинг. Кимни гуноҳдор қилишнинг билмайсан, киши.

Шунда биринчи хотин кундоши бўлган иккинчи хотинни, жаноб Ван эса Цуй Нинни маҳкам ушлаб, Линьанфу шаҳри томон судраб кетдилар. Гувоҳ бўлишни истаган барча қўшнилари уларга эртаниб, йўлга тушдилар.

Одам ўлдирилгани ҳақида шикоят бўлганини эшитган вилоят бошлиғи шу заҳоти суд залига кириб келди. Шу ишга алоқадор бўлганларнинг барини чақириб, навбатма-навбат сўроқ қилди. Биринчи бўлиб кекса жаноб Ван гапира бошлади:

— Жаноб вазир! Мен шу вилоятнинг қишлоғида яшайман. Ёшим олтиминчи қоралаб қолди. Биттагина қизим бор. Мен уни вилоятимиз шаҳрида яшайдиган Лю Гуйга турмушга берган эдим. Аммо улар ўртасида фарзанд бўлмагани туфайли Лю Гуй Чэн авлодидан бўлган яна бир аёлга уйланди. Оилада уни иккинчи ҳамширача деб атай бошладилар. Уччаласи бирга яшар, ҳеч қачон уруш-жанжал бўлмасди. Аммо учинчи кун — туғилган кунимда куёвим ва қизимни айтиб келсин деб одам юбордим. Бизникида тунаб қолишлари керак эди. Куёвимнинг яшашга ва оила боқишга ҳеч вақоси йўқлигини билганим учун кеча унга ўн беш шода танга бердим. Токи у савдо-сотик билан шуғулланиш учун бир дўконча очсин, шу билан оиласини боқсин. Иккинчи ҳамшира уйда қолган эди. Кеча кечкурун куёвим уйга қайтиб қелганда, билмадим нима учундир аёл уни болта билан чопиб ташлабди. Ўзи эса Цуй Нин отли йигит билан қочиб кетибди. Уларни қувиб бориб, тутиб келишди. Менга ва қизимга раҳм-шафқат кўрсатишингизга, куёвимнинг ўлдирилиши тўғрисидаги ишга эътибор билан қарашингизга ишонаман. Икки жиноятчи — эркак билан бузуқ хотин шу ерда турибди. Ўғирланган пул шаклидаги ашёвий далил ҳам олдингизда. Адолатли ҳукм чиқаришингизни куллуқ қилиб сўрайман.

Ҳамма гапни эшитган вилоят бошлиғи деди:

— Чэн фамилияли аёл! Нима учун бу жиноятчи билан бирга ўз эрингни ўлдирдинг? Пулни ўғирлаб, у билан қочиб кетдинг? Ўзингни оқлаш учун нима демоқчисан?

— Мен Лю Гуйга турмушга чиққандим, — жавоб берди иккинчи хотин, — гарчи унинг иккинчи хотини бўлсам ҳам, менга жуда меҳрибон эди. Биринчи хотин ҳам гоятда яхши муносабатда бўлса-ю, қандай қилиб менда бунақа ёмон ният туғилиши мумкин? Кеча кечкурун эрим уйга анча маст ҳолда кириб келди. Елкасида ўн беш шода танга бор эди. Мен бу пулни қаердан олдингиз деб сўрадим. У киши оила боқишга қурби етмагани учун мени кимгадир сотганини, бу ўн беш шода танга менинг эвазимга келганини айтди. У бу воқеани ҳатто ота-онамга ҳам билдирмаган, мен эса келуси кун бегона одамникига боришим керак. Мен қўрқиб кетдим. Ўша кечасиёқ уйдан чиқиб, қўшниларикига бордим. Уларникида тунадим. Бутун эрта тонда ота-онам уйга бораман, деб йўлга чиқдим. Қўшнилари эса “Эрим мени сотибди, энди хўжайиним бошқа одам экан. Шунинг учун иккаласи ота-онам ёнига бориб гаплашсин”, деб тайинладим. Энди ярим йўлга борганимда кеча кечаси уйда тунаган қўшним яқинлашиб келаётганини кўриб қолдим. У мени тутиб, бу ерга олиб келди. Аммо мен эримни ким, нима учун ўлдирганини билмайман.

— Бемаънилик, — қичқирди вилоят бошлиғи, — очик-ойдин кўриниб турибдики, бу ўн беш боғлам тангани куёвга қайнотаси берган, сен эса уни

менинг эвазимга келган деб турибсан. Бу — қил-қизил ёлгон. Тагин, аёл қандай қилиб қоронғи кечада уйдан кетиши мумкин? Сен яширинмоқчи бўлган бўлсанг керак. Бу жинойтни, шубҳасиз, бир ўзинг қилмагансан. Қандайдир ярамас сенга ўғирлик ва қотилликда ёрдам берган. Ростини айт!

Иккинчи хотин ўзини оқлашга чоғланиб, оғиз жуфтлаган эди, аммо бир неча кўшнилари бирдан вилоят бошлиғи олдида тиз чўкиб, гапира бошладилар:

— Доно одамнинг гапларини айтдингиз. Ўлдирилган одамнинг иккинчи хотини ҳақиқатан ҳам кеча кечаси чапдан иккинчи уйдаги кўшникида тунаган. Бугун эрталаб чиқиб кетган. Эри ўлиб ётганини кўрганимиздан кейин, биз биринчи навбатда унинг орқасидан одам юбордик. Унга ярим йўлда етиб олган. Хотин қандайдир йигит билан бирга экан, ўламан саттор, бормайман деб туриб олган. Биз уни зўрга тутиб олиб келдик. Кейин ўлдирилган одамнинг биринчи хотини ва қайнотасига одам юбордик. Улар келгандан кейин қайнота кеча кўёвига савдо билан шуғулланиш учун ўн беш шода танга берганини айтди. Биз иккинчи хотиндан қаттиқ талаб қилганимиздан кейин, у кетар чоғи пулларни эрининг оёғи томонга уюм қилиб қўйганини айтди. Аммо биз бу йигит халтасини текширганимизда ичидан бир чақа ҳам кам эмас, ўн беш шода танга чиқди. Шундай экан, улар қотилликни бирга амалга оширмаган дейиш мумкинми? Топилган пул буни яққол исботлаб турибди-ку. Нима учун у бўйнига олмаяпти?

Кўшниларининг далилларини ўринли деб топган вилоят бошлиғи йигитга яқинроқ келишни буюрди ва деди:

— Поётахтдай табаррук жойда шундай жирканч ишларни қандай қилиш мумкин? Бировнинг хотинини йўлдан оздириш, эрини ўлдириб, ўн беш минг тангани ўғирлашга қандай журъат қилдинг? Бугун аёл билан қаерга бораётган эдиларинг? Тўғриси айт!

— Менинг шарифим Цуй, исмим Нин, асли қишлоқликман, — жавоб берди йигит, — кеча шаҳарда шойи сотдим. Эвазига ўн беш шода танга олдим. Бугун эрталаб бу жувонни йўлда тасодифан учратиб қолдим. Мен унинг исмини ҳам, шарифини ҳам билмасдим. Унинг уйида одам ўлдирганини мен қаёқдан биламан?

— Бекорларни айтибсан, — ғазаб билан қичқирди вилоят бошлиғи, — ўлдирилган одам уйдан ўн беш шода танга йўқолган, сен эса сотилган шойи учун худди шу миқдорда — ўн беш шода танга олдим деяпсан. Бундай бўлиши мумкин эмас. Бу гапингга дунёда ҳеч ким ишонмайди. Сен беҳуда бошимни қотираяпсан. Бундан ташқари, мақол бор: “Бировнинг хотинига ошиқ бўлма, бировнинг отини минма”, деган. Агар бу аёл билан алоқанг бўлмаса, нега бирга юрдинг, бирга дам олдинг? Яна барини сурбетлик билан инкор қиласан! Кўриб турибдики, калтак емасдан бўйнингга олмайсан!

Шундан кейин Цуй Нин ва иккинчи хотинни калтаклаб, қийноққа солдилар. Жаноб Ван билан қизи ва кўшнилари иккаласига нисбатан ноҳақ айбларни тўқиб, қўшиб-чата бошладилар. Вилоят бошлиғининг ўзи бу суд ишининг тезроқ ҳал бўлишини жуда истамоқда эди. Цуй Нин ва иккинчи хотин (афсуски) қийноқларга бардош беролмади. Қийнаб, сўроқ қиланларидан кейин улар ўзларига тўхмат қилиб, айбига иқрор бўлди. Иккинчи хотин пулни кўрган заҳоти қўнғида ёмон ният туғилганини, шунинг учун эрини ўлдириб, ўн беш шода тангани ўғирлагани ва жинойтчи билан қочиб кетганини тан олди. Кўшнилариинг ҳар бири бармоғига ранг суриб, имзо ўрнига бармоқ босди. Айбдорлар бўйнига тахтакач кийдирилиб, ўлимга ҳукм қилинганлар қамоқхонасига жўнатилди. Ўн беш шода тангани қонуний эгасига қайтаришга ҳукм қилинди, аммо пул унга nasib қилмади. Чунки бу пулнинг ҳаммасини суд ишини олиб борган ямин амалдорга беришга тўғри келди. Бу пул ҳам етмай қолди, камлик қилди. Вилоят бошлиғи мазкур суд иши бўйича барча қоғозларни тўплаб, саройга тақдим этди. Жазо бошқармасида уларни яна бир бор кўздан кечириб, хулоса ёзишди ва императорга тақдим қилинди. Император фармон чиқарди. Унда бундай дейилган эди:

“Цуй Нин бировнинг хотинини йўлдан урганлик, ўғирлик ва қотилликда айбдор, шунинг учун қонун бўйича ўлимга ҳукм қилиниши керак. Иккинчи

хотин Чэн эса хавфли жиноятлардан бири — ўз эрини ўлдиришда иштирок этгани учун халқ олдида тўрт бўлак қилиб чопилсин”. Шу заҳоти айбдорларнинг иқдор сўзлари ўқиб эшиттирилди. Улар қамоқхонадан олиб келинди ва суд залида иккаласи ҳам ўлим жазосига ҳукм қилинди. Шу ердан соқчилар назорати остида улар қатл қилинадиган тепаликка келтирилди, халқ олдида қатл қилиш учун. Энди айбланувчилар ўзларини қанчалик оқтамасин, ўзининг гуноҳсизлигини исбот қилолмасди. Шеърда айтилгандай:

Бахмал дарахти ниҳолин
Оғзинга солма, эй соқов-гунг.
Унинг қандай аччиқлигини
Айтолмайди нотавон тилинг.

Шошма, китобхон, агар иккинчи хотин билан Цуй Нин ҳақиқатан ўғрилиқ ва қотиллик қилганларида ўша кечасиеқ иккаласи бошқа жойларга қочиб кетмасмиди? Иккинчи хотин наҳотки бутун тунни қўшни уйда ўтказиб, тонг отгандан кейин ота-онасиникига жўнаб кетарди? Агар вилоят бошлиғи бу ноҳақ айбловга синчиклаб назар солганда, икир-чикирларни батафсил аниқлаган бўларди. Аммо сўроқ қилган амалдор нодон эди, бу ишни қандай қилиб бўлса ҳам тезроқ тугатишга интилди. Азоблаш, қийнаш орқали маҳбуздан истаган жавобни олиш мумкинлигини ҳатто ўйлаб ҳам кўрмади. Сен билмасдан кетма-кет қилган ишларинг учун фақат ўзинг эмас, болаларинг, набираларинг ҳам касофатга учрайди. Бу икки бегуноҳ жон ҳам, шубҳасиз, ҳакамнинг лоқайдлигини кечирмайди. Шунинг учун ҳам амалдорлар ўзбошимчалик билан ҳукм чиқармаслиги, ўз кайфиятига қараб жазо белгиламаслиги, адолат ва ҳақиқатни юзага чиқариши керак. Наҳотки ўлган қайта тирилмаслиги, бўлак-бўлак қилинган тана қайта битиб, яшаб кетмаслиги маълум бўлмаса? Шуларни ўйлаб фақат оғир хўрсиниш мумкин. Аммо ортиқча сўз эшакка юк.

Ҳикоя қиладиларки, биринчи хотин — Лю хоним уйига келиб, марҳумнинг номи ёзилган тахтача тайёрлади ва мотам тута бошлади. Бирмунча вақт ўтгандан кейин кекса жаноб Ван қизиникига келиб, унга яна турмушга чиққин, деб маслаҳат берди. Аммо қизи деди:

— Ҳеч бўлмаганда одат бўйича йил оши маросими ўтишини кутиш керак. Аслида уч йил мотам тутишим кераклигини айтмасам ҳам бўлади.

Отаси рози бўлди ва қайтиб кетди.

Вақт тез ўтиб борарди. Биринчи хотин уйда ўтириб, мотам тутганига ҳам яқинда бир йил тўлади. Қизининг бундай ҳаётга узоқ чидолмаслигини тушунган ота кекса хизматкори Ванни юборди. У келиб деди:

— Отанг сени кўчиб келсин, деди. Эри жаноб Люнинг йилини ўтказсин-да, турмушга чиқсин, деб юборди.

Хоним отасининг маслаҳатини яхшилаб ўйлаб кўрди-да, бемаъни эканлигини тан олди. Ўзининг ашқол-дашқолларини тўплаб, туғиб олди. Уни кекса Ван елкасига кўтартириб, қўни-қўшнилари билан хайрлашди ва тезда қайтиб келишини айтди. Кекса Ван билан шаҳардан чиқди. Куз фасли эди. Кўп ўтмай совуқ шамол эса бошлади. Сўнг шовуллаб ёмғир куйиб берди. Улар йўлдан бурилиб, ўрмонда бекинишга мажбур бўлди. Шундай қилиб, адашиб қолдилар. Худди манави шеърда айтилганидай:

Қассобга гўшт қайғуси,
Эчкига жон қайғуси.

Ногаҳон орқаларидан, ўрмон томондан қаттиқ қичқирган овоз эшитилди:

— Мен тоғ осойишталигини кўриқлайдиган бошлиқман. Тўхта, йўловчи, йўлдан ўтадиган бўлсанг, менга товон тўлашинг керак!

Биринчи хотин ва кекса Ван жуда кўрқиб кетишди. Бирдан қаршиларида қандайдир кимсани кўрдилар. Унинг:

Бошида охори тўкилган,
Четлари қайрилма телпак.

Устида аскарлар кийгувчи
 Ранги ўнгиб кетган бир чакмон.
 Қизил шойи белбоғ белида
 Ҳам осилган унга бўш ҳамён.
 Оёғида қора кўн этик,
 Ярқирайди қўлида қилич.

Йўлғусар қилич ўйнатиб, улар ёнига келди. Кекса Ван ажали етганини сезиб, деди:

— Сенмисан бу, одамлар йўлини тўсадиган паҳмоқ йиртқич! Мен сени биламан! Кекса умрим қурбон бўлса бўлақолсин, лекин сени тирик қўймайман!

У жон-жаҳди билан қароқчиға ташланди, аммо у чаққонлик билан ўзини четга олди. Чол буни кутмаганди. Мувозанатини йўқотиб, кулаб тушди.

— Бу ҳўкиз жудаям сурбет экан, — қичқирди қароқчилар бошлиғи.

У бир-икки марта қилич урди, ер қонга бўялди. Кекса Ван шу заҳоти жон берди. Лю хоним қароқчининг бу қадар шафқатсизлигини кўриб, ундан қочиб қугулолмаслигини тушунди-да, айёрликка ўтди. Чапак чалиб, қичқира бошлади:

— Қандай бошлаб унинг жазосини бердингиз!

Шунда қароқчи шарт тўхтади-да, ҳайратдан бақрайган кўзларини унга тикди ва сўради:

— У сенинг киминг бўлади?

— Мен бахтсиз, эридан жудо бўлган аёлман, — хоним алдашга тушиб кетди, — гап шундаки, совчи хотин мени авраб, овқат емоқдан бошқа иш қўлидан келмайдиган шу чолга эрга берди. Сиз уни ўлдириб, мени ҳаётимдаги энг ёмон балодан халос қилдингиз.

Аёлнинг кайфияти яхшилигини, бундан ташқари анчагина келишганлигини кўрган қотил ундан сўради:

— Сен қароқчилар бошлиғининг хотини бўлишга розимисан?

— Кенасга бош эгиб хизмат қилишга розиман, — деди хоним ўзининг бундан бошқа чораси йўқлигини англаб.

Жоҳил ғазабини шафқатга айлантириб, қиличини қинига солди. Кекса Ван жасадини эса дарёга ташлаб юборди. У Лю хонимни айланма йўллар билан бошлаб кетди. Уни қандайдир бир уй олдига олиб келди. Уй ёнига бориб, ердан бир неча кесак олди-да, тоққа қараб отди. Шундан кейин бир одам дарвозани очди. Уйга кирганларидан кейин у қўй сўйиб, мусаллас олиб чиқишни буюрди ва шу кеча Лю хонимга уйланди. Эр-хотин рози-ризалик билан умргузаронлик қила бошладилар. Худди мана шу шеърда битилгандай:

Биламанки, у билан асло
 Нону қатиқ бўла олмаймиз.
 Аммо ўзга чора бўлмагач,
 Бирга-бирга яшаб қолгаймиз.

Лю хоним қароқчилар қўлига тушганидан ярим йил ўтар-ўтмай у бир неча бойларнинг мол-мулкини ўғирлаб, бойиб кетди. Хоним ақл-фаросатли эди. Эрини бу ҳунарини ташлашга чақириб, панд-насиҳат қила бошлади. Қадим-қадимдан айтиб келганларидай:

Сопол кўза қаерда синар?
 Шак-шубҳасиз қудуқ қошида.
 Ўлим эса ҳаммадан бурун
 Жангда етар лашкарбошига.

Бу пуллар иккаламизга умримизнинг охиригача етади. Ейиш-ичиш ва бошқа харажатларга. Агар шу нопок ишингизни бундан кейин ҳам давом эттирсангиз, охири вой бўлади. Билмайсизми, “тутқунликда палов егандан, ўз уйингда атала ичганинг яхши” деган гапни? Яхшиси, бу гуноҳ ишингизни ташлаб,

савоб йўлига ўтинг. Оз-оз савдо-сотик қилишдан бошланг. Шундай қилиб яшаса ҳам бўлади-ку, ахир.

Хотинининг ўтиглари таъсирида, у аввалги ҳунарини ташлашга қарор қилди. Шаҳарга бориб, ижарага уй олди ва атторлик дўкончаси очди. Ишдан бўш кунларида ибодатхонага бориш ва рўза тутишни одат қилди.

Бир куни уйда бекор ўтирганда дафъатан хотинига деди:

— Гарчи қароқчилик қилган бўлсам-да, ҳар бир ноҳақлик учун жавоб бериш, ҳар бир қарз тўланиши кераклигини биламан. Қилган ишим одамларни қўрқитиб, мол-мулкига эга бўлиш, шунинг ҳисобига яшаш эди. Сўнгра сени учратиб қолдим. Илгари мен шафқатсиз, ҳеч кимнинг гапига кирмайдиган одам эдим, аммо энди шафқатли одамга айландим. Бўш пайтларимда аввалги ишларимни ўйласам, икки одамни бекордан-бекор қурбон қилганим, яна икки одамни ўлдирганим эсимга тушаверади. Шу фикр мени безовта қилгани қилган. Шунинг учун гуноҳларимни ювиб, уларнинг руҳини шод қилмоқчиман. Шу чоққача сенга бу ҳақда оғиз очмаган эдим.

— Қандай қилиб икки одамни бекордан бекор ўлдириб юборгансиз? — сўради хотини.

— Улардан бири сенинг эринг эди, — жавоб берди у, — ўшанда ўрмонда менга ташланди. Мен уни ўлдирдим. У қари эди. Менга ҳеч бир ёмонлик қилмаганди. Устига-устак, унинг хотинини олдим. Бунга у ўлик ҳолида ҳам тоқат қилолмайди.

— Агар шу воқеа юз бермаганда мен ҳозир сен билан бирга яшамаётган бўлармидим? Бунинг устига, бу ўтиб кетган иш, уни эслаб ўтириш керак эмас, — деди хотин, кейин яна сўради, — ким эди у, анови, бекорга ўлдирганинг?

— Агар унинг тўғрисида гапирадиган бўлсам, — деди эр, — битта ўшанинг қони учун осмон мени кечирмас. Яна ундан бошқа икки киши ҳам бу ишга аралаштирилиб, мен туфайли беғуноҳдан-беғуноҳ ҳаётини қурбон қилди. Бу воқеа бўлганига бир йилдан ортиқроқ вақт ўтди. Мен ўйинда ютқаздим. Ёнимда бир чақа ҳам қолмаганди. Мен тунда бирор нарса ўмариш учун бордим. Шундай бўлдики, мен бир эшик ёнига бориб қолдим. Эшик занжири илпинмаганини кўриб, секин итардим. Ичкарида ҳеч ким кўринмасди. Пайпаслаб хонага кирдим. Нариди шам ёниб турарди. Дафъатан каравотда ухлаб ётган қандайдир маст одамни кўрдим. Унинг оёқ томонида мис тангалар уюми ётарди. Таваккал қилиб бир неча шода тангани олиб, кетиш учун бурилганимда ухлаб ётган одам уйғониб қолди ва деди: “Бу пулларни менга савдо-сотик билан шуғуллан, деб қайнотам берди. Сен уни олиб кетсанг, бутун оилам очдан ўлади”.

Сўнгра у орқамдан қувди ва қўшнилари ёрдамга чақирмоқчи бўлди. Бунинг ҳазил эмаслигини шунда тушундим. Дафъатан қўлимга ўтин ёрадиган болга тушиб қолди. Одам қийин аҳволга тушиб қолганда ҳар нарсага қодир бўлади. “Ё мен, ё сен”, деб қичқириб, қўлимдаги болга билан икки марта урдим. Уни тинчитиб, ўн беш шода танганинг ҳаммасини олдим. Кейин билсам, бу можарога ўлдирилган одамнинг иккинчи хотини билан Цуй Нин исмли йигитни ҳам тортишибди. Иккови ҳам давлат қонунларига биноан жазоланибди. Умрим бўйи ўтирлик қилиб, ёвузликларга кўникиб кетган бўлсам-да, бу одамларнинг фожиаси менга озор бераётти. Қиёмат кун ҳақами ҳам, одамлар қалби ҳам уларнинг ўлими учун мени кечирмайди. Эртами, кечми, мен улар жонини қутқаришим керак. Бу менинг бурчим.

Биринчи хотин бу ҳикояни эшитиб, туриб даҳшатга тушди: “Эримни шу ярамас ўлдирган экан-да, — ўйлади у, — устига-устак, иккинчи ҳамшира билан ҳалиги йигит ҳам бунинг касофатига қолибди. Уларни беғуноҳдан-беғуноҳ қатл қилишпан. Бундоқ ўйлаб кўрилса, ўлимга мен сабабчиман. Энди улар иккови нариги дунёда мени кечирмаса керак”. Шунинг билан бирга ҳамма гап ойдинланганидан у хурсанд эди. Лекин ўзини тутди, сездирмади.

Эртаси куни бўш вақт топиб, тўпша-тўғри Линъанфу вилояти бошлиғи яминига бориб, “Ноҳақлик! Ноҳақлик!” — деб қичқира бошлади. Аввалги бошлиқ ишдан бўшатилаганди. Янги бошлиқ келганига бор-йўғи ярим ой бўлганди. Бу пайтда эндигина ишга келиб ўтирганди. Соқчилар “Ноҳақлик!” — деб қичқирган аёлни тутишиб, маҳкамага олиб киришди. Лю хоним зинапояга

яқин келганда, овоз чиқариб йиғлаб юборди. Сўнгра қароқчининг барча қилмишларини айтиб берди.

— Эрим Лю Гуйни шундай қилиб ўлдирган экан, — деди у, — судни олиб борган амалдор жон куйдиришни истамай, тафсилотини аниқламай, бу ишни тезроқ юмалоқ-ёстиқ қилишга уринган, бекордан-бекорга иккинчи хотин билан Цуй Нинни ҳалок қилган. Бу қароқчи сўнгра кекса Ванни ўлдириб, мени хотини бўлишга мажбур қилди. Ниҳоят бугун ҳақиқат ошкор бўлди. Олдимда ҳаммасига ўзи иқрор бўлди. Мен сиздан аввал бегуноҳ жазоланганларни оқлашингизни сўрайман. У шундай деди-ю, яна саннаб йиғлай бошлади.

Аёлнинг дарду ҳасратини вилоят бошлиғи ҳамдардлик билан тинглади. Шу лаҳзадаёқ тоғлар осойишталиги посбони бўлган кенасни тутиб, олиб келишга буйруқ бериб, одам жўнатди. Қотилни қийнаб сўроқ қилдилар. Унинг иқрор бўлиб айтганлари хонимнинг гапларига мос эди. Шу ернинг ўзида айбнома тузиб, қилган жиноятлари учун ўлим жазосига лойиқ деб қарор қилдилар. Император тасдиғига ҳавола этдилар. Олтимиш кундан кейин император фармони чиқди. Унда шундай дейилган эди: “Тоғлар осойишталиги посбони бўлган кенас босқинчилик ва қотиллик қилгани, натижада бегуноҳ одамлар жабр кўргани аниқланди. Қонунга биноан ўлим жазоси берилишига лойиқ жиноят қилмаган уч кишининг ўлимига сабаб бўлган одам энг оғир жазога муносиб ва бу жазо кечиктирилмай бажарилиши шарт. Дастлаб бу ишни олиб борган, ҳақиқатни аниқламаган амалдор вазифасидан четлаштирилсин ва барча имтиёзлардан маҳрум этилсин! Цуй Нин ва Чэн шарифли аёл бегуноҳ ўлдирилгани учун (жуда қайғули ҳол!) амалдор улар оиласига юборилсин ва ҳар бири даражасига муносиб тарзда саховат ёрдами кўрсатсин. Лю хоним зўравонлик туфайли қароқчига турмушга чиққани, эрининг ўлими учун қасос талаб қилгани учун қароқчи мол-мулкининг ярми ҳазина ихтиёрига олинсин, қолган ярми эса умрининг қолгани муҳтожликда ўтмаслиги учун Лю хонимга берилсин”.

Лю хоним ўша куни қатл тепалигига борди ва қароқчининг жазоланганини кўрди. Сўнг қароқчининг калласини олиб келди ва марҳум эри, кундоши, шунингдек, Цуй Нин учун қурбонлик қилди, хун бўлиб, узоқ йиғлади. Ўзига теккан мол-мулкни будда хотинлар ибодатхонасига садақа қилди. Ўзи эса тинимсиз суралар ўқир, ибодат қилар, ўлганлар жонини халос қилиш учун хайрли ишлар билан машғул бўларди. Шу тахлит юз йил яшади.

Бу ерда айтилганларни қуйидаги шеър тасдиқлайди:

Яхши ҳам, ёмон ҳам ўтар бегумон,
Мудом самимий бўл, не керак ёлгон.
Унутма, ўз тилинг энг ёвуз душман,
Гоҳ бир ҳазил учун бўларсан қурбон.

ЧЖАН ЧАҚҚОН ДОҒДА ҚОЛДИ

Қисса

Бир шеърда шундай дейилади:

Доғули ниятлар, сирли хаёлар
Чиппақка чиқади охир-оқибат.
Макру ҳийлалару ёвуз қарорлар
Ҳамиша охири вой бўлар фақат.

Хиёнат қилганнинг жазоси аниқ —
Қаерда бўлмасин топар ҳалокат.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

194

Маккорлиқдан омад кутмоқ нодонлик
Сувадаги ой аксин тутмоқ не ҳожат.

Баъзилар фирибгарларни дунёдаги энг бемаъни одамлар деб билса, бошқалар уларни қароқчилар деб ҳисоблайди. Ҳаммасидан ҳам шунақалардан эҳтиёт бўлган маъқул. Аслида шундаймикан? Мана, мисол учун, ёнингда қандайдир фирибгар яшайди, сен билан бир осмон остида юради, сен эса уни кўрмайсан, гўёки вужудсиз руҳга ўхшайди. Ахир, унинг сояси ҳам тушмайди. У қандайдир бир жирканч ишни бошлайди ё лақиллатиб кетади деб хаёлга ҳам келтирмайсан. У бўлса шундай хунарлар кўрсатадики, баъзан доно, фаросатли авлиё ҳам бунақа доғулини сезмай қолади, токи у бирор тубан қилиғи билан ўзини кўрсатмагунча, унга дил-дилидан ишонади. Гоҳида барибир билиб қолишади, лекин вақт ўтгандан кейин... Ҳа, фирибгар ҳақиқатан шайтон мисоли йўлингда пайдо бўлувчи ўғрига ўхшамайди. Уни хилват жойда бекиниб турган йўлғусар қароқчи деб ҳам бўлмайди.

Биз Чжецзян ўлкасидаги Хангжоу шаҳрининг шимолий дарвозаси ортида яшаган бир одам ҳақида ҳикоя қиламиз. Уни Ху деб аташарди, ёши элликларда эди. Хотини кўп йил бурун ўлиб кетган, иккита уйланган ўғиллари билан қолганди. Уларнинг хотинлари (таъкидлаш керак, анча хусндор эдилар) қайнотасини бағоят ҳурмат қилишарди. Шундай қилиб, кунлардан бир кун, бу (Туганмас йиллар эрасининг ўн еттинчи йили эди) ота ўғиллари билан бошқа жойларга жўнаб кетди. Ҳовлида иккита аёлгина қолди.

Улар дарвозани маҳкам бекитиб ўз ишлари билан машғул бўлишди. Челақлаб қуйгандай ёмғир ёғарди. Кўча бўм-бўш. Зоғ учмайди. Дафъатан пешин пайти ташқаридан ғалати нолокор, аламли йиғи садоси эшитилди. Аёл киши йиғлаётгандай эди. Ғалати йиғи товуши кечгача — уйдаги аёллар безор бўлиб, хабар олгани ташқарига чиққанларига қадар тинмади.

Шеърда айтилгандай:

Эшикни маҳкамлаб, ўтирасан уйда.
Ҳеч қайга чиқмайсан, қиласан тоқат.
Ва лекин бошингга, албатта
Ёғилар ногаҳон фалокат.

Эҳ, агар ҳикоячи улар билан тенгдош ва елкалари кенгрок бўлганда қўллари кўндаланг қилиб, уларни уйдан чиққани қўймасди. Улар балонинг на катта, на кичигига йўлиқарди. Хотинлар эҳтиёткор ва зийрак бўлиши, ҳар турли бўлмағур нарсаларга бурнини тикмаслиги керак деб ҳисоблайман. Эр уйда бўлганда бошқа гап, лекин у уйда бўлмаганда ичкари хонада ўтириш ва овоз чиқармасликдан яхшиси йўқ. Шунда унга ҳеч қандай кулфат ҳам, қайғу ҳам йўламайди. Агар ўзининг калтабинлиги билан қандайдир воқеага аралашиб қолса, шубҳасиз, бирор кўнгилсизликка учрайди. Бу гап ҳам шундай бўлди. Ёш келинлар эшикни очишлари керак эмас эди, улар эса шартга очиб юборишди. Ташқарига чиқиб, кўрдиларки, остона ёнида ўрта ёшлардаги бир хотин ўтирибди. Аёл экан, демак, кўрқиб-негиб ўтирмаса ҳам бўлади.

— Онажон! Қаердансиз? Нега бунча қайғураяпсиз? — деб сўрашди келинлар нотаниш аёлдан, — дардингизни айтинг.

— Оҳ, кабутарларим, бошимдан не кечганини айтаман, — жавоб берди аёл кўз ёшларини артиб. — Шаҳар ташқарисидagi қишлоқда яшайман. Чолим ўлиб, ўғлим билан қолганман. Ўғлим уйланган, лекин хотини оғир касалманд. Ўзи бўлса жуда бўлмағур йигит, одамларни на ҳурмат қилади, на қадрига етади. Мен бечорани сўккани-сўккан, шундай беҳурмат муомала қиладики, ҳисоби йўқ. Бугун овқат еб қолсам яхши, эртага очликдан ўлсам ҳам иши бўлмайди. Шу сабаб бугун ундан қаттиқ жаҳлим чиқди, акам билан маслаҳатлашиб, ўғлим устидан туман ҳокимига шикоят қилишга бел боғладим.

Акам, сен олдинроқ кетавер, мен ортингдан етиб бораман, деди. Кутдим, кутдим. Кун бўйи кутиб ўтирдим, ундан бўлса ҳалигача дарак йўқ. Бунинг устига-устак, аксига олиб, ёмғир қуйиб қолса бўладими... Уйга қайтиб боришга оёғим тортмади. Ўғлим билан келиним масҳара қилиб устимдан кулишади. Қисқаси, ишларим пачава!

Аччиқ қисматимни ўйлаб, хўрлигим келди. Ўтириб йиғладим. Сизларни безовта қиламан, деб ўйламагандим. Бор ҳақиқатни айтдим. Ҳеч нарсани яширганим йўқ.

Нотаниш аёлнинг овозида шундай алам бор эдики, ҳасрати ҳам шу қадар табиий эдики, келинлар раҳми келиб, унга ишонишди ва ичкарига таклиф қилишди.

— Онажон, акангиз келгунча бизнинг уйга кириб, — дейишди ва эргаштириб киришди.

— Ўз уйингиздай ҳис қилинг, бемалол ўтиринг, — деди улар. — Ёмғир тинишини кутамиз. Кейин уйингизга борарсиз. Ҳар нима бўлганда ҳам улар ўз жигарингиз. Эт билан тирноқдай яқинсизлар. Тўғри, оилада ҳар хил гаплар бўлиб туради. Уни яхшилик билан ҳал қилиш мумкин. Юзингизни шувут қилиб, ҳокимга арз қилишга ҳожат бўлмаса керак.

— Маслаҳатингиз учун раҳмат, — деди меҳмон аёл, — яхшиси, ҳақиқатан уйга қайтаман. Яна сабр қиламан.

Улар у ёқ-бу ёқдан гаплашиб, дардлашиб ўтиришди. Бу орада кеч кириб, қоронғи туша бошлади.

— Вой-буй. Қоронғи тушиб қолибди, акамдан эса дарак йўқ, — бидирлади аёл. — Бир ўзим ёлғиз кетолмайман. Нима қилсам экан?

— Зиёни йўқ, — дейишди мезбонлар, — шу ерда қолаверинг, бир кеча минг кечамиз. Арзонроқ чой ичамиз, зиёфатимиз ҳам оддий. Шундай бўлса ҳам тамадди қилиб олинг, пулингиз тежалади.

— Сизларни безовта қилиш ноқулайроқ, — деди меҳмон, лекин кетишга шопилмади.

Кўйлаги енгини шимариб, уй ишларига киришиб кетди. Ўчоққа олов ёқди. Уй эгаларидан овқатта яраша гуруч олиб, емак тайёрлади. Хонтахтани артиб, ошхонани тозалади. Сув келтириб, қайнатди.

— Онажон, ўзингизни уринтирманг, бемалол ўтиринг, ҳамма ишни ўзимиз бажарамиз, — дейишди унга келинлар.

— Ўрганиб қолганман, уйда ҳамма ишни доим бир ўзим қиламан. Иш билан машғул бўлсанг, дилинг яйрайди. Қўл қовуштириб ўтирсанг, зерикиб кетасан. Оҳ, кабутарларим, қанақа ишларинг бўлса, кўмаклашаман. Хижолат бўлманглр.

Кечқурун меҳмон аёл келинларни ухлашга юборди. Ўзи ҳам ювиниб ухлашга ётди. Эрталаб, тонг ёришар-ёришмас ҳаммаларидан бурун уйғонди. Сув қайнатиб, кечаги қолган овқатлардан нонушта тайёрлади ва дастурхон тузаб, ўтиричларни арта бошлади. У уйни саранжом-саришга қилмагунча тиним билмади. Келинлар уйқудан турганда улар ёнига кирди ва ҳар бир топширигини бажонидил бажарди. Уларга ҳеч бир иш қилдирмади. Келинлар ундан жуда ҳам хурсанд эдилар.

— Меҳмонимиз бунчалар меҳнаткаш бўлмаса! Қаранг, қандай тиришқоқ, — дейишарди бир-бирига, — афсуски, уйда тинчи йўқ бечоранинг. Шу ерда қолаверса яхши бўлармиди? Уйимизда кўмакчимиз йўқ. Бундан ташқари қайнотамиз бир пайтлар уйланиши кераклигини айтган эди. Мана шунга уйланинг деб унга маслаҳат бериш даркор. Қарабсизки, бир ўқ билан икки қуён урилади. Аммо буни меҳмон аёлга гапириш ноқулай. Майли, қайнотамиз келгунча юратурсин, ўзи ҳал қилар.

Чол ўғиллари билан қайтиб келадиган кун ҳам етди. Кўрдиларки, уйда бегона аёл олиб-югуриб хизмат қилиб юрибди. Бу ким? — деб сўрашди. Келинлар бор гапни тушунтирдилар.

— Унинг борадиган жойи йўқ экан. Эри ўлган, ўғли саёқ, бебош экан. Шўрпешона, қаранг, қандай меҳнаткаш покдомон аёл, — дейишди келинлар. Эрлари билан ўз режаларини баҳам кўрдилар ва оталарини шу аёлга уйланишга кўндиришни маслаҳат беришди. Бироқ кекса Ху уларнинг таклифини эшитиб, эътироз билдирди:

— Бундай ишни ўйламай қилиб бўлмайди. Ахир, биз унинг ҳатто кимлиги, қандай одамлигини ҳам билмаймиз-ку. Майли, уйимизда яшаб турсин, кўрайлик, кейин бир гап бўлар.

Чол ўғиллари таклифини рад қилгани билан, аслида бу покдомон аёл би-

лан бирга бўлишга сира ҳам қарши эмас эди. Орадан икки кун ўтди. Унда сабрсизлик пайдо бўлиб, юраги ҳаприқа бошлади. Кеч кириб, қоронғи тушгач, меҳмон аёлга парвона бўлиб, кўнглига кўл солиб кўрди.

Келинлар бунини дарҳол сезишди.

— Уларни уйлантириб қўйиш лозим, — дейишди эрларига. — Қайнота-мизнинг ўзлари доим “уйланмасам бўлмайди” дердилар. Ортиқ орта суриш, бўлмагур гаплар билан бошни қотириш нима керак. Бундан ташқари харажат ҳам кам бўлади.

Эркаклар рози бўлди. Оталарини, уйланинг деб қистай бошлашди. Ниҳоят, ҳамма бир тўхтамга келди.

Тўй дастурхони тузаб, атрофига ўтирдилар ва хурсандчилик устида мусаллас ҳам ичилди. Шундай қилиб, меҳмон аёл ва кекса Ху эр-хотин бўлишди.

Икки кундан кейин икки нотаниш кимса дарвозани тақиллатиб қолди. Бирини ўзини аёлнинг акасиман, деб танишгирди, иккинчиси ўғлиман деб.

— Неча кундан бери излаймиз, ниҳоят, мана, ҳозиргина тасодифан у кишининг шу ердалигидан хабар топдик, — дейишди улар.

Аёл ғовур-ғувур овозларни эшитиб, уйдан чиқди. Уни кўрган ўғил тиз чўкиб онасидан кечирим сўрай бошлади. Тоғаси жиянига ён босиб, синглисини уйга қайт деб қисташга тушди. Аммо ғазабга минган аёл улар бошига қарғиш ёғдира бошлади. Қария Ху уларни келишгиришга, ярашгиришга уриниб кўрди. Лекин бундан бир иш чиқмади.

— Бу уйнинг қуруқ суви ҳам мен учун азиз, — деди аёл ўғлига, — агар қайтиб борсам, бир бурда нонни ҳам ялиниб-ёлвориб оламан. Шундай эмасми? Қара, келинлар қандай меҳрибон, мени қандай ҳурмат қилишади...

Шундагина ўғли онасининг уй эгасига турмушга чиққанини пайқади. Бу орада Ху келинларига дастурхон тузаб, мусаллас ва хўрак тайёрлашни буюрди ва меҳмонларни қистай бошлади. Аёлнинг ўғли таъзим қилиб, унга деди:

— Демак, сиз менинг ўтай отамсиз. Қандай яхши, онажоним ҳаётда ўзига суянчиқ топибди.

Ниҳоят, меҳмонлар хайрлашиб, қайтиб кетишди. Аммо кейинги икки-уч ой орасида улар яна бир неча бор қадам ранжида қилишди.

Бир куни ўғил томдан тараша тушгандай қутилмаганда пайдо бўлди.

— Эртага набирангизни унашгирмоқчимиз, — деди онасига, — байрам мусалласидан татиб кўришга боринглар.

— Албатта борамиз, болалар ҳам боради. Лекин келинларга бориш нокулай, — деди онаси.

Эртаси куни улар унашгириш маросимига боришди. Кечкурун эса хурсанд ва кайфдан хушчақчақ ҳолда қайтиб келишди.

Бир ойдан кўпроқ вақт ўтди. Кунларнинг бирида набираси пайдо бўлди. Эшикдан кирган заҳоти:

— Эртага уйланиярман. Тўй шамларининг ёнишини кўришга боринглар. Бувам билан бувимни, сизларни ҳам келинойилар, ҳаммаларингни таклиф қиламан, — деди.

Аёллар аввалдан янги қариндошлар билан танишишни исташар, аввалги сафар боролмаганлари учун афсусланиб юришарди. Ҳозир бу таклифга бажонидил рози бўлишди.

Эртаси куни ясан-тусан қилиб ҳаммалари йўлга чиқдилар. Уларни юз ранги заҳил, кўринишидан кўпдан хастага ўхшаш озгин келин қутиб олди. Пешиндан кейин ўғил онаси ва хотинидан ёш келинни қутиб олишга чиқишларини сўради. Шундай таклиф билан келинойиларига ҳам мурожаат қилди.

— Бизнинг қишлоғимизда одат шундай: бугун аёллар келинни қутиб олишга чиқиши даркор. Акс ҳолда бизга ҳурматсизлик қилди, деб айблашади.

— Меҳмонларни безовта қилишнинг нима кераги бор? — эътироз билдирди она, — мен билан катта келин борақолсин. У касалманд бўлса ҳам, сенинг хотининг. Биринчи навбатда у пешвоз чиқиши керак.

— Унинг кўриниши жуда хунук, ёмон касал билан оғриганга ўхшайди, — деди ўғли, — устига-устак, бирор ножўя ҳунар кўрсатса, янги қариндошлар ранжиши мумкин. Ёш келинлар аллақачон келишган, бирпасга бориб келишса нима қилади? Ҳурматимиз ошади...

Она рози бўлди. Аёлларнинг ўзлари ҳам ёш келинни кўришни, унинг қариндошлари билан танишишни жуда-жуда истаб туришарди.

Шундай қилиб, тўрт аёл кемага ўтириб, йўлга равона бўлдилар. Орадан икки соатдан кўпроқ вақт ўтса ҳамки, улар қайтиб келишмади.

— Ғалати, жуда ғалати бўлди-ку, — дерди ўғил, — мен бориб, уларга нима бўлганини билиб келаман.

Орадан бирмунча вақт ўтгандан кейин ички хонадан набира чиқиб келди. Яхши кийинган, тўйи бўлаётган куёвдай кайфияти баланд.

— Буважон, — деди у, — сиз ўтира туринг. Мен дарвозадан чиқиб уларни кутиб оламан.

У бепарво лапанглаб ҳовлидан чиқди. Чол ва ўғиллари тўй чироқлари ёниб турган хонада қолишди. Орадан кўп муддат ўтди, лекин ҳеч ким қайтиб келмади. Меҳмонлар безовта бўла бошлашди. Қоринлар очикқан, ўелонлар бирор егулик ва ичимлик топиш илинжида ошхонага йўл олишди. Кўрдиларки, ўчоқда олов йўқ. Кул ҳам совиб ётибди. Бу ер сира ҳам тўй бўлаётган хонадонга ўхшамасди. Ота ёнига қайтиб келган ўғилларига ўз шубҳаларини айтди. Учовлон чироқларни кўтарганча хоналарга ўзларини уришди. У ер бўм-бўш. На сандиқ, на сават, на кийим-кечак, на асбоб-анжом бор. Қуруқ стол ва курсилар бор, холос.

— Ғалати иш бўлди-ку, — саросимага тушиб қолишди. Улар кўшнилardan сўрамоқчи бўлишди, лекин жуда бемаҳал эди. Кўшни уйларнинг эшик ва деразалари тақа-тақ ёпиқ. Бечоралар товадаги чумолидай эрталабгача югуриб чиқишди. Тонг отгандан кейин кўшнилardan, аёллар қаерга кетган бўлиши мумкинлигини сўрадилар.

— Билмаймиз, — деди кўшнилар маслаҳатлашиб олгандай.

— Бу уй-чи, уй кимники?

— Уй Янга тегишли. У шаҳар яқинида хизмат қилади. Беш ёки олти ой бурун улар шу уйни ижарага олишган эди. Нимага керак бўлганидан хабаримиз йўқ. Айтмоқчи, нимага буларни гапириб турибмиз. Ахир, ўзингиз яхши билишингиз керак. Қариндошсизлар-ку. Бир неча марта меҳмон бўлиб келгандинлар.

Яна бир неча одамдан суриштиришди. Ҳаммасидан шунга ўхшаш жавоб олишди. Шунда фаҳм-фаросатли одамлардан бири:

— Келинларингизни олиб қочган фирибгарлар тўдаси бўлса керак. Қармоққа илинибсизлар, — деди.

Бу сўзлардан кейин ота ва ўғиллар вужудига титроқ кирди. Калтак еган итлардай судралиб уйга келишди, сўнгра йўқолганларни топиш учун ҳар томонга тарқалишди. Қаерга бориш керак? Ҳокимга шикоят ёзишди. У ёқдан жиноятчиларни тутамиз, деган жавоб келди. Лекин бу қайғули иш ойдинлашмади.

Кекса Дур ёши ўтиб қолганда уйлангани учун ўзини лаънатларди. “Фойдали амал, деярли текин оляпман, дединг, оқибат нима бўлди? — уйларди у. — Битга кампир учун икки келиндан айридинг. Ерда ётган нарсага кўз олайтирма, кичкина нарсани олиб, каттасидан айрилсан, деб бекорга айтишмаган”.

Бу ҳақда шундай шеър ҳам бор:

Ҳеч қачон хомтама бўлмагин,
Шафқатсиз сабоғи бор.
Кўз-кўз қилган яхшилик хавфли,
Ёлгончи “ҳақман” деб мақтанар.
Билгин: ойга боққанлар
Хаёлига келтирмас —
Ҳақиқий бойлик ерда,
Ердадир, кўкда эмас.

Ҳозир биз бу воқеани кўятурамиз. Бир умр одамларни алдаб юрган, охир-оқибатда, ўзи панд еб қолган бошқа бир фирибгар ҳақида ҳикоя қиламиз. Бу воқеа Тунсан вилояти Цзясин туманининг Цзеңзян қишлоғида бўлиб ўтган.

Бир замонлар бу ерда Шэн шарифли Цанжо исмли бир сюцай¹ яшарди. У йигирма баҳорни кўрган эди. Турли истеъдодларга бойлиги билан бутун туманда маълум ва машҳур эди. Ташқи кўриниши жозибали бўлиши билан бирга одижаноблиги билан ҳам ажралиб турарди.

Ун икки ёшида мактабга борди. Ун беш ёшида бир неча босқичларни осонгина эгаллаб, юксак даражага эришди. Ҳаммани ўтқир зехни ва ақл-идроки билан лол қолдирган ўспирин ўзининг фавқуллодда қобилиятта эгаллигини тушунар, ҳамиша, ҳамма ишда олдинда бўлишга тиришарди. Ван уругидан бўлган рафиқаси ҳам гўзал аёлгина бўлиб қолмасдан, тadbиркорлиги билан эрига гоят муносиб эди. Тўғри, у жуда нозик, заиф эди. Шунинг учун тез-тез касал бўлиб турарди. Шундай бўлса ҳам унинг шарофати билан рўзғор доим тартибли ва тўқин-сочин эди. Эр-хотин бир-бирига жуда муносиб эди. Буни доим бир-бирларига айтиб туришарди. Ҳақиқатан ҳам соҳибжамол хотин ва истеъдодли эр нақадар муносиб. Уларнинг оиласи ниҳоятда мустаҳкам, сув билан балиқдай бир-биридан ажралмас эди.

Сюцайнинг дўстлари бор эди. Улар билан мусаллас ичиб, шеър ўқиб, кўнгилихушлик қилишар ёки атрофдаги тоғларга ва сув бўйларига сайрга чиқишарди. Шунини ҳам айтиш керакки, йигитлар учрашган пайтларида ўзларини жуда эркин тутишар ва ҳаддан ортиқ ўйнаб-қулишарди. Сюцайнинг улфатларидан, айниқса, тўрттаси унга жуда яқин эди. Қадимгилар айтгандай:

Бир юлдузга нур сочгандай
иккинчи қолдуз.
Бир иқтидор соҳибига
керак доим дўст.

Унинг дўстлари қуйидагилар: цзяшанлик Хуан Пингжи, сюшулик Хэ Чэн, хайянлик Лэ Эрцзя ва қахрамонимиз юртдоши Фан Чан. Бу йигитлар ҳақиқий дўст эди. Уларнинг ҳар бири дўсти ёқтирган ҳамма нарсани ҳуш кўрарди. Ўз-ўзидан маълумки, Шэн Цанжо бошқа туман ва вилоятлардан бўлган истеъдодли одамлар билан ҳам суҳбатлашиб турарди. Хулласи калом, унинг танишлари жуда кўп, сон-саногни йўқ эди.

Цзи ўлкасининг Цин исмли ҳукмдори (Цзянни туманидаги Чянгжоуда туғилган) олимликка ўтказиладиган имтиҳонларни ҳурмат қилар, истеъдодли одамларга муруват кўрсатарди. Шунинг учун унинг Шэн билан танишиб, меҳмондорчиликка бориб туришига ҳайрон қолмаса ҳам бўларди. Худди устоз билан шогирд дўстлашгандай дўст бўлиб кетдилар. Вилоят ҳукмдори: “Цанжо — буюк одам, кўк булутларга ўралган зотлардан бири”, деб такрорлаб турарди.

Имтиҳон ўтказиладиган йил эди.

Шэн Цанжо Ханчжэуга боришга қарор қилди ва йўлга ҳозирлик кўра бошлади. Ван хоним хаста бўлса ҳам, эрининг йўл анжомларини тайёрлашда ёрдамлашарди.

— Тўрам, йўлинг узоқ. Эртароқ йўлга чику тезроқ қайтиб кел, — деди кўзлари ёшланиб, — билмайман, сенинг обрў ва шон-шухратинг қувончини бирга баҳам кўриш насиб қилармикан.

— Нималар деяпсан, — хитоб қилди эри, унинг ҳам кўзлари намланди, — ўзингни эҳтиёт қил. Ахир, ҳозир тобинг йўқроқ.

Улар хайрлашдилар. Ван хоним дарвозадан чиқиб, эрининг қораси кўринмай кетгунча орқасидан қараб қолди. Кўз ёшларини артиб, ҳовлига қайтиб кирди.

Цанжо юрак тўла ғам-ғусса билан Ханчжоу томон кетиб борарди. Бир неча кун йўл юриб, шаҳарга етиб келди ва карвонсаройда тўхтади. Имтиҳонларнинг уч давраси тез ўтиб кетди, натижалар жуда ҳам кўнгилдагидай эди. Бир гал Цанжо дўстлари билан кўл бўйида хурсандчилик қилди ва ярим тунда қаттиқ маст ҳолда қайтиб келди. Эндигина ётган эди, эшик қаттиқ тақилланди. У ўрнидан туриб, яктагини елкасига ташлади. Кўрдикки, эшик олдида бир

¹ Сюцай — паст илмий унвон.

одам турибди, даос-кохинга ўхшатди. Бошида телпак, эгнида енглари кенг яктак.

— Устоз! Шундай бемаҳалда бу ерга келмоққа сизни нима мажбур қилди? — сўради сюцай.

— Маъзур тугинг, тақсир, сизни безовта қилдим. Мен жануби-шарқ томондан келдим. Бемаҳалда тунашга жой тополмадим. Эшигингизни тақиллатишга тўғри келди. Шўрпешона дарбадарман, одамларнинг тақдирини айтман, уларни ҳаётий-руҳий ҳолатига қараб аниқлайман. Қора ва оқ доирасига кирувчи икки унсурдан тегишли ишларни ҳал қиламан. Фалокат қаердан чиқишини, бахт қаердан келишини башорат қиламан.

— Устоз, агар тунашга жой излаётган бўлсангиз, шу ерда тунай қолинг. Агарда сиз башорат қилишга моҳир бўлсангиз, менинг ҳаётий аломат белгиларимга қараб, балки тақдиримда нима борлигини айтиб берарсиз. Тез кунларда имтиҳонлар натижасини эълон қилишади. Мени иззат-обрў, шон-шухрат кутаяпимми?

— Сизнинг ҳаёт аломатингизга қараб фол очмайман. Мен сизнинг руҳингиз хосиятларини баён қиламан, иззат-обрў ва шон-шухратнинг сабаби бор. Айтиш керакки, сизга муваффақият хурматли рафиқангиз самовий йилларининг чегарасида муяссар бўлади. Шунинг учун сизга келажак ҳаётингизни аён қиладиган шеърлардан икки мисрасини яхши эслаб қолишингиз лозим: “Пэн қуши осмонда парвоз қилганда, Куйлайди дилдаги армонларини. Луан қуши сирачи улаб никоҳ риштасин, иккита содиқ ўрдак рақса топди бир-бирин”.

Панжо бу шеърий сатрлар маъносини тушунолмай, улар нимани англатишини сўрамоқчи бўлганда, дафъатан ташқаридан мушук сичқонни қувгандагидай шовқин эшитилди. Панжо бу қутилмаган ҳолатдан титроққа тушди ва уйғониб кетди. Буларнинг ҳаммаси бир замонлар Нанкэ вилоятига ҳокимликка кўтаришган қандайдир қахрамон тушига ўхшаган туш эди.

“Қизиқ экан-ку, — ўйлади Панжо. — Даос аниқ айтди. Менга муваффақият билан шон-шухрат хотиним вафотидан кейин келар экан. Ундоқ бўлса, абадий камтарин китоб тугувчи бўлиб қолганим бўлсин. Амал-мартаба учун муҳаббатим қурбон бўлишини истамайман. Тезроқ уйга қайтиш керак”.

Шу дам ташқаридан қандайдир қичқириқлар ва мис тақсимчаларнинг шарақлаши эшитилди. Кўп ўтмай Панжонинг имтиҳонда учинчи ўринни олгани маълум бўлди. Қувончли хабар олиб келган чопарлар суюнчи беришни талаб қилишди. Улар ўз ҳақларини олиб, жўнаб кетгач, у ювиниб-таранди ва тахтиравонга ўтириб, имтиҳон палатаси бошлиғи ҳузурига йўл олди. Раис туман бошлиғи Цзи Цин экан. Сўнгра ўша пайтда цзеюан илмий даражасига эга бўлган дўсти Хэ Чэн, шунингдек, Хуан Пинчже, Лэ Эрцзя, Фан Чан каби илм соҳасида ном чиқарган улфатлари билан учрашди. Шундай қилиб, юмушлар ва кўнгилхушликлар билан кун ўтди. Панжо кечга яқин уйига қайтиб келди.

— Жаноб Шэн! — дафъатан хизматкорининг овози эшитилди. У тахтиравон ортидан анчадан бери югуриб келаётган экан, — сизни кун бўйи кутиб ўтиришибди. Уйингиздан шопилинч хат олиб келишган.

Хат хабарини эшитган заҳоти Панжо дарҳол даос сўзларини эслади. Уни таҳликали туйғу сезгиси чулғади. Кўксига юраги телбавор гупилаб уриб кетди, гўё ўн беш челақни тарақлатгандай. Бир шеърда айтилгандай:

Доим бирга бўлади пайдо
Оқ йўлбарс ва кўк аждар.
Шундан дарҳол англамоқ мушкул
Қайси алам, қайси хушхабар.

Карвонсарой ёнида тахтиравондан тушиб, оқ кийимли одамни кўрди. Бу хизматкори Шэн Вэн эди.

— Сени ким юборди? Хоним соғ-саломатми?

— Мени иш бошқарувчи Ли юборди, — жавоб берди хизматкор. — Мана-ви хатни ўқиб кўринг, барини тушуниб оласиз. Мен айтиб беришим қийин.

Хатжилдга бахтсизлик белгиси қўйилган эди. Бамисли пичоқ билан кесгандай юрагида қаттиқ оғриқ пайдо бўлди. Хатга кўз югуртириб, йигирма олтинчи санада рафиқаси вафот этганини билди. Йигит даҳшатли ғам-қайғудан тошдай қотиб қолди. Бундай ҳолларда дейдилар:

Бамисли суяклари янчилиб,
Ичида бир нарса узилди.
Гўёки бир челақ совуқ сув
Дафъатан устига қуйилди.

Цанжо чақмоқ ургандай, овоз чиқаришга ҳам ҳоли қолмай турарди. Сўнг эса тагидан чопилган жўхори поясидай ерга қулаб тушди. Уни турғизиб, ўзига келгиришган заҳоти йиғлаб юборди. Шундай аччиқ ўкириб йиғладики, азага келган кўлаб аёллар ҳам бунчалик йиғлолмасди. Карвонсаройда турганларнинг бари бундан кўзларига беихтиёр ёш олди.

— Бундай бўлишини билганимда, сира-сира имтиҳон топширишга бормасдим. Абадий жудо бўламиз деб кимнинг хаёлига келибди дейсиз? — деб хитоб қиларди шўрлик, йиғидан бўғилиб, — нима учун хотиним оғир бетоб қолганини билганда менга хабар бермадинглар? — деб сўради хизматкор.

— Сиз кетганингиздан кейин ўзини одатдагидай яхши ҳис қиларди, аҳволи олдингидан ҳечам ёмон эмасди. Йигирма олтинчида эса йиқилди-ю, жони узилди. Шу тундаёқ мен сизни излаб йўлга чиқдим.

Цанжо аччиқ-аччиқ йиғлаб, хизматкорга тезроқ қайиқ ёллашни буюрди. У бошқа ҳеч нарсани ўйламасди. Шунда ўша ғалати туш эсига тушди. Йигирма олтинчида хотини қазо қилган, йигирма еттинчида имтиҳон натижасини эълон қилишди. Худди шеърда айтилгандай: “Пэн куши осмонда парвоз қилганда, Куйлайди дилдаги армонларини”...

Карвонсаройдан эндигина чиққан эди, тахтиравонда келаётган Хуан Пинжигача дуч келди.

— Оғайни, нимадандир хафа бўлганга ўхшайсан? Нима бўлди? — сўради Хуан.

Цанжо кўз ёшини зўрға тийиб, юртига қайтишга мажбур қилган бахтсизлик ҳақида гапириб берди.

— Ўзингни қўлга ол, кўп куйинма, — деди Хуан хўрсиниб, — уйингга боравер, мен танлов ҳайъатига учрашаман-да, ҳаммасини тушунтириб қўяман.

Улар хайр-хўшлашди. Цанжо йўлида давом этди. Уйга келган заҳоти кўз ёши дарё бўлиб, ўзини хотини жасади устига отди. Йиғи фарёди ва оҳ-воҳлардан унинг ақли хиралашди.

Ниҳоят, майитни тобутга солиб, махсус хонага қўядиган кун етиб келди. Цанжо энди ҳар кеча шу ерга келар, ўлган хотини жасади олдида йиғларди. Уч ёки тўрт ҳафта ўтди. Сюцай ёнига дўстлари ҳамдардик билдириш учун кириб туришарди. Баъзи бирлари унга олдиндаги имтиҳонлар ҳақида эслатарди. У бўлса ҳар сафар:

— Менинг олимлик шуҳратим шу қадар кичикки, шиллиққурт шохига бемалол жо бўлади. Бунинг устига шу ҳам хотинимнинг ўлими сабабидан, муҳаббат ришгасининг узилиши, рози-ризолик шохларининг ажралиши оқибатида келди. Агар ҳозир энг юксак илмий даражани оёғим остига ташласалар, кўз қирини ҳам ташламай ўтиб кетган бўлардим, — дерди.

Мотам кунларининг бошида Сюцай шундай деди. Аммо маросимлар кўз очиб-юмгунча ўтиб кетди. Яна хонадонига дўстлари қадам ранжида қилиб, унга насиҳат қила бошлашди:

— Хотининг ўлиб кетди. Энди ҳеч қандай куч уни ҳаётга қайтаролмайди. Оғайни, ҳаётгий мажбуриятингдан беҳуда ўзингни олиб қочаясан. Паришон ёлғизлик ва ғамгин хўрсинишдан нима фойда? Биз билан пойтахтга юр. Янги жойда бироз кўнглинг ёзилади, дўстлар билан суҳбатлашсанг ғам-ғуссаларинг тарқаб кетади. Агар уйда бекор ўтираверсанг, ҳаётингдаги энг муҳим ишни бой берасан.

Цанжо ортиқ қаршилик кўрсатмасликка қарор қилди ва рози бўлди.

— Бу ажойиб таклифингизни қабул қиламан. Сиз билан бирга бораман, —

деди у ва иш бошқарувчи Лига ҳар куни хотирлаш хонтахтасига инъом-эҳсонлар қўйиш, хушбуй шамчироқлар ёқишни топширди.

Тобут олдида сўнги таъзимни бажо келтирди-да, тўрт улфати билан йўлга отланди. Бу воқеа ўн биринчи ойнинг ўрталарида бўлган эди. Йигитлар субҳидамда йўлга чиқишар, қош қорайганда тунаш учун ғўхтар эдилар. Бир неча кундан кейин улар пойтахтга кириб келишди. Ҳеч қанча вақт ўтмай, хушчақчақ ва айш-ишратли ҳаётга шўнғиб кетишди. Уззукун шеър тўқиш ёки қўшиқ басталаш билан овора бўлишар, баъзан эса гулчилар кўчаси ва мажнунтоллар даҳасида кезишар, бу ерда қўшиқчи қизлар билан айш-ишратда кўнгил очишарди. Аммо Цанжо кўнглига бирортаси маъкул бўлмади. Вақт тез ўтиб борарди. Янги йил ҳам сездирмай ўтиб кетди. Кейин Фанорлар байрами. Ундан кейин эса шафтоли гулининг муаттар ҳиди тўлқин уриб тараладиган пайтлар келди.

Бир куни имтиҳонлар кунидан дарак берувчи тахтани осиб қўйишди. Унинг ҳамма дўстлари уч даврани босиб ўтган, бундан улар беҳад хурсанд бўлиб, бир-бирлари олдида ўз муваффақиятлари билан мақтанишлари маълум. Фақат ёлғиз Цанжо ғамгин ва паришон эди. Имтиҳонлар кўнгилдагидай бўлмади. Шўхрат келтирмади, ўзи ҳам бунга у қадар аҳамият бермади. Бу орада натижалар эълон қилинди. Тўрт ўртоғи юксак мартаба ва унвонларга сазовор бўлишди. Цзинши даражасига сазовор бўлган Хэ Чэн ҳарбий бошқарманинг икки бошлиғидан бирига айланди. Бу мартабага ўтиши билан дарҳол оиласини пойтахтга кўчириб келди. Хуан Пингчен Ханлин академиясига тушди. Лэ Эрцизи Ватан Уғлонлари билим юртига Олий Барқарорлик доктори вазифасига тайинланди. Фан Чан эса махсус топшириқлар бўйича нозим бўлди. Бу йил Цзи ўлкаси бошлиғи учун ҳам омадли келди. Уни жиноятга қарши кураш бошқармаси бошлиғи вазифасига кўтаришди. Ўз-ўзидан маълумки, ҳар ким ўзининг хизмат жойига жўнаб кетди. Ҳозирча биз бу ҳақда ҳикоя қилмаймиз. Шэн Цанжога қайтамиз.

У бегона ўлкаларда узоқ муддат юриб, охири Тунсянга қайтиб келди. Уйга кира солиб, хотира тахтаси қўйилган меҳроб ёнига шошилди ва йиглаб-йиглаб, бир неча бор астойдил таъзим қилди. Икки ойдан кейин фолбинни таклиф қилди. У мархума дафн этиладиган жойни белгилаб бериши керак эди. Ниҳоят, ҳамма урф-одатлар адо этилди. Цанжонинг уйига яна уйланишини таклиф қилиб, совчилар кела бошлади. Унга муносиб хотин топиш мумкинми?

У ўзини энг буюк иқтидор эгаси деб билар, бевақт айрилиб қолган мархума хотинини суюкли рафиқам деб улуғларди. Сюцай совчи аёлларга уйланиш масаласида кўнглига ёқадиган келин топганда ўзи ҳал қилишини айтди. Хулласи калом, яна уйланишга у шошилмаётган эди.

Вақт камон ўқидай учиб, ой билан қуёш мокидай бориб келарди. Ҳикоямизни айтаверсак жуда узайиб кетади, сукут уни жуда қисқартиради. Шундай қилиб, орадан уч ой ўтди. Қаҳрамонимиз яна пойтахтга бориб, имтиҳон топширишга қарор қилди. Ҳовлига ким қарайди, деган ташвишгина уни безовта қиларди. Уйнинг эгаси бўлмаса, ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетади, деган гап тўғри. Ҳақиқатан ҳам, хотини ўлгандан бери ҳовлида тартиб қолмаган. Цанжо дуч келган жойда овқатланар, бу эса мулақо тўғри келмасди. Тез-тез хаёлидан оила қуриш, уйга бир бека олиб келиш фикри ўтадиган бўлиб қолди. Аммо ўз дидига мос аёл тополмаётгани уни озмунча ўртмасди. У бутун хўжалик ишларини иш бошқарувчига топширди-да, керакли нарсаларини олиб, пойтахтга жўнади. Саккизинчи ой эди. Табиатда баъзан учраб турганидай, ногаҳон об-ҳаво ўзгарди, салқин тушди. Бу Цанжо сафарини анча кўнгилли ўтказди. Бир куни тунда йигит ғам-ғуссага ботиб, атроф-табиат манзарасига қараб ўтирарди. Осмон юксаклигида ой нур сочарди. Ой нурунинг тиниқ тўлқинлари атрофни минг ли масофада ёритиб турарди. Цанжони ғам босди. Беихтиёр калласида “Сариқ мажнунтол” оҳанги йўлида шеър қуйилиб кела бошлади.

Кузги шип-шийдам дала
Нам бўлган шудринг тушиб.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ
202

Фарови дарпарда-ла
 Бўлмас ойнани тўсиб.
 Тулин ой шуъласидан
 Бутун уй нурга тўлган.
 Никоҳ тўшагин ташлаб
 Ёт элларда саргардон
 Кезаман кўпдан буён.
 Қуёшли бандаргоҳга
 Фариб қайиғим наҳот,
 Лангар ташлайди, ҳайҳот?
 Нигоҳ ташлайман ойга,
 Осмоннинг саҳросида
 Ой ёлғиз сузар бесас.
 Мен излаган кимса-чи,
 Ой бағрида яшамас.

Шеър ўқиб, мусаллас ичди ва маст бўлиб ухлаб қолди. Айтмоқчи, буларнинг бари бекорчи гаплар. Цанжо йигирма кундан ортиқроқ кемада сузиб, ниҳоят пойтахтга етиб келди. Илтиҳон топширилаётган жойнинг шарқ томонидан ижарага хона олди ва нарсаларини жойлаштирди.

Қайсидир бир куни қаҳрамонимиз дўстлари билан Цухуамин — Доимий ўзгаришлар дарвозаси ёнидаги арзон ошхонага йўл олди. Ногаҳон чўлоқ эшак устидаги жувонга кўзи тушди. Орқароқда озиқ-овқат ва шишада мусаллас солинган сават кўтарган хизматкор келарди. Уларнинг қабристондан келаётганлари кўриниб турарди. Жувон қиёфасини кўйидагича сўзлар билан ифодалаш мумкин:

Кўзни олар оппоқлиги.
 Нақш олмадай ёноқлиги,
 Кийимлари қаддига мос,
 Узун эмас, калта эмас.
 Ҳеч ерида нуқсонни йўқ,
 Жозибаси қилар ҳайрон.
 Гўзаликнинг тимсоли бу,
 Нафосатдир у бегумон.
 Юрагинга титроқ солар
 Тиниқ, айёр табассуми
 Кимнинг кўзи тушса агар
 Изтиробда ўртар уни.
 Ҳасадчи қиз ҳам тан берар,
 Эмас бу гўзал афсона.
 Бундан ортиқ гўзал йўқдир.
 Гўзалиқда у ягона.

Бу гўзал жонон навқирон йигитни маҳлиё қилиб қўйди. Унинг бус-бутун тўққиз жони остин-устин бўлиб, бебақо вужудини тарқ этгандай бўлди. У дўстлари ёнидан қочиб кетди, бир эшакни ижарага олиб, жувон орқасидан йўлга тушди. Узоқдан ундан кўз узмай бораверди. Кимдир таъқиб қилиб келаётганини сезган жувон бир неча бор орқасига ўгирилиб қаради ва йигитга нигоҳ ташлади. Улар бир неча ли йўл босилгач, чекка бир жойда тўхташди. Жувон ҳовлига кириб кетди. Ҳаяжон оғушида маст бўлган йигит нима қиларини билмай, дарвозага яқинлашди. У жувон кириб, ғойиб бўлган дарвозага тикилганча узоқ туриб қолди. Бироқ унинг қораси кўринмасди. Шу пайт кутилмаганда ичкаридан бир эркак чиқди.

— Муҳтарам жаноб, — деб Цанжога мурожаат қилди, — нима учун бизнинг дарвозага тикилиб турибсиз?

— Шу уйга оқ кийимли жувон кириб кетди. Мен унинг орқасидан келдим. Уша гўзални танийсизми? Биласизми? У шу ерда яшайдими? Бошқа сўрайдиган кимса йўқ.

— У менинг жияним. Лу Хуэйян. Яқинда эри ўлиб, бева бўлиб қолди. Бугун қабристонга борган эди. У яна турмушга чиқмоқчи. Мен унга куёв излаб юрибман.

— Исми, шарифингиз нима, жаноб?

— Шарифим Чжан. Ҳамма ишда омадим олчи бўлгани учун мени одамлар Чаққон дейишади.

— Айтинг-чи, Женьян синглингиз қандай одамга тегмоқчи? Бу ерлик бўлмаган кишига тегишга рози бўлармикан?

— Муҳими, куёв ўқимишли ва ёш бўлиши керак. Унинг яқинданми, узоқданми, қаердалигининг аҳамияти йўқ.

— Сиздан яширмайман, — деди Цанжо, — ўтган имтиҳонда цзеойжэн даражасига мушарраф бўлгандим. Ҳозир пойтахт имтиҳонларини топширишга келганман. Жиянингизнинг беқиёс ҳусни латофати бугун борлигимни ларзага солди. Агар сиз, жаноб, совчи бўлишга розилик берсангиз, хизматингизни муносиб тақдирлардим.

— Бундан осони йўқ, — хитоб қилди Чжан Чаққон. — Билишимча сиз ҳам унга ёқиб қолганга ўхшайсиз. Илтимосингизни бажо келтиришга ҳаракат қиламан. Тўйингизга бош бўламан.

— Сиздан илтимос, унга менинг қайноқ туйғуларимни айтинг, — хитоб қилди шод бўлган Цанжо. Шу сўзларни айтиб, енти ичидан қуйма кумуш ёмбини чиқарди.

— Бу камтарин совғам. Лекин чин юракдан, — деди кумуш ёмбини уза-тиб, — агар ишямиз ўнгидан келса, сизга бундан каттароқ ҳадяларим бор.

Бундан йигитнинг хасис эмаслиги, пулнинг юзига қарамай сарфлаши кўри-ниб турарди. Чаққон кумушни олгиси келмагандай, рад қилимоқчидай бўлган-ди, лекин сездики, ёш цзюйжэннинг ҳамёни тўла.

— Суҳбатни эртага давом эттирамиз, жаноб, — деди у.

Шэн Цанжо қалби қувончи туйғулар билан тўлиб-тошган ҳолда меҳмон-хонага қайтиб келди.

Эртаси куни Шэн яна тақдири нима бўлишини билиш учун ўша париваш уйига борди. Дарвозадан Чаққонбой чиқди.

— Сиз бу кеча ухламаганга ўхшайсиз. Тўй ташвиши ҳаловатингизни олиб қўйган, — оғзи қулоғига етиб илжайди Чаққон. — Кеча, сиз айтгандай жия-ним билан гаплашдим. У ҳам сизни ёқтириб қолганга ўхшайди. Сизни мақ-таб, кўп гапиришга тўғри келмади. Дарров рози бўла қолди. Энди сизга тўй маросими ва баъзи бир совға-саломлар билан шуғулланишга тўғри келади. Жи-яним мустақил аёл, ўзига-ўзи ҳўжайин. Шунинг учун у ҳам ҳаражатдан қоч-майди. Ўзингизга ҳам анча-мунча чиқим қилишга тўғри келади, жаноб.

Чаққонга Шэн ўттиз лян кумуш, кийим ва тақинчоқлар учун ҳам бир мунча пул берди. Келин томондан ҳеч қандай тўсқинлик бўлмагач, тўй куни-ни белгилаш осон кечди. Тўйнинг бу қадар тез ҳал бўлгани кишини шубҳага соларди. Бейхитёр Шэннинг ёдига бир мақол тушди: “Шимолдан уйлансанг, аёл шайгонни оласан!.. Мана нима учун бунча тез ҳал бўлган экан”, ўйла-ди у.

Ниҳоят ўша кун келди. Куёвтуранинг никоҳ маросими ўтадиган уйга но-горалар така-туми остида Лу Хуэйнан ўтирган тахтиравон кириб келди. Қараб турибсизки, фонус ва машғаллар шуъласи остида париваш келин Шэн рўпа-расида пайдо бўлди. Бир неча кун аввал уни илк бор кўриб, шайдо бўлган эди. Бугун шубҳа-гумонлари бир зумда тарқаб кетди. Вужудини лаззатли қувонч туйғуси қамраб олди. Келин билан куёв Замиан ва Осмонга сажда бажо кел-тиригач, тўй мусалласи қадахини сипқордилар. Меҳмонлар тарқалиб, тунги со-кинлик чўккандан кейин эр ва хотин ўз хобгоҳларига йўл олдилар. Аммо галати ҳол юз берди: жувон тўшакка ётиш ўрнига курсига ўтириб олди.

— Ухлаш вақти бўлди, — деди эр. Узоқ қантариқдан кейин навқирон Цан-жонинг вужуди эҳтирос оловида ёнарди.

— Йўқ, аввал ўзингиз ётинг, бегим, — Хуэйяниннинг овози қалдирғоч-нинг чуғурлаши ёки мажнунтолнинг шивирлашига ўхшарди.

— Балки ётишга мендан уялаётандирсан? — Шэн шундай деб тўшак ёни-га келди ва чўзилди. Лекин ухламади. Бир соатча фурсат ўтди. Хуэйянь ўрни-дан турай демасди.

— Жонгинам, кун бўйи чарчагандирсан, ҳордиқ олишинг керак, — деди Шэн, — у ерда ёлғиз ўтиришдан нима фойда?

— Ухланг, ухлайверинг, — деди хотини ва унга зеҳн солиб қаради.

Цанжо ҳозир баҳслашиш вақти эмаслигини англади ва кўзларини юмди. Бироқ кўп ўтмай сабри тутади. Туриб унинг ёнига борди.

— Айт-чи, нима учун ётгинг келмаяпти.

Жувон эрига диққат билан қараб турди-да, сўради:

— Пойтахтда сизнинг амалдор ва нуфузли одамлардан танишингиз борми?

— Танишларим доираси жуда кенг. Пойтахтда таълим соҳасида дўстларим кўп, ҳатто тенгдош улфатларим ҳам бор. Оддий танишларимнинг бўлса, сон-саноғи йўқ.

— Демак, ҳақиқатан ҳам сизга турмушга чиқибман.

— Бемаъни гапларни гапирма. Мен узоқ-узоқлардан, минг ли наридан сента уйланиш учун келдим. Совчи топдим, тўй ҳадяларини тайёрладим. Хуллас, нима лозим бўлса ҳаммасини бажардим. Сен эса тўйимиз ҳақиқий эканлиги-га шубҳа қилаётганга ўхшайсан.

— Эҳ, жанобим, сиз бу Чжаннинг қандай мутгаҳам ва фирибгарлигидан беҳабарга ўхшайсиз. Мен мутлақо унинг синглиси эмас, хотиниман. Нозандай бўлганим учун, менинг ҳуснимдан фойдаланиб ҳар хил эркакларни қўлга туширишга қарор қилган. У эркакларни, бева қолган, эрга тегишни истайди, истасангиз мен совчингиз бўлишим мумкин, деб алдайди. Аёл жинсига хуштор эркаклар менга уйланишга рози бўлишар, у эса фойда кўриш учун мени жон-жон деб узатар, ҳатто баъзан қалин пулини ҳам олмасди. Уятдан эрга киргудай бўлардим, ҳеч қачон бегона эркак тўшагида ётмаганман. Бундан баттарроқ шармандаликка ўзимни гирифтор қилишни истамасдим. Бир неча кундан кейин Чаққон ўзига ўхшаган фирибгар дўстлари билан менга уйланган киши хузурига келиб, бировнинг хогинини зўрлик билан тортиб олдинг, деб дўқ уриб, қўрқитарди. Шундай қилиб шўрликнинг бор-йўғини шилар, мени ҳам қайтариб олиб кетарди. У кимса бегона элда мусофир бўлгани учун қозихона жанжал, можароларига дучор бўлишни сираям истамасди. Шунинг учун ҳам аламини ичига ютишга мажбур эди. Бундай алдамчиликни у кўп марта амалга оширган.

Яқинда қабристонга бориб, онам мазорини зиёрат қилмоқчи бўлдим. Сира-сира ўлган эримнинг мазорини эмас. Қайтишимда эса, жаноб, сизни учратдим. Ана шунда яна Чаққонбой дилида маккорона режа туғилди. Ушанда ўйлаб қолдим. Наҳотки умр бўйи шундай ёлғон билан яшасам? Ахир, эртами-кечми, барибир қачондир ёлғон сири ошкор бўлади. Фалокат шубҳасиз. Агарда ҳеч нарса бўлмаса ҳам, барибир бундай пинҳоний учрашувлар, қўпол наво-зишларга тоқатим қолмади. Ифратимга гард юқтирмаганман, танимни қаром қилишларига йўл қўймаганман. Чаққонга неча бора айтдим, у ҳатто гапимни эшитишни ҳам истамади. Шунда мен понани пона билан чиқарадилар дегандай, ўзим таваккал йўлини танладим. Агар ўзимга маъқул одамни топсам, ўзимни унга топширишга, бу ердан у билан қочиб кетишга қарор қилдим. Мана, ҳозир сизни учратиб турибман. Менга сизнинг мўминлигингиз, самимийлигингиз, ростгўй, ҳалоллигингиз, яхши тарбия кўрганингиз ёқди. Сиз билан бу ердан қочиб кетишни истардим. Лекин эрим мени излаб топади ва сизни қўрқитишга тушади. Жаноб, пойтахтда сизнинг нуфузли танишларингиз бор экан, жон-жон деб ўзимни сизнинг ихтиёрингизга топшираман. Шу кечасиёқ мени бошқа жойга, бирор дўстингизникига олиб кетишингизни илтимос қиламан. Қарга кетганимизни ҳеч ким билмаслиги керак. Ўзимга ўзим совчилик қилаётганимни кўриб турибсиз! Шу туйғумнинг қадрига етинг.

Цанжо бутунлай хангу-манг бўлиб қолган эди.

— Сендан беҳад миннатдорман, — деб қичқириб юборди ҳайрат ичида, — агар сен бўлмасанг тузоққа илинар эканман.

У эшик олдига югуриб борди. Хизматкорни чақириб, зудлик билан нарсаларни жойлаб, юклашга буюрди. Хуэйнян эшакка минди. Хизматкор нарсалар жойланган саватларни кўтарди. Улар йўлга тушдилар. Цанжо жўнаш оқидан уй эгасига: зарур иш чиқиб қолди, зудлик билан уйга бормасам бўлмайди, деди.

Шэн Цанжо дўсти Хэ Чэн оиласи билан пойтахтда яшашини биларди. Шу кечасиёқ унинг уйига йўл олди. Дарвозани тақиллатган эди, тезда очилди. Шэн бўлган воқеани батафсил айтиб берди ва хотини билан ўзига бошлана беришни сўради. Хэ Чэннинг ҳовлиси катта эди. Меҳмонларга икки хонани ажратиб берди. Лекин биз буни батафсил ҳикоя қилиб ўтирмаймиз. Чаққонга қайтамиз.

Ҳақиқатан ҳам, эртаси куни Чжан Чаққон ўзининг бекорчи дўстлари билан меҳмонхонада пайдо бўлди. Шэннинг бор-будини шилиб олишдан умидвор эди. Кўрдиларки, ёш олим яшаб турган хоналар бўм-бўш. Ҳамма эшиклар ланг очиқ эди. Шэн ва унинг хотини ғойиб бўлган. Чаққон меҳмонхона эгасига дағдаға қила кетди:

— Кеча уйланган цзюйжай қани? Қайга кетди?

— Тунда жўнаб кетди.

Пойтахт шаҳарда шундай бир қоида бор эди. Меҳмонхона хўжайинига ижара ҳақини тўладингми, бемалол яшайвер. Қаерга борасан, нима қиласан, бунга хўжайиннинг зарра дахли йўқ. Мана, ҳозир ҳам меҳмон қайгадир кетибди. Қаерга кетгани билан хўжайиннинг иши йўқ.

Фирибгарлар бир дам нима қилишларини билмай туришди-да, сўнг:

— Изига тушамиз, — деб қичқаришди.

Улар шовқин-сурон билан дарё бўйига, Чжанцзявон қўлтиғидаги бандаггоҳга югуришди. Бироқ бу ер жуда катта, қочқинларни қаердан излаш номъълум эди.

Шэн Цанжо ёш хотини билан Хэ Чэннинг уйида икки ой яшади. Шу кунлар давомида Шэн имтиҳонларга тайёрланиб, кингуб ўқиш билан банд бўлди. Мана, ниҳоят, баҳорги имтиҳонлар тахтаси осилиб, натижалар эълон қилинди. Цанжо уч давра имтиҳонларидан муваффақиятли ўтди. Дарҳақиқат, баҳор чақмоғи чақди. Унинг илк гулдирагини ҳамма эшигди. Синовдан ўтган номзодларнинг номи ёзилган “Олтин тахта” пайдо бўлди. Шэн Цанжо цзинши учинчи даражасига ва бир замонлар Цзи Цин хизмат қилган Цзянин тумани ҳокими вазифасига эга бўлди. Шундай қилиб, Лу Хуэйнян қутилмаганда туман ҳокимининг хотини бўлди-қолди. Бир неча кун ўтгач, вазифага тайин қилинганлик ҳақидаги ёрлиқни олган Шэн ёш хотини билан хизмат вазифасини бажариш учун йўлга чиқди.

Худди шу пайтда дўсти Фан Чан хизмат сафарига Сучжоуга жўнаши лозим эди. Шэнга подшоликка қарашли кемада кетишни таклиф қилди. Шундай қилиб Сюцайга тушида айтилган сўзлар ҳақиқатга айланди: “Луан қуши сирачи улаб никоҳ риштасин, иккита содиқ ўрдак рақса топди бир-бирин”.

Охир-оқибатда, Шэн Цанжо генерал-губернатор бўлди. Лу Хуэйнян унга ўғил туғиб берди. У ҳам вақти келиб илмий даражалар олди. Уларнинг авлоди ҳозирга қадар равнақ топиб, катта иззат-ҳурматда яшаб келмоқда.

Маъруф ЖАЛИЛ
таржумаси.

SUMMARY

The april issue of the magazine begins with the essay of Ibrohim Gafurov, which is named "Gafurona tarona" This poem reveals the new sides of creatine works of academic poet Gafur Gulom which is dedicated to his 100th anniversary of his birthday. S.M.Golisins "The notebook of survined man" who is from Russia's one of famous "knjaz"s tells about the tortures of government of Soviet. The karakalpak writer Urazbay Abdurahmanov reflects the inegnality of communists in autonom country. Besides, you can get acgnant same examples of poetry by Persian classic poet Bobo Tohir, the publicistic article of Tolqin Alimardonov "The ethic problems of Global Development", critic E.Dobin's "The history of three theme" which is about literature and the scientist Qahramon Rajabov's "Two books about the sacrifices of Independence". And the fans of adventures will read interesting pieces from the ancient chinese prose.

АЗИЗ ЖУРНАЛХОН!

«Жаҳон адабиёти» журналида 2003 йилда эълон қилинадиган асарлар рўйхатини эътиборингизга ҳавола қиламиз:

АМИН МААЛУФ (Франция). **«Самарқанд»**. Роман.
ЕВГЕНИЙ ЗАГОРЯНСКИЙ (Россия). **«Морфи»**. Қисса.
ПРЕМЧАНД (Ҳиндистон). **«Фидойи»**. Роман.
РАДЕК ЙОН (Чехия). **«Олтин игна»**. Роман.
ТАРЪЕЙ ВЕСОС (Норвегия). **«Қушлар»**. Роман.
ЯЦЕК РОЙ (Польша). **Қора от кечалари ўлдиради**. Қисса.

Булардан ташқари Ғарб ва Шарқ шеърятидан намуналар, фалсафий ва тарихий мақолалар, адабий-публицистик тадқиқотлар билан ҳам танишиб борасиз.

Муҳтарам муштарийлар!

«Жаҳон адабиёти» журналига обуна бўлишни унутманг!

Индекс:

Якка тартибда — 828

Ташкилотлар учун — 829

Хоҳловчилар «Жаҳон адабиёти» журналининг ўтган сонларини таҳририятдан харид қилишлари мумкин.